

III 170,728
colecția BIBLIOTECA
BĂNCII NAȚIONALE

BOGDAN
MURGESCU

**Circulația monetară
în Țările Române
în secolul al XVI-lea**

EDITURA ENCICLOPEDICĂ

CIRCULAȚIA MONETARĂ
ÎN ȚĂRILE ROMÂNE ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

COORDONATORUL COLECȚIEI „BIBLIOTECA BĂNCII NAȚIONALE”
Prof. univ. dr. Mugur Isărescu

COLECȚIA „BIBLIOTECA BĂNCII NAȚIONALE“

Bogdan Murgescu

**CIRCULAȚIA MONETARĂ
ÎN ȚĂRILE ROMÂNE
ÎN SECOLUL AL XVI-LEA**

**Editura Enciclopedică
București, 1996**

III 140/725

Coperta colecției: arhitect Alexandru Chialda

Biblioteca Centrală Universitară
"Carol I" București
Cota III 416153

Cartografie: Vasile Mărgărit

600

B. C. U. "Carol I" - Bucuresti

C201606392

~~III 140/725~~

ISBN: 973-45-0164-X

CUPRINS

LISTA ABREVIERILOR	7
CUVÂNT ÎNAINTE	11
INTRODUCERE	13
Problematika lucrării	13
Istoriografia și izvoarele problemei	16
I. STRUCTURA CIRCULAȚIEI MONETARE	37
I.1. Aspecte metodologice	37
I.1.1. Monede reale și monede de cont	37
I.1.2. Sistemele de cont în Țările Române	42
I.1.2.1. Transilvania	42
I.1.2.2. Țara Românească	44
I.1.2.3. Moldova	45
I.1.3. Cursuri de schimb	50
I.1.4. Evaluarea izvoarelor numismatice	60
I.2. Structura circulației monetare în funcție de zonele de proveniență a monedelor	69
I.2.1. Imperiul otoman	69
I.2.2. Regatul Ungariei	102
I.2.3. Uniunea polono-lituaniană	115
I.2.4. Europa centrală și apuseană	133
I.2.5. Lumea creștină mediteraneană	141
I.2.6. Rusia	146
I.2.7. Lumea mongolo-tătară	146
I.2.8. Țările Române	148
I.2.8.1. Moldova	148

1.2.8.2. Transilvania	150
I.3. Structura circulației monetare pe tipuri de monede	152
I.3.1. Monede mărunte și mijlocii de argint	152
I.3.2. Monede de aur	162
I.3.3. Monede mari de argint (talerii)	167
I.3.4. Raportul aur-argint în spațiul românesc	172
I.3.5. Mijloace alternative de plată și conservare a valorii	179
I.3.5.1. Plăți în natură	179
I.3.5.2. Mijloace alternative de teaurizare	189
I.3.5.3. Hârtii cu valoare	193
II. ASPECTE MACROECONOMICE ALE CIRCULAȚIEI MONETARE	202
II.1. Problematika stocului monetar	202
II.2. Problematika balanțelor de plăți	210
II.2.1. Plăți politice	211
II.2.1.1. Plățile către Imperiul otoman	211
II.2.1.2. Alte plăți politice	222
II.2.2. Balanțele comerciale	241
II.2.3. Încercare de bilanț	258
II.3. Țările Române și marile fluxuri monetare internaționale din secolul al XVI-lea	264
III. MONEDĂ ȘI SOCIETATE ÎN ȚĂRILE ROMÂNE ÎN SECOLUL AL XVI-LEA	272
III.1. Fiscalitatea — motor al monetarizării	272
III.1.1. Evoluția fiscalității	274
III.1.2. Comparații internaționale	283
III.1.3. Fiscalitatea în raport cu celelalte forme de prelevare a plusprodusului	289
III.2. Atitudini față de monedă și problemele monetare	294
III.3. Problematika emisiunilor monetare proprii ale Țărilor Române în secolul al XVI-lea	300
CONCLUZII	312
ANEXE	319
I. Lista tezaurelor monetare folosite pentru calculul structurii circulației monetare	319
I.1. Țara Românească	319
I.2. Moldova	326
II. Lista tezaurelor monetare din Transilvania folosite pentru calcule statistice parțiale	335
III. Lista tezaurelor monetare încheiate după 1600, care au fost folosite pentru calcule statistice parțiale	342
III.1. Țara Românească	342
III.2. Moldova	343
III.3. Transilvania	346
SUMMARY	350
INDICE	359

LISTA ABREVIERILOR

- AARMSI = „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice”
- AIIAC = „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie” — Cluj-Napoca
- AIIAI = „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol” — Iași (din 1990 „Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol” — Iași)
- AM = „Arheologia Moldovei”
- AMN = „Acta Musei Napocensis”
- AMP = „Acta Musei Porolissensis”
- AUB = „Analele Universității București. Istorie”
- BAIESEE = „Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen. Bulletin”
- BSNR = „Buletinul Societății Numismatice Române”
- CN = „Cercetări numismatice”
- CNA = „Cronica numismatică și arheologică”
- CSSȘA = „Caietul Seminarului special de științe auxiliare”
- Călători străini* = *Călători străini despre țările române*. Volume îngrijite de Maria Holban (redactor responsabil), Maria-Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu. București, 1968—1972.
- DIRA = *Documente privind istoria României. A. Moldova. Veacul XVI*, București, 1951—1953.
- DIRB = *Documente privind istoria României. B. Țara Românească. Veacul XVI*, București, 1951—1953.
- DRHA = *Documenta Romaniae Historica. Seria A. Moldova*, vol.III (1487—1504), București, 1980.
- DRHB = *Documenta Romaniae Historica. Seria B. Țara Românească*, București, 1972—1988.

- Festschrift Artuk* = A *Festschrift* presented to Ibrahim Artuk on the occasion of the 20th anniversary of the Turkish Numismatic Society, Istanbul, 1988.
- Hurmuzaki* = *Documente privitoare la istoria românilor culese de Eudoxiu de Hurmuzaki*, București, 1891 — 1911.
- IJMES = „The International Journal of Middle East Studies“
- JEEH = „The Journal of European Economic History“
- JESHO = „The Journal of the Economic and Social History of the Orient“
- Maxim—1975 = Mihai Maxim, *Considérations sur la circulation monétaire dans les Pays Roumains et l'Empire Ottoman dans la seconde moitié du XVIe siècle*, RESEE, XIII, 1975, nr. 3, p. 407—415.
- MCA = „Materiale și cercetări arheologice“
- Mitrea = Bucur Mitrea, *Découvertes monétaires en Roumanie*, „Dacia. Nouvelle série“
- MVCE = *Mihai Viteazul în conștiința europeană*, București, 1982—1990.
- NK = „Numizmatikai közlöny“
- Nudelman—1976 = A. A. Nudelman, *Topografija kladov i nachodok edinichnyh monet*, Chișinău, 1976.
- Nudelman—1983 = A. A. Nudelman, *Neskoliko neizdanih monetnih kladov XVI v. iz Dnestrovsko—Pruskogo regiona*, în *Arheologiceskie issledovania v Moldavii*, Chișinău, 1983, p. 126—141.
- Nudelman—1988 = A. A. Nudelman, *Neizdannie monetnie kladf XVI—XVII vv. iz dnestrovsko—prutskogo regiona*, în *Srednekovie pamiatniki dnestrovsko—prutskogo mejdurečia*, Chișinău, 1988, p. 145—159.
- RAI = Vasile Chirica, Marcel Tanasachi, *Repertoriul arheologic al județului Iași*, 2 vol., Iași, 1984—1985.
- RdI = „Studii. Revistă de istorie“ (din 1974 „Revista de istorie“)
- REP-BZ = Vasile Drîmboceanu, Ion Rusu, *Contribuții la repertoriul descoperirilor monetare de pe teritoriul județului Buzău*, BSNR, 70—74, 1976—1980, p. 609—614.
- REP-HU = Olimpia Palamariu, *Repertoriul tezaurilor feudale din colecția Muzeului Județean Hunedoara — Deva*, „Sargetia“, XVIII—XIX, 1984—1985, p. 253—287.
- REP-MO = Adina Berciu-Drăghicescu, *Repertoriul descoperirilor monetare de pe teritoriul Moldovei (sec. XIV—XVI)*, CSSȘA, II, 1990, p. 54—92.
- REP-Otomane = Adina Berciu-Drăghicescu, *Repertoriul descoperirilor monetare otomane din teritoriile locuite de români secolele XV—XVI*, CSSȘA, I, 1989, p. 88—124.
- REP-ȚR = Aurora Ursu, Adina Berciu-Drăghicescu, *Descoperiri monetare de pe teritoriul Țării Românești secolele XIV—XVI*, CSSȘA, I, 1989, p. 125—172.
- RESEE = „Revue des études sud-est européennes“
- RI = „Revista istorică“ (serie nouă)
- RRH = „Revue roumaine d'histoire“
- SAO = „Studia et Acta Orientalia“

- SCIV = „Studii și cercetări de istorie veche“ (ulterior „Studii și cercetări de istorie veche și arheologie“)
- SCN = „Studii și cercetări de numismatică“
- SOF = „Südost-Forschungen“
- Tezaur* Chișinău = *Tezaur din muzeele orașului Chișinău secolele XVI—XVIII*. Coordonator Viorel M. Butnariu, Chișinău, 1994.
- Veress = Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, București, 1929—1933.
- VSWG = „Vierteljahrschrift für Sozial — und Wirtschaftsgeschichte“
- WN = „Wiadomości Numizmatyczne“

CUVÂNT ÎNAINTE

Această lucrare a luat naștere ca o teză de doctorat pe care am susținut-o în decembrie 1995 la Facultatea de Istorie a Universității București.

Datoriile de recunoștință pe care le-am acumulat pe parcursul elaborării ei sunt numeroase și ele nu pot fi decât incomplet compensate prin amintirea lor în acest context.

Primul gând se îndreaptă spre familia mea, fără al cărei sprijin plin de înțelegere nu aș fi găsit poate răgazul și energia elaborării acestei lucrări. Un gând de pioasă aducere aminte și unchiului meu, profesorul Costin Murgescu, care a urmărit cu interes primele mele încercări de istorie economică, și care s-ar fi bucurat neîndoios să vadă această carte.

Pe de altă parte, avântându-mă fără o suficientă experiență prealabilă în domeniul istoriei monetare, discuțiile cu colegii mai maturi sau mai tineri din facultate și din alte instituții de specialitate m-au ajutat să-mi clarific ideile în probleme pe care le stăpâneam mai puțin.

Dacă această lucrare respiră „aerul tare“ al marilor probleme de interes general, aceasta se datorează în mare măsură domnului profesor Radu Manolescu, care a acceptat să conducă această teză de doctorat și care a reprezentat un model în efortul de a desprinde esențialul din mulțimea detaliilor istorice.

Domnul profesor Mihai Maxim m-a inițiat în domeniul fascinant al osmanisticii și a avut bunăvoința de a urmări acest text încă din faza elaborării

sale, observațiile sale de o rară acribie fiind nu numai un ajutor important, dar și un stimul permanent.

În domeniul numismaticii am beneficiat în mod deosebit de solitudinea și de îndrumarea competentă a doamnei Constanța Știrbu și a colegului Eugen Nicolae, care m-au ajutat să depășesc multe dintre capcanele publicațiilor de specialitate.

În selecția ilustrațiilor am beneficiat îndeosebi de ajutorul colegului Ernest Oberländer-Târnoveanu. Pentru monedele care fac parte din colecțiile Muzeului Național de Istorie a României fotografiile au fost executate de Ernest Oberländer-Târnoveanu

Observațiile și încurajările domnilor Paul Cernovodeanu și Tahsin Gemil au constituit nu numai un sprijin, ci și un îndemn de a merge mai departe și de a nu zăbovi în predarea spre tipar a acestei lucrări.

Mulțumiri se cuvin și Băncii Naționale a României, care a avut generozitatea de a sprijini apariția acestei cărți. Totodată, fără sprijinul entuziast și eficient al domnului Marcel Popa, directorul Editurii Enciclopedice, această carte nu și-ar fi găsit atât de repede drumul către cititori.

INTRODUCERE

Problematika lucrării

În istoria românească, secolul al XVI-lea marchează neîndoiește o perioadă de profunde mutații. Nu vom evoca aici acele opinii care datează „zorii epocii moderne“ în istoria românilor din timpul lui Mihai Viteazul. Ne vom referi însă la transformările profunde pe care le-a antrenat accentuarea dominației otomane în ceea ce privește structurile economice și sociale ale Țărilor Române. Aceste mutații, desfășurate sub semnul fiscalizării crescânde și al comercializării (forțate) a unei părți tot mai mari din producție, sunt, după cum am arătat cu un alt prilej, forme de manifestare a integrării spațiului românesc la periferia a două sisteme-univers distincte, cel otoman și cel vest-european¹.

În cadrul acestui proces de integrare moneda și circulația monetară au jucat un rol crucial. Este și unul dintre motivele care ne-au îndemnat să cercetăm fenomenul circulației monetare din Țările Române în contextul economic mai larg al Europei centrale și sud-estice. Ne-am propus astfel să răspundem la o serie de întrebări referitoare la structura circulației monetare, la ponderea diferitelor tipuri de monede și la felul în care acestea se integrau în ansamblul fenomenelor monetare. Pe de altă parte, ne-am întrebat dacă și în ce măsură s-a schimbat rolul monedei în cadrul economiei și al societății românești în secolul

¹ Am argumentat această idee mai ales în Bogdan Murgescu, Florin Bonciu, *Considerații asupra abordării mondiale a proceselor istorico-economice*, AIIA, XXX, 1993, p. 540—542.

al XVI-lea. Și, în fine dar nu în cele din urmă, în ce fel au influențat modificările monetare relațiile economice și raporturile dintre diferitele grupuri sociale? Aceste întrebări, ca și multe altele care au ieșit la iveală în cursul cercetării noastre, ne-au direcționat într-un mod foarte specific investigația. Astfel, dacă ar fi să preluăm clasificarea lui Robert S. Lopez¹, demersul nostru s-a focalizat pe aspectul „fiziologic“ al circulației monetare, fără a ocoli cu totul laturile „anatomică“ și „psihică“ ale acesteia, dar și fără a intra în toate detaliile tehnice presupuse de aspectul fizic al monedelor sau de concepțiile diverșilor oameni despre fenomenele monetare.

Această opțiune pentru reconstituirea fenomenelor de istorie monetară din perspectiva integratoare a istoriei economice și sociale a condiționat modul de abordare a izvoarelor istorice. Am pornit de la convingerea că orice abordare serioasă a istoriei circulației monetare implică valorificarea atât a izvoarelor numismatice, cât și a surselor scrise. Acestea au fost tratate însă în principal din perspectiva textului edit, fără a intra în detaliile tehnice spinoase ale publicării descoperirilor numismatice sau ale editării diverselor categorii de izvoare scrise. Totuși, au fost situații, și din păcate nu puține, în care unele aspecte tehnice aveau implicații de fond privind problemele tratate de noi, și atunci a trebuit să încercăm mai întâi să clarificăm, cu spirit critic și în măsura în care acest lucru ne-a stat în putință, modul de interpretare și de utilizare a izvoarelor respective (a se vedea mai ales comentariile din capitolele I.1.1. și I.1.4.).

Înainte însă de a intra în fondul analizei, se cuvine să fie lămurite câteva aspecte ținând de alegerea cadrului spațio-temporal al acestei investigații.

Mai întâi spațiul, cu atât mai mult cu cât termenul „Țările Române“ nu este scutit de o anume ambiguitate. În lucrarea noastră el se referă la teritoriile aparținând statelor Țara Românească, Moldova și — după 1541 — Transilvania. În schimb, au rămas inevitabil în afara ariei studiate de noi teritoriile locuite de români care în secolul al XVI-lea s-au aflat sub administrația directă a altor state, în principal a Imperiului otoman. În cursul cercetării diversitatea condițiilor monetare din provinciile istorice românești, efect firesc al existenței unor structuri statale distincte, ne-a făcut să ne întrebăm de mai multe ori dacă hotărârea de a studia laolaltă cele 3 state se justifică. Semne suplimentare de întrebare ne-a provocat situația specială a principatului Transilvaniei, pentru care o mare parte din documentația relevantă — scrisă și numismatică — a fost inventariată sau publicată de foarte multă vreme, fiind greu accesibilă astăzi. Se adăuga și handicapul lingvistic, deloc neglijabil, al necunoașterii limbii

¹ Robert S. Lopez, *Une histoire à trois niveaux: la circulation monétaire*, în *Mélanges en l'Honneur de Fernand Braudel*, II, Toulouse, 1973, p. 335—341.

maghiare. Pe de altă parte, dată fiind intensitatea legăturilor dintre teritoriile intracarpătice și cele extracarpătice, lăsarea Transilvaniei în afara acestui studiu ar fi dăunat perspectivei de ansamblu și chiar înțelegerii istoriei monetare a Moldovei și Țării Românești. În consecință, nu am abandonat studiul circulației monetare din principatul Transilvaniei, dar am acceptat ca în cazul acesteia să renunțăm la aspirația de a investiga exhaustiv izvoarele disponibile, și ne-am axat într-o măsură mai mare decât în cazul teritoriilor extracarpătice pe studiul bibliografiei de specialitate și al unui eșantion limitat de izvoare care ne-au fost accesibile.

Pe de altă parte, moneda a fost și este încă în mare măsură o realitate internațională. De altfel, s-a și afirmat că în secolul al XVI-lea circulația metalelor prețioase și a monedelor metalice a fost prima formă de manifestare a unei economii cu adevărat mondiale¹. În consecință, o lucrare care își propune reconstituirea istoriei circulației monetare nu se poate limita la un cadru local, provincial sau „național” (termenul este oarecum impropriu pentru secolul al XVI-lea), ci trebuie să vizeze în principal modul de integrare a istoriei locale în ansamblul istoriei universale. Acest imperativ este cu atât mai puternic în cazul Țărilor Române, pentru care, așa după cum am arătat mai sus, integrarea economică și politică în sisteme mai largi a reprezentat un aspect fundamental al devenirii lor în secolul al XVI-lea. Ca atare, am avut în atenție integrarea istoriei românești în cadrul mai larg al istoriei Europei centrale și sud-estice, ținând cont, acolo unde a fost cazul, și de conexiunile mai puțin sistematice cu zone mai îndepărtate, cum ar fi Europa apuseană, Rusia sau Orientul Apropiat. În fine, nu am neglijat nici implicațiile marilor descoperiri geografice și ale expansiunii transoceanice a Occidentului, deși, din punct de vedere monetar, în secolul al XVI-lea acestea s-au repercutat asupra Țărilor Române numai într-un mod indirect, multiplu mediat și atenuat.

Perspectiva de istorie universală a dat totodată un sens nou diversității provinciale care ne-a frământat atât de mult în timpul acestei cercetări. Privite prin această prismă teritoriile românești apar tot mai mult ca o zonă de contact între câteva mari sisteme monetare, în principal între sistemul monetar al Imperiului otoman, cel al Uniunii polono-lituaniene și cel al Imperiului romano-german. Într-o asemenea zonă de contact varietatea situațiilor monetare este firească, iar eventuala uniformitate excepția care necesită investigații suplimentare.

Alegerea perioadei studiate a ridicat și ea unele probleme deloc simple.

¹ Peter Mathias, *The Emergence of a World Economy 1500—1914*, VSWG, 74, 1987, H. 1, p. 5—7.

Am arătat mai sus faptul că secolul al XVI-lea a reprezentat o perioadă importantă în istoria românească. Totuși, din punctul de vedere al istoriei monetare propriu-zise, nici anul 1500 și nici anul 1600 nu reprezintă rupturi semnificative. Din această perspectivă mai importante ar fi fost poate perioadele 1450/1470 și 1620/1630, ceea ce ne-ar conduce la un „lung secol XVI“ în sens braudelian. Pe de altă parte, o perspectivă astfel extinsă ar fi dus la dublarea intervalului de timp de studiat, iar limitele temporale la care ne-am fi oprit, oricare ar fi fost ele, nu ar fi fost imune la varii contestări. De aceea, conștienți de caracterul convențional al hotarelor temporale alese, am preferat să ne limităm la secolul al XVI-lea înțeles în mod strict, convinși fiind de faptul că intervalul 1501 — 1600 este pe de o parte suficient de restrâns pentru a nu ne dispersa atenția, și pe de altă parte suficient de larg pentru a ne permite surprinderea dinamicii fenomenelor monetare.

Istoriografia și izvoarele problemei

În istoriografia europeană, dacă facem abstracție de universul foarte tehnic al multora dintre contribuțiile numismatice¹, problematica circulației monetare din secolul al XVI-lea a fost eclipsată mult timp de o problemă oarecum colaterală, și anume de cea a „revoluției prețurilor“. Creșterea brutală a prețurilor în Europa în secolul al XVI-lea și la începutul secolului al XVII-lea, care a stârnit atâtea discuții în epocă², a fost readusă în atenția istoricilor la sfârșitul secolului trecut de către istoricul german G. Wiebe³. Totuși, interesul încă scăzut de care se bucura istoria economică a făcut ca cercetările dedicate

¹ Dintre lucrările numismatice generale la nivel european se remarcă încă mai vechea Arthur Engel, Raymond Serrure, *Traité de numismatique moderne et contemporaine*, vol. I, Paris, 1897, precum și Elvira Clain-Stefanelli, Vladimir Clain-Stefanelli, *Monnaies européennes et monnaies coloniales américaines entre 1450 et 1789*, Paris, 1978; desigur, pentru cercetări concrete este preferabil să fie folosite cataloagele realizate la nivel național, prea numeroase și prea speciale pentru a fi prezentate aici. În fine, se cuvine să mai menționăm sinteza succintă, dar deosebit de clară, a lui Philip Grierson, *The Monetary Pattern of Sixteenth-Century Coinage*, „Transactions of the Royal Historical Society“, 5th series, 21, 1971, p. 45—60.

² A se vedea, de exemplu, textele reunite în Jean-Yves Le Branchu, *Ecrits notables sur les monnaies de Copernic a Davanzati*, 2 vol., Paris, 1934, sau comentariile lui Pierre Vilar, *Les primitifs espagnols de la pensée économique. «Quantitativisme» et «bullionisme»*, în „Bulletin hispanique“, t. LXIV bis, 1962, p. 261—284.

³ G. Wiebe, *Zur Geschichte der Preisrevolution des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, Leipzig, 1895. Wiebe a „lansat“ termenul „revoluția prețurilor“ și a postulat rolul decisiv al metalelor prețioase americane în declanșarea acesteia.

istoriei prețurilor să nu abunde până în anii '1930. Criza economică mondială declanșată în 1929 a conferit o actualitate sporită studiilor de istorie economică: ele erau menite să ofere un răspuns la întrebarea dacă criza era excepțională sau recurentă în funcționarea sistemului economic capitalist, iar dacă asemenea crize mai avuseseră loc, atunci să ofere exemple cu privire la felul cum aceste crize fuseseră depășite în trecut. Un rol important a avut Comitetul Științific Internațional pentru Istoria Prețurilor, înființat în 1930 și care a stimulat elaborarea și publicarea unui număr considerabil de lucrări speciale de istoria prețurilor, lucrări realizate după o metodologie care ușura comparațiile internaționale¹. În acest context trebuie integrată contribuția istoricului american Earl J. Hamilton, care a combinat cercetările sale istorice concrete, începute încă din anii '20 într-un punct privilegiat de analiză, Spania, și îndeosebi Sevilla, cu utilizarea cadrului conceptual oferit de ecuația cantitativă a monedei ($MV = PT$) elaborată de economistul Irving Fisher², aspirând astfel să ofere o explicație de ansamblu convingătoare pentru revoluția prețurilor. Această explicație concordă în esență cu cea a lui Wiebe din 1895, dar este argumentată mai complet atât din punct de vedere al datelor istorice, cât și din cel al teoriei economice. Potrivit teoriei cantitative a lui Earl Hamilton, creșterea masei monetare europene datorată influxului metalelor prețioase din Lumea Nouă (măsurată de el prin intrările de aur și mai ales de argint la Sevilla) a fost cauza creșterii prețurilor³. Sau, altfel spus, în condițiile stabilității lui V (viteza de circulație monetară) și T (volumul tranzacțiilor), sporul lui M a avut drept efect sporul lui P .

Teoria cantitativă a lui Hamilton a oferit mult timp paradigma explicativă pentru revoluția prețurilor. A contribuit la aceasta și aplombul istoricului american de a generaliza la scara Europei concluziile la care ajunsese pe baza

¹ Olivier Dumoulin, *Aux origines de l'histoire des prix*, „Annales.E.S.C.”, 45, 1990, nr. 2, p. 507—522.

² Irving Fisher, *The Purchasing Power of Money*, New York, 1911.

³ Teoria lui Earl J. Hamilton a fost expusă mai întâi în studiul *American Treasure and Andalusian Prices, 1503—1660: A Study in the Spanish Price Revolution*, „The Journal of Economic and Business History”, 1928, 1, p. 1—35, și apoi completată documentar și dezvoltată în cartea *American Treasure and the Price Revolution in Spain, 1501—1650*, Cambridge (Mass.), 1934. Ulterior, în două noi cărți Hamilton a lărgit aria temporală cuprinsă de cercetările sale: *Prices and Wages in Valencia, Aragon and Navarre, 1351—1500*, Cambridge (Mass.), 1936, și *War and Prices in Spain, 1651—1800*, Cambridge (Mass.), 1947. Din păcate, lucrările mai sus-citate nu se găsesc în bibliotecile publice din România, astfel încât le-am putut folosi doar indirect, ele fiind abundent citate în bibliografia de specialitate.

studiului cazului special al Spaniei¹. Totuși, începând din anii '50 teoria lui Hamilton a început să fie contestată, mai întâi în numele unor realități locale care contraziceau conexiunea postulatată de Wiebe și Hamilton între difuziunea metalelor prețioase americane și creșterea prețurilor. Astfel, de exemplu, Carlo M. Cipolla a constatat că în Italia prețurile cresc cel mai rapid în anii 1552—1560, când intrările de metale prețioase americane în această țară au fost modice, și, în schimb, au stagnat în intervalul 1570—1590, când mari cantități de argint „spaniol“ au inundat peninsula; această neconcordanță l-a îndemnat să considere că alți factori, de exemplu boom-ul reconstrucției după distrugerile războaielor italiene, au jucat un rol mai important decât intrările de metale prețioase². Mai importantă încă a fost critica cercetătoarei suedeze Ingrid Hammarström³: aceasta a pornit și ea de la studiul unor realități locale care nu se potriveau cu teoria lui Hamilton, dar treptat și-a dezvoltat critica la un nivel general european. Dintre argumentele avansate de Ingrid Hammarström vom reține acum doar două: ea critică mai întâi utilizarea ecuației cantitative a lui Fisher, arătând că aceasta exprimă de fapt o tautologie de un folos analitic îndoielnic pentru istorici (și amintește în treacăt că această ecuație nu s-a impus în analizele economiștilor), și contestă presupuziția lui Hamilton că T și V au rămas relativ constante în secolul al XVI-lea. Al doilea argument major al lui Ingrid Hammarström este acela că variațiile relative ale prețurilor, în acest caz divergența dintre prețurile agricole și cele ale produselor manufacturate, au fost mai importante decât creșterea unui dificil de calculat nivel general al prețurilor și respectiv scăderea puterii de cumpărare a metalelor prețioase. În acest fel Ingrid Hammarström exprimă o poziție „populaționistă“ (sau mai degrabă „neomalthusiană“), care apreciază că fenomenul decisiv pentru „revoluția prețurilor“ a fost creșterea mai rapidă a populației și deci a presiunii de consum în raport cu producția agricolă, fapt care a determinat o creștere explozivă a prețurilor agricole comparativ cu sporul mult mai moderat sau chiar cu stagnarea celorlalte categorii de prețuri. În acest punct argumentația lui Ingrid Hammarström concordă cu cercetările lui Wilhelm Abel, care a studiat

¹ A se vedea în acest sens raportul prezentat de Hamilton la congresul de istorie de la Stockholm din 1960: *The History of Prices before 1750*, în *XIe Congrès International des Sciences Historiques. Stockholm 1960. Rapports*, 1, Göteborg, 1960, p. 144—164.

² Carlo M. Cipolla, *La prétendue „révolution des prix“*. *Reflexions sur l'expérience italienne*, „Annales.E.S.C.“, 10, 1955, nr. 3, p. 511—516.

³ Ingrid Hammarström, *The 'Price Revolution' of the Sixteenth Century: Some Swedish Evidence*, „The Scandinavian Economic History Review“, V, 1957, nr. 2, p. 118—154.

variațiile raportului dintre populație și producția agricolă în secolele XIV—XIX¹.

Nu este aici locul de a descrie toate avaturile polemicilor din ultimele 3 decenii dintre „monetariștii cantitativiști“ și „neomalthusieni“ cu privire la cauzalitatea esențială a revoluției prețurilor. Se cuvine totuși să amintim poziția adoptată de Fernand Braudel², poziție tipică de altfel pentru istoricii „generalști“. Astfel, Braudel a acceptat în esență teoria lui Hamilton, a folosit datele cantitative ale acestuia pentru Sevilla și ecuația cantitativă a lui Fisher, dar le-a integrat într-un context mult mai larg, în care creșterea seculară a prețurilor era doar una dintre mișcărilor specifice acestora, iar divergența relativă a prețurilor agricole și manufacturiere era explicată cu ajutorul argumentelor „neomalthusienilor“. Cu alte cuvinte, în opera lui Braudel cele două teorii opuse sunt integrate neantagonist într-o schemă care admite cauzalitățile multiple fără să caute cu tot dinadinsul să le ierarhizeze și să le opună una alteia. Contribuția lui Braudel nu se rezumă la acest efort integrator și conciliator. El a adus lămuriri importante la o serie de aspecte concrete ale circulației metalelor prețioase în secolul al XVI-lea (și nu numai), a realizat o încercare discutabilă, dar deosebit de incitantă, de a calcula stocul monetar european (a se vedea discuția detaliată în capitolul II.1) și mai ales a pus mișcărilor monetare din „prima epocă modernă“ într-un context mai larg al structurilor lungi ale istoriei monetare³.

În ultimele două decenii discuțiile generale pe marginea „revoluției prețurilor“ au evidențiat câteva tendințe distincte și chiar parțial divergente.

Mai întâi se cuvine să semnalăm contribuțiile „revizioniste“ ale lui Michel Morineau⁴, care a contestat pe Hamilton chiar în baza cifrică a teoriei sale,

¹ Studiile lui Wilhelm Abel, începute încă din anii '30, au fost sintetizate în cartea *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter*, Hamburg—Berlin, 1966.

² Opiniile lui Fernand Braudel despre revoluția prețurilor sunt topite în ansamblul monografiei sale fundamentale, *Mediterrana și lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, 6 vol., București, 1985—1986 (prima ediție franceză 1949, a doua ediție substanțial revizuită în 1966); subiectul a fost tratat sistematic de Braudel împreună cu Frank Spooner mai întâi în *Les métaux monétaires et l'économie du XVIe siècle*, în *X. Congresso Internazionale di Scienze Storiche. Roma 4—11 settembre 1955. Relazioni*, IV, Firenze, 1955, p. 233—264, și apoi într-o formă „definitivă“ în studiul *Prices in Europe from 1450 to 1750*, în *The Cambridge Economic History of Europe*, IV, p. 374—486.

³ Fernand Braudel, *Structurile cotidianului: posibilul și imposibilul*, vol. II, București, 1984, p. 206—263.

⁴ Lucrarea fundamentală a lui Michel Morineau este *Incroyables gazettes et fabuleux métaux. Les retours des trésors américains d'après les gazettes hollandaises (XVIe—XVIIIe siècles)*, Cambridge—Paris, 1985.

afirmând faptul că curbele descrise de acesta pentru intrările de metal prețios american în Europa nu corespund pe deplin realității istorice. Trebuie observat însă că cele mai importante corecții aduse de Michel Morineau privesc scăderea influxului de argint la Sevilla după 1630 și corelația postulată de „cantitativiști“ între această scădere și „recesiunea secolului al XVII-lea“, având deci o semnificație mai redusă pentru secolul al XVI-lea. Totuși, corecțiile aduse cifrelor lui Hamilton sunt de natură să zdruncine în chiar bazele ei încrederea multor istorici în teoria cantitativă.

Teoria cantitativă în varianta Fisher-Hamilton a fost criticată relativ recent și de Dennis Flynn, care a atras atenția că ecuația lui Irving Fisher reprezintă doar o variantă a teoriei monetare, variantă care a fost infirmată de cercetările economiștilor și înlocuită în analizele lor încă din perioada interbelică cu teoria monetară a grupului de la Cambridge, care pune accentul pe cererea de monedă (“the stock demand for money concept”)¹. Dennis Flynn repinge și teoria neomalthusiană, arătând că aceasta dă seama numai de creșterea relativă a prețurilor, dar nu și de creșterea generală a acestora, și că în general o creștere a populației ar fi trebuit să sporească cererea de monedă și deci să exercite o presiune deflaționistă, nu una inflaționistă². El consideră — confirmându-l în această privință pe Hamilton — că „revoluția prețurilor“ a fost în esență un fenomen cu rădăcini monetare, care poate fi explicat însă nu prin intermediul lui Fisher, ci printr-o combinație a teoriei economice clasice, care pune accentul pe costul producerii (procurării) metalelor prețioase monetare, cu teoria modernă a balanțelor de plăți (“Monetary Approach to the Balance of Payments”), potrivit căreia prețurile diverselor bunuri sunt determinate internațional și circulația reală a metalelor prețioase nu este absolut necesară pentru ca prețul monedelor și apoi și al celorlalte produse să se adapteze de la o țară la alta. Potrivit acestei abordări, mărimea stocului monetar al unei țări nu depinde în mod real de influxurile de metale prețioase, ci de cererea de monedă, iar autoritățile monetare au capacitatea de a influența numai structura acestui stoc monetar, dar nu și mărimea sa în termeni absoluți, care se ajustează prin balanțele de plăți externe³. Tezele lui Dennis Flynn, incitante prin modul în care pun la dispoziția istoricilor concluziile analitice ale economiștilor, sunt însă

¹ Dennis O. Flynn, *Use and Misuse of the Quantity Theory of Money in Early Modern Historiography*, în Eddy van Cauwenberghe, Franz Irsigler (hrsg.), *Münzprägung. Geldumlauf und Wechselkurse. Akten des 8th International Economic History Congress. Section C7. Budapest 1982*, Trier, 1984, p. 383—417.

² Idem, *The „Population Thesis“ View of Inflation versus Economics and History*, în Eddy van Cauwenberghe, Franz Irsigler (hrsg.), *op. cit.*, p. 361—382.

³ Idem, *Use and Misuse...*, p. 399—409.

vulnerabile sub cel puțin două aspecte: mai întâi prin presupoziția că prețurile erau determinate pe plan internațional, ceea ce este în mare măsură adevărat pentru metalele prețioase și pentru monedele de aur și argint, ca și pentru alte mărfuri care făceau obiectul comerțului internațional, dar nu și pentru alte mărfuri consumate la nivel local, apoi prin tendința lui de a considera că cererea de monedă din partea unei societăți este constantă, fapt neconfirmat până acum în mod semnificativ de studiile istorice¹. În fine, în același curent de idei care își propune să verifice cauzalitatea monetară a revoluției prețurilor printr-o utilizare masivă a celor mai noi achiziții cognitive ale teoriei economice și chiar ale econometriei se înscrie și studiul relativ recent al lui Douglas Fisher, care a confirmat cu mijloace econometrice existența unei corelații între prețurile spaniole și cele din principalele țări occidentale (idee importantă în argumentația lui Hamilton), integrând apoi acest rezultat într-un cadru conceptual influențat de Dennis Flynn².

Trebuie să menționăm printre tendințele recente din istoriografia revoluției prețurilor și analizele care suspendă temporar discuțiile conceptuale generale, preferând investigarea adâncită a situațiilor concrete de la nivel regional. Exemplară în acest sens este analiza istoricului german Michael North, care a studiat istoria monetară a teritoriilor din nordul Germaniei, și care a constatat că dacă depresiunea prețurilor din secolul al XV-lea a fost determinată în principal de reducerea masei monetare, în secolul al XVI-lea creșterea prețurilor a fost provocată în această regiune mai mult de sporul demografic și de accelerarea vitezei de circulație monetară, masa monetară crescând numai într-o măsură redusă³. Este adevărat însă că analiza lui Michael North se oprește la 1570, necuprinzând deci ultimele decenii ale secolului al XVI-lea, când, după toate datele disponibile, intrările europene de argint american au crescut considerabil.

În fine, se cuvine să menționăm separat preocupările legate de revoluția prețurilor în Europa central-răsăriteană și sud-estică. În această privință rolul de pionierat a revenit istoricilor polonezi, care încă din anii '30 au publicat mai multe monografii dedicate istoriei prețurilor din principalele orașe (Cracovia,

¹ Reproșuri vizând necesitatea unei mai mari atenții pentru aspectele sociale și pentru dialectica veniturilor la Herwart Pittack, *Münzgeld. Silberproduktion. Preisrevolution — und wie weiter?*, „Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte“, 1989, nr. 4, p. 204.

² Douglas Fisher, *The Price Revolution: A Monetary Interpretation*, „The Journal of Economic History“, XLIX, 1989, nr. 4, p. 883—902.

³ Michael North, *Geldumlauf und Wirtschaftskonjunktur im südlichen Ostseeraum an der Wende zur Neuzeit (1440—1570). Untersuchungen zur Wirtschaftsgeschichte am Beispiel des Grossen Lübecker Münzschatzes. der norddeutschen Münzfunde und der schriftlichen Überlieferung*, Sigmaringen, 1990, p. 224—229.

Gdansk, Varșovia, Lublin, Liov). Rezultatele acestor cercetări au fost integrate într-o analiză de ansamblu de către Stanislaw Hoszowski¹, istoric care se evidențiasse încă din perioada interbelică prin studiul prețurilor de la Liov². Pentru a menționa numai contribuțiile cu un grad mai ridicat de generalitate, care nu numai că oferă date concrete, dar au încercat să și răspundă la problemele generale ale revoluției prețurilor în Europa central-răsăriteană și sud-estică, vom aminti studiile Verei Zimányi pentru Ungaria³ și ale lui Ljuben Berov pentru ansamblul Peninsulei Balcanice⁴. Deosebit de interesantă a fost dezbaterea privind revoluția prețurilor în Imperiul otoman, care a reprodus, cu un cert decalaj temporar, ciclul teză-antiteză-sinteză observabil parțial și în dezbaterile de la nivel european. Astfel, la începutul anilor '70 Ömer Lütfi Barkan încununa cercetări îndelungate în domeniul istoriei economice otomane postulând că revoluția prețurilor, observabilă și în datele provenite de la Istanbul, s-a datorat în primul rând influenței occidentale și deci argintului american sosit prin Spania⁵. Această opinie, împărtășită în liniile ei esențiale și de Halil Inalcik, care insistă și el pe determinațiile monetare internaționale ale revoluției otomane a prețurilor⁶, a atras — cu o anume întârziere — fulgerele istoricului german Holm Sundhaussen, care a argumentat vehement că revoluția prețurilor din Imperiul otoman, discutabilă de altfel, a fost cauzată nu de legăturile economice cu Occidentul, ci de mecanismele interne ale lumii otomane (creșterea populației urbane, războaiele nerentabile, politica de a palia deficitul bugetar prin deprecierea monedei etc.)⁷. Comparativ cu aceste poziții extreme, cercetările mai noi

¹ Stanislaw Hoszowski, *L'Europe Centrale devant la révolution des prix aux XVIe et XVIIe siècles*, „Annales.E.S.C.”, 16, 1961, nr. 3, p. 441 — 456.

² Idem, *Les prix à Lwow (XVIe — XVIIe siècles)*, Paris, 1954 (prima ediție poloneză a apărut în 1937).

³ Vera Zimányi, *Mouvement des prix hongrois et évolution européenne*, „Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae”, 19, 1973, nr. 3 — 4, p. 305 — 333.

⁴ Ljuben Berov, *Dvizenieto na cenite na Balkanite prez XVI — XIX v. i evropejskata revolucija na cenite*, Sofia, 1976.

⁵ Ömer Lütfi Barkan și-a expus observațiile despre creșterea prețurilor la Istanbul în *Les Mouvements des prix en Turquie entre 1490 — 1655*, în *Mélanges en l'Honneur de Fernand Braudel*, I, Toulouse, 1973, p. 65 — 79, iar analiza de ansamblu a cauzalității și consecințelor acestui fenomen în *The Price Revolution of the Sixteenth century: A Turning Point in the Economic History of the Near East*, IJMES, 6, 1975, nr. 1, p. 3 — 28 (traducerea unui articol apărut în limba turcă în anul 1970).

⁶ Halil Inalcik, *Impact of the Annales School on Ottoman Studies and New Findings*, „Review”, I, 1978, nr. 3/4, p. 90 — 96.

⁷ Holm Sundhaussen, *Die „Preisrevolution“ im Osmanischen Reich während der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. „Importierte“ oder intern verursachte Inflation? (Zu einer These Ö. L. Barkans)*, SOF, XLII, 1983, p. 169 — 181.

tind spre abordări multifactoriale de tip braudelien, care alătură mecanismele interne cu circulația internațională a metalelor prețioase¹.

Legate de discuțiile purtate în jurul revoluției prețurilor, dar desprinzându-se totodată din chinga lor, au fost studiile menite să reconstituie producția și difuziunea metalelor prețioase, precum și eventual volumul producției monetare. Am menționat deja contribuțiile lui Michel Morineau la mai buna cunoaștere a intrărilor metalelor prețioase americane în Europa și a evoluției stocului monetar (metalic) european. Dincolo însă de aceste cercetări individuale, unele absolut remarcabile², elementul nou adus de anii '70 — '80 au fost anchetele colective organizate cu prilejul unor reuniuni științifice internaționale și soldate cu publicarea unor substanțiale volume colective. Amintim astfel congresul internațional de științe istorice de la San Francisco din 1975, unde au fost trecute în revistă și analizate principalele date cunoscute despre producția de metale prețioase și — într-o măsură mai mică — despre fluxurile acestor metale prețioase³, conferința de la Madison din 1977, care a lărgit aria de analiză a aceleiași problematici, cuprinzând și zone mai puțin investigate până atunci, cum ar fi Imperiul otoman, India sau Africa⁴, colocviul de la Bendor din 1979 cu privire la rolul banilor și circulația capitalurilor în lumea mediteraneană⁵, congresele internaționale de istorie economică de la Budapesta din 1982 — unde s-au discutat probleme legate de producția monetară și de cursurile de schimb, dar și aspecte teoretice (a se vedea contribuțiile lui Dennis Flynn citate mai sus)⁶ — și de la Berna din 1986, unde s-a dezbătut rolul circulației metalelor prețioase în constituirea economiei mondiale⁷, colocviul de la Paris din 1986, axat pe problematica ritmurilor producției monetare și a

¹ Exemplar este din acest punct de vedere studiul „cuminte” al lui Sándor László Tóth, *The „Price Revolution” in the Ottoman Empire at the End of the Sixteenth Century*. „Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica”, LXXXVII, 1988 p. 35—47.

² Pe lângă studiul mai vechi al lui John U. Nef, *Silver Production in Central Europe, 1450—1618*, „The Journal of Political Economy”, 49, 1941, p. 575—591, se cuvine să amintim aici cartea deosebit de incitantă a lui Pierre Vilar, *Or et monnaie dans l'histoire, 1450—1920*, Paris, 1974.

³ Hermann Kellenbenz (hrsg.), *Precious metals in the age of expansion. Papers of the XIVth International Congress of the Historical Sciences*. Stuttgart, 1981.

⁴ John F. Richards (ed.), *Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern Worlds*, Durham, 1983.

⁵ *L'argent et la circulation des capitaux dans les pays méditerranéens (XVF—XXe s.)*, Nice, 1981.

⁶ Eddy van Cauwenberghe, Franz Irsigler (hrsg.), *op.cit.*

⁷ Wolfram Fischer, R. Marvin McNinn, Jürgen Schneider (eds.), *The Emergence of a World Economy: Papers of the IX. International Congress of Economic History*, Stuttgart, 1986.

raporturilor dintre stat și monedă, dar care s-a cantonat prea mult în domeniul istoriei romane, bizantine și occidentale¹, și conferințele internaționale de istorie monetară de la Stockton (1985), Tokyo (1987) și de la Delhi (1989)². Aceste reuniuni internaționale, ca și altele, nu mai puțin importante chiar dacă mai puțin focalizate pe aspectele cantitative³, pe lângă contribuțiile concrete pe care le-au prilejuit, au avut meritul de a stimula discuțiile și de a încuraja cercetările axate pe problematica fluxurilor monetare și a variațiilor producției monetare. Dintre cercetările care se integrează aceleași problematici, dar care privesc măcar în parte și spațiul românesc, trebuie să menționăm studiile lui Andrzej Mikolajczyk dedicate difuziunii monedei poloneze la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea⁴.

Cu aceasta atingem și un alt aspect al cercetărilor de istorie monetară. Astfel, începând de prin anii '70 au fost elaborate studii statistice menite să reconstituie structura circulației monetare din secolul al XVI-lea pe baza analizei tezaurilor și eventual a surselor scrise. Această metodologie, bazată și pe utilizarea mijloacelor electronice de calcul, a fost aplicată mai ales unor microregiuni din Austria⁵ și din Germania⁶. Deosebit de importantă este contribuția metodologică a lui Hansheiner Eichhorn, care a propus reconstituirea structurii circulației monetare prin analiza combinată a tezaurilor monetare și a datelor despre strângerea impozitelor ("Fund-Steuer Analyse")⁷. Pe lângă lucrările deja menționate, un model de analiză a structurii circulației monetare este și cartea lui Michael North despre spațiul nord-german în

¹ Georges Depeyrot, Tony Hackens, Ghislaine Moucharte (ed.), *Rythmes de la production monétaire, de l'Antiquité à nos jours*, Louvain, 1987.

² Actele acestora au fost publicate de Eddy van Cauwenberghe (ed.), în volumele *Precious metals, coinage and the changes of monetary structures in Latin America, Europe and Asia: late middle ages — early modern times*, Leuven, 1989 și *Money, Coins and Commerce: Essays in the Monetary History of Asia and Europe (From Antiquity to Modern Times)*, Leuven, 1992.

³ Amintim aici a 7-a „săptămână de studii“ de la Prato din 1975, unde s-au discutat aspecte multiple ale rolului monedei în economie (cf. *La moneta nell'economia europea. Secoli XIII—XVIII*. A cura di Vera Barbagli Bagnoli, Firenze, 1981).

⁴ Andrzej Mikolajczyk, *Polish coins in the monetary circulation of Europe in the sixteenth and seventeenth centuries*, în I. A. Carradice (ed.), *Proceedings of the 10th International Congress of Numismatics, London, september 1986*, London, 1986, p. 563—568; celelalte contribuții mai speciale ale lui Andrzej Mikolajczyk vor fi menționate în capitolul I.2.3.

⁵ Peter Cerwenka, Paul W. Roth, *Der Münzumschlag des 16. Jahrhunderts im Raume des östlichen Österreich. Ein Anwendungsbeispiel der elektronischen Datenverarbeitung in der historischen Forschung*, Graz, 1972.

⁶ Hansheiner Eichhorn, *Der Strukturwandel im Geldumlauf Frankens zwischen 1437 und 1610. Ein Beitrag zur Methodologie der Geldgeschichte*, Wiesbaden, 1973.

⁷ *Ibidem*, p. 279—299. Mai multe detalii despre această metodă în capitolul I.1.4.

secolele XV — XVI¹. Se cuvine totuși remarcat faptul că această „Fund-Steuer Analyse“ a rămas în mare măsură apanajul istoricilor germani, noi necunoscând până acum studii similare pentru alte spații din secolul al XVI-lea.

Înainte de a încheia această prezentare a istoriografiei europene dedicate analizei generale a istoriei monetare a secolului al XVI-lea, socotim necesar să menționăm și cartea lui Marie-Thérèse Boyer-Xambeu, Ghislain Deleplace și Lucien Gillard, axată în principal pe rolul negustorilor-bancheri, pe circulația hârtiilor de valoare și pe târgurile financiare de la Lyon, dar care conține și numeroase observații utile despre raportul dintre puterea statală și diferitele tipuri de monedă, ca și despre diversele feluri de tranzacții internaționale cu monede și/sau cu metale prețioase practicate în epocă².

Trecând acum la lucrările care tratează în mod concret problematica economiei monetare din Țările Române în secolul al XVI-lea, trebuie să observăm că acestea aparțin aproape întotdeauna istoriografiei române, istoricii străini care s-au ocupat de istoria monetară românească fiind extrem de puțini. Această delimitare a ariei cercetărilor a influențat orientarea acestora, multe dintre studiile românești de istorie a circulației monetare prezentând cu acuitate o serie de aspecte locale concrete, dar resimțindu-se totodată de un decalaj tematic și metodologic față de cercetările comparabile din alte istoriografii.

Din punct de vedere cronologic, cele mai vechi cercetări românești de istorie monetară s-au desfășurat — la fel ca și în alte părți ale Europei — sub semnul pasiunii numismatice. Această pasiune timpurie, vizibilă prin activitatea unui Dimitrie A. Sturdza în cadrul Academiei Române, ca și prin întemeierea Societății Române de Numismatică în anul 1903³, a purtat însă amprenta spiritului de colecționari, fiind puțin permeabilă la exigențele cercetării rolului monedei în economie și societate. Dintre contribuțiile originale ale acestei perioade, deosebit de util pentru studiul monedelor din secolul al XVI-lea rămâne catalogul monedelor transilvănene realizat de Adolf Resch⁴.

O altă tendință timpurie în cercetarea istoriei monetare a Țărilor Române a fost axată pe studiul documentelor scrise. Dintre cercetările de acest fel anterioare primului război mondial se cuvin a fi menționate contribuțiile lui

¹ Michael North, *op.cit.*

² Marie-Thérèse Boyer-Xambeu, Ghislain Deleplace, Lucien Gillard, *Monnaie privée et pouvoir des princes. L'économie des relations monétaires à la Renaissance*, Paris, 1986.

³ Despre aceasta a se vedea mai recent Octavian Iliescu, *Societatea Numismatică Română în primul an de activitate (28 dec. 1903 — 31 dec. 1904)*, BSNR, LXXX — LXXXV, 1986 — 1991, p. 11 — 25.

⁴ Adolf Resch, *Siebenbürgische Münzen und Medaillen von 1538 bis zur Gegenwart*, Hermannstadt, 1901.

Nicolae Docan pentru Țara Românească¹, capitolul lui Ion Nistor despre sistemul monetar moldovenesc² sau cel al lui Iorga despre monedele care au circulat în cele două principate extracarpatice³. Aceste lucrări, ca de altfel și cele similare ale lui Gheorghe Zane din perioada interbelică⁴, păcătuiesc însă prin faptul că nu fac distincția cuvenită între monedele reale și monedele de cont, tinzând astfel să exagereze rolul monedelor care au devenit monede de cont și au fost deci menționate abundent în documentele scrise, și să minimalizeze rolul tuturor celorlalte monede. Ar mai fi de menționat faptul că studiile lui Zane, deși cuprind informații și despre secolul al XVI-lea, sunt mai bine documentate și mai interesante pentru secolele XVIII—XIX. Aceeași observație este valabilă și pentru studiul lui Hagop Djolonian Siruni despre monedele otomane în Țările Române, care pune în circulație informații documentare noi, de sorginte otomană, mai ales cu privire la secolul al XIX-lea⁵. Spre sfârșitul perioadei interbelice se remarcă și încercarea unor eminente numismați, precum Constantin Moisil⁶ și Emil Condurachi⁷, de a împleni informațiile documentare cu cele rezultate din studiul numismatic al descoperirilor monetare în vederea obținerii unei imagini mai complete despre circulația diverselor monede în spațiul românesc și în regiunile învecinate.

Unul dintre elementele noi aduse de perioada interbelică, dar care a căpătat o amplitudine superioară în anii '60, a fost efortul de elaborare a unor sinteze care să prezinte în ansamblu istoria monetară a României în desfășurarea ei de-a lungul unor perioade îndelungate de timp. Dintre cele care prezintă relevanță

¹ Nicolae Docan, *Studii privitoare la numismatica Țării Românești*, AARMSI, s. II, t. XXXII, 1909—1910, p. 459—567.

² Ion Nistor, *Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*, Czernowitz, 1912, p. 112—138.

³ Capitolul IV din *Negoțul și meșteșugurile în trecutul românesc*, București, 1906, republicat în Nicolae Iorga, *Opere economice* (ed. Georgeta Penelea), București, 1982, p. 127—134.

⁴ Gheorghe Zane, *Probleme monetare din trecutul economiei noastre naționale*, Iași, 1928; idem, *Sisteme monetare și monede principale din veacurile trecute*, Iași, 1928; ambele studii au fost apoi incluse în lucrarea aceluiași autor *Economia de schimb în Principatele Române*, București, 1930.

⁵ H. Dj. Siruni, *Monetele turcești în țările române*, extras din „Balcania”, II—III, 1939—1940.

⁶ Constantin Moisil, *O monedă curioasă: costanda*, CNA, 19, 1945, nr. 133—134, p. 8—14 și nr. 135—136, p. 56—59.

⁷ Emil Condurachi, *Începuturile penetrației economice otomane în Balcani*, BSNR, XXXVII, 1943, nr. 91, p. 63—70; idem, *Începuturile circulației talerilor austriaci la Sudul Dunării*, BSNR, XXXVII, 1943, nr. 91, p. 71—77.

pentru secolul al XVI-lea amintim mai întâi studiile lui Constantin Moisil¹, apoi monografiile lui Costin C. Kirițescu² și Octavian Iliescu³. Desigur, aceste lucrări rămân de cele mai multe ori la un nivel destul de general, nefiind nici scutite de unele inexactități sau interpretări eronate sau forțate, mai numeroase la primele încercări și mai puține în cazul sintezei lui Octavian Iliescu, dar ele reprezintă și astăzi introduceri utile în domeniul istoriei monetare.

Perioada postbelică nu s-a limitat însă la publicarea unor sinteze superioare celor anterioare. Câștigurile înregistrate în cunoașterea istoriei monetare a secolului al XVI-lea au fost substanțiale, mai ales după 1960.

Se remarcă mai întâi progresul în valorificarea descoperirilor numismatice, progres cantitativ⁴, dar și calitativ. Din acest din urmă punct de vedere diferența dintre majoritatea publicațiilor anterioare celui de-al doilea război mondial și cele posterioare anului 1960 este considerabilă: dacă anterior mulți autori se mulțumeau să indice numărul și țara de proveniență a monedelor, și mai rar adăugau tipul monedei și suveranul emitent, publicațiile mai recente precizează din ce în ce mai mult monetăria și anul emisiunii (sau, dacă acesta nu este indicat, subtipul numismatic căruia i se încadrează moneda respectivă, subtip care de regulă permite și datări mai strânse decât simplii ani de domnie ai emitentului). Privind lucrurile din această perspectivă, un adevărat salt calitativ a înregistrat publicarea monedelor otomane. Dacă inițial aceste monede, inscripționate cu caractere arabe inaccesibile pentru nespecialiști, erau fie „uitate“, fie menționate sumar sub forma „monede turcești“, fără alte indicații cronologice sau tipologice, de prin 1960 ele au început să fie publicate într-un mod științific. Este de remarcat faptul că primele publicații de acest fel s-au datorat nu numai unor turcologi (cazul lui Siruni), ci și unor numismați neturcologi (Octavian Iliescu, Elena Isăcescu), care s-au documentat temeinic cu ajutorul cataloagelor accesibile⁵ și au realizat studii remarcabile pentru nivelul

¹ Constantin Moisil, *Istoria monetei în România. Expunere sumară*, CNA, I, 1920—1921, p. 3—4, 19—23, 34—36, 44—47, 58—60, 64—66, 72—76; 2, 1921—1922, p. 13—16, 25—28, 32—41, 62—63, 76—80; 3, 1922—1923, p. 24—32, 40—41, 57—60, 71—74; 4, 1923—1924, p. 27—30; idem, *Monetele României*, în *Enciclopedia Românică*, I, București, 1938, p. 98—124.

² Costin C. Kirițescu, *Sistemul bănesc al leului și precursorii lui*, I, București, 1964 (partea referitoare la secolul al XVI-lea, limitată la p. 96—100), a fost redactată în colaborare cu Octavian Iliescu pentru Țara Românească și Moldova, și cu Cselényi Béla pentru Transilvania).

³ Octavian Iliescu, *Moneda în România 491—1864*, București, 1970.

⁴ A se vedea, de exemplu, datele de publicare a tezaurelor recenzate în anexa I.

⁵ Ismail Ghâlib, *Takvim-i Meskukât-i Osmaniye*, Istanbul, 1307 H (1890); un progres considerabil a adus apoi catalogul lui Nuri Pere, *Osmanlılarda Madenî Paralar*, Istanbul, 1968.

de atunci al numismaticii otomane din România. Din anii '70 progresele osmanisticii românești, mai ales la București, au avut impact și în domeniul publicării izvoarelor numismatice¹, astfel încât, deși se mai întâmplă uneori ca și în 1992 să mai apară mențiuni că într-o punguță au fost descoperite monede „turcești, din sec. XVI“, fără alte precizări², cercetătorii români au adus lămuriri esențiale pentru identificarea și circulația unor monede otomane, cum ar fi *padișahi*-i (Mihai Maxim, Octavian Iliescu, Eugen Nicolae), sau au stabilit noi tipologii și periodizări numismatice pentru asprii emiși în numele lui Bayezid al II-lea și Selim I (Eugen Nicolae³).

O altă tendință reprezentativă pentru ultimele decenii în istoriografia circulației monetare a secolului al XVI-lea este efortul de coroborare a datelor numismatice cu informațiile furnizate de izvoarele scrise. Neîndoielnic, cea mai importantă contribuție în acest sens a fost adusă de Mihai Maxim, care a studiat chitanțele de plată a haraciului Moldovei și Țării Românești, trăgând de aici concluzii deosebit de interesante cu privire la structura circulației monetare din Țările Române⁴. De asemenea, contribuții importante privesc studiul circulației diverselor monede. Se cuvine să amintim aici studiile lui Mihai Maxim⁵, Octavian Iliescu⁶ și Eugen Nicolae⁷ despre *padișahî* (*șahî*), absolut esențiale în conștientizarea identității monedelor menționate cu aceste nume în documentele scrise cu dirhemii din cataloagele numismatice. Tot aici trebuie să menționăm contribuțiile referitoare la impunerea asprilor ca monedă de cont

¹ A se vedea și prezentarea generală făcută de Eugen Nicolae, *Problèmes actuels de la numismatique ottomane en Roumanie*, în Mihai Maxim, Bogdan Murgescu (coord.), *Caietele Laboratorului de Studii Otomane*, 2, 1993, p. 49–54.

² Aneta Anghel, *Cercetări de salvare efectuate în necropola medievală zona Faleză Dunării – Galați (sec. al XVI-lea – al XVIII-lea)*, „Danubius”, XIII–XIV, 1992, p. 117–126.

³ Eugen Nicolae, recenzie la Slobodan Srečković, *Osmanlijski novac kovan na tlu Jugoslavije*, Belgrad, 1987, în AIIAI, XXV, 1988, 2, p. 554–557; Luana Popa, Eugen Nicolae, *Un tezaur de aspri otomani de la începutul secolului al XVI-lea în colecțiile Muzeului Județean Brașov*, BSNR, LXXX–LXXXV, 1986–1991, p. 139–154.

⁴ Maxim – 1975.

⁵ *Ibidem*; Idem, *O luptă monetară în sec. al XVI-lea: padișahî contra aspru*, CN, V, 1983, p. 129–152.

⁶ Octavian Iliescu, *Cu privire la haraciul Țărilor Române în secolul al XVI-lea*, Rdl, 32, 1979, nr. 3, p. 557–558.

⁷ Eugen Nicolae, Gabriel Custurea, *Tezaurul monetar din secolul al XVI-lea descoperit la Bercioiu, jud. Vâlcea*, BSNR, LXXVII–LXXIX, 1983–1985, nr. 131–133, p. 309–327; Mihaela Blaskó, Eugen Nicolae, *Dirhemi otomani falși din a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, SCIV, 44, 1993, nr. 2, p. 209–213. Pe lângă publicarea descoperirilor monetare, aceste studii conțin și observații importante despre circulația dirhemilor în Țara Românească.

în Țara Românească¹, pe cele despre zlotii tătărești² și despre monedele otomane de cupru (*mangîr*)³, pe cele referitoare la pătrunderea talerilor în circulația monetară a Țării Românești⁴, a monedelor mari de argint provenite din Țările de Jos în întreg spațiul românesc⁵, și a monedelor poloneze⁶ și cehe⁷ în Transilvania. Desigur, lista contribuțiilor notabile este mult mai lungă, dar cele citate de noi mai sus credem că sunt suficiente pentru evidențierea acestei tendințe istoriografice.

Totodată, aceste progrese concrete au permis și trecerea la dezbateri cu un caracter mai general despre relevanța analitică a izvoarelor numismatice. Reprezentativă este din acest punct de vedere polemica dintre Eugen Chirilă și Francisc Pap. Astfel, Eugen Chirilă a postulat că structura tezaurilor monetare poate indica mediul social al posesorului, respectiv dacă acestea aparțineau unui țăran sau unui orășean⁸. Aceste opinii au fost contrazise cu promptitudine de către Francisc Pap, care, comparând valoarea tezaurilor descoperite în Transilvania secolelor XVI—XVII cu cea înregistrată în registrele vamale sau în diversele acte de moștenire ale negustorilor clujeni, a atras atenția că nici una dintre descoperirile monetare transilvănene din această perioadă nu reprezintă

¹ Paraschiva Stancu, *Aspri turcești din sec. al XV-lea descoperiți în satul Colceag, com. Inotești, jud. Prahova*, CN, II, 1979, p. 115—127. Acest studiu cuprinde, pe lângă publicarea tezaurului respectiv, o analiză atentă a mențiunilor documentare interne din Țara Românească.

² Ernest Oberländer-Târnoveanu, 'Tartarian Zlots' — *A Golden Horde Legacy in the Monetary Terminology and Practice of Mediaeval Moldavia and its neighbouring Countries*, RRH, XXX, 1991, nr.3—4, p. 189—220.

³ Mihaela Blaskó, Eugen Nicolae, *Contribuții la studiul monedelor de cupru otomane din secolele XV—XVI*, BSNR, LXXVII—LXXIX, 1983—1985, nr.131—133, p. 297—307.

⁴ Constanța Știrbu, Ana-Maria Velter, Emil Păunescu, *Circulația talerilor în secolele XVI—XVII în Țara Românească — problema falsurilor (tezaurul de la Urziceni, jud. Ialomița)*, CN, VI, 1991, p. 162—188.

⁵ Constanța Știrbu, Ana-Maria Velter, *La circulation des monnaies en argent des Pays-Bas sur le territoire des Principautés Roumaines aux XVIe et XVIIe siècles*, în Tony Hackens, Ghislaine Moucharte (ed.), *Actes du XIe Congrès International de Numismatique, Bruxelles, 8—13 septembre 1991*, vol. IV, Louvain, 1993, p. 47—60.

⁶ Francisc Pap, Iudita Winkler, *Monede poloneze din secolele XV—XVII în Transilvania*, AMN, 3, 1966, p. 197—211.

⁷ Iudita Winkler, Francisc Pap, *Monede cehe și morave în tezaure monetare medievale din Transilvania*, „Apulum”, VII/1, 1968, p. 499—504.

⁸ Aceste idei au fost mai întâi enunțate în Eugen Chirilă, Ana Hopârtean, *Der Münzhort von Mihai Viteazul. Beiträge zur Untersuchung der bäuerlichen Münzhorte in Siebenbürgen (Transsilvanien)*, AIAC, XVIII, 1975, p. 337—349, și apoi dezvoltate în Eugen Chirilă, *Circulația monetară urbană și circulația monetară rurală în Transilvania în a doua jumătate a secolului XVI*, AMP, V, 1981, p. 347—350.

o tezurizare masivă, ci doar sume modeste folosite în activitatea de schimb curentă¹. Fără a intra în această polemică, dar plasându-se în același univers problematic, Iudita Winkler a comparat descoperirile monetare medievale din Transilvania cu cele antice, constatând neta inferioritate a celor medievale; ea a încercat să explice această situație surprinzătoare prin dezvoltarea orașelor în Transilvania medievală, orașe care au concentrat cea mai mare parte a circulației monetare, au accelerat viteza de circulație a monedei și au micșorat fenomenele de tezurizare și apoi pierdere a unor cantități semnificative de monede².

Pe lângă aceste cercetări foarte specifice, perioada postbelică s-a remarcat și printr-o serie de cercetări care, fără să se refere strict la teme de istorie monetară, s-au dovedit deosebit de relevante pentru acestea din urmă. Aici trebuie amintit mai întâi studiul lui Nicoară Beldiceanu, care a atras atenția asupra impactului crizei monetare otomane de la sfârșitul secolului al XVI-lea asupra istoriei economice și politice a Țărilor Române³. Același element a fost luat în considerare în mod independent și practic concomitent de către Mihai Berza, care a reconstituit pe baza documentației europene curba obligațiilor materiale ale Țării Românești și Moldovei față de Poartă⁴, indicator esențial pentru determinarea fluxurilor monetare externe ale celor 2 state românești. Pentru secolul al XVI-lea aceste studii au fost apoi completate pe baza documentației otomane de către Mihail Guboglu⁵, Mihai Maxim⁶ și Valeriu

¹ Francisc Pap, *Efectiv monetar și monedă de calcul în comerțul extern clujean (prima jumătate a sec. XVII)*, „Potaiissa“, I, 1978, p. 93—98. Unele observații și în idem, *Tezaur monetare din sec. XV—XVIII descoperite la Cluj-Napoca și unele probleme de circulație monetară*, AllAC, XXI, 1978, p. 289—296.

² Iudita Winkler, *Considerații asupra tezaurilor medievale descoperite în Transilvania*, CN, V, 1983, p. 165—170.

³ Nicoară Beldiceanu, *La crise monétaire ottomane au XVIeme siècle et son influence sur les principautés roumaines*, SOF, XVI, 1957, p. 70—86.

⁴ Mihai Berza, *Haraciul Moldovei și al Țării Românești în sec. XV—XIX*, SMIM, II, 1957, p. 7—47; idem, *Variațiile exploatații Țării Românești de către Poarta Otomană în sec. XVI—XVIII*, Rdl, 11, 1958, nr. 2, p. 59—71.

⁵ Mihail Guboglu, *Le tribut payé par les Principautés Roumaines à la Porte jusqu'au début du XVIe siècle d'après les sources turques*, „Revue des Études Islamiques“, 1969, nr. 1, p. 49—80.

⁶ Mihai Maxim, *Recherches sur les circonstances de la majoration du kharadj de la Moldavie entre les années 1538—1574*, „Bulletin de l'AIÉSEE“, X, 1972, nr. 2, p. 233—261; idem, *Circonstances de la majoration du kharadj payé par la Valachie à l'Empire ottoman durant la période 1540—1575*, „Bulletin de l'AIÉSEE“, XII, 1974, nr. 2, p. 367—381; idem, *Regimul economic al dominației otomane în Moldova și Țara Românească în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, Rdl, 32, 1979, nr. 9, p. 1731—1765; idem, *Haraciul Moldovei și Țării Românești în ultimul sfert al veacului XVI*, SMIM, XII, 1994, p. 3—46.

Veliman¹. A fost evidențiată totodată legătura dintre aceste obligații financiare față de Poartă și fiscalitatea din Țara Românească², ca și celelalte consecințe asupra ansamblului economiei principatului muntean³. O altă direcție a cercetărilor referitoare la istoria economică a secolului al XVI-lea românesc a vizat reconstituirea fluxurilor comerciale. Din acest punct de vedere se remarcă în primul rând monografia profesorului Radu Manolescu cu privire la comerțul Brașovului cu principatele românești extracarpătice⁴. Studii cantitative cu privire la traficurile comerciale au mai fost realizate pentru Sibiu⁵, pentru Tulcea⁶ și pentru Cluj, dar în acest din urmă caz, studiat de Samuel Goldenberg, Mihai Dan și Francisc Pap, registrele vamale acoperă intervalul 1599–1637, având deci o relevanță mai redusă pentru secolul al XVI-lea decât pentru cel următor. În fine, dar nu în cele din urmă, trebuie să menționăm și contribuțiile referitoare la istoria prețurilor, care cuprind atât o timpurie încercare de analiză generală pentru spațiul european⁷, cât și cercetări care au surprins evoluția concretă a prețurilor la Cluj⁸ și în Țara Românească⁹.

Dintre tendințele cele mai recente din istoriografia referitoare la istoria monetară a Țărilor Române în secolul al XVI-lea, trebuie să menționăm mai întâi efortul de a publica repertorii regionale sau generale ale descoperirilor monetare. Deschizător de drum a fost în această privință A. A. Nudelman

¹ Valeriu Veliman, *Câteva considerații privind haraciul Moldovei la mijlocul secolului al XVI-lea*, AIIAI, XIX, 1982, p. 285–301.

² Damaschin Mioc, *Cuantumul birului pe gospodăria țărănească în Țara Românească în secolul al XVI-lea*, SMIM, V, 1962, p. 151–173.

³ Bogdan Murgescu, *Plăți externe, fiscalitate și economie monetară în Țara Românească la sfârșitul secolului al XVI-lea*, RI, IV, 1993, nr. 5–6, p. 457–471.

⁴ Radu Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (Secolele XIV–XVI)*, București, 1965.

⁵ Idem, *Relațiile comerciale ale Țării Românești cu Sibiul la începutul veacului al XVI-lea*, AUB, 5, 1956, p. 207–260; Samuel Goldenberg, *Der Südhandel in den Zollrechnungen von Sibiu (Hermannstadt) im 16. Jahrhundert*, RESEE, II, 1964, nr. 3–4, p. 385–421.

⁶ Hóvari János, *Customs Register of Tulcea (Tulcea), 1515–1517*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae”, XXXVIII, 1984, nr. 1–2, p. 115–141.

⁷ Mircea N. Popa, „Revoluția prețurilor” în Europa, SAI, XII, 1968, p. 151–167.

⁸ Samuel Goldenberg, *Clujul în sec. XVI. Producția și schimbul de mărfuri*, București, 1958.

⁹ Ruxandra Cămărășescu, Coralia Fotino, *Din istoria prețurilor. Evoluția prețului cailor în Țara Românească (secolele XV–XVII)*, SMIM, VI, 1973, p. 225–241; Damaschin Mioc, *Prețurile din Țara Românească în secolele XV–XVI și dinamica lor*, RdI, 33, 1980, nr. 2, p. 317–325.

pentru Basarabia¹, această pildă fiind urmată și pentru teritoriile muntene² sau moldovenești din dreapta Prutului³. În prelungirea acestor strădanii se înscriu încercările Adinei Berciu-Drăghicescu de a publica un repertoriu al tuturor descoperirilor monetare otomane de pe cuprinsul Țărilor Române (cuprinzând și teritoriile românești aflate sub administrație otomană)⁴, precum și repertorii generale ale descoperirilor monetare din Țara Românească⁵ și Moldova⁶. Aceste repertorii, care reprezintă neîndoiește instrumente de lucru utile și comode, trebuie totuși consultate cu prudență, deoarece rigoarea cu care au fost alcătuite unele dintre ele lasă de dorit, obligând la verificarea cu ajutorul publicației primare unde au fost comunicate descoperirile monetare respective⁷.

Pe această bază, în ultimii ani au apărut și o serie de studii de sinteză parțială privind istoria circulației monetare. Cele mai importante dintre acestea privesc fie circulația monedelor otomane în spațiul românesc⁸, fie anumite subperioade din cadrul secolului al XVI-lea, cum ar fi de exemplu contribuția lui Octavian Iliescu cu privire la economia monetară a Țării Românești în

¹ Nudelman-1976, completat ulterior de Nudelman-1983 și Nudelman-1988. Pentru descoperirile monetare din Basarabia există acum și un repertoriu superior calitativ, *Tezaurul Chișinău*, dar care nu cuprinde decât acele descoperiri păstrate în muzeele din Chișinău, deci un număr sensibil mai mic decât cele publicate de Nudelman; de altfel, între cele două etape de publicare există destule neconcordanțe.

² REP-BZ; Ionel Căndea, *Descoperiri monetare pe teritoriul județului Brăila, sec. XIV—XIX*, „Istros”, I, 1980, p. 375—397; Adina Berciu-Drăghicescu, Dinică Ciobotea, *Aspecte ale circulației monetare din zona Olteniei (secolele XIV—XVI)*, „Analele Universității Craiova”, VI, 1981, p. 20—34.

³ Alexandru Păunescu, Paul Sadurschi, Vasile Chirica, *Repertoriul arheologic al județului Botoșani*, vol. I—II, București, 1976; Ghenuță Coman, *Statornicie, continuitate. Repertoriul arheologic al județului Vaslui*, București, 1980; RAI.

⁴ REP-Otomane.

⁵ REP-ȚR.

⁶ REP-MO.

⁷ Un exemplu în acest sens este mențiunea descoperirii unui aspru de la Murad I la Scheii Brașovului (cf. REP-Otomane, p. 91, nr. 8). Autoarea acestei semnalări, care de altfel indică eronat anul urcării pe tron a acestui sultan (1369 în loc de 1359), nu sesizează faptul că această descoperire, dacă era adevărată, reprezenta cea mai veche monedă otomană găsită pe teritoriul Țărilor Române. Mergând însă la sursa primară, indicată în trimitere (Elena Isăcescu, în „Cresterea colecțiilor”, 51, 1975, p. 64, nr. 162), am constatat că era vorba de un banal aspru de la Bayezid al II-lea, așa cum s-au mai găsit o mulțime în spațiul românesc.

⁸ Eugen Nicolae, *Problèmes actuels...*; mai puțin izbutită este încercarea lui Daniel Flaut, *Schiță asupra circulației monedei otomane în teritoriile locuite de români în secolele XV—XVI*, CSSȘA, I, 1989, p. 61—87.

timpul lui Mihai Viteazul¹. O mențiune aparte merită cercetarea aflată încă în curs a domnului Francisc Pap cu privire la circulația monetară din Transilvania din secolele XVI—XVII, cercetare efectuată cu mijloace metodologice uneori diferite de ale noastre, dar care, întreprinsă fiind de un excelent cunoscător al izvoarelor numismatice și documentare specifice principatului intracarpatic, promite să aducă rezultate științifice deosebit de importante².

Ca atare, se poate aprecia că istoriografia românească din ultimii ani evoluează treptat de la studiile punctiforme spre cele care aspiră să abordeze ansamblul fenomenului monetar din Țările Române. Această tendință spre sinteză este susținută și de sporul pe care l-a cunoscut în ultimele decenii cunoașterea izvoarelor.

În ceea ce privește izvoarele numismatice, după cum am arătat mai sus, începând de prin anii '60 au fost publicate un număr considerabil de descoperiri monetare. Chiar dacă unele dintre aceste publicații sunt nesatisfăcătoare calitativ, o mare parte dintre descoperiri au fost descrise conform standardelor științifice actuale, formând deci o bază solidă pentru analiza istorică și permițând chiar folosirea unor metode statistice.

O evoluție la fel de importantă se poate constata în cazul izvoarelor scrise. Astfel, pentru principatele extracarpatiche cronicile și documentele interne au fost publicate în cvasi-totalitatea lor în ediții moderne, care permit de regulă dispensarea de consultarea colecțiilor mai vechi. Există însă deosebiri calitative între situația referitoare la Țara Românească și cea referitoare la Moldova. Astfel, pentru Țara Românească nu s-au păstrat cronicile interne din secolul al XVI-lea, cronicile ulterioare incluzând și pasaje prelucrate din texte redactate probabil în secolul al XVI-lea; în schimb, pentru Moldova principalele cronicile interne datând din secolul al XVI-lea beneficiază de o ediție științifică, fiind deci pe deplin utilizabile³. Situația este diferită în ceea ce privește izvoarele documentare interne. Astfel, în timp ce pentru Țara Românească colecția *Documenta Romaniae Historica* acoperă cea mai mare parte a secolului al XVI-lea⁴, excepție făcând anii 1576—1593, pentru care trebuie încă apelat la

¹ Octavian Iliescu, *Economia monetară a Țării Românești în timpul lui Mihai Viteazul*, RI, IV, 1993, nr. 5—6, p. 427—456.

² O prezentare sumară a unor observații preliminare se poate găsi în: Francisc Pap, *Circulația monetară în Transilvania în perioada 1526—1571*, AMN, XXIV—XXV, 1987—1988, p. 623—629; idem, *Aspecte ale circulației monetare în Transilvania între anii 1571—1691*, AMN, 26—30, II, Istorie, 1989—1993, p. 65—83.

³ *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI, publicate de Ion Bogdan*. Ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959.

⁴ DRHB, vol. II—VII și XI.

mai vechea colecție *Documente privind istoria României*¹, mai puțin completă și lipsită de posibilitatea confruntării cu textul original al documentului, în cazul Moldovei *Documenta Romaniae Historica* acoperă numai primii 4 ani ai secolului², pentru restul perioadei studiate trebuind să ne bazăm numai pe *Documente privind istoria României*³ și pe diversele completări ulterioare. Pentru Transilvania numărul documentelor păstrate este atât de mare, încât publicarea lor exhaustivă este exclusă în viitorul previzibil. În lipsa unei serii recente comparabile cu *Documenta Romaniae Historica*, a cărei serie C dedicată Transilvaniei nu a trecut de secolul al XIV-lea, pot fi consultate colecțiile documentare mai vechi, multe publicate de istoricii maghiari înainte de 1918⁴, sau cele mai noi, chiar dacă acestea din urmă se referă numai la părți strict circumscrise ale principatului intracarpatic⁵. Este însă evident că o mai bună cunoaștere a izvoarelor interne din Transilvania va îmbunătăți sensibil cunoașterea fenomenelor monetare din principatul intracarpatic și din Țările Române în ansamblu. Credem că din acest punct de vedere singura soluție care poate fi întrevăzută sunt sondajele documentare locale, mai ales în arhivele urbane, așa după cum au fost efectuate mai demult sau mai recent în cazul unora dintre orașele săsești⁶. În ceea ce privește documentele externe, fundamentale rămân colecțiile mai vechi, cum ar fi cea inițiată de Eudoxiu de Hurmuzaki⁷ sau cea realizată de Andrei Veress⁸, la care se adaugă firește și alte publicații, care nu pot fi enumerate aici într-un mod exhaustiv. Dintre progresele înregistrate în perioada postbelică în privința publicării documentelor externe trebuie să evidențiem însă în mod deosebit realizările școlii turcologice, care, pe lângă traducerea unor extrase din cronicile otomane referitoare la Țările

¹ DIRB, vol. IV – VI.

² DRHA.

³ DIRA, vol. I – IV.

⁴ De exemplu *Monumenta Comitalia Regni Transsylvaniae*, vol. I – V, Budapesta, 1876 – 1879.

⁵ A se vedea îndeosebi seria *Székely oklevéltár*, vol. I – III, a cărei consultare a fost înlesnită de publicarea recentă a lucrării lui Demény Lajos, *Diplomatariu secuiesc: rezumatele actelor cuprinse în volumele I – III din seria nouă*, București, 1994.

⁶ Dintre acestea enumerăm acum: *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt*, Kronstadt, vol. I – VI, 1886 – 1915; *Quellen zur Geschichte Siebenbürgens aus Sächsischen Archiven. I/1: Rechnungen aus dem Archiv der Stadt Hermannstadt und der Sächsischen Nation*, Hermannstadt, 1880; *Inventarul protocoalelor primăriei Sibiu 1521 – 1700*, București, 1958.

⁷ Hurmuzaki, vol. II/1 – 5, III/1 – 2, VIII, XI – XIV/1, XV/1, supl. I/1 și II/1.

⁸ Veress, vol. I – VI.

Române¹, a publicat și un număr considerabil de documente otomane². O mențiune aparte se cuvine și colecției referitoare la perioada lui Mihai Viteazul³. Trecând la alte tipuri de izvoare scrise, trebuie să amintim neapărat corpus-ul de relatări ale călătorilor străini⁴. În încheierea acestei foarte sumare treceri în revistă a izvoarelor scrise atingătoare de istoria monetară a Țărilor Române în secolul al XVI-lea, două observații se impun. Mai întâi, progresele cognitive cele mai însemnate sunt de așteptat de la documentele otomane, a căror accesibilitate va crește datorită procesului accelerat, dar încă în curs, de catalogare a fondurilor arhivistice din Republica Turcia. Totodată însă, toate categoriile de documente scrise amintite mai sus se referă mai degrabă indirect și colateral la fenomenele monetare, în Țările Române nefiind scrisă în secolul al XVI-lea și nici în cel următor, din câte știm până acum, nici o lucrare special axată pe o tematică monetară. În consecință, progresele cognitive pe care le va aduce valorificarea unor noi izvoare vor fi mai degrabă punctiforme, reconstituirea de ansamblu rămânând sarcina istoricului.

Sintetizând constatările referitoare la baza documentară a istoriei monetare a Țărilor Române în secolul al XVI-lea, putem conchide că stadiul actual al cunoașterii izvoarelor numismatice și scrise, fără a satisface pe deplin exigențele noastre cognitive — aceasta ar fi fost și imposibil, deoarece mereu am fi dorit să știm mai multe — este suficient de avansat pentru a permite o abordare cu șanse de reușită a temei propuse de noi: reconstituirea circulației monetare din Țările Române în secolul al XVI-lea.

¹ *Cronici turcești privind țările române. Extrase* (volume întocmite de Mihail Guboglu și Mustafa Ali Mehmed), 3 vol., București, 1966—1980.

² Pentru secolul al XVI—lea sunt relevante: Mihail Guboglu, *Catalogul documentelor turcești*, vol. I—II, București, 1960, 1965; Mihai Maxim, *Culegere de texte otomane. Fasc. I. Izvoare documentare și juridice (sec. XV—XX)*, București, 1974; Mustafa Ali Mehmed, *Documente turcești privind istoria României. Vol. I 1455—1774*, București, 1976.

³ MVCE, 5 vol., București, 1982—1990.

⁴ Pentru secolul al XVI-lea *Călători străini*, vol. I—IV.

I. STRUCTURA CIRCULAȚIEI MONETARE

I.1. Aspecte metodologice

I.1.1. Monede reale și monede de cont

Reconstituirea structurii circulației monetare, pe tipuri de monede și pe zone de proveniență a monedelor, este o cerință elementară pentru înțelegerea mecanismelor acestei circulații. Din păcate, această reconstituire nu este o operațiune simplă; dimpotrivă, în realizarea ei trebuie depășite o serie de dificultăți și capcane, iar rezultatul final este în destule privințe departe de dorințele noastre de mai mult și mai bine.

O primă dificultate provine din contrastul între informațiile furnizate de izvoarele scrise și de cele numismatice. Astfel, în timp ce descoperirile monetare relevă o mare diversitate de monede (cel puțin 10 mari tipuri de monede, care apoi pot fi clasificate mai precis în funcție de statul și suveranul emitent, de monetăria și perioada exactă a emisiunii, ca și de alte caracteristici numismatice, care de multe ori au o relevanță economică și istorică certă), documentele și celelalte texte de epocă menționează un număr mult mai scăzut de nominaluri: aspri, galbeni (zloți, florini, ducați), dinari, de pe la sfârșitul secolului taleri, și apoi din când în când câte o altă monedă. Această opoziție între imaginea simplificată oferită de izvoarele scrise, care a sedus pe unii istorici mai vechi, și varietatea de nominaluri relevată de descoperirile numismatice, are la bază distincția ce trebuie neapărat făcută între monedele reale și monedele de cont.

Raportul dintre cele două tipuri de monede a fost explicat magistral de Fernand Braudel: „De la sine, viața amestecată a monedelor a impus monedele

de cont, zise „imaginare“. Le trebuie măsuri comune, nimic mai logic. Monedele de cont sunt unități de măsură, ca ora, minutul, secunda ceasornicelor noastre¹. Este vorba de fapt de o distincție care poate apărea între funcția de etalon general și cea de mijloc de plată a monedelor. Această distincție poate să îmbrace forme mai atenuate sau mai radicale, respectiv moneda de cont poate să aibă un corespondent într-o monedă reală sau poate la un moment dat să fie cu totul lipsită de un asemenea corespondent. Cazul francez pe care îl descrie magistral Braudel reprezintă tocmai o asemenea situație extremă, când moneda de cont (sau, pentru a fi mai preciși, sistemul monedelor de cont) a încetat să mai aibă un asemenea corespondent real: „Dacă un burghez din Paris arată că în cutare lună a anului 1602 scudul de aur valorează 66 sous, sau dacă vreți 3 livre și 6 sous, trebuie să ținem seama, în primul rînd, că acest burghez, în viața sa de toate zilele, întâlnește mult mai des piesele de aur și de argint decât francezul de astăzi. Acestea sunt pentru el monedă curentă. În schimb, el nu întâlnește niciodată livra, solul, care este a douăzecea ei parte, nici dinarul, a douăsprezecea parte dintr-un sou. Acestea sunt monede imaginare care servesc la socotit, la evaluarea valorii respective a pieselor, la stabilirea prețurilor și salariilor, la ținerea unei contabilități comerciale, de exemplu, care se poate traduce apoi în indiferent ce monedă reală, locală sau străină, atunci când este vorba să treci de la contabilitate la plată efectivă. O datorie de 100 de livre se poate plăti în atâtea piese de aur, atâtea de argint și cu o cantitate de mărunțiș de aramă la nevoie². Același Fernand Braudel arată însă că alegerea unei monede drept etalon general (monedă de cont) nu este complet arbitrară. Chiar dacă la un moment dat o monedă de cont nu mai are corespondent în realitate, atunci când ea a fost adoptată ca etalon, ea era și monedă reală și juca un rol semnificativ în circulația monetară reală³.

Raporturile dintre circulația monetară reală și diversele sisteme de cont au fost cel mai adesea tensionate. Faptul era firesc, deoarece în timp ce sistemele de cont se osificau prin oficializare, circulația monetară reală pulsa în ritmul vicții de zi cu zi, reflectând diversele mutații produse în economic și societate. Chiar dacă autoritățile acceptau uneori cu întârziere și după multe ezitări să

¹ Fernand Braudel, *Structurile cotidianului: posibilul și imposibilul*, vol. 2, București, 1984, p. 243.

² *Ibidem*, p. 244.

³ „Nu există de fapt monedă de cont care să nu fi fost odinioară, la un moment dat, o monedă reală“ (*ibidem*). Această observație a lui Braudel, valabilă pentru perioada preindustrială, trebuie nuanțată pentru epocile mai recente, un exemplu în acest sens fiind ECU-ul vest-european, care nu are vreo legătură de fond cu vechii scuzi de aur.

modifice cursurile monetare, sau alteori chiar luau inițiative de manipulare a raporturilor dintre monede, ele nu procedau decât extrem de rar la schimbarea sistemului de cont în ansamblul său. Acest conservatorism explică de ce unele monede de cont erau folosite în această calitate chiar și după ce ele își pierduseră de multă vreme calitatea de monede reale.

Majoritatea covârșitoare a izvoarelor scrise care ni s-au păstrat din secolul al XVI-lea românesc nu au la origine un interes propriu-zis monetar, ci menționează doar plăți făcute în bani. În aceste mențiuni rareori sunt consemnate monedele concrete în care s-a făcut plata; ceea ce conta era indicarea valorii totale a plății, firește în monedă de cont. Desigur, era posibil ca moneda de cont să coincidă cu moneda reală în care se efectua plata, dar acest lucru nu era obligatoriu. Firește, există și documente în care se indică monedele reale în care se efectuau diferitele plăți. Cazul cel mai fericit sunt neîndoielnic chitanțele vistieriei otomane la încasarea haraciului, chitanțe care au fost valorificate de către Mihai Maxim¹ și care au avantajul că indică și echivalențele monetare. Asemenea documente sunt însă rare. Există și documente interne care precizează monedele reale în care au fost efectuate plăți sau au fost contractate obligații bănești. De exemplu, într-o scrisoare a domnului muntean către brașoveni se arată că soția lui Vasie (?) din Șchei datora lui Șerbu vornic „aspri gata 13 000 și florini 70 iarși gata”². Un alt exemplu, sugestiv pentru distincția dintre moneda de calcul și cea reală: într-un document din 1586 se amintește că o ocină din Feținghești, pe Putna, a fost cumpărată cu „180 zloți tătărești aspri gata”³.

Nu toate documentele sunt însă la fel de clare. Uneori ele întind istoricilor veritabile curse. Desigur, este simplu de lămurit că „perperii”, care mai apar în unele documente muntenești din secolul al XVI-lea ca fiind percepuți drept vamă la Orașul de Floci în folosul mănăstirii Cozia⁴, reprezintă doar un arhaism

¹ Maxim-1975; o asemenea chitanță din 1572 a fost publicată integral în idem, *Culegere de texte otomane. Fasc. I. Izvoare documentare și juridice (sec. XV—XX)*, București, 1974, doc. 9, p. 43—46.

² Grigore Tocilescu, *534 documente istorice slavo-române din Țara Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul, 1346—1603*, București, 1931, doc. 217, p. 206. Datarea documentului ridică unele probleme, deoarece în text se menționează numai 30 ianuarie, Târgoviște, fără indicarea anului. Tocilescu a crezut că documentul provine de la Radu cel Mare, fără a observa însă că același litigiu apare într-o scrisoare mai succintă a lui Radu de la Afumați către Hans Benkner, judele Brașovului, și ea datată incomplet (31 ianuarie), dar care poate fi încadrată sigur în intervalul 1523—1528 (cf. *ibidem*, doc. 297, p. 294). Credem că această încadrare poate fi propusă și pentru documentul citat de noi.

³ DIRA, vol. III, doc. 368, p. 300.

⁴ DRHB, vol. II, doc. 29, p. 70 și doc. 51, p. 109—110.

de cancelarie, fără a însemna că negustorii trebuiau să plătească efectiv vama în hiperperii de aur bizantini, care fuseseră în mare vogă în secolul al XIII-lea, dar care nu mai circulau cu adevărat la 1500¹. Evident, darea indirectă numită „perperi“ nu necesita nici ea să fie plătită neapărat într-o monedă care dispăruse din circulația reală. Dar dacă situația „perperilor“ este clară, sunt alte documente care pot induce mai ușor în eroare pe istorici. Uneori, documentele folosesc termeni imprecizi: de exemplu, într-o scrisoare a lui Petru Rareș către bistrițeni domnul amintește că a dat lui Hans Maurer („zidarul“) 1 500 „fl. heydnysch“². În limba română „fl. heydnysch“ s-ar traduce prin „florini păgânești“³, ceea ce ar putea trimite și la monedele de aur emise de sultanii otomani; totuși, pe baza coroborării cu alte documente referitoare la aceeași problemă, Ernest Oberländer-Târnoveanu a stabilit că este vorba de zloți tătărești, moneda de cont folosită în acea vreme în Moldova⁴. Alteori, din diferite motive, documentele conțin termeni de-a dreptul greșiți. De pildă, în 1536 Radu Paisie a făcut mănăstirii de la Sfântul Munte o danie de „5 000 bani“ și „spență fraților 500 de bani“⁵. În mod obișnuit, termenul „bani“ desemnează în documentele de secol XVI dinarii ungurești. În cazul documentului din 1536 situația nu este însă la fel de simplă. Într-un alt document de la același domn, tot pentru o mănăstire de la Athos, se menționează o danie de 5 000 de aspri și „spență“ 500 de aspri⁶. Acest fapt ne-a îndemnat să ne întoarcem la primul document cu un plus de atenție, și am putut constata că acesta este o traducere românească târzie. Or, în secolele XVIII—XIX asprii încetaseră să mai fie o monedă reală, termenul ieșise din uz, fiind înlocuit cu „bani“, care nici el nu mai desemna strict pe vechii dinari. În concluzie, în documentul din 1536 „bani“ este o traducere greșită pentru „aspri“. Nu numai traducerile, ci și originalele pot ascunde unele surprize. Astfel, un act slavon din 1597 găsit acum mai multe decenii în arhivele poloneze consemnează lefurile pe care

¹ Cf. Octavian Iliescu, *L'hyperpère byzantin au Bas-Danube du XIe au XVe siècle*, RESEE, VII, 1969, nr. 1, p. 109—119; idem, *Moneda în România 491—1864*, București, 1970, p. 12—13.

² Hurmuzaki, XV/1, doc. DCCCXXXIII, p. 445.

³ Este complet greșită traducerea „florini olandezi“ propusă de Mihai-Ștefan Ceaușu la republicarea foarte recentă a acestui document (Cf. *Suceava. File de istorie. Documente privitoare la istoria orașului 1388—1918*, vol. I, București, 1989, doc. 53, p. 161—162). De altfel, la mijlocul secolului al XVI-lea Olanda era numai una dintre cele 17 provincii ale Țărilor de Jos, se afla sub stăpânirea lui Carol Quintul și nu putea emite monede de aur în nume propriu.

⁴ Ernest Oberländer-Târnoveanu, 'Tartarian Zlots' — *A Golden Horde Legacy in the Monetary Terminology and Practice of Mediaeval Moldavia and its neighbouring Countries*, RRH, XXX, 1991, nr. 3—4, p. 193—194.

⁵ DRHB, vol. IV, doc. 4, p. 4.

⁶ *Ibidem*, doc. 8, p. 10.

Mihai Viteazul le oferea celor dispuși să lupte sub steagul său. Majoritatea acestor lefuri sunt date în taleri, dar la un moment dat, când se vorbește despre unii comandanți de pedestrași, apar sume în „groși”. Iată însă pasajul cu pricina: „Și care oșteni vor fi pedestri domnia mea le voi plăti leafă unui oștean câte 3 taleri și pentru vătaf câte 4 taleri și pentru ceauș câte 6 groși și pentru iuzbașă câte 12 groși pe lună”¹. Această informație a fost acceptată tale-quala de către istorici și chiar de către unii numismați, deși ea ar fi trebuit să stârnească nedumeriri. Astfel, în timp ce talerii erau monede mari de argint, groșii, emiși începând din secolul al XIII-lea, erau în secolul al XVI-lea monede de dimensiuni relativ mici care continuau să fie emise în Imperiul romano-german și în Polonia. În Polonia, care era mai aproape de spațiul românesc, și de unde Mihai Viteazul spera să-și recruteze mercenarii, grosul era nu numai una dintre monedele reale aflate în circulație, dar și moneda de calcul. Astfel, potrivit ordonanței monetare a regelui Ștefan Báthory din 1580, încă în vigoare la sfârșitul secolului al XVI-lea, un taler imperial urma să fie cotelat la 36 de groși². În acest caz cei 12 groși pe care urma să-i primească un iuzbașă valorau 1/3 taleri, iar cei 6 groși ai unui ceauș numai 1/6 taleri. Evident, situația este absurdă, deoarece încă nu s-a mai pomenit vreo armată în care cadrele de conducere să fie plătite de 9 sau de 18 ori mai puțin decât soldații de rând! Și este cu atât mai ciudat ca o asemenea năstrușnicie să apară într-o ofertă de angajare, care prin definiție trebuia să atragă pe doritorii de slujbă și nu să-i alunge. Este deci sigur că undeva s-a strecurat o greșală, cu atât mai mult cu cât groșii nu apar nici în documentele pe care le știm despre felul în care au fost plătiți efectiv mercenarii lui Mihai Viteazul³. Greșala nu este însă una de descifrare a documentului, textul slav fiind foarte clar în acest caz⁴. Cum însă logica se opunea categoric la o promisiune de plată în groși, ne-am amintit că în Imperiul otoman talerii erau numiți „guruș”⁵. Se explică astfel faptul că,

¹ Ștefan Ștefănescu, *Un document recent descoperit privitor la recrutarea mercenarilor de către Mihai Viteazul*, „Romanoslavica”, V, 1962, p. 162; documentul a fost ulterior republicat în DRHB, vol. XI, p. 322—323.

² Andrzej Mikolajczyk, *Einführung in die neuzeitliche Münzgeschichte Polens*, Łódź, 1988, p. 48 și 50. Pentru respectarea acestui curs în anul 1597 vezi Stanislaw Hoszowski, *Les prix à Lwow (XVIe—XVIIe siècles)*, Paris, 1954, p. 88.

³ Documentul din 26 iunie 1597 este de altfel singurul de la Mihai Viteazul în care apar groșii (cf. DRHB, vol. XI, p. 715).

⁴ Cf. facsimilul și transliterarea din Ștefan Ștefănescu, *op. cit.*, p. 158 și 161.

⁵ Halil Sahillioğlu, *The role of international monetary and metal movements in Ottoman monetary history 1300—1750*, în J. F. Richards (ed.), *Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern World*. Durham, 1983, p. 281; a se vedea și plățile trupelor otomane din Ungaria la Caroline Finkel, *The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593—1606*, Wien, 1988, passim.

atunci când scribul a trecut la rangurile numite cu termeni de origine turco-osmană („ceauș“, „iuzbașă“), el a avut o scăpare de condei și a scris o formă coruptă pentru „guruș“ după cifrele care indicau sumele oferite ca leafă pentru aceștia. De altfel, nu era singura dată când în Țara Românească talerii erau numiți cu un termen provenit de la groși¹. În concluzie, „groșii“ cu care trebuiau plătiți ceaușii și iuzbașii din oastea lui Mihai Viteazul sunt de fapt tot taleri, la fel ca și cei plătiți celorlalte categorii de mercenari ai domnului român.

Credem că aceste exemple sunt suficiente pentru a sugera prudența cu care trebuie abordate izvoarele scrise, chiar atunci când informațiile lor par clare. Aceasta nu înseamnă însă că ne putem lipsi de ele. Izvoarele scrise sunt singurele care ne pot oferi informații despre felul în care oamenii secolului al XVI-lea raportau diversele monede între ele. Desigur, la baza acestor echivalențe se afla conținutul intrinsec în metal prețios al monedelor respective, conținut care poate fi cunoscut și prin izvoarele numismatice. Nu trebuie să uităm însă că instrumentele de măsurat din secolul al XVI-lea nu aveau precizia celor de azi, erau rare și incomode la folosit, astfel încât majoritatea covârșitoare a tranzacțiilor se realizau fără cântărirea efectivă a monedelor, pe baza unor echivalențe stabilite legal sau încetățenite prin cutumă. Pentru a înțelege însă aceste raporturi dintre monede trebuie mai întâi să cunoaștem sistemele de cont folosite în Țările Române. Se cuvine precizat faptul că pluralitatea statală și diversitatea regională au determinat existența unor monede de cont diferite în fiecare dintre cele 3 state din spațiul românesc.

I.1.2. Sistemele de cont în Țările Române

I.1.2.1. Transilvania

Sistemul monedelor de cont folosit în principatul Transilvaniei a fost o prelungire a celui din regatul Ungariei de dinainte de 1541. În cadrul regatului Ungariei reforma monetară a regelui Matia Corvin din anul 1467 stabilise un sistem bimetalist, care încerca să stabilească un raport fix între principalele monede de aur și de argint, respectiv între florin (ducat) și dinar. Acest raport, fixat la 100 de dinari pentru 1 florin², a fost practicat atât în Ungaria cât și în Transilvania până la începutul secolului al XVI-lea. Singura abatere semnificativă de la aplicarea acestui sistem de cont se poate consemna în zona

¹ A se vedea corespondența Ecaterinei Salvaresso, mama lui Mihnea Turcitul, cu cumnata ei Maria Adorno, în *Hurmuzaki*, XIV/1. doc. CXLVI, p. 81.

² Lajos Huszár, *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*. München, 1979, p. 13–14.

Brașovului, unde comerțul intens cu Imperiul otoman a făcut să fie preferat ca monedă de calcul mărunță asprul otoman, fiind socotiți 50 de aspri la un florin sau 1 aspru pentru 2 dinari¹. De la începutul secolului al XVI-lea modificarea ratei bimetalice în regatul Ungariei datorată sporirii producției minelor de argint din Europa centrală, inclusiv din Ungaria Superioară, a creat o tensiune în raporturile dintre florin și dinar. Cum majoritatea covârșitoare a tranzacțiilor se efectuau în dinari, sistemul de cont a rămas conectat la această monedă mărunță și s-a decuplat în schimb de moneda de aur. Ca atare a avut loc un proces de disjungere între florinul de calcul și florinul (ducatul) de aur. În timp ce florinul de calcul (florinul cameral) a rămas fixat la 100 de dinari, urmând apoi fluctuațiile și deprecierea acestei monede, florinul de aur a început să fie cotate la un număr sporit de dinari. Această revalorizare a florinului de aur față de monedele de cont a fost extrem de puternică în anii 1521 — 1525, când regele Ludovic al II-lea a încercat să impună în circulație dinari de proastă calitate, așa-numitele *nova moneta*, pentru ca ulterior, după retragerea din circulație a acestor dinari depreciați, cursul să revină la valori mai moderate, în al doilea sfert al secolului al XVI-lea ducatul de aur variind între 110 și 140 de dinari. Destrămarea regatului Ungariei și treptata emergență a principatului Transilvaniei, împreună cu rivalitatea dintre Habsburgi și familia Zápolya, au generat destule momente de confuzie și de haos, au provocat discontinuități în funcționarea monetărilor și modificări ale aspectului monedelor, dar nu au afectat semnificativ sistemul de cont și principalele tipuri monetare. Ca atare echivalența 1 florin de cont = 100 de dinari a rămas valabilă, dinarul a cunoscut doar două reduceri ale conținutului său intrinsec de argint, amândouă relativ moderate, iar cursul ducatalui de aur a variat în a doua jumătate a secolului al XVI-lea între 130 — 180 dinari². Ceea ce trebuie reținut la capătul acestui excurs este faptul că sistemul de cont care a funcționat în Transilvania în tot cursul secolului al XVI-lea avea la bază raportul 1 florin cameral = 100 dinari, și că florinul cameral nu trebuie în nici un caz confundat cu florinul de aur, diferența dintre cele două monede fiind importantă încă din prima jumătate a secolului și tinzând să crească odată cu scurgerea timpului.

¹ Cf. Radu Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (Secolele XIV—XVI)*, București, 1965, p. 304 — 305.

² Pentru conținutul intrinsec de argint al dinarului vezi *ibidem*. Cursurile florinului de aur sunt prezentate de Horváth Tibor Antal, *A magyar aranyforint értékváltozása 1490 — 1700 között*, NK, LVIII — LIX, 1959 — 1960, p. 33 — 50. O prezentare succintă a situației monetare din Transilvania în perioada constituirii principatului în Francisc Pap, *Circulația monetară în Transilvania în perioada 1526 — 1571*, AMN, XXIV — XXV, 1987 — 1988, p. 623 — 629.

I.1.2.2. Țara Românească

Țara Românească a fost primul dintre statele românești care a intrat în sfera de influență politică și economică a Imperiului otoman, iar dominația otomană a fost mai accentuată aici decât în Moldova sau în Transilvania. Acest proces general de integrare a Țării Românești în lumea dominată de Poartă a avut o evidentă componentă monetară. S-a afirmat chiar că reforma monetară a lui Vladislav al II-lea, databilă la sfârșitul anului 1452, și care marca desprinderea monedelor emise de principatul muntean de modelul monetar al regatului Ungariei, reprezenta de fapt o încercare de aliniere la sistemul monetar al asprului otoman¹. Dincolo însă de această apropiere a emisiunilor monetare, mai importantă a fost impunerea asprilor ca principală monedă de cont în locul florinilor ungurești, fenomen realizat treptat în anii 1451 — 1470². De pe la 1470 și până în secolul al XVII-lea, deci pe tot cuprinsul secolului al XVI-lea, asprul otoman a fost moneda de cont cel mai frecvent utilizată în Țara Românească, rolul său fiind doar arareori disputat de către florinii de aur ungurești și — din a doua jumătate a secolului al XVI-lea — de către taleri. Această încadrare a principatului muntean în sistemul monetar otoman a fost întărită de încetarea emisiunilor monetare proprii ale Țării Românești în deceniul 8 al secolului al XV-lea (ultimul domn muntean care bate monedă în nume propriu a fost Laiotă Basarab) și de precumpănirea monedelor otomane în circulația monetară dintre Carpați și Dunăre. O consecință a adoptării sistemului de cont bazat pe asprul otoman a fost și renunțarea la o politică monetară propriu-zisă, domnii Țării Românești neîncercând, din câte știm până acum, să impună anumite restricții sau cursuri deosebite monedelor străine care circulau în cuprinsul stăpânirii lor. Desigur, la încasarea dărilor se urmăreau anumite echivalențe

¹ Matei Cazacu, *L'impact ottoman sur les pays roumains et ses incidences monétaires (1452 — 1504)*, RRH, XII, 1973, nr. 1, p. 170 — 180 și 191 — 192. Alinierea noilor emisiuni muntene de ducați de argint și de bani la asprii otomani este totuși discutabilă, diferențele de valoare intrinsecă fiind considerabile (în 1452 ducații de argint munteni aveau sub 2/3 din greutatea asprilor otomani).

² Constatarea noastră pe baza tabelului alcătuit de Paraschiva Stancu (*Aspri turcești din sec. al XV-lea descoperiți în satul Colceag, com. Inotești, jud. Prahova*, CN, II, 1979, p. 122 — 124), care tinde însă să plaseze predominarea asprilor în documente abia după 1480 (*ibidem*, p. 119). Tabelul indică însă pentru deceniul 1471 — 1480 11 mențiuni ale asprilor față de 2 ale florinilor și 2 tranzacții echivalate în vite (*ibidem*, p. 122). Tot o dată mai timpurie („de pe la 1459“) indică și Octavian Ilescu, *Moneda...*, p. 49. Asprii se impun ca monedă de calcul și în reglementările vamale, dar lungul hiat documentar dintre 1437 și 1502 nu permite o datare mai strânsă a acestui proces (cf. Adina Berciu-Drăghicescu, *Moneda în plata taxelor vamale în sec. XV — XVI în Țara Românească*, CN, II, 1979, p. 141 — 142).

monetare, probabil adaptate după cele aplicate de vistieria otomană, iar în diversele tranzacții și plăți se respectau anumite raporturi între monede, dar altfel nu avem nici un indiciu despre vreo reglementare centralizată a circulației monetare din Țara Românească în secolul al XVI-lea.

I.1.2.3. Moldova

În Moldova majoritatea copleșitoare a documentelor interne din secolul al XVI-lea atestă tranzacții calculate în zloți tătărești. În schimb, descoperirile monetare din acest secol nu au scos la iveală nici măcar o singură monedă de aur care să poată corespunde acestei denumiri. Situația este cel puțin ciudată, antrenând numeroase controverse între specialiști cu privire la identitatea și semnificația reală a acestor zloți tătărești.

Recent problema zloților tătărești a fost reluată într-un studiu amplu și documentat de către Ernest Oberländer-Târnoveanu¹, fapt care ne scutește de a mai trece aici în revistă opiniile mai vechi. Ernest Oberländer-Târnoveanu argumentează în acest studiu că zloții tătărești din terminologia documentelor moldovenești au la origine nu ducații venețieni sau imitații genoveze ale acestora, ci chiar monede de aur folosite în lumea tătărească din Europa răsăriteană, Asia centrală și Persia, ca și în India sultanatului de la Delhi. El arată că în secolele XIV—XV au coexistat două tipuri de monede tătărești de aur, unele în jur de 10 grame (tamga), altele mult mai mici, în jur de 1 gram (dinari „ușori”)². Acest din urmă etalon s-a impus ca monedă de cont în Moldova în timpul lui Ștefan cel Mare, înlocuind din această postură florinul de aur unguresc. Tot în această perioadă s-a fixat raportul de 4 zloți tătărești pentru un florin de aur unguresc, raport care avea să rămână valabil o bună parte din secolul al XVI-lea. Cauzele succesului zlotului tătăresc nu sunt ușor de explicat. Ernest Oberländer-Târnoveanu susține că acest succes se datorează pe de o parte legăturilor intense ale Moldovei cu spațiul dominat de tătari și pe de altă parte răspândirii în a doua jumătate a secolului al XVI-lea a imitațiilor „de Chios” după ducații venețieni, piese cu un conținut intrinsec mult scăzut de aur, și care puteau fi lesne socotite la 1, 2 și 3 zloți tătărești. Mai important a fost însă faptul — menționat și el de Ernest Oberländer-Târnoveanu — că o unitate de cont mai

¹ Ernest Oberländer-Târnoveanu, *op. cit.*, p. 189—220.

² Aici trebuie totuși precizat că în catalogul lui Stanley Lane-Poole nu figurează nici un fel de monede de aur emise de hanii Hoardei de Aur, iar monedele de aur emise de Ilhanizii din Persia au greutateți diferite, axate în jurul standardelor de 1 *dirhem*, 1 *miskal* și 2 *miskali* (cele 13 piese de colecție descrise de Lane-Poole au 3,07, 4,1—4,5 și 8—8,7 grame aur — cf. *The Coins of the Mongols in the British Museum*, London, 1881, p. LV—LX, 34—35, 44—45 și 62—64).

mică decât florinul de aur unguresc corespunea mai bine nevoilor de calcul ale societății moldovenești. Potrivit lui Ernest Oberländer-Târmoveanu zloții tătărești au fost folosiți atât ca monedă reală, cât și ca monedă de cont în Moldova secolului al XVI-lea. Cursul de 1/4 dintr-un florin unguresc s-a păstrat în prima jumătate a secolului al XVI-lea, scăzând apoi de pe la 1550. Spre sfârșitul secolului al XVI-lea rolul zloților tătărești ca principală monedă de cont în Moldova a început să fie disputat de aspri și mai ales de taleri; aceștia din urmă aveau să se și impună ca monedă de cont în prima parte a secolului al XVII-lea.

Am prezentat mai sus fără intervenții substanțiale opiniile lui Ernest Oberländer-Târmoveanu deoarece de cele mai multe ori ele ni s-au părut bine argumentate și convingătoare. Sunt însă două aspecte în care trebuie să ne despărțim de aceste opinii. Este vorba mai întâi de datele prezentate pentru a susține devalorizarea zloților tătărești în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Nu se pune problema de a contesta existența unei tendințe de devalorizare, ci doar relevanța unora dintre izvoarele documentare folosite și deci corectitudinea unora dintre cursurile monetare propuse. Astfel, Ernest Oberländer-Târmoveanu consideră că 3 documente din anii 1546—1576 atestă echivalența 1 200 zloți tătărești = 10 000 aspri, ceea ce ar indica un curs de 1 zlot tătăresc = 8,33 aspri, ceea ce însemna o scădere de la 25% la 16% dintr-un florin unguresc¹. Verificând informația, am constatat că este vorba de 3 documente emise în anii 1546, 1555 și 1573 (nu 1576): în primul se arată că Petru Rareș ar fi plătit 3 000 de zloți tătărești deoarece Mateiaș ar fi ucis în 1538 niște robi ai lui Ionuz-beg², în al doilea că Dan vistier ar fi plătit 10 000 de aspri la Istanbul aceluiași Ionuz beg³, iar în al treilea se precizează că omorul ar fi fost săvârșit de fiii lui Ivăncuț și că Mateiaș ar fi plătit pentru aceasta 1 200 de zloți tătărești⁴. Trebuie observat că documentul al doilea, cel cu mențiunea în aspri, se leagă de celelalte două numai prin persoana lui Ionuz beg, ceea ce ni se pare insuficient pentru a afirma că este vorba de una și aceeași plată. În plus, sumele menționate în celelalte două documente diferă, ceea ce ne-ar împiedica să stabilim o echivalență monetară fermă chiar dacă toate cele trei documente s-ar referi sigur la aceeași plată. La fel de puțin convingătoare este echivalența de 1 zlot tătăresc = 6,66 aspri pe care Ernest Oberländer-Târmoveanu crede că o poate argumenta pe baza unui document din septembrie 1585⁵. Documentul

¹ *Ibidem*, p. 218.

² DIRA, vol. I, doc. 454, p. 505.

³ DIRA, vol. II, doc. 67, p. 72.

⁴ DIRA, vol. III, doc. 22, p. 14.

⁵ Ernest Oberländer-Târmoveanu, *loc. cit.*

invocat menționează că Damian uricar ar fi furat în ținutul Neamțului 3 000 de aspri de la un negustor grec și că „și-a plătit capul de la pârcălabul Neamțului” cu 450 de zloți tătărești¹. Echivalența între cele două sume nu este sigură, deoarece ni se pare îndoielnic că Damian a scăpat înapoind numai contravaloarea sumei furate, fără a da nimic în plus negustorului și mai ales pârcălabului. Discuții poate stârni și o altă echivalare de la sfârșitul secolului: 2 documente din februarie 1598 atestă că Lupu și Gavril Vartic au vândut lui Ionașco Tolocico o jumătate de sat și un loc de iaz pentru 1000 „zloți tătărești, toți bani vechi”². O traducere românească nedată, dar probabil târzie, indică drept preț al tranzacției 12 taleri³. Ernest Oberländer-Târnoveanu crede că aceste documente atestă deprecierea zlotului tătăresc până la echivalența practică cu un aspru⁴. Ne întrebăm, totuși, de unde a aflat traducătorul documentului în românește despre suma în taleri, pentru că într-o epocă atât de târzie el nu avea cum să mai știe despre echivalența dintre zloții tătărești, care căzuseră în desuetudine, și talerii care circulau încă din plin și deveniseră și principala monedă de cont. Chiar dacă prin observațiile critice de mai sus a trebuit să reducem lista echivalențelor monetare pe care ne-am fi dorit-o cât mai lungă, chiar dacă nici alte informații documentare nu sunt cu adevărat utilizabile⁵, avem totuși trei echivalențe care ni se par relativ sigure și care atestă procesul de devalorizare a zlotului tătăresc descris de Ernest Oberländer-Târnoveanu. Astfel, în 1562 agentul imperial Belsius amintea că florinul moldovenesc valora

¹ DIRA, vol. III, doc. 352, p. 290.

² DIRA, vol. IV, doc. 246, p. 187 și doc. 250, p. 191 — 192.

³ *Ibidem*, doc. 245, p. 186.

⁴ Ernest Oberländer-Târnoveanu, *loc. cit.* Dacă se acceptă echivalența între cei 12 taleri și cei 1 000 de zloți tătărești, deci cursul 1 taler = 83,3 zloți tătărești, atunci concluzia este corectă, deoarece la sfârșitul secolului al XVI-lea talerii valorau aproximativ 80 de aspri.

⁵ Iată și un document care a scăpat atenției lui Ernest Oberländer-Târnoveanu: la 4 aprilie 1560 Alexandru Lăpușeanu, întărind satul Blăneștii pe Bârlad lui Toader Bolea stolnic, amintește că acest sat a rămas de la Maxim Hârbor postelnic, care a murit fără a avea moștenitori. Satul a fost atunci vândut de domn pentru 1 200 de zloți tătărești, bani care apoi au fost folosiți de domn pentru pomenirea răposatului. Pentru aceasta mănăstirile Putna, Moldovița, Humor, Voroneț și Slatina au primit câte 5 000 de aspri, iar Iftimie, episcopul de Rădăuți, o sumă neprecizată (DIRA, vol. II, doc. 131, p. 139). Dacă facem echivalarea observăm că cei 1 200 de zloți tătărești fac cel puțin 25 000 de aspri, iar dacă episcopul a luat o sumă egală cu mănăstirile, 30 000 de aspri. În acest caz 1 zlot tătăresc = 21 — 25 aspri. Aceasta înseamnă că zlotul tătăresc se întărise, el valorând acum mai mult de 1/3 dintr-un florin unguresc, ceea ce este cu totul improbabil. Mai plauzibil ni se pare faptul că undeva în document s-a strecurat o greșeală, deși această informație cu privire la satul Blăneștii este repetată și într-un document de la Ieremia Movilă, unde se adaugă apoi că fiul lui Toader Bolea a vândut mai târziu același sat pentru 500 de ughi (florini ungurești) (DIRA, vol. IV, doc. 255, p. 198).

12 aspri¹, ceea ce însemna că scăzuse de la 1/4 la 1/5 florin unguresc. Apoi, într-un document din februarie 1585 se arată că Veisea mare pitar a cumpărat un sfert din satul Colobanți pentru 200 de zloți tătărești, plătind imediat 133 de zloți tătărești și rămânând dator cu 66 de zloți tătărești și 8 aspri². Dacă în document nu s-a strecurat nici o scăpare — și acest lucru nu este cu totul exclus, fiind ciudat de ce scribul nu a trecut ca restanță simplu 67 de zloți tătărești — atunci în anul 1585 un zlot tătăresc valora 8 aspri (sau mai mult în cazul în care scribul a uitat să mai menționeze câțiva aspri pe lângă cei 133 de zloți tătărești). În alte două documente din 1589 se menționează că Șaptilici armaș a cumpărat de la Petru Șchiopul un sat pentru cai și bani în valoare de 15000 de aspri și l-a vândut apoi lui Andrei hatman pentru 1500 de zloți tătărești³. Dacă cele două sume sunt echivalente, ceea ce este probabil, dar nu absolut sigur, atunci 1 zlot tătăresc = 10 aspri. Dacă Șaptilici a încercat (și a reușit) să obțină și un anume profit din această tranzacție, atunci un zlot tătăresc valora ceva mai mult de 10 aspri. Aceasta nu însemna o reală revalorizare a zlotului tătăresc în raport cu echivalența atestată în 1585, deoarece între timp avusese loc marea devalorizare a asprului cu 50%. La capătul acestui examen critic al surselor, credem a putea confirma tendința de devalorizare a zlotului tătăresc în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, cu observația din puținele date disponibile ea nu pare să fi fost atât de drastică precum crede Ernest Oberländer-Târnoveanu. Astfel, dacă acceptăm cursul de 1 zlot tătăresc = 10 aspri, atestat în 1589, și dacă ținem cont de faptul că 1 ducat de aur unguresc valora în această perioadă la cursul oficial al vistieriei otomane 120 de aspri, atunci rezultă că 1 zlot tătăresc = 8,33% florini de aur ungurești. Devalorizarea zlotului tătăresc ar fi în acest caz⁴

¹ *Călători străini...*, vol. II, p. 147.

² DIRA, vol. III, doc. 328, p. 269.

³ *Ibidem*, doc. 517, p. 428—429 și doc. 522, p. 433—434.

⁴ Reprezentativitatea cursului de 1 zlot tătăresc = 10 aspri rămâne să fie verificată prin confruntarea sa cu alte mențiuni documentare; un document din 1596 relatează faptul că în timpul domniei lui Aron vodă (1591—1595), deși cumpărase o jumătate din satul Seliște pentru 1 000 de zloți tătărești, Simion Sechil cămăraș acceptase să mai plătească de două ori câte 30 de taleri și obținuse în schimb de la domn un ispisoc de cumpărătură pentru 1 300 de zloți tătărești (DIRA, vol. IV, doc. 184, p. 140). Dacă acceptăm faptul că există o corespondență perfectă între diferența de 300 de zloți tătărești și cei 60 de taleri plătiți de Simion cămăraș — corespondență care nu este însă absolut sigură, putând exista și alte explicații ale acestei diferențe — atunci ar rezulta că 1 zlot tătăresc = 0,2 taleri, ceea ce, ținând cont de faptul că un taler valora în acea vreme 70—80 de aspri, ar însemna un curs de 14—16 aspri pentru un zlot tătăresc. Prin raportare la florinul de aur unguresc, aceasta ar însemna o rată de devalorizare mai apropiată de 200% într-o jumătate de secol.

de 300% într-o jumătate de secol, ceea ce este mult, dar nu ceva excepțional în Europa secolului al XVI-lea¹.

Al doilea aspect în care cred că opinia lui Ernest Oberländer-Târnoveanu trebuie amendată este persistența zloților tătărești ca monedă reală în secolul al XVI-lea. În sprijinul afirmației sale Ernest Oberländer-Târnoveanu aduce două informații documentare. Prima se referă la bunurile rămase de pe urma negustorului Nicolae Brânză din Siret, mort la Liov în 1507, și care a lăsat, printre altele, și un număr neprecizat de „floreți tartaricales”². Documentul nu precizează însă ce fel de monede de aur tătărești posedase Nicolae Brânză, și nici dacă îi adusesese din Moldova sau îi dobândise în Polonia; această obiecție nu este excesivă, deoarece din același document aflăm că Nicolae Brânză avea și o casă de piatră la Liov și deci stătea destul de mult în acest oraș. Pe de altă parte, chiar Ernest Oberländer-Târnoveanu relevă faptul că la Liov mai fuseseră utilizați — este drept, în prima jumătate a secolului al XV-lea — „fl. Thartaricalis” mult diferiți valoric de zloții tătărești folosiți ca monedă de cont în Moldova la începutul secolului al XVI-lea³. Al doilea document pe care își fundamentează Ernest Oberländer-Târnoveanu opinia că zloții tătărești mai erau încă o monedă reală în secolul al XVI-lea este un document moldovenesc din 1578, care amintește că, în timpul lui Ion-vodă, un anume Andreica a venit la Iași și, îmbătându-se, a pierdut mai multe acte și „o taistră turcească și cu treizeci și șase de zloți tătărești”⁴. Fără a contesta informația documentară, credem că nu poate fi exclusă cu totul nici ideea că scribul a vrut să spună că Andreica a pierdut o traistă cu bani în valoare de 36 de zloți tătărești. Dincolo de aceste rezerve nedecisive, deoarece ele nu demonstrează decât faptul că informațiile documentare menționate mai sus nu sunt dovezi sigure pentru existența unor zloți tătărești reali în secolul al XVI-lea, obiecția noastră principală derivă din faptul că până acum nu s-au găsit nici un fel de asemenea zloți tătărești în contexte arheologico-numismatice din secolele XVI—XVII. Ideea că asemenea zloți tătărești nu erau teaurizați, deoarece ei erau monede de aur mult sub standardul obișnuit al ducaților venețieni sau ungurești, nu este convingătoare; aproape indiferent de calitatea lor intrinsecă, monedele de aur erau o valoare mai concentrată decât cele de argint, deci nu era normal ca ele să

¹ A se vedea comentariile lui Vera Zimányi, *A Typology of Central European Inflation in the XVIth and XVIIth Centuries*, JEEH, 4, 1975, nr. 2, p. 401—402.

² Nicolae Iorga, *Relațiile comerciale ale Țerilor noastre cu Lembergul*, București, 1900, p. 31.

³ Ernest Oberländer-Târnoveanu, *op. cit.*, p. 211.

⁴ DIRA, vol. III, doc. 125, p. 98.

fie excluse de la tezaurizare. Pe de altă parte, dacă zloții tătărești ar fi avut un corespondent într-o monedă reală de aur, atunci valoarea monedei de calcul ar fi trebuit să reflecte măcar în parte evoluția valorii aurului pe piață. Or, dimpotrivă, zlotul tătăresc se devalorizează în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, adică tocmai într-o perioadă de abundență a argintului, când rata bimetalică se modifica ducând la creșterea valorii aurului. Știm de altfel din mărturia lui Belsius că Despot a intenționat la un moment dat să emită „o monedă nouă de un florin moldovenesc”¹, dar a renunțat până la urmă la această intenție și a bătut alte tipuri de monede².

Cu convingerea că în problema zlotului tătăresc mai sunt încă destule aspecte nelămurite, și fără a scădea cu nimic meritele cercetării lui Ernest Oberländer-Târnoveanu, care a împins efectiv cunoașterea înainte, iată și opinia noastră în această problemă: nu este exclus ca în Moldova secolului al XVI-lea să mai fi circulat monede de aur tătărești mai vechi, sau chiar diverse imitații mai noi după acestea, dar ele nu au avut decât un rol cu totul marginal în economie și nu au mai fost legate în nici un fel de moneda de cont. În consecință, în secolul al XVI-lea zloții tătărești nu mai erau o monedă reală, ci o monedă de cont „pură”, reprezentând în prima jumătate a secolului un sfert din valoarea florinului de aur unghuresc. Dintre problemele încă obscure ce rămân de clarificat, cea mai importantă ni se pare a fi cea a mecanismelor devalorizării zlotului tătăresc în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. În lipsa unor documente cu informații specifice, credem că la un moment dat precumpănirea monedelor mărunte de argint (aspri, dinari și polgroși) în circulația monetară reală din Moldova a dus la stabilirea unor raporturi mai ferme între zlotul tătăresc și (unele dintre) aceste monede mărunte, astfel încât deprecierea acestora din urmă s-a repercutat și asupra monedei de cont. Această ipoteză rămâne însă să fie verificată și detaliată în momentul în care se va lărgi baza noastră documentară.

I.1.3. Cursuri de schimb

Circulația unei mari diversități de monede, aparținând unor sisteme monetare diferite, a pus problema stabilirii ratelor de schimb dintre aceste monede; fără asemenea echivalențe mutual acceptate puține tranzacții ar fi fost

¹ *Călători străini...* vol. II, p. 147.

² Vezi Ilie Țabrea. *Monedele lui Despot-Vodă în lumina ultimelor cercetări*, SCN, V, 1971, p. 161 – 177.

posibile în secolul al XVI-lea. Desigur, în acea vreme valoarea de schimb a unei monede depindea în principiu de conținutul ei intrinsec de metal prețios. În practică însă, verificarea acestui conținut intrinsec era de multe ori foarte incomodă sau imposibilă; astfel, numărul balanțelor de cântărit monede era limitat, iar accesul la aceste balanțe putea să devină nerentabil prin plata unei anumite sume către proprietarul lor. Pe de altă parte, posibilitățile tehnice ale secolului al XVI-lea excludeau precizia absolută în cazul monedelor mărunte; de altfel, nici chiar monetăriile nu cântăreau fiecare monedă, ci doar grupuri mari de monede, de exemplu monedele rezultate dintr-o marcă de metal prețios. Din aceste cauze puteau să apară diferențe de conținut intrinsec între monede de același tip, fără ca aceste diferențe să se reflecte neapărat în cursurile de schimb. Evident, aceste diferențe erau mai mari în cazul monedelor mărunte de cupru și de billon, în timp ce la monedele de argint și mai ales la cele de aur vigența celor care efectuau tranzacții era mult mai mare, fără a fi însă întotdeauna suficientă. Se adaugă dificultatea practic insurmontabilă de a verifica puritatea metalului prețios folosit la baterea monedelor, metoda mușcatului monedelor fiind totuși grosieră. În fine, simpla raportare reciprocă a conținuturilor intrinseci este insuficientă în cazul monedelor de metale diferite, caz care impune luarea în considerare a ratei bimetalice, rată care a cunoscut însemnate variații în secolul al XVI-lea. La capătul acestor considerații credem a avea o imagine destul de completă a imposibilității de a verifica de fiecare dată conținutul intrinsec de metal prețios al monedelor folosite în tranzacții. De aici rezultă necesitatea stabilirii unor echivalențe convenționale între monede¹. De regulă aceste echivalențe erau stabilite de autoritățile politice, care țineau cont nu numai de conținutul intrinsec de metal prețios al diferitelor tipuri de monede, ci și de interesele lor monetare și fiscale specifice. Rigiditatea acestor cursuri oficiale făcea însă ca în multe tranzacții reale să apară abateri, fiind folosite echivalențe rezultate din jocul cererii și ofertei de pe anumite piețe. Un exemplu în acest sens este dat de un document otoman din 1564², în care sultanul

¹ Problema cursurilor de schimb este discutată în detaliu în Marie-Thérèse Boyer-Xambeu, Ghislain Deleplace, Lucien Gillard. *Monnaie privée et pouvoir des princes. L'économie des relations monétaires à la Renaissance*, Paris, 1986, îndeosebi p. 65—72 și 96—114. Pentru implicațiile economice și sociale ale imperfecțiunii monedelor, pusă în contextul mai larg al unei „mari imperfecțiuni a cunoașterii și capacității de acțiune”, a se vedea și observațiile mai vechi ale lui Werner Sombart, *Der moderne Kapitalismus*, vol. I, ed. a II-a, München—Leipzig, 1916, p. 404—406 și 417—420.

² O traducere a acestui document a fost publicată mai întâi de Dumitru Z. Furnică, *Documente privitoare la comerțul românesc (1473—1868)*, București, 1931, doc. 13, p. 12—13, dar datată greșit în 1565 în loc de 1564. Un rezumat amplu a publicat apoi Mihail Guboglu, *Catalogul documentelor turcești*, vol. II, București, 1965, nr. 95, p. 34.

Süleyman I se plânge regelui Poloniei că moldovenii care vindeau vite în Polonia erau plătiți în monedă divizionară poloneză din cupru („bakîr akçe“), care nu era acceptată în afara hotarelor Poloniei. Ei trebuiau deci să schimbe aceste monede în monede forte, galbeni sau taleri. Cursul de schimb crescuse însă de la 70 de aspri la 93 de aspri pentru un galben, și de la 45 de aspri la 55 de aspri pentru un taler, ceea ce făcea ca moldovenii să încaseze mai puțini galbeni sau taleri pentru vitele lor. Cursurile menționate în acest document sunt evident excepționale, diferind considerabil de cele practicate în acea vreme la Liov¹ sau în Imperiul otoman². Ni se pare limpede faptul că polonezii, profitând de cererea masivă de monedă forte din partea negustorilor moldoveni, au impus cursuri mai ridicate pentru acestea³. Acest exemplu constituie un bun avertisment despre marea variabilitate posibilă a cursurilor monetare.

Distincția între echivalențele monetare oficiale și cele ocazionale rămâne esențială. Dacă în istoriografie s-a impus principiul de a privilegia în calcule reglementările oficiale față de cele accidentale, rezultate din hazardul diferitelor tranzacții, în ceea ce privește analiza noastră numărul foarte redus de mențiuni documentare care s-au păstrat ne obligă să utilizăm ambele tipuri de informații, făcând bineînțeles distincțiile și nuanțările convenite pentru fiecare caz în parte.

O ultimă observație preliminară: ne vom referi în acest paragraf la echivalențele dintre monedele principale aparținând unor sisteme monetare diferite, lăsând pentru discuția de amănunt dedicată fiecărui nominal eventualele anomalii din interiorul diverselor sisteme monetare, cum ar fi de exemplu diferența de curs între asprii „vechi“ și cei „noi“, sau raporturile dintre polgroșii, groșii și triplii groși polonezi emiși în perioade istorice diferite. Tot pentru discuția ulterioară am lăsat și echivalările monedelor care au ajuns numai sporadic în circulația monetară a Țărilor Române în secolul al XVI-lea, și pentru care de altfel nu există decât în mod excepțional informații documentare specifice cu privire la cursul lor în spațiul românesc. Vom urmări deci în acest paragraf mai întâi raporturile dintre aspri și dinari, care au fost monedele principale ale

¹ Astfel, în 1564 un galben era echivalent la Liov cu 52 de groși, iar un taler cu 33 de groși, cursuri rămase stabile de mai mulți ani [cf. Stanislaw Hozzowski, *Les prix à Lwow (XVIe – XVIIe siècles)*, Paris, 1954, p. 88]. Dacă acceptăm un raport de 1,5 aspri la un groș, ar rezulta 78 de aspri pentru un galben și 50 de aspri pentru un taler.

² Cursul oficial fixat de Vistieria otomană varia între 57 și 60 de aspri pentru diferitele categorii de galbeni și între 38 și 40 de aspri pentru un taler (cf. Maxim-1975, p. 410).

³ Nu știm în schimb dacă sporirea cursului la 120 de aspri pentru un galben, de care s-a plâns Alexandru Lăpușneanu la Poartă înainte de martie 1566 (Mihail Guboglu, *op. cit.*, nr. 114, p. 40), a fost reală sau reprezenta doar o modalitate a domnului moldovean de a solicita o ușurare a obligațiilor sale financiare.

sistemelor monetare otoman și ungar, apoi cursurile monedelor de aur și ale monedelor mari de argint, și în fine echivalențele monedelor din sistemul grosului polonez (și german).

În prima jumătate a secolului al XVI-lea și chiar mai târziu până spre 1580 raportul dintre asprii otomani și dinarii ungurești a rămas stabil la cursul de 1 aspru = 2 dinari. Acest curs este atestat masiv de registrele vamale brașovene din anii 1503—1554¹, de kanun-ul otoman din 1554 pentru Timișoara² și de constatările călătorului francez Pierre Lescalopier cu privire la Țara Românească în anul 1574³. Acest raport, valabil în întreg spațiul românesc și totodată și în Ungaria ocupată de otomani, pare să fi rămas imun la devalorizările moderate din 1566 (asprul) și 1574 (dinarul). Totuși, către 1580 circulația masivă a unor aspri care aveau un conținut de argint inferior standardelor oficiale a început să aibă impact și asupra cursurilor monetare din Țările Române. Astfel, într-un document muntean din 1580 se precizează cu privire la prețul unei tranzacții funciare: „10 000 aspri de argint, care fac 13 000 de aspri bani”⁴, ceea ce indică un curs de 1 aspru = 1,3 dinari. După marea devalorizare a asprului din 1584—1586 credem că în nici un caz cursul asprilor nu a putut crește peste acest raport de 1 aspru = 1,3 dinari; mai mult, este chiar posibil ca cele două monede să se fi schimbat practic la paritate. În acest punct opinia noastră diferă de cea exprimată de domnul Octavian Iliescu. Domnia sa a susținut într-un studiu recent că raportul 1 aspru = 2 dinari s-a păstrat la sfârșitul secolului al XVI-lea și în primele două decenii ale secolului al XVII-lea⁵. Această opinie se bazează pe un document emis de Radu Șerban în 1607, unde se menționează în mai multe rânduri „aspri, câte bani 2”⁶. S-a pierdut însă din vedere faptul că acest document consemnează și tranzacții mai vechi, „din zilele Mihniei vodă”, cursul de 1 aspru = 2 dinari referindu-se în acest caz la domnia lui Mihnea al II-lea Turcitul (1577—1583 și 1585—1591) și nu la începutul secolului

¹ Radu Manolescu, *op. cit.*, p. 304—305.

² Valeriu Veliman, *Documente turco-osmane privind vilaietul (cialetul) Timișoarei*, RA, 1985, nr. 4, p. 422.

³ *Călători străini...*, vol. II, p. 425, unde Lescalopier descrie dinarii astfel: „niște nicheți, cu chipul Maicii Domnului, ce am văzut că se primeau în Franța drept liarzi; este o monedă ungurească și o numesc „phenis”. Se dau o sută <de aceștia> pentru un taler sau 50 de aspri...”; a se vedea și comentariile lui Paul Cernovodeanu, *Ceva despre cursul monedelor în Țara Românească și Imperiul turcesc la 1574*, SCN, III, 1960, p. 517—518.

⁴ DIRB, vol. IV, doc. 483, p. 492.

⁵ Octavian Iliescu, *Economia monetară a Țării Românești în timpul lui Mihai Viteazul*, RI, IV, 1993, nr. 5—6, p. 437.

⁶ DIRB. Veacul XVII, vol. I (1601—1610), doc. 260, p. 278—279.

al XVII-lea. Fără a putea exclude cu totul posibilitatea ca și la sfârșitul secolului al XVI-lea să se fi folosit în continuare în unele tranzacții raportul tradițional de 1 aspru = 2 dinari, credem că o asemenea practică era descurajată de apropierea dintre valoarea intrinsecă a celor două monede (de la o greutate de 0,73 g în prima jumătate a secolului al XVI-lea asprul a scăzut după devalorizarea din 1584 — 1586 la 0,38 g și în 1600 la 0,32 g, ceea ce la o finețe constantă de 0,900 însemna 0,29 g argint la sfârșitul secolului al XVI-lea¹, iar dinarul a evoluat de la 0,29 g argint fin înainte de 1546 la 0,23 g după 1582²). Ținând cont de acest raport între valoarea intrinsecă a celor două tipuri de monede, ca și de cursurile lor în raport cu monedele de aur și cu talerii, credem că la sfârșitul secolului al XVI-lea ele se schimbau fie la paritate în tranzacțiile mai puțin sofisticate, fie cu un ușor avantaj pentru aspru, care nu depășea însă nivelul de 3 aspri la 4 dinari.

Dintre monedele de aur ducății ungurești au fost cei care au circulat cel mai mult în Țările Române în secolul al XVI-lea. De altfel, cele mai multe dintre informațiile documentare referitoare la echivalențe monetare în spațiul românesc se referă tocmai la acești ducăți ungurești. Pe de altă parte, diferența dintre ducății ungurești și celelalte monede de aur bătute după etalonul ducăților venețieni (de exemplu sultaninii otomani) era atât de mică, încât aceste monede aveau practic același curs în Țările Române³. O confirmare a acestei presupunerii ne este oferită de foaia de zestre a domniței Maria, fiica lui Petru Șchiopul, unde la o sumă de monede de aur se adaugă în paranteză „cioe cechini, over ongari o sultanini“, toate aceste monede fiind echivalate la fel în aspri⁴. Ca atare, credem că ratele de schimb atestate pentru ducății ungurești au toate șansele să fi fost valabile și pentru celelalte monede de aur bătute după standardul ducăților venețieni (nu însă și pentru scuzii occidentali, care se vor bucura de o discuție separată).

Referitor la cursul monedelor de aur în aspri nu putem folosi echivalența folosită la vama Brașovului (1 florin = 50 aspri)⁵ decât cel mult pentru primii ani ai secolului al XVI-lea, deoarece această echivalență avea în vedere florinul cameral (de calcul), care în secolul al XVI-lea nu mai corespunde cu florinul

¹ Halil Sahillioğlu, *op. cit.*, p. 303.

² Lajos Huszár, *op. cit.*, p. 14.

³ Octavian Iliescu, *Economia monetară...*, p. 439; de altfel, și la Istanbul diferența de 2 aspri practică în primele 3 sferturi ale secolului al XVI-lea a fost abandonată ulterior în favoarea unei coterii paritare (cf. Maxim-1975, p. 410 și Caroline Finkel, *op. cit.*, p. 269 — 271).

⁴ *Hurmuzaki*, XI, doc. CLXVI, p. 706.

⁵ Radu Manolescu, *Joc. cit.*

(ducatul) de aur (vezi supra, paragraful I.1.2.1). Dispunem însă de alte informații documentare relevante. Astfel, la vama moldo-polonă un ducat unguresc era echivalat în anii 1513—1515 cu 57 de aspri¹. În Țara Românească în deceniul 3 al secolului al XVI-lea cursul era ceva mai scăzut, de numai 55 de aspri pentru un galben². Mai ciudat este raportul rezultat în cadrul negocierilor dintre Ibrahim pașa și Ieronim Laski, trimisul lui Ioan Zápolya, când marele vizir i-a spus preopinentalului său că sultanul trimite la Serem în fiecare trimestru 28 de poveri de argint, care fac 56 000 de ducați³. Or, dacă avem în vedere faptul că o povară (*yük*) avea 100 000 de aspri, atunci rata de schimb ar fi 1 ducat = 50 de aspri. Această rată de schimb, rezultată și dintr-o listă poloneză a peșcheșurilor trimise de domnul Moldovei la Poartă, listă alcătuită probabil în 1532⁴, nu mai era însă de mult practică de Vistieria otomană, care trecuse în 1512 la 55 de aspri pentru un ducat venețian (53 de aspri pentru un ducat unguresc) și în 1526 la 59 de aspri pentru un ducat venețian (57 de aspri pentru un ducat unguresc)⁵. De menționat însă și faptul că secretarul bailului venețian la Istanbul nota în 1561 tot un curs de 50 de aspri pentru un ducat⁶, curs contrazis de documentația otomană din acea vreme, care atestă 59 de aspri pentru un ducat venețian și 57 de aspri pentru un ducat unguresc la încasările vistieriei și 1 aspru în plus la plățile efectuate de statul otoman⁷. În călătoria sa din 1574 prin Imperiul otoman și Țările Române Lescalopier consemnează la Rusciuk un curs de 60 de aspri pentru un ducat⁸, întărindu-ne convingerea că mențiunile cursului de 50 de aspri pentru un ducat în timpul domniei lui Süleyman sunt accidentale. Devalorizarea asprului din 1584—1586 a însemnat și o reevaluare a monedelor de aur, cursul oficial al ducaților în Imperiul otoman trecând de la 60 de aspri la 120 de aspri. În Țările Române, la fel ca și în unele provincii otomane, ajustarea cursurilor s-a făcut cu o anume inerție.

¹ Mihai Costăchescu, *Documentele moldovenești de la Bogdan Voevod (1504—1517)*, București, 1940, doc. 88, p. 510; aceeași informație în *Hurmuzaki*, II/2, doc. DXXXIV, p. 728—729.

² DRHB, vol. III, doc. 55, p. 94.

³ *Hurmuzaki*, II/1, doc. XXXIX, p. 53.

⁴ *Ibidem*, supl. II, vol. I, doc. XXVII, p. 66.

⁵ Şevket Pamuk, *Money in the Ottoman Empire. 1326—1914*, în Halil İnalcık, Donald Quataert (eds.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300—1914*, Cambridge University Press, 1994, p. 956.

⁶ Cf. Nicoară Beldiceanu, *La crise monétaire ottomane au XVIème siècle et son influence sur les principautés roumaines*, SOF. XVI, 1957, p. 73.

⁷ Maxim-1975, p. 410.

⁸ *Călători străini...*, vol. II, p. 424.

Astfel, un document moldovean din februarie 1586 consemnează un curs de 100 de aspri pentru un ducat unguresc¹, iar la sfârșitul anului 1587 în foaia de zestre a domniței Maria, fiica lui Petru Șchiopul, monedele de aur sunt cotate încă la 60 de aspri². Pentru Țara Românească datele referitoare la sfârșitul deceniului 9 sunt încă și mai contradictorii: în 1587 avem menționat un curs de mai mult de 120 de aspri pentru un florin de aur³, iar în noiembrie 1589 Pascal de' Marini Poli îi scrie Marioarei Adorno la Veneția că la începutul anului 1589 un galben era cotate la mai mult de 85 de aspri, în timp ce în toamnă cursul a scăzut la 80 de aspri⁴. Dincolo însă de aceste oscilații, în ultimul deceniu al secolului al XVI-lea se impune cursul de 120 de aspri pentru un ducat⁵, în 1599—1600 observându-se chiar tendința de creștere a cursului monedelor de aur la 140⁶ și poate chiar 150 de aspri⁷.

Avem câteva date și despre cursul ducăților de aur în dinari, date care se referă exclusiv la Transilvania. În aprilie 1525 un ducat de aur se schimba la Sibiu pentru 150 de dinari, dar după retragerea din circulație a dinarilor depreciati de tipul *nova moneta* acest curs a scăzut, astfel încât în 1536 un ducat valora la Cluj 124 de dinari, iar în 1545 la Brașov 132 de dinari. Spre sfârșitul secolului, devalorizarea dinarului din 1574 și modificarea ratei bimetalice în favoarea aurului au condus la creșterea cursului ducăților, care în 1596 erau cotați la Cluj la 160 de dinari⁸.

Dintre monedele de aur o mențiune specială merită cele din clasa scuzilor (*écu*), care se abăteau sensibil de la standardul ducăților venețieni. Deși în

¹ DIRA, vol. III, doc. 371, p. 304.

² Hurmuzaki, XI, doc. CLXVI, p. 706.

³ Hurmuzaki, XIV/1, doc. CXLVI, p. 81.

⁴ *Călători străini...*, vol. III, p. 230.

⁵ Cf. Octavian Iliescu, *Economia monetară...*, p. 438, unde se postulează chiar un curs de 130 de aspri pentru un florin unguresc de aur în anii 1595—1598, dar nu se indică nici o sursă documentară pentru această afirmație.

⁶ DRHB, vol. XI, doc. 402, p. 554.

⁷ *Ibidem*, doc. 422, p. 572. Aici trebuie însă observat faptul că lectura cifrei „150” este nesigură, o ediție ulterioară a aceluiași document propunând — în cunoștință de cauză asupra primei lecturi — cifra „120” (Gheorghe Chivu, în *Documente și însemnări românești din secolul al XVI-lea*, București, 1979, doc. CXVII, p. 212). Studiul fașimilului (*ibidem*, p. 483), fără a fi pe deplin concludent, pare totuși a susține lectura „120”; de altfel, echivalența 1 galben = 120 aspri este cea care a fost cel mai mult uzitată în ultimul deceniu al secolului al XVI-lea.

⁸ Toate aceste date despre cursul în dinari al ducăților de aur au fost preluate din repertoriul lui Horváth Tibor Antal, *op. cit.*, p. 34—37. Mai greu de integrat în această serie este mențiunea dintr-o broșură franceză referitoare la luptele antiotomane din 1594—1595, unde se pomenește că un ducat valora 120 de dinari (cf. MVCE, vol. 4, doc. 25, p. 56).

Occident au funcționat rate variabile pentru diferitele categorii de scuzi¹, în Imperiul otoman și în Țările Române tendința dominantă a fost de a cota scuzii la 5/6 dintr-un ducat². Acest raport este confirmat de Lescalopier, care consemnează în 1574 un curs de 50 de aspri pentru scuzii italieni și spanioli și de 52 de aspri pentru scuzii francezi, în timp ce un ducat valora 60 de aspri³, ca și de Antonio Possevino, care arată că în Transilvania 10000 de ducați ungurești de aur „fac cam 12000 de scuzi de aur”⁴. La mijlocul deceniului 9 iezuitul Giulio Mancinelli echivalează la gurile Dunării un scud cu 60 de aspri⁵, dar este evident că acesta era un curs de tranziție, posibil numai în contextul monetar incert al devalorizării asprului. Nu dispunem însă de alte mențiuni documentare despre cursul scuzilor în spațiul românesc înainte de 1600, și de altfel acest tip de monede a circulat destul de puțin în Țările Române în secolul al XVI-lea.

Monedele mari de argint din clasa talerilor pătrund în circulația monetară a Țărilor Române abia în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, iar mențiunile referitoare la echivalarea lor în aspri se concentrează în ultima treime a acestui secol. Astfel, într-un document otoman din 1570 se indică pentru nordul Banatului faptul că 12 taleri echivalau cu 600 de aspri⁶, ceea ce înseamnă 1 taler = 50 aspri. Lescalopier consemnează în 1574 40 de aspri pentru un taler la Rusciuc și 50 de aspri pentru un taler în Țara Românească⁷. În Moldova un taler valora 45 de aspri în 1583⁸ și 40 de aspri în 1586⁹. După devalorizarea asprului cursul talerului a crescut la 80 de aspri în Țara Românească în 1587¹⁰. Acest curs nu era însă pe deplin stabilizat, un document muntean din 1597 atestând raportul 1 taler = 70 aspri după campania lui Sinan din 1595¹¹. Tot spre o

¹ A se vedea, de exemplu, Marie-Thérèse Boyer-Xambeu, Ghislain Deleplace, Lucien Gillard, *op. cit.*, p. 220—221, tab. 9.

² Cf. Mihai Berza, *Haraciul Moldovei și al Țării Românești în sec. XV—XIX*, SMIM, II, 1957, p. 31, nota 2.

³ *Călători străini...*, vol. II, p. 424.

⁴ *Ibidem*, p. 584.

⁵ *Ibidem*, p. 524.

⁶ Valeriu Veliman, *op. cit.*, p. 423: textul otoman (*on iki guruşa ki penez akçesi hesâbi alti yüz akçe*) se pretează la o posibilă confuzie între aspri (*akçe*) și dinari (*penz, penez*), dar rata de schimb exclude posibilitatea unei referințe la dinari (a se vedea în continuare mențiunile despre cursul talerilor în dinari).

⁷ *Călători străini...*, vol. II, p. 424—425.

⁸ DIRA, vol. IV, doc. 123, p. 102.

⁹ *Izvoare și mărturii referitoare la evreii din România*. I. Volum întocmit de Victor Eskenasy, București, 1986, doc. 70, p. 54.

¹⁰ *Hurmuzaki*, XIV/1, doc. CXLVI, p. 81.

¹¹ DRHB, vol. XI, doc. 240, p. 318—319.

echivalență de 1 taler = 70 aspri ne îndrumă și socotelile privitoare la cheltuielile lui Petru Șchiopul în exilul său din Tirol¹. De altfel, și Vistieria otomană a oscilat la sfârșitul secolului al XVI-lea între cursurile de 70 și 80 de aspri/taler, preferând totuși de cele mai multe ori varianta superioară de 80 de aspri pentru un taler².

Informațiile despre cursul talerilor în dinari în spațiul românesc provin tot numai din a doua jumătate a secolului al XVI-lea. La Sfântu Gheorghe este atestat în 1558 un raport de 93,33 dinari pentru un taler³, dar tendința care a prevalat a fost aceea de a echivala talerii cu florinii de calcul, deci cu 100 de dinari. Astfel, Lescalopier amintește un curs de 100 de dinari pentru un taler în Țara Românească în 1574⁴, curs confirmat de Antonio Possevino pentru Transilvania în 1583, care menționează și tendința de a pune semnul egalității între taleri și florinii de calcul⁵. Mai avem și alte două informații despre echivalența 1 taler = 100 dinari la Alba Iulia în 1583, dar și o mențiune din 1584 care atestă un curs de 120 de dinari pentru un taler. Cu toată această tendință de creștere, în ultimul deceniu al secolului al XVI-lea în Transilvania a prevalat echivalența 1 taler = 1 florin de calcul = 100 dinari⁶.

În ceea ce privește raportul dintre taleri și ducați, în toată această perioadă el a oscilat în jur de 1 ducat = 1,5 taleri⁷, cu o tendință ușoară de creștere a valorii relative a ducăților datorită modificării ratei bimetalice.

Pentru Moldova ultimului deceniu al secolului al XVI-lea dispunem și de o informație despre raportul dintre taleri și triplii groși polonezi, un taler fiind echivalat cu 12 potronici (triplii groși)⁸. De altfel, acest curs era identic cu cel fixat oficial în Polonia încă din 1580.

Cu aceasta atingem și problema deosebit de spinoasă a stabilirii echivalențelor dintre monedele din sistemul groșilor polonezi și celelalte monede

¹ Nicolae Iorga, *Documente noue în mare parte romanesce relative la Petru Șchiopul și Michaiu Vitézul*, București, 1898, p. 8.

² Cf. Rhoads Murphey, *Silver Production in Rumelia According to an Official Ottoman Report Circa 1600*, SOF, XXXIX, 1980, p. 87—89 și Caroline Finkel, *loc. cit.*

³ Horváth Tibor Antal, *A tallér értékváltozása Magyarországon 1542—1700 között*, NK, LXII—LXIII, 1963—1964, p. 27.

⁴ *Călători străini...*, vol. II, p. 425.

⁵ *Ibidem*, p. 544—545 și 564.

⁶ Toate aceste ultime mențiuni sunt preluate din repertoriul lui Horváth Tibor Antal, *A tallér...*, p. 28—29.

⁷ A se vedea, de exemplu, Nicolae Iorga, *Contribuțiuni la istoria Munteniei*, București, 1896, p. 95.

⁸ DIRA, vol. IV, doc. 8, p. 8.

principale care au circulat în Țările Române în secolul al XVI-lea. Dificultatea nu rezidă numai în numărul relativ scăzut de mențiuni specifice pentru spațiul românesc, ci și din ceea ce Francisc Pap a numit „complementaritatea“ dintre emisiunile monetare poloneze și cele transilvănene (și ungare)¹. De fapt, diferența dintre cursurile oficiale și raportul dictat de valoarea intrinsecă a monedelor poloneze și ungurești a stimulat un amplu trafic speculativ, în cadrul căruia moneda poloneză din sistemul groșilor era adusă în Ungaria Superioară (și în Transilvania) și vândută spre a fi topită și rebătută în taleri, care apoi erau retrimiși în Polonia, cu un profit mergând până la 25%². Pentru a frâna aceste speculații, împăratul Rudolf al II-lea, care era și rege al Ungariei, a edictat în 1578 o „valvațiune“ prin care scădea cursul groșilor polonezi de la 3 dinari la 2,5 dinari, iar cursul polgroșilor era și el redus de la 1,5 dinari la 1 dinar³.

Pentru raportul dintre groșii polonezi și aspri avem o singură informație specifică. Astfel, într-un document din 1534 referitor la o datorie contractată de tâlmaciul moldovean Vasile, care însoțise cu un an mai devreme solia polonă la Istanbul, se menționează: „5 000 asprorum faciunt centum undecim florenos in numero et moneta polonicali“⁴. Dacă ținem cont de faptul că zlotul (florinul) polonez era în acea vreme o monedă de calcul având 30 de groși⁵, atunci rezultă un raport de aproximativ 1,5 aspri la 1 gros polonez.

Evaluarea riguroasă a cursului groșilor poate fi complicată de faptul că în ultima parte a secolului al XVI-lea pătrund în Țările Române pe lângă groșii polonezi și groșii germani. Aceștia din urmă erau de o mare varietate, unii dintre ei (Mariengroschen) valorând 2 kreuzeri, la fel ca groșii polonezi⁶, în timp ce alții (Reichsgroschen) erau cotați la 3 kreuzeri⁷ sau 1,5 Mariengroschen⁸. Credem că acești groși imperiali (Reichsgroschen) se ascund sub denumirea

¹ Francisc Pap, *Aspecte ale circulației monetare în Transilvania între anii 1571–1691*, AMN, 26–30, II, Istorie, 1989–1993, p. 66–68.

² Stefan Kazimir, *Wplyw pieniadza polskiego na stosunki pieniezne na Wegrzech w latach 1501–1619*, WN, XXX, 1986, nr. 3–4, p. 174.

³ Huszár Lajos, *A lengyel pénzek forgalma Magyarországon a XVI–XVII, században*, NK, LXVIII–LXIX, 1969–1970, p. 62.

⁴ Nicolae Iorga, *Relațiile comerciale...*, p. 34.

⁵ Andrzej Mikołajczyk, *op. cit.*, p. 18.

⁶ Cf. Ekkehard Westermann, *Zum Handel mit Ochsen aus Osteuropa im 16. Jahrhundert. Materialien und Gesichtspunkte*, „Zeitschrift für Ostforschung“, 22, 1973, p. 270 și Andrzej Mikołajczyk, *op. cit.*, p. 48.

⁷ Cf. Marie-Thérèse Boyer-Xambeu, Ghislain Deleplace, Lucien Gillard, *op. cit.*, p. 203, tab. 7.

⁸ Cf. Günther Meinhardt, *Münz — und Geldgeschichte der Stadt Göttingen von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Göttingen, 1961, p. 185.

„groși de argint“ („silberne Groschen“) în echivalența 1 gros = 4 dinari atestată pentru Transilvania în anul 1594¹. De asemenea, tot la groșii imperiali se referă Balthazar Walther atunci când dă pentru Țara Românească echivalența 8 aspri = 3 groși = 9 kreuzeri². Dacă ar fi să folosim această echivalență ca intermediar pentru a calcula un posibil raport între aspri și groșii polonezi la sfârșitul secolului al XVI-lea, rezultatul ar fi 1 gros polonez = 1,77 aspri. Pe de altă parte, dacă pornim de la echivalența 1 taler = 36 groși polonezi coroborată cu cea 1 taler = 70—80 aspri, atunci rezultă un curs de 1 gros polonez = 1,94—2,22 aspri. În aceste condiții credem că mai probabilă era echivalența „rotunjită“ la 1 gros polonez = 2 aspri, sau mai degrabă 1 triplu gros = 6 aspri, triplii groși fiind monedele poloneze care au circulat cel mai mult în Țările Române la sfârșitul secolului al XVI-lea și la începutul secolului al XVII-lea. De altfel, în prima jumătate a secolului al XVII-lea avea să prevaleze același curs de 6 aspri pentru un triplu gros³.

I.1.4. Evaluarea izvoarelor numismatice

Reconstituirea structurii circulației monetare presupune — în lipsa unor informații scrise relevante — evaluarea sa cu ajutorul izvoarelor numismatice.

Pe plan european, prelucrarea statistică a materialului numismatic s-a impus abia în perioada postbelică. Deschizătoare de drum din acest punct de vedere este considerată a fi contribuția lui B. Thordemann cu privire la tezaurul de la Lohe din secolul al XVIII-lea⁴. În primele două decenii postbelice metodologia prelucrării statistice a izvoarelor numismatice a fost dezvoltată de mai mulți cercetători, dintre care se remarcă îndeosebi L. Brunetti și Michael D. Metcalf⁵. Prudența cu care mulți dintre numismați au privit aceste înnoiri

¹ Hurmuzaki, XI, doc. DXXXIII, p. 393.

² Dan Simonescu, *Cronica lui Baltasar Walther despre Mihai Viteazul în raport cu cronicile interne contemporane*, SMIM, III, 1959, p. 70.

³ Cf. Tahsin Gemil, *Date noi privind haraciul țărilor române în secolul al XVII-lea*, RdI, 30, 1977, nr. 8, p. 1438, nota 20).

⁴ B. Thordemann, *The Lohe Hoard. A Contribution to the Methodology of Numismatics*, „Numismatic Chronicle“, 1948, p. 188—204, apud Michael North, *Geldumlauf und Wirtschaftskonjunktur im südlichen Ostseeraum an der Wende zur Neuzeit (1440—1570). Untersuchungen zur Wirtschaftsgeschichte am Beispiel des Grossen Lübecker Münzschatzes. der norddeutschen Münzfunde und der schriftlichen Überlieferung*, Sigmaringen, 1990, p. 8.

⁵ Michael D. Metcalf, *Statistische Analyse bei der Auswertung von Münzfundmaterialien*, „Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte“, 9, 1958, p. 187—196.

metodologice este exprimată cel mai bine de către Philip Grierson, care, discutând pe larg modul diferit în care trebuie interpretate descoperirile monetare în funcție de circumstanțele descoperirii și de structura lor, atrăgea atenția că izvoarele numismatice nu pot fi introduse de-a valma în analizele statistice, calitatea rezultatului depinzând în mare măsură de calitatea și relevanța informațiilor de la care s-a pornit¹. Această prudență nu însemna însă o respingere de plano, astfel încât la începutul anilor '70 metodele statistice au început să fie aplicate și la cercetările concrete de istorie monetară a secolului al XVI-lea.

În această privință se remarcă mai întâi cercetarea lui Peter Cerwenka și Paul W. Roth cu privire la circulația monetară din Austria răsăriteană, care au fost preocupați îndeosebi de verificarea măsurii în care diferitele tezaure reprezintă eşantioane ale circulației monetare în ansamblu și de elaborarea conceptului de descoperire monetară caracteristică pentru zona respectivă în diferite subperioade temporale; de asemenea, ei au încercat să deducă pe baza materialului prelucrat fluctuațiile în emisiunea diferitelor categorii de monede².

Aceeași preocupare de a îmbina cercetarea concretă cu dezvoltarea metodologiei prelucrării statistice a materialului numismatic se observă și la Hansheiner Eichhorn, care a studiat structura și vechimea monedelor aflate în circulație în Franconia în anii 1437—1610, modul lor de amestecare în circulația monetară și mai ales modul în care masa monetară este compusă din monede de diferite categorii, respectiv din monede mărunte („Pfenniggeld“), monede mijlocii („Groschengeld“), din taleri și din monede de aur. Pentru aceasta Hansheiner Eichhorn a elaborat o metodă proprie, numită de el „Fund-Steuer Analyse“. Rostul principal al acestei metode este acela de a evita deformările tipice generate de fenomenul de tezaurizare. Astfel, este bine știut faptul că posesorii de monede caută întotdeauna să păstreze monedele „bune“ și să folosească la plăți mai întâi monedele „rele“. Din acest motiv tezaurele tind să fie compuse cu precădere din monede mai valoroase și de mai bună calitate decât cele aflate în mod obișnuit în circulație. Pentru a contrabalansa această perturbație, cercetătorul german a introdus în calcul și informațiile referitoare la plata impozitelor, plătite de obicei în monedă mărunță și „proastă“. Cele două distorsiuni fiind de sens contrar, Hansheiner Eichhorn a

¹ Philip Grierson, *The Interpretation of Coin Finds*, „Numismatic Chronicle“, 7th series, 5, 1965, p. i—xiii și 6, 1966, p. i—xv.

² Peter Cerwenka, Paul W. Roth, *Der Münzumlaufl des 16. Jahrhunderts im Raume des östlichen Österreich. Ein Anwendungsbeispiel der elektronischen Datenverarbeitung in der historischen Forschung*, Graz, 1972.

considerat că media celor două distribuții este mai apropiată de structura reală a circulației monetare studiate decât oricare dintre ele luată separat¹. Cercetările statistice ulterioare referitoare la circulația monetară din secolul al XVI-lea au aplicat această „Fund-Steuer Analyse“ pentru sud-vestul² și nordul Germaniei³, fără a modifica în mod substanțial metodologia pusă la punct de către Hansheiner Eichhorn.

În ceea ce ne privește, nu ne-am propus să inovăm metodologic, ci doar să folosim cu discernământ metodele deja existente pentru a calcula structura circulației monetare din Țara Românească și Moldova⁴ pe zone de proveniență și pe tipuri mari de monede. La fel ca majoritatea cercetătorilor menționați mai sus, am optat pentru tezaurele monetare ca bază a analizei statistice. Motivațiile acestei alegeri sunt evidente: majoritatea covârșitoare a materialului numismatic disponibil provine din tezaure, în timp ce descoperirile izolate s-au bucurat de mai puțină atenție din partea cercetătorilor, fiind considerate un fel de „copii vitregi“ ai numismaticii⁵. Numărul insuficient de monede izolate corespunzător publicate ne-a împiedicat să le grupăm într-un eșantion separat, care să fie și el analizat statistic și folosit ca element de contrast față de tezaure, așa cum am avut inițial intenția pornind de la sugestia lui Philip Grierson, care reliefa existența unei distorsiuni în favoarea monedelor mărunte și „proaste“ la acest tip de descoperiri, distorsiune deci de sens contrar celei rezultate din procesul de teaurizare⁶. Tezaurele au fost mai întâi ordonate cronologic în funcție de data emiterii ultimei monede din compunerea lor (post-quem). Apoi am evaluat fiecare monedă, folosind pentru aceasta fie echivalentele monetare atestate pentru spațiul românesc (vezi capitolul I.1.3), fie, în cazul monedelor care au circulat numai sporadic în spațiul românesc și pentru care nu există mențiuni documentare relevante, conținutul intrinsec în metal prețios al acestor monede sau echivalente atestate în alte spații geografice. Ca etalon am ales

¹ Hansheiner Eichhorn, *Der Strukturwandel im Geldumlauf Frankens zwischen 1437 und 1610. Ein Beitrag zur Methodologie der Geldgeschichte*, Wiesbaden, 1973.

² J. Schüttenhelm, *Der Geldumlauf im südwestdeutschen Raum vom Riedlinger Münzvertrag 1427 bis zur ersten Kipperzeit 1618. Eine statistische Münzfundanalyse unter Anwendung der elektronischen Datenverarbeitung*, Stuttgart, 1987, apud Michael North, *op. cit.*, p. 9.

³ Michael North, *op. cit.*

⁴ După cum am arătat deja în introducere, pentru Transilvania o cercetare asemănătoare efectuează în prezent domnul Francisc Pap. Aceasta nu înseamnă că datele referitoare la teritoriile extracarpatice nu vor fi coroborate cu informațiile privitoare la Transilvania.

⁵ Cf. Philip Grierson, *op. cit.* (1), p. iii.

⁶ *Ibidem*, p. ix – x.

asprul, care are avantajul de a fi fost una dintre monedele cele mai folosite în Țara Românească și în Moldova în secolul al XVI-lea. Din nevoia de a stabili valori valabile pentru intervale mai mari de timp, ne-am oprit pentru analiza statistică la următoarele echivalențe:

Tabelul 1

Echivalențe monetare folosite în analiza statistică a tezaurelor

Moneda	Echivalentul în aspri	
	1501—1580	1581—1600
mangîr moldovenesc ¹	0,25	0,37
solidus	—	0,66
dinar	0,5	0,75
polgros	0,75	1
copeica ²	1	2
douzain ³	1,2	—
gros polonez	1,5	2
gros mare german (Reichsgroschen)	—	3
dirhem Hoarda de Aur ⁴	2	—
triplu gros	—	6
șiling englez ⁵	4	—
șahi	—	8
jumătate de taler	20	40
taler	40	80
ducați (venețieni, ungurești, otomani)	60	120

¹ Cf. Ilie Țabrea, *op. cit.*, p. 166—167, unde se indică raportul 1 mangîr bătut de Despot = 1/2 dinari. Am făcut însă abstracție de încercarea aceluiași Despot de a impune paritatea între dinari și aspri, care ar fi condus la un raport de 1 mangîr = 0,5 aspri, deoarece această încercare a fost sortită eșecului, conținutul intrinsec de argint al dinarilor fiind cu mult inferior celui al asprilor, cel puțin înainte de deprecierea acestora din urmă în anii 1584—1586 (ne referim aici la conținutul standard de metal prețios al celor două tipuri monetare, făcând abstracție acum pe faptul că în circulație se aflau și aspri falși sau sub-standard).

² Echivalență stabilită pe baza greutateii intrinseci medii de 0,66—0,70 g argint a copeicilor ruse din timpul lui Ivan al IV-lea și al urmașilor săi (cf. T. F. de Schubert, *Monnays russes des derniers trois siècles, depuis le Czar Joan Wasiliewicz Grozny jusqu'à l'Empereur Alexandre II 1547—1855*, Leipzig, 1857, p. 12).

³ Echivalență stabilită pe baza cursului de 49 douzaini pentru un ducat valabil în Franța la mijlocul secolului al XVI-lea (cf. Marie-Thérèse Boyer-Xambeu, Ghislain Deleplace, Lucien Gillard, *op. cit.*, p. 203 și 220).

⁴ Echivalență stabilită pe baza greutateii standard de 1,55 g argint pentru dirhemii Hoardei de Aur din secolul al XIV-lea (cf. Stanley Lane-Poole, *op. cit.*, p. lxi și 298).

⁵ Echivalență stabilită pe baza greutateii de 2,83 g argint a șilingului englez din tezaurul de la Pârlita, singurul de altfel din tezaurele analizate de noi.

Am calculat apoi valoarea fiecărui tezaur și valoarea totală a tezaurilor reținute pentru analiză, precum și cota-parte a fiecărui nominal. Pe această bază am putut apoi stabili ponderea fiecărei mari zone emitente. Gruparea pe zone nu a ridicat dificultăți deosebite, deși a trebuit să folosim criterii mixte. Astfel, pentru teritoriile aflate în imediata vecinătate a Țărilor Române am optat pentru criteriul politic, delimitând astfel monedele emise de Imperiul otoman, Ungaria și Uniunea polono-lituaniană. Pentru emitenții mai îndepărtați din punct de vedere geografic și reprezentați de un număr mai scăzut de monede am considerat că o asemenea segmentare ar fi excesivă și am optat pentru zone mai largi, cum ar fi Europa centrală și apuseană, lumea creștină mediteraneană (Italia și Spania propriu-zisă), Rusia și statele mongole (incluzând aici emisiunile Hoardei de Aur și cele câteva piese provenind din Asia centrală). De asemenea, am prelucrat separat monedele moldovene și pe cele ale principatului Transilvaniei.

Separat de aceasta am calculat și ponderea diferitelor tipuri mari de monede. Spre deosebire de Hansheiner Eichhorn, am optat pentru comasarea monedelor mărunte și mijlocii de argint, considerând că distincția dintre acestea este greu de făcut în Țările Române. Deosebirea față de monedele de aur nu a ridicat probleme, iar pentru separarea față de monedele mari de argint din clasa talerilor am optat pentru plasarea limitei la 5 grame argint fin, astfel încât monedele poloneze de 6 groși și dirhemii otomani (padișahi) au rămas în grupa monedelor mărunte, iar jumătățile de taler în grupa monedelor mari.

Pentru a putea surprinde mutațiile produse de-a lungul secolului am decis împărțirea materialului numismatic în două grupe contrastante. Rămânea de ales momentul de separare a celor două grupe cronologice. Mijlocul secolului prezenta dezavantajul că, tezaurele fiind mult mai numeroase în a doua jumătate a secolului, cele două grupe ar fi fost foarte dezechilibrate cantitativ. Pe de altă parte, multe tezaure încheindu-se cu aspri din timpul domniei foarte lungi a lui Süleyman I (1520—1566), pe care este înscris numai anul urcării pe tron și care nu au fost determinați mai precis pe baza clasificărilor fine propuse recent de Slobodan Srećković¹, acestea erau greu de repartizat cu siguranță în una sau în cealaltă dintre cele două grupe. De aceea am preferat ca hotar despărțitor anul 1580, care are în plus avantajul de a se apropia de două mutații monetare majore care au afectat și spațiul românesc: reforma monetară polonă efectuată de

¹ Slobodan Srećković, *Osmanlijski novac kovan na tlu Jugoslavije*, Belgrad, 1987; Eugen Nicolae, *Problèmes actuels de la numismatique ottomane en Roumanie*, în Mihai Maxim, Bogdan Murgescu (coord.), *Caietele Laboratorului de Studii Otomane*, 2, 1993, p. 50—51.

Ștefan Báthory în anii 1577—1580¹ și devalorizarea asprului otoman din 1584—1586².

Dificultățile nu au provenit atât din partea de calcul matematic, cât mai ales din starea surselor referitoare la materialul numismatic. De altfel, Philip Grierson avertizase că istoricul „trebuie să fie pregătit să folosească matematica, dar trebuie să se uite atent la premisele sale atunci când o face și să-și amintească mereu că subiectul său fundamental sunt monedele, nu cifrele, și că aceste monede există în contexte istorice și arheologice bine definite, nu într-un ezoteric paradis aritmetic sau algebric”³. Fără a ne propune să descriem în cele ce urmează toate situațiile discutabile în care a trebuit să tranșăm într-un fel sau altul, vom da totuși unele exemple⁴ despre diversele tipuri de dificultăți care au survenit în timpul alcătuirii bazei de date pentru această analiză statistică.

Prima categorie de dificultăți, și într-un fel cea mai simplă, a provenit din recuperarea și descrierea foarte parțială a descoperirilor numismatice. În literatura numismatică se consideră totuși că, exceptând cazurile când din monedele descoperite sunt selectate intenționat o anumită categorie, recuperările parțiale reflectă destul de fidel structura generală a tezaurului respectiv.

O altă sursă de dificultăți au fost situațiile în care numărul monedelor descrise detaliat nu corespunde cu cel indicat în descrierea sumară a tezaurului. De exemplu, la Rast sunt indicate un total de 1990 monede, iar din descrierea detaliată rezultă 1994 monede. Alte exemple: în cazul tezaurului descoperit în raionul Ungheni se indică un total de 59 monede, dar sunt descrise numai 49 monede; la Bleșteni-Volodiani se indică 127 monede și sunt enumerate apoi 126 monede. Desigur, în aceste cazuri ar putea fi vorba de simple greșeli de tipar. Alteori nepotrivirile sunt atât de mari încât exclud varianta erorilor tipografice: astfel, în cazul tezaurului de la Borzești (jud. Bacău) sunt indicate un total de 600 de monede, dar sunt descrise numai 472 de monede. În toate cazurile de acest fel am optat pentru cifra rezultată din descrierile detaliate ale monedelor.

A treia categorie de dificultăți rezultă din nepotrivirile care au apărut uneori între 2 sau mai multe publicații referitoare la aceleași descoperiri monetare. Asemenea contradicții au fost relativ frecvente în cazul tezaurilor

¹ Andrzej Mikolajczyk, *op. cit.*, p. 48—50.

² Mai recent despre acest subiect Șevket Pamuk, *Money...*, p. 960—961.

³ Philip Grierson, *op. cit.* (2), p. ii.

⁴ În cazul tezaurilor care sunt cuprinse în anexă nu am mai indicat aici trimiterile bibliografice.

provenite din Basarabia, publicate mai întâi în Nudelman-1976 și apoi reluate în *Tezaure Chișinău*. De exemplu, în cazul tezaurului de la Stahnaia Nudelman menționează 787 de monede (aspri), iar în volumul colectiv apar numai 257 de monede. Desigur, în acest caz și în altele de același fel (de exemplu descoperirile de la Voroteț și Bulboaca) explicația ar putea consta în faptul că în *Tezaure Chișinău* sunt descrise numai monedele care se mai păstrează încă în muzeele din Chișinău, fapt care ne-a îndemnat să acceptăm ca veridică cifra primei publicații. Această opțiune ne-a fost întărită de observația explicită făcută de Nudelman că 3 taleri din componența tezaurului de la Onești au rămas în posesia descoperitorilor; evident, aceste 3 monede nu mai apar în nici un fel la republicarea aceluiași tezaur în *Tezaure Chișinău*. În alte cazuri contradicțiile nu au mai fost la fel de ușor de rezolvat. De exemplu, tezaurul de la Comrat a fost publicat mai întâi de Nudelman ca având 156 de monede, iar în *Tezaure Chișinău* se descriu 150 de monede (faptul că se indică un total de numai 148 de monede l-am depășit potrivit principiului de a ține cont în primul rând de descrierea detaliată). Nu este vorba de o simplă recuperare parțială a monedelor de către Muzeul Național de Etnografie și Istorie Naturală din Chișinău, ambele publicații conținând monede care nu apar în cealaltă. Astfel, la Nudelman apar în plus 6 aspri și 1 triplu gros, iar în *Tezaure* 1 taler german emis de Margareta von Brederode. Până la urmă am optat pentru luarea în considerare a tuturor monedelor descrise în măcar una dintre publicații, astfel încât tezaurul de la Comrat apare având 157 de monede. Într-un mod asemănător am rezolvat problemele ridicate de tezaurul de la Dancu. Cea mai dificilă situație de acest fel am întâlnit-o în cazul tezaurului de la Onești: Nudelman afirmă că au fost descoperite 291 monede, dar enumeră apoi 293 monede, în timp ce în *Tezaure* se declară la început un total tot de 291 monede, dar se enumeră numai 287 monede. Am aplicat același principiu menționat mai sus, respectiv consemnarea tuturor monedelor care apar în una sau alta dintre publicații, exceptând cazul asprilor otomani, unde, ținând cont de faptul că în descrierea din Nudelman, deficitară calitativ, apar numeroase nepotriviri față de cea ulterioară din *Tezaure*, net superioară, am renunțat complet la cea dintâi, deși aceasta conținea 4 aspri în plus.

Alte dificultăți am întâmpinat la stabilirea post-quem-ului diferitelor tezaure. Am arătat deja ce probleme pun în acest sens tezaurele încheiate cu aspri de la Süleyman, precum și faptul că am ocolit această dificultate prin includerea lor într-o unică grupă cronologică 1501 — 1580. Am avut în schimb probleme cu tezaurele încheiate cu aspri de la Bayezid al II-lea (1481 — 1512) și de la Murad al III-lea (1574 — 1595). În cazul celor dintâi abia recent s-au

făcut propuneri de datare mai precisă¹, astfel încât de obicei am preferat să renunțăm la includerea tezaurelor respective în baza de date; am păstrat în mod excepțional tezaurul de la Țițești, pentru care s-a propus o datare în jur de 1507. În ceea ce privește tezaurele încheiate cu monede de la Murad al III-lea, am inclus în grupa cronologică 1501 — 1580 pe cele încheiate cu aspri anteriori devalorizării din 1584 — 1586 și în grupa cronologică 1581 — 1600 pe cele încheiate cu aspri depreciți. Probleme au pus și polgroșii nedatți emiși de Alexandru I, mare duce al Lituaniei în 1492 — 1501 și rege al Poloniei în 1501 — 1506; am optat totuși ca și tezaurele încheiate cu polgroși lituanieni ai acestuia să fie incluse în grupa 1501 — 1580. Mai dificilă a fost opțiunea în cazul tezaurului de la Budești. Acesta se încheie cu aspri de la Selim al II-lea (1566 — 1574) și cu o monedă nedată de la Ivan al IV-lea al Rusiei (1533 — 1584). Ținând însă cont că această monedă este singulară într-un total de 1151 de monede, am considerat puțin probabil ca tezaurul să se fi încheiat după 1580, incluzându-l deci în grupa cronologică 1501 — 1580². În aceeași grupă cronologică am inclus și tezaurul de la Curtea de Argeș, publicat cu mențiunea „din secolul al XVI-lea“, dar compus din nominaluri emise îndeosebi înainte de 1580. Totodată, în două cazuri am procedat la modificări ale post-quem-ului: este vorba de tezaurele de la Măgura și de la Păun, în cadrul cărora grupuri compacte de monede de secol XVI au fost găsite împreună cu 3 și respectiv 1 monedă poloneză din deceniul 3 al secolului al XVII-lea. Hiaturile foarte mari dintre cele două grupuri de monede indică în mod foarte clar etape diferite de tezurizare, fapt care ne-a îndemnat să includem cele două tezaure în baza noastră de date. Am inclus de asemenea și două alte tezaure cu privire la care am avut unele îndoieli: tezaurul de la Rast, pentru care se indică drept post-quem anul 1590, dar care mai conține și 1 taler nedat de la Christian II și Johann Georg de Saxonia, taler care poate fi încadrat în intervalul 1591 — 1601, și tezaurul de la Zăpodeni, încheiat cu 22 tripli groși de la Ștefan Báthory și Sigismund al III-lea, publicați fără indicarea anului emiterii, dar aparținând unei serii de emisiuni care încetează practic în 1601.

În alte cazuri, dificultățile ni s-au părut prea mari și — cu destule regrete — am renunțat să folosim în calculul statistic unele tezaure. Cea mai dificilă opțiune a fost cea în cazul unui mare tezaur de taleri descoperit la Târgoviște

¹ Luana Popa, Eugen Nicolae, *Un tezaur de aspri otomani de la începutul secolului al XVI-lea în colecțiile Muzeului Județean Brașov*, BSNR, LXXX—LXXXV, 1986—1991, p. 139—154.

² La fel am procedat și cu tezaurul de la Dimitrovka, ce conține și el 2 copeici de la Ivan al IV-lea într-un total de 920 de monede.

în anul 1932¹. Ezitățile noastre au fost motivate nu atât de modul confuz în care au fost descrise monedele, cât mai ales de perturbările pe care o eventuală includere le putea aduce analizei statistice. Astfel, compus fiind din 244 taleri și 32 de jumătăți de taler, acest tezaur ar fi fost echivalat la 20 800 de aspri, mai mult decât toate tezaurele muntene din intervalul 1581 — 1600 adunate la un loc, ceea ce evident ar fi deformat întreaga statistică. Pe lângă valoarea neobișnuită, ciudat este și faptul că foarte puține monede aparțin aceleiași emisiuni, tezaurul fiind compus din peste 200 de tipuri monetare, inclusiv din piese rarissime în spațiul românesc, cum ar fi de exemplu un taler suedez de la Ioan al III-lea din anul 1576; din acest motiv credem că acest tezaur nu reflectă circulația monetară normală din Țara Românească, ci mai degrabă activitatea unui colecționar sau poate chiar preparativele pentru declanșarea unor emisiuni locale de taleri. Din motive diferite am renunțat și la tezaurele de la Jibea-Călimănești², Râmnicu-Sărat³ și Târgoviște⁴, nesigure în ceea ce privește post-quem-ul, precum și la cel de la Borzești⁵, nesigur în ceea ce privește tipul monedelor din care era compus. Au mai fost și alte cazuri în care nu am reușit să aflăm structura exactă a tezaurelor, dar logica de funcționare a analizelor statistice, care cer numere mari, ne-a îndemnat să nu renunțăm complet la ele. Astfel, tezaurul de la Buhăeni, cel mai mare ca număr de piese din Moldova secolului al XVI-lea, conține și 9 piese de aur cărora nu li se precizează nicăieri originea; putând însă estima valoarea acestor monede, și ținând seama că ea reprezenta în cazul acestui tezaur sub 15% din total, am preferat să includem tezaurul respectiv în baza de date și să creăm o rubrică de monede cu emitent neprecizat. Tot la rubrica neprecizatelor au fost incluse 1 monedă de aur pierdută și 1 imitație de taler din tezaurul de la Bălțata, o monedă orientală din tezaurul de la C.A.P. Totoești și o monedă de la Ivan al IV-lea din tezaurul din Județul Ilfov, pentru care nu am putut aprecia nici valoarea. Credem însă că

¹ Corneliu Secășanu, *De când circulă „leul-monedă“ în țara noastră*, SCN, IV, 1968, p. 423—428.

² Adina Berciu-Drăghicescu, Dinică Ciobotea, *Aspecte ale circulației monetare din zona Olteniei (secolele XIV—XVI)*, „Analele Universității Craiova“, VI, 1981, p. 31, nr. XXI.

³ REP-BZ, p. 613, nr. 26.

⁴ REP-Otomane, p. 118—119, nr. 89 a.

⁵ Constantin Moisil, *O monedă curioasă: costanda*, CNA, 19, 1945, nr. 135—136, p. 58, unde se precizează că tezaurul ar fi fost compus din 559 monede poloneze de argint din anii 1547—1598, dintre care 47 de tripli groși emiși în intervalul 1581—1598. Problema este cu celelalte 512 monede. Cel mai probabil este că acestea erau polgroși, dar nu putem fi absolut siguri de acest fapt, iar o eventuală eroare la un număr atât de mare de monede poate deforma calculul nostru.

aceste soluții — desigur discutabile — nu viciază rezultatul analizei noastre statistice.

A rezultat deci o bază de date compusă din 30 tezaure pentru Țara Românească, cu un total de 7 817 monede, și 51 tezaure pentru Moldova, cu un total de 18 750 monede. Înainte de a prezenta rezultatele calculului efectuate dorim să mai subliniem încă o dată că această analiză nu trebuie interpretată ca oferind o precizie absolută, ci doar un ordin de mărime absolut necesar înțelegerii exacte a circulației monetare din Țările Române în secolul al XVI-lea. Credem totodată că baza noastră de date este suficient de mare pentru ca nici unul dintre tezaurele ce vor continua în mod neîndoielnic să fie puse în valoare să nu modifice în mod substanțial rezultatele la care am ajuns.

I.2. Structura circulației monetare în funcție de zonele de proveniență a monedelor

I.2.1. Imperiul otoman

După cum era probabil de așteptat, emisiunile otomane asigură o parte considerabilă a monedelor aflate în tezaurele românești încheiate în secolul al XVI-lea.

Tabelul 2

Ponderea emisiunilor otomane în structura tezaurelor monetare încheiate în secolul al XVI-lea (%)

	1501—1580	1581—1600
Țara Românească	86,6	38,5
Moldova	26,2	7,3

La fel de previzibile erau și diferențele dintre provinciile românești: astfel, se știa de mult faptul că principatul muntean era mai strâns integrat în sistemul politic și economic otoman decât vecinul său de la nord de Milcov și era deci de așteptat ca ponderea monedelor otomane să fie sensibil mai mare în Țara Românească decât în Moldova. De asemenea, tendința de scădere a ponderii monedelor otomane spre sfârșitul secolului al XVI-lea era lesne de bănuț, ea fiind sugerată atât de cercetările dedicate pătrunderii monedelor provenite din

**PRINCIPALELE MONETĂRII
CARE AU ALIMENTAT
CIRCULAȚIA MONETARĂ
DIN ȚĂRILE ROMĂNE ÎN
SECOLUL AL XVI-LEA**

lumea creștină în circulația monetară din chiar zonele centrale ale Imperiului otoman¹, cât și de studiul lui Mihai Maxim cu privire la plățile în contul haraciului.

Tabelul 3

Ponderea emisiunilor otomane în plata haraciului(%)

	1541/1542	1542/1543	1563/1564	1564/1565	1565/1566
Țara Românească	100	—	100	—	100
Moldova	—	100	—	16,7	69,5

	1568/1569	1569/1570	1571/1572	1574/1575	1575/1576	1588/1589	1591/1592
Țara Românească	99,6	98,3	—	—	—	93,8	—
Moldova	67,8	86,2	88,0	87,2	88,6	36,3	0

Diferența care apare între cele două categorii de date provine îndeosebi din perturbările provocate de practicile Vistieriei otomane. Astfel, dincolo de eventualele situații conjuncturale izvorâte din fluctuațiile de curs și din diferența între cursul oficial și cursul de piață al diferitelor categorii de monede, se pare că Vistieria otomană nu primea în mod obișnuit monedele mărunte provenite din țările creștine (dinari, polgroși etc)³, fapt care conducea automat la creșterea ponderii monedelor otomane în plățile efectuate în contul haraciului. De aceea credem că datele provenite din studiul tezaurilor reflectă mai fidel din acest punct de vedere structura reală a circulației monetare.

Înainte de a trece la o discuție detaliată pe marginea diferitelor categorii de monede otomane care au circulat în Țările Române considerăm necesar să trecem în revistă câteva dintre caracteristicile generale ale sistemului monetar

¹ A se vedea mai recent Şevket Pamuk, *The Disintegration of the Ottoman Monetary System During the Seventeenth Century*, „Princeton Papers in Near Eastern Studies”, 1993, nr. 2, p. 67—81.

² Calculul nostru realizat pe baza datelor din Maxim-1975, p. 409—410, tab.1—2.

³ Deși nu dispunem de vreo informație cu privire la o interdicție formală, absența completă a acestor monede în plata haraciului, coroborată cu prezența lor semnificativă în tezaure, este un indiciu destul de puternic în acest sens. În aceeași direcție pledează ponderea extrem de scăzută (0,1%) a dinarilor ungrești în încasările vistieriei otomane din Buda (cf. Hegyi Klára, *A török holdoltság és pénzforgalma*, NK, LXXXVI—LXXXVII, 1987—1988, p. 79, tab. 1).

otoman¹. Principalul său exeget, Halil Sahillioğlu, consideră că trăsătura fundamentală a acestuia era în această perioadă bimetalismul, înțeles sub forma coexistenței dintre asprul mărunț de argint (*akçe*) și moneda otomană de aur (*sultanî*)². În economia studiului lui Sahillioğlu această caracterizare are rostul de a pune în contrast perioada cuprinsă între domniile lui Mehmed al II-lea și Süleyman al II-lea cu începuturile monometaliste ale statului otoman, când se emiteau numai aspri, și cu perioada scurtă din 1687—1691, când s-au realizat emisiuni masive de monede de cupru, încercându-se impunerea unui veritabil trimetalism. Haim Gerber a contestat existența unui bimetalism otoman, susținând că nu a existat o rată fixă de schimb între monedele de aur și cele de argint și că aceste două categorii de monede nu au fost utilizate în egală măsură ca monede de cont. Deși afirmația lui Gerber că „statul otoman nu a pus niciodată accentul pe relația dintre aur și argint și nu a încercat să impună nimic care să semene măcar cu o rată oficială fixă de schimb între aceste două metale”³ este excesivă și probabil greșită, totuși rezerva lui este cel puțin în parte îndreptățită. Chiar dacă monedele de aur au fost folosite în tranzacțiile comerciale și în operațiunile financiare ale Porții, jucând deci un rol însemnat în circulația monetară reală, chiar dacă existau rate oficiale de schimb între diversele categorii de monede, totuși asprul a fost unica monedă de calcul folosită la scara întregului imperiu. Desigur, acest fapt nu trebuie să ne ascundă faptul că un stat atât de întins precum era Imperiul otoman în secolul al XVI-lea nu putea fi omogen din punct de vedere monetar. Astfel, alături de aspri și de sultanini mai circulau și alte tipuri de monede otomane, îndeosebi padișahi și parale de argint, precum și mangîri de cupru. Această diversitate, coroborată cu diferențele regionale în circulația acestor monede, a determinat pe Halil Sahillioğlu să aprecieze că în Imperiul otoman au existat de fapt cel puțin patru arii monetare distincte: aria *akçe*-lei în Anatolia, a *para*-lei în Egipt, a *şahî*-ului în Persia și Irak și a *penz*-ului în Balcani⁴. Această împărțire, desigur utilă în măsura în care îndeamnă la o mai mare atenție pentru diferențierile regionale inevitabile în cazul unui imperiu tricontinental cum era cel otoman⁵, este discutabilă îndeosebi în

¹ Principalele prezentări sintetice de ansamblu sunt: Halil Sahillioğlu, *op. cit.*; Nezihi Aykut, *Para Tarihi bakımından Osmanlı gümüş sikkeleri*, în *V. Milletlerarası Türkiye sosyal ve iktisat tarihi kongresi. Tebliğler. İstanbul 21—25 Ağustos 1989*, Ankara, 1990, p. 727—731; Şevket Pamuk, *Money...*, p. 947—985.

² Halil Sahillioğlu, *op. cit.*, p. 271 și urm.

³ Haim Gerber, *The Monetary System of the Ottoman Empire*, JESHO, XXV, 1982, nr. 3, p. 310.

⁴ Halil Sahillioğlu, *op. cit.*, p. 279.

⁵ O pledoarie în acest sens la Robert E. Darley-Doran, *An Alternative Approach to the Study of Ottoman Numismatics*, în *Festschrift Artuk*, p. 89—90.

ceea ce privește a patra arie monetară propusă, deoarece dinarul unguresc (care este desemnat în unele documente otomane cu termenul imprecis de „penz“, care în ungurește înseamnă „monedă“ în general), deși emis în cantități mari în secolul al XVI-lea, nu domină totuși circulația monetară din provinciile otomane din Balcani¹ și nici chiar din Ungaria². În atare condiții putem considera, împreună cu Şevket Pamuk, că Balcanii făceau parte împreună cu Anatolia din aria asprului³, care este astfel singura relevantă pentru aportul otoman la circulația monetară din Țările Române până către 1580, când în circuitul monetar aveau să pătrundă masiv și padişahi provenind din regiunile răsăritene ale Imperiului otoman. Coexistența mai multor tipuri monetare era potențată de funcționarea simultană a unui mare număr de monetării⁴. De regulă, aceste monetării erau arendate unor particulari, dar statul otoman exercita un anume control asupra lor, stabilind prin legi speciale regimul lor de funcționare și veghind asupra respectării acestora, inclusiv asupra aspectului și calității monedelor emise. Pe de altă parte, statul otoman sprijinea activitatea monetăriiilor prin reglementarea încă și mai strictă a activității miniere și prin efortul susținut de a direcționa întregul minereu extras spre atelierele monetare⁵.

Dintre diversele tipuri de monede emise de Imperiul otoman, în Țările Române întâlnim în secolul al XVI-lea atât aspri, cât și sultanini, padişahi și sporadic mangîri.

Aspri (akçe) sunt cele mai vechi și mai numeroase monede otomane care au circulat în Țările Române în secolul al XVI-lea. Emiși începând cu domnia lui Orhan (1326—1359)⁶, asprii otomani au rămas o monedă relativ stabilă

¹ Astfel, în 1582/1583 încasările în *penz* ale Vistieriei otomane centrale reprezentau doar 0,02% din valoarea totală (cf. Halil Sahillioğlu, *op. cit.*, p. 298—299, tab. 5).

² Hegyi Klára, *loc. cit.*

³ Şevket Pamuk, *op. cit.*, p. 957; tot Şevket Pamuk consideră că mai exista și o altă arie monetară distinctă, care cuprindea teritoriile de obediență otomană din Africa de nord-vest, și unde circulația monedelor otomane era complet eclipsată de cea a monedelor europene (*ibidem*, p. 957—958).

⁴ Şevket Pamuk afirmă că sub Murad al III-lea funcționau cel puțin 38 de monetării în Imperiul otoman (*The Disintegration...*, p. 74); din enumerarea realizată de Eugen Nicolae rezultă 58 de monetării care au emis monede otomane (aspri) la un moment sau altul în secolul al XVI-lea (*Tezaurul Chişinău*, p. 66—69).

⁵ Nicoară Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans de la Bibliothèque Nationale à Paris. t. II: Règlements miniers, 1390—1512*, Paris, 1964; idem, *Un règlement minier ottoman du règne de Süleymân le Législateur*, SOF, XXI, 1962, p. 144—167; idem, *Actes de Süleymân le Législateur concernant les mines de Srebrenica et Sase*, SOF, XXVI, 1967, p. 1—21.

⁶ Numismatul turc Ibrahim Artuk a emis ipoteza — neîmpărtășită însă de majoritatea specialiștilor — că primele emisiuni otomane de aspri au avut loc în timpul lui Osman I, deci înainte de 1326 (cf. Şevket Pamuk, *Money...*, nota 5).

până în ultimele două decenii ale secolului al XVI-lea, pierzând în 250 de ani numai aproximativ 40% din conținutul intrinsec de argint.

Tabelul 4

*Variația greutateii asprilor otomani 1326—1618*¹

Anul	aspri/100 dirhemi	grame
1326	266	1,15
1444	305	1,01
1451	315	0,98
1460	330	0,93
1470	350	0,88
1481	400	0,77
1491	420	0,73
1566	450	0,68
1586	800	0,38
1600	950	0,32
1618	1000	0,31

Având și o finețe ridicată, 0,900, neobișnuită în cazul monedelor mărunte, asprul a fost considerat multă vreme o monedă forte, bucurându-se de o acceptare largă și în afara hotarelor Imperiului otoman. Această situație a luat sfârșit în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea, când, după o scădere relativ minoră a conținutului de argint în 1566, asprul a fost puternic devalorizat în anii 1584—1586. Această devalorizare, a cărei cauzalitate suscită încă polemici printre istorici² și a cărei desfășurare detaliată este încă incomplet cunoscută, a afectat atât conținutul intrinsec al asprilor, redus cu 44%, cât și rata de schimb față de monedele de aur, scăzută la jumătate. Deosebit de grav a fost faptul că

¹ Tabel alcătuit pe baza datelor din Şevket Pamuk, *Money...*, p. 954—963, tab. A:1, A:2 și A:5. În acest tabel dirhemul este o unitate ponderală folosită în monetăriile otomane, având aproximativ 3,07 g Ag.

² Reamintim aici opiniile diferite ale lui Ömer Lütfi Barkan, care atribuie principala responsabilitate afluxului de argint dinspre Occident (*The Price Revolution of the Sixteenth century: A Turning Point in the Economic History of the Near East*, IJMES, 6, 1975, nr. 1, p. 3—28) și Holm Sundhaussen, care consideră că vina revine incapacității autorităților otomane de a găsi alte soluții la problema gravului deficit bugetar al imperiului [*Die „Preisrevolution“ im Osmanischen Reich während der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. „Importierte“ oder intern verursachte Inflation? (Zu einer These Ö. L. Barkans)*, SOF, XLII, 1983, p. 169—181]. De această din urmă opinie se apropie și Haim Gerber, care sugerează însă în plus că fenomenul devalorizării monetare este legat și de creșterea cererii de monedă cauzată de sporul demografic și de progresul procesului de monetarizare a economiei otomane (*op. cit.*, p. 317).

încercarea de stabilizare monetară ce a urmat acestei devalorizări în anii 1588 — 1589, când Poarta a încercat să retragă de pe piață asprii vechi și să emită monede „stabilizate“, nu a reușit¹, astfel încât asprul și-a continuat reculul, pierzând din conținutul său de argint, ceea ce s-a reflectat firesc în rata de schimb tot mai dezavantajoasă față de celelalte monede. Tot mai incomod pentru efectuarea tranzacțiilor, asprul a intrat în declin în circulația monetară reală, rămânând însă moneda de cont a Imperiului otoman pentru încă un secol, până când, la sfârșitul secolului al XVII-lea, locul său avea să fie luat de *guruș* și de *para*.

În Țările Române asprii se impun încă din secolul al XV-lea, succesul lor având motivații preponderent economice și precedând chiar integrarea politică fermă în sistemul otoman². Atestați încă din prima jumătate a secolului al XV-lea³, în al treilea sfert al secolului al XV-lea asprii își impun primatul în circulația monetară reală din Țara Românească⁴, devenind totodată — după cum am arătat mai sus — și principala monedă de calcul. Preponderența asprilor în principatul muntean avea să se mențină de-a lungul celei mai mari părți a secolului al XVI-lea, fiind reflectată și de plățile efectuate în contul haraciului, efectuate exclusiv sau aproape exclusiv în aspri înainte de 1570. În Moldova asprii sunt atestați tot în secolul al XV-lea, dar nu s-au impus niciodată la fel de deplin ca în Țara Românească. Acest rol ceva mai scăzut al asprilor în Moldova este reflectat atât de structura mult mai echilibrată a descoperirilor monetare, cât și de faptul că asprii nu au dislocat zloții tătărești din postura de principală monedă de calcul a principatului de la nord de Milcov. Plățile în contul haraciului, care, din rațiuni pe care le-am enunțat mai sus, tind în general să supraliciteze ponderea asprilor față de circulația monetară reală, ilustrează bine diferența dintre cele două state românești extracarpătice, ca și tendința de

¹ Cemal Kafadar, *Les troubles monétaires de la fin du XVIe siècle et la prise de conscience ottomane du déclin*, „Annales.E.S.C.“, 46, 1991, nr. 2, p. 386—387.

² Eugen Nicolae, *Problèmes actuels de la numismatique ottomane en Roumanie*, în Mihai Maxim, Bogdan Murgescu (coord.), *Cugetele Laboratorului de Studii Otomane*, 2, 1993, p. 50.

³ A se vedea lista descoperirilor monetare la Eugen Nicolae, *Un lot de monede otomane din secolele XIV—XV în colecția Cabinetului numismatic al Institutului de arheologie din București*, SCN, IX, 1989, p. 131—135.

⁴ Dintre descoperirile datând din această perioadă menționăm aici tezaurele de la Colceag (cf. Paraschiva Stancu, *Aspri turcești din sec. al XV-lea descoperiți în satul Colceag. com. Inotești, jud. Prahova*, CN, II, 1979, p. 115—127) și Piuța Petrii (cf. Paraschiva Stancu, *Viorel Cojocaru, Notă preliminară asupra unui tezaur de aspri din sec. al XV-lea descoperit în com. Piuța Petrii, jud. Ialomița*, CN, V, 1983, p. 85—95).

treptată scădere a rolului asprilor mai întâi în Moldova și apoi în Țara Românească odată cu intrarea în circulație a altor tipuri de monede.

Tabelul 5

Ponderea asprilor în plata haraciului(%)¹

	1541/1542	1542/1543	1563/1564	1564/1565	1565/1566
Țara Românească	100	—	100	—	100
Moldova	—	100	—	8,2	56,7

	1568/1569	1569/1570	1571/1572	1574/1575	1575/1576	1588/1589	1591/1592
Țara Românească	98,5	98,3	—	—	—	0,05	—
Moldova	58,5	61,1	75,2	80,0	65,8	0	0

Dacă în ceea ce privește Țara Românească și Moldova lucrurile sunt relativ clare, în schimb circulația asprilor în Transilvania suscită unele nedumeriri. Folosirea relativ intensă a asprilor în sudul Transilvaniei este atestată atât de registrele vamale de la Brașov, unde ei servesc drept una dintre componentele sistemului de calcul împreună cu florinii², cât și de interdicțiile prin care autoritățile maghiare încercau să le zăgăzuiască pătrunderea pe piața regatului. Aceste interdicții, dintre care este cunoscută cea din 1452³, au fost neîndoielnic ineficiente, deoarece în anul 1505 regele Ungariei se vedea silit să excepteze pe sibieni și pe brașoveni de la aplicarea lor⁴. În restul Transilvaniei, obligația de a preda imediat toți asprii pentru a fi retoțiți în monetăriile regale a rămas valabilă, după cum rezultă și dintr-o scrisoare a regelui Ludovic al II-lea către clujeni din noiembrie 1523, în care le atrage atenția să nu comercializeze ei „nullo omnino argentum aut antiquas pecunias vel asperas“, ci să le ducă „ad cameram nostram“⁵.

Ținând cont de această situație diferențiată, ar fi fost de așteptat ca asprii să se găsească în număr relativ mare în descoperirile monetare din sudul Transilvaniei și numai sporadic în nordul acesteia. În realitate, descoperirile

¹ Cf. Maxim-1975, p. 409—410, tab. 1—2.

² Radu Manolescu, *Comertul...*, p. 304—305.

³ Pentru circumstanțele acestei interdicții care a lovit atât asprii otomani cât și monedele muntene, a se vedea Matei Cazacu, *op. cit.*, p. 176—179 (cu bibliografia aferentă).

⁴ *Hurmuzaki*, XV/1, doc. CCCXV, p. 170—172.

⁵ *Hurmuzaki*, II/3, doc. CCCXII, p. 446.

monetare otomane din Transilvania, atâtea câte sunt¹, nu se conformează deloc acestei supoziții. Astfel, dacă facem abstracție de un tezaur păstrat în colecțiile Muzeului Județean Brașov, pentru care nu se cunoaște locul exact al descoperirii², și de 2 aspri găsiți în săpăturile de la biserica Sf. Nicolae din Scheii Brașovului³, asprii mai apar în preajma anului 1500 în tezaurul de la Șieu II (județul Bistrița), și sigur în secolul al XVI-lea în tezaurele de la Iara⁴ și Petrinzel⁵, ambele în județul Cluj, și de la Medieșul Aurit (județul Satu Mare)⁶. Un caz special este reprezentat de tezaurul de la Oradea, care conține monede de aur (majoritatea otomane) și 243 monede otomane de argint, foarte probabil aspri, dar care pare să se datoreze nu circulației monetare „normale“, ci prezenței trupelor otomane care au asediat Oradea în 1598.

¹ În Transilvania poate mai mult decât în alte părți dificultățile de identificare a monedelor din cauza alterității de limbă și alfabet au făcut ca monedele otomane să fie deseori lăsate nepublicate sau incomplet descrise. Un exemplu este tezaurul Șieu II, descoperit în 1967, descris contradictoriu de un același muzeograf în două articole din anii '70 [cf. Ștefan Dănilă, *Îmbogățirea colecțiilor muzeale prin achiziții, cercetări sistematice și descoperiri întâmplătoare (metode și rezultate)*, „File de istorie“, I, 1971, p. 274, unde se menționează „480 monede de argint, de epocă feudală“ din care „aproximativ 54 [sic] monede turcești de argint“, și Eugen Chirilă, Ștefan Dănilă, *Al treilea tezaur monetar de la Șieu, sec. XV—XVII*, „File de istorie“, IV, 1976, p. 217, unde se arată într-o notă că același tezaur ar fi compus din „340 de piese ungurești și 60—70 piese turcești, toate de argint“], și publicat detaliat abia în 1994 de un numismat venit de la Muzeul Național de Istorie din București. De altfel, lipsa unor specialiști capabili să identifice monedele otomane este un handicap comun multor muzee teritoriale, atât în Transilvania cât și în teritoriile extracarpatiche. Din acest motiv este posibil ca descoperirile monetare otomane să fi fost într-o oarecare măsură subînregistrate.

² Luana Popa, Eugen Nicolae, *op. cit.*, unde se consideră însă că acest tezaur ar proveni din nord-estul Munteniei sau din sud-vestul Moldovei (p. 150—151). În ceea ce ne privește, credem că este mai probabilă proveniența acestui tezaur din sud-estul Transilvaniei, dar, în lipsa unor elemente concrete care să susțină supoziția noastră bazată numai pe elemente logice, părerea specialiștilor care au publicat tezaurul prevalează.

³ Elena Isăcescu, în „Creșterea colecțiilor“, 43—44, 1973, p. 34, nr. 103 și 51, 1975, p. 64, nr. 162.

⁴ 2 aspri de la Selim I într-un tezaur încheiat în 1528 și care mai cuprinde 1 826 dinari și o monedă mărunță de Aquileea.

⁵ 1 aspru într-un tezaur compus din 88 monede mărunte, mai ales dinari și emisiuni poloneze (cf. I. Gedai, *Turkish Coins in Hungary in the 16th and 17th centuries*, în *Festschrift Artuk*, p. 111, nr. 19; pentru slăbiciunile metodologice ale acestui articol, a se vedea și recenzia lui Eugen Nicolae în SCIVA, 43, 1992, nr. 1, p. 98). I. Gedai consemnează această descoperire în localitatea „Kispetri“; pentru identitatea acesteia cu satul Petrinzel, fost Petrindul Mic, comuna Amnaș, a se vedea Ernest Oberländer-Tâmoveanu, Gabriela Rădulescu, *op. cit.*, p. 96.

⁶ Nedatat, nedetaliat, cu singura mențiune: „aproape o sută de monede turcești“ (Tiberiu Bader, *Alte tezaure monetare descoperite în județ*, în *Tezaure monetare din județul Satu Mare*, Satu Mare, 1968, p. 133).

Dintre toate aceste descoperiri, cea mai interesantă și neîndoielnic cea mai bine cunoscută este tezaurul Șieu II. Încheiat probabil curând după 1500, acesta cuprinde 58 de aspri de la Mehmed al II-lea și de la Bayezid al II-lea, 1 imitație de aspru, 262 dinari ungurești, 8 oboli ungurești, 1 polgros polonez și 8 soldii de Aquileea. Prezența imitației de aspru, despre care Ernest Oberländer-Târnoveanu crede că a fost realizată în Moldova, indică posibilitatea venirii întregului lot de aspri prin Moldova. Dacă această supoziție se va dovedi corectă, atunci pătrunderea asprilor în Transilvania nu s-a realizat numai prin comerțul realizat de Sibiu și Brașov, ci și în mod indirect, prin principatul de la răsărit de Carpați. Această a doua cale a asprilor este atestată și de un document din 1528, prin care Petru Rareș cerea bistrițenilor să-i înapoieze pe un medic care fugise cu „quinque milia aspera et duos peroptimos equos”¹. Nu este imposibil ca fondul de aspri din nordul Transilvaniei să fi fost sporit și în urma refugierii lui Petru Rareș în această regiune după înlăturarea sa de pe tron în 1538. Pentru o prezență semnificativă a asprilor în regiunea Bistriței pledează și o scrisoare a lui Ioan Zápolya, care în 1540 cerea bistrițenilor să-i dea „ducentos florenos in aspris” lui Ioan Nágy din Timișoara, care urma să meargă împreună cu Petru Rareș la Istanbul². Această sumă era destul de mare, deoarece în noiembrie 1542, atunci când Petru Rareș a obligat Bistrița să se răscumpere cu 4 000 de florini, deși orașul a făcut evidente eforturi pentru împlinirea întregii sume, dând chiar în completare 27 de cupe de argint aurit și o cruce mare de argint, în aspri s-au plătit numai 38 florini (1,95% din suma plătită în bani, sau 0,95% din valoarea totală a răscumpărării)³. Nici după această dată pătrunderea în nord-estul Transilvaniei a asprilor dinspre Moldova nu trebuie exclusă, dar în condițiile balanței comerciale active pentru Moldova pe relația cu Bistrița⁴ era vorba probabil de cantități destul de mici.

În concluzie, asprii au avut un rol modest în circulația monetară din Transilvania, mai bine marcat în prima jumătate a secolului al XVI-lea, când ei veneau pe canale comerciale prin Țara Românească și prin Moldova. În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, ținând cont de scăderea ponderii asprilor în teritoriile românești extracarpatiche, pare cert faptul că și pătrunderea asprilor în Transilvania pe aceste căi s-a redus considerabil sau poate chiar a încetat cu

¹ Hurmuzaki, XV/1, doc. DLVII, p. 304.

² *Ibidem*, doc. DCCXXXII, p. 388.

³ Radu Constantinescu, *Moldova și Transilvania în vremea lui Petru Rareș. Relații politice și militare (1527—1546)*, București, 1978, p. 190.

⁴ Mihail Dan, Samuel Goldenberg, *Bistrița în secolul al XVI-lea și relațiile ei economice cu Moldova*, „Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia”, 1964, fasc. 2, p. 23—83.

totul. Pe de altă parte, nu trebuie exclusă o nouă direcție de pătrundere prin posesiunile otomane din Ungaria și Banat, dar argumentele documentare care ar putea susține această ipoteză rămân încă să fie depistate.

Reconstituirea distribuției cronologice și pe monetării a asprilor pătrunși în spațiul românesc este îngreunată de modul defectuos în care au fost publicate aceste monede, deseori fără precizări tipologice adecvate. În aceste condiții a trebuit să ne limităm investigația asupra acestor aspecte numai la unele dintre tezaurele care compun baza noastră de date¹. Totalurile rezultate sunt prezentate în următoarele două tabele:

Tabelul 6

*Structura pe monetării a asprilor
găsiți în tezaurele monetare din Țara Românească*

Monetăria ²	Mehmed II	Bayezid II	Selim I	Süleyman I	Selim II	Murad III	?	Total
Novo Brdo	2	258	87	42	14	16	1	420
Kuçayna	—	—	—	8	1	1	—	10
Srebrenica	—	—	—	7	3	1	—	11
Belgrad	—	—	—	11	6	—	1	18
Mudava	—	—	—	2	—	—	—	2
Serez	2	35	11	3	—	—	—	51
Skoplje	1	20	6	12	14	20	2	75
Karatova	—	68	6	20	5	—	1	100
Sidrekipsi	—	—	—	17	15	14	1	47
Edirne	—	32	31	11	6	13	—	93

¹ Ne-am oprit pentru Țara Românească la tezaurele de la București — Militari, Orbeasca de Jos, Berteștii de Jos, Bistreț, Radu-Vodă, Tăricești și Sihleanu, însumând 1552 aspri, iar pentru Moldova la tezaurele de la C.A.P. Totoești, Pepeni, Stahnaia, Brătușeni, Leușeni-Cărpineni, Onești, Raionul Ungheni, Comrat și — în mod excepțional — Bălăbănești. Includerea acestui ultim tezaur, încheiat în anul 1601, s-a datorat faptului că el conține un mare număr de aspri (341), dar nu mai târziu de domnia lui Selim al II-lea (1566 — 1574), ceea ce indică faptul că acumularea asprilor s-a încheiat în secolul al XVI-lea, în ultimii ani ai acestui secol și la începutul secolului următor continuând numai acumularea monedelor poloneze și occidentale (cf. *Tezaure Chișinău*, p. 40 — 42, nr. 15). În felul acesta eșantionul pentru Moldova cuprinde 1 016 aspri.

² Ordinea monetărilor urmează în general pe cea propusă de Eugen Nicolae, care grupează monetăriile otomane în mai multe grupe: nord-vest balcanice, central-balcanice, capitalele europene, vest-anatoliene, central-anatoliene, est-anatoliene, arabe și africane (*Tezaure Chișinău*, p. 66 — 69). În ceea ce privește grafia, în cazul centrelor mai cunoscute am preferat denumirea actuală, deși uneori legenda monedelor otomane putea indica o altă denumire: de exemplu, Novo Brdo, deși pe monede apar fie „Novar“, fie „Novabirda“. În acest tabel, ca și în cele ce vor urma, „?“ înseamnă că fie atelierul, fie emitentul monedei, nu a putut fi identificat.

Monetăria	Mehmed II	Bayezid II	Selim I	Süleyman I	Selim II	Murad III	?	Total
Istanbul	—	36	142	7	1	9	1	196
Gallipoli	—	1	—	—	—	—	—	1
Bursa	—	4	2	1	1	—	—	8
Chios (Sakiz)	—	—	—	—	—	1	—	1
Tire	—	—	5	—	—	—	—	5
Ankara	—	2	—	1	—	—	—	3
Amasya	—	3	2	1	1	1	—	8
Konya	—	—	3	2	—	—	—	5
Amid	—	—	1	—	—	1	—	2
Canca	—	—	—	1	2	11	1	15
Ardanuc	—	—	—	—	2	—	—	2
Alep	—	—	—	1	—	3	—	4
Cairo (Misr) ¹	—	—	2	1	—	—	—	3
?	1	65	185	95	17	32	77	472
Total	6	524	483	243	88	123	85	1552

Tabelul 7

*Structura pe monetării a asprilor
găsiți în tezaurele monetare din Moldova*

Monetăria	Bayezid II	Selim I	Süleyman I	Selim II	Murad III	?	Total
Novo Brdo	7	58	152	16	1	1	235
Kuçayna	—	—	13	1	—	—	14
Srebrenica	—	—	28	1	—	1	30
Belgrad	—	—	5	4	—	—	9
Mudava	—	—	4	—	—	—	4
Serez	2	1	10	3	—	—	16
Skoplje	3	7	26	4	1	—	41
Karatova	4	11	47	2	—	1	65
Sidrekipsi	—	—	39	10	—	1	50
Edirne	13	14	13	4	—	—	44
Istanbul	7	97	30	—	—	—	134
Bursa	—	5	5	—	—	—	10
Tire	1	6	1	—	—	—	8
Ayaslik	—	—	1	—	—	—	1
Ankara	1	1	—	—	—	—	2

¹ Trebuie semnalat faptul că, potrivit catalogului lui Cüneyt Ölçer, cel mai complet publicat până acum, în timpul lui Selim I nu s-au bătut aspri în monetăria din Cairo (vezi *Sultan Yavuz Selim Şaj bin Bayazid Han Dönemi Osmanlı Sikkeleri 918—926 AH/1512—1520 AD*, Istanbul, 1989, p. 166—169). În aceste condiții este foarte posibil ca asprii respectivi din tezaurul de la Bistreț să fi fost greșit atribuiți monetăriei de la Cairo.

Monetăria	Bayezid II	Selim I	Süleyman I	Selim II	Murad III	?	Total
Amasya	—	—	8	—	1	—	9
Konya	—	—	2	—	—	—	2
Larende	—	1	—	—	—	—	1
Harburt	—	—	2	—	—	—	2
Canca	—	—	5	3	—	—	8
Ardanuc	—	—	1	—	—	—	1
Alep	—	—	1	—	—	—	1
Mardin	—	1	—	—	—	—	1
Hille	—	—	1	—	—	—	1
?	2	65	174	6	1	79	327
Total	40	267	568	54	4	83	1016

Ținem să precizăm dintru început că datele din cele două tabele de mai sus nu trebuie comparate pe orizontală în această stare neprelucrată, deoarece numărul brut de monede găsite în tezaure depinde mult de data la care s-a încheiat acumularea tezaurelor. Astfel, majoritatea asprilor din eșantionul pentru Țara Românească provin din tezaure încheiate în prima parte a secolului al XVI-lea, ceea ce face ca eșantionul să privilegieze emisiunile lui Bayezid al II-lea și Selim I și să cuprindă în schimb un număr relativ mic de monede de la Süleyman I. Situația este deosebită în Moldova, unde majoritatea asprilor provin din tezaure încheiate în al doilea și al treilea sfert al secolului al XVI-lea, ceea ce face ca peste jumătate dintre monedele cuprinse în eșantion să provină de la Süleyman I și în schimb să fie slab reprezentate emisiunile lui Bayezid al II-lea. Dacă facem totalul asprilor găsiți în ambele principate românești extracarpatice, atunci putem conchide că emisiunile lui Bayezid al II-lea, Selim I și Süleyman I sunt aproximativ egal reprezentate la un nivel ridicat, iar cele ale lui Selim al II-lea și Murad al III sunt prezente la un nivel mai scăzut. Cauza acestei diminuări credem că trebuie căutată în calitatea din ce în ce mai scăzută a asprilor emiși în ultima parte a secolului al XVI-lea, care descuraja teaurizarea lor; astfel s-ar explica și faptul că asprii de după Selim al II-lea nu se găsesc în număr mare nici în tezaurele încheiate după anul 1600¹.

În schimb, datele despre proveniența asprilor pot să ofere unele indicații despre intensitatea activității diverselor monetării otomane, ca și despre zonele din cadrul Imperiului otoman de unde Țările Române își procurau cu precădere

¹ Colegul Eugen Nicolae mi-a atras însă atenția asupra faptului că asprii de la sfârșitul secolului al XVI-lea prezintă dificultăți de identificare mai mari decât cei de până la devalorizarea din 1584—1586. astfel încât este posibil ca numismații să fi „amânat” în mod mai mult sau mai puțin sistematic prelucrarea acestor monede.

moneda. De la început se remarcă preponderența categorică pe parcursul întregului secol XVI a asprilor emiși în monetăriile europene, care dau 94,8% dintre asprii identificați în Țara Românească și 94,4% dintre cei identificați în Moldova. Pentru a obține informații mai detaliate vom recurge la formula grupelor zonale de monetării propusă de Eugen Nicolae, aducându-i unele ajustări minore¹. La scara întregului eșantion avem următoarea distribuție:

Tabelul 8

*Distribuția pe zone a asprilor
din tezaurele de secol XVI din Țările Române (%)*

Zona	Țara Românească	Moldova
Monetării nord-vest-balcanice	29,7	28,7
Monetării central-balcanice	17,6	16,9
Capitalele europene	18,7	17,5
Monetării anatoliene	1,9	3,2
Monetării orientale	1,7	1,4
?	30,4	32,2

Diferențele dintre cele două provincii românești sunt nesemnificative, iar dacă luăm în considerare numai monedele ferm identificate, atunci aceste diferențe scad și mai mult. Mai mult, diferențe semnificative nu apar din acest punct de vedere nici la defalcările pe domnii ale eșantionului nostru de aspri.

O a doua observație vizează relativul echilibru dintre cele trei mari grupe europene de ateliere monetare otomane. Acest echilibru relativ nu exclude însă unele elemente dinamice.

Mai întâi, primatul relativ al zonei nord-vest-balcanice are la bază rolul excepțional al monetăriei de la Novo Brdo, care asigură ea singură 87% dintre asprii proveniți din această zonă. De altfel, celelalte monetării din această zonă încep să funcționeze abia după mijlocul secolului al XVI-lea, Kuçayna și Srebrenica în jur de 1550, iar Belgrad pe la 1562—1563². Un caz aparte este

¹ Astfel, pentru a evita dispersarea rezultatelor în prea multe grupe cu valori infime, am grupat monetăriile vest- și central-anatoliene într-o singură grupă, cuprinzând monetăriile din teritoriile stăpânite de Imperiul otoman încă de la sfârșitul secolului al XV-lea (plus Chios-Sakiz, anexat abia în 1566, dar aflat geografic indubitabil în această zonă). Tot o singură grupă am alcătuit din monetăriile aflate în teritoriile cucerite de otomani după 1514 în Orient, incluzând deci grupele est-anatoliană, arabă și africană din clasificarea lui Eugen Nicolae.

² Slobodan Srečković, *Osmanlijski novac kovan na tlu Jugoslavije*, Belgrad, 1987, p. 22, 27 și 41; idem, *Beograd*, în *Festschrift Artuk*, p. 222—224.

monetăria de la Mudava (Moldova Veche), unica monetărie otomană care a funcționat în secolul al XVI-lea în teritoriile românești aflate sub administrație otomană¹. Aceasta a avut o existență efemeră, fiind întemeiată la sfârșitul domniei lui Süleyman I, probabil în legătură cu nevoile de finanțare a oștirii plecate în campania din 1566, și încetându-și activitatea odată cu domnia lui Selim al II-lea, sultan care în anul 1572 a refuzat de altfel în mod formal propunerea defterdarului de Timișoara de a aproba reluarea emisiunilor². Aspri emiși la Mudava s-au găsit într-un număr mic în tezaurul din Țara Românească (Radu Vodă) și din Moldova (Brătușeni, Leușeni-Cărpineni, Onești și Bălești³), precum și — după unele indicii prea puțin clare — în Ungaria⁴. În ciuda înmulțirii monetăriilor din nord-vestul Peninsulei balcanice, Novo Brdo continuă să predomine și sub Selim al II-lea și sub Murad al III-lea, dând ea singură mai multe monede decât toate celelalte monetării din această zonă.

Dacă în cadrul grupei nord-vest-balcanice predomină Novo Brdo, în cadrul grupei monetăriilor din capitalele europene ale Imperiului otoman prevalează Istanbulul, care furnizează peste 70% dintre asprii proveniți din această zonă, față de 29% pentru Edirne și mult sub 1% pentru Gallipoli, oraș care, fără a fi fost vreodată capitală, se plasează totuși în vecinătatea geografică a celor două metropole mai sus menționate. Activitatea monetară din Istanbul și Edirne pare să fi fost mult mai fluctuantă decât cea de la Novo Brdo. Astfel, în cadrul eșantionului nostru cumulat pentru ambele principate extracarpatiche, ponderea asprilor emiși în monetăriile din capitalele europene crește de la 15,8% din total (17,9% din monedele identificate ferm) în timpul lui Bayezid al II-lea la un spectaculos 37,8% din total (și 56,8% din monedele identificate ferm) în timpul lui Selim I. Ulterior, rolul celor două centre este în declin, ele dând sub Süleyman numai 7,5% din total sau 11,3% dintre monedele identificate ferm.

¹ Mihai Maxim, Kenneth M. Mackenzie, Eugen Nicolae, *Le seul atelier monétaire ottoman en Roumanie: Mudava*, în Daniel Panzac (resp.), *Sixième congrès international d'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman et de la Turquie (1326—1960). Résumés. 1er-4 juillet 1992, Aix-en-Provence*.

² Mustafa A. Mehmed, *Documente turcești privind istoria României. Vol. I 1455—1774*, București, 1976, doc. 121, p. 114.

³ Într-un lot de aspri nepublicat odată cu restul tezaurului, cf. o informație primită de la Eugen Nicolae. Despre existența unor aspri încă inediți în tezaurul de la Bălești, o primă informație la Eugen Nicolae, *Hibridna aspra Sulejmana I*, „Numizmatice vijesti”, 34, 1992, nr. 1 (45), p. 62—63.

⁴ Elemér Pávo, *Török pénzek a hódoltságkori Magyarországon*, Budapest, 1986, p. 98, unde Mudava este amintită printre monetăriile otomane unde au fost bătuți asprii otomani găsiți în Ungaria, fără a se oferi alte precizări.

Sub Selim al II-lea tendința de scădere se menține, iar creșterea procentajului sub Murad al III-lea (17,3% din total și 23,4% din asprii identificați ferm) nu înseamnă o relansare a emisiunilor de aspri din cele două capitale, deoarece creșterea este numai relativă într-un context de recul general al asprilor otomani.

Aportul monetărilor central-balcanice, localizate precumpănitor în Macedonia istorică, a fost mult mai puțin fluctuant. De altfel, în cadrul acestei grupe nici nu se observă precumpănirea unui singur centru, existând un relativ echilibru între monetării. Dintre acestea, cele de la Skoplje (Üsküb) și Karatova emit în toată perioada care ne interesează, în timp ce între monetăriile de la Serez (Siröz) și Sidrekipsi se observă o interesantă preluare de ștafetă de către cea de-a doua, întemeiată în timpul lui Süleyman I, fără ca prima să-și fi încetat complet activitatea. În a doua jumătate a secolului al XVI-lea atelierele din această zonă sunt într-o ascensiune relativă, fapt care permite grupei central-balcanice să depășească pe cea nord-vest-balcanică în timpul lui Selim al II-lea și să păstreze apoi primul loc în timpul lui Murad al III-lea. Datele obținute pe baza eşantionului nostru de aspri găsiți în tezaurele din Țările Române cu privire la treptata impunere a primatului monetărilor central-balcanice sunt confirmate de calculele efectuate de Rhoads Murphey cu privire la producția minelor otomane de argint la sfârșitul secolului al XVI-lea, care indică supremația categorică a centrelor de la Skoplje și Sidrekipsi¹.

În ceea ce privește asprii proveniți din atelierele monetare extraeuropene ale Imperiului otoman, aceștia nu au reprezentat niciodată până la domnia lui Murad al III-lea mai mult de 10% din asprii care au circulat în Țările Române. Această slabă reprezentare nu s-a datorat vreunei inferiorități a volumului emisiunilor monetare, datele existente pentru domnia lui Bayezid al II-lea indicând o producție considerabilă a monetărilor anatoliene². Motivul credem că trebuie căutat în distanța mai mare decât în cazul centrelor balcanice, care făcea ca legăturile economice ale Țărilor Române cu teritoriile otomane să se focalizeze îndeosebi asupra părții europene a imperiului. Criteriul proximității și al intensității legăturilor comerciale explică de ce asprii asiatici găsiți în Moldova provin de la un număr mai mare de monetării și dețin un procentaj întrucâtva superior față de Țara Românească. Totodată, se poate observa că ponderea monetărilor anatoliene a fost mai mare la sfârșitul secolului al XV-lea și la începutul secolului al XVI-lea, scăzând apoi odată cu domnia

¹ Rhoads Murphey, *op. cit.*, p. 77—86.

² Halil Sahillioğlu, *Bir Mültezim Zimen Defterine göre XV. Yüzyıl Sonunda Osmanlı Darphane Mukataalari*, „İktisat Fakültesi Mecmuası”, 23, 1962—1963, nr. 1—2, p. 176.

lui Süleyman I. În schimb, monetăriile orientale încep să funcționeze sub Selim I sau sub Süleyman, activitatea lor fiind stimulată de nevoile războiului cu Iranul din anii 1578 — 1590, când aici au fost emise mari cantități de monedă pentru a asigura plata trupelor. În Țările Române creșterea ponderii asprilor proveniți din monetăriile orientale nu este — cel puțin în descoperirile publicate până acum — prea spectaculoasă, faptul datorându-se nu numai distanței, ci mai ales reculului relativ al asprului și faptului că — după cum vom vedea mai jos — cea mai mare parte a acestor emisiuni de război au fost dirhemi (*padişahi*).

Informațiile referitoare la circulația asprilor pe care le-am obținut pe baza eșantionului de monede din tezaurele moldo-muntene sunt concordante cu cele — mai puțin solide sub raport statistic — de care dispunem pentru teritoriile aflate sub administrația directă a autorităților otomane. Amintim aici concluziile la care au ajuns Mihai Maxim și Eugen Nicolae pe baza studiului atent al monedelor descoperite în săpăturile din necropola dobrogeană de la Enisala: „marea majoritate a monedelor perioadei Selim I — Mehmed al III-lea provin din atelierele nord-vest-balcanice (Novar-Novabîrda, Karatova, Srebreniçe, Kuçayne) și central-balcanice (Üsküp, Serez-Siroz și Sidrekipsi). Aportul celor două capitale, Istanbul și Adrianopol, este slab, ele dominând totuși, ca și în descoperirile de tezaure, materialul din vremea lui Selim I, în timp ce prezența atelierelor din Orient (Konya, Harburd și Canca) este nesemnificativă”¹. Aceeași precumpănire a atelierelor nord-vest-balcanice în cazul emisiunilor lui Bayezid al II-lea și Süleyman I și respectiv a Istanbulului sub Selim I se observă și în cazul asprilor descoperiți în Ungaria². Luând în considerare și absența unor deosebiri semnificative între Moldova și Țara Românească în ceea ce privește emisiunile de aspri aflate în circulație, credem că observațiile făcute de noi mai sus sunt reprezentative nu numai pentru Țările Române, dar și pentru teritoriile otomane de la Dunăre.

O problemă specială este circulația asprilor falși în Țările Române. Mult timp nesemnalați riguros cu ocazia publicării descoperirilor monetare, asprii falși au intrat relativ recent în atenția cercetătorilor³. Prezența în descoperiri a

¹ Mihai Maxim, Eugen Nicolae, *Monedele otomane descoperite în necropola medievală de la Enisala*, „Peuce”, X/1, 1991, p. 571.

² A se vedea astfel informațiile despre tezaurul de la Nagyszékely publicate de Gaál Attila și Tamásy Gábor în *Éremleletek*, NK, XC — XCI, 1991 — 1992, p. 233, ca și cele despre tezaurul de la Pocapuzta (I. Gedai, *op.cit.*, p. 112 — 113).

³ Eugen Nicolae, *Imitations et contrefaçons des aspres ottomans en Roumanie (fin du XVe — début du XVIe siècle)*, în Tony Hackens, Ghislaine Moucharte (ed.), *Actes du XIe Congrès International de Numismatique, Bruxelles, 8 — 13 septembre 1991*, vol. III, Louvain, 1993, p. 305 — 307.

unor falsuri grosolane, cu grafii barbarizante, a condus pe specialiști la ideea că aceste falsuri au fost realizate nu numai în teritoriul otoman, unde la asemenea acțiuni participau uneori chiar arendașii monetărilor otomane, ci și în Țările Române. Pentru falsificarea asprilor lui Bayezid al II-lea în Țara Românească în timpul lui Radu cel Mare (1495—1508) avem și o mărturie documentară, domnul solicitând brașovenilor să elibereze pe un om al pârcălabului Gherghina acuzat de a fi falsificat aspri; domnul argumenta că această acuzație nu era îndreptățită și că pe adevărații falsificatori urma să-i pedepsească el însuși¹. Remarcăm faptul că Radu cel Mare nu contestă existența unui falsificator de aspri în posesiunile sale. Eugen Nicolae a avansat chiar ipoteza că aceste emisiuni de monedă falsificată erau patronate de domnie, având rostul de a compensa încetarea emisiunilor proprii ale Țării Românești. Totodată, descoperirea unui număr semnificativ de aspri falși în săpăturile de la Suceava ca și în alte părți ale Moldovei sugerează faptul că un atelier de falsificare a asprilor otomani este posibil să fi funcționat și la Suceava în timpul lui Ștefan cel Mare²; totodată, Ernest Oberländer-Târnoveanu consideră că asprul imitativ găsit în tezaurul de la Șieu II a fost bătut în Moldova. Indiferent de faptul dacă asprii falși găsiți în teritoriile românești au fost bătuți în Țara Românească, în Moldova sau chiar în teritoriile otomane, circulația acestor aspri a continuat în tot secolul al XVI-lea, falsificările intensificându-se în ultimele decenii ale acestui secol³. Nu avem însă mărturii scrise că la sfârșitul secolului al XVI-lea falsificarea asprilor s-ar mai fi realizat și în Țările Române.

O altă problemă complicată este dată de prezența simultană în jurul anului 1590 a două categorii de aspri, „vechi“ și „noi“. Diferența de curs atestată de catastiful goștinei oilor din Moldova în 1591, favorabilă asprilor „noi“⁴, exclude posibilitatea ca textul să se refere la distincția dintre asprii de dinainte de devalorizarea din 1584—1586 și cei ulteriori acestei devalorizări. În ceea ce

¹ Documentul respectiv, nedatat, a fost publicat în mod autonom de Ioan Bogdan (*Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în sec. XV și XVI. Vol. I 1413—1508*, București, 1905, doc. CXCIV, p. 232—233) și Grigore Tocilescu (*534 documente istorice slavo-române din Țara Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul, 1346—1603*, București, 1931, doc. 200, p. 191—192).

² Eugen Nicolae, *Imitations et contrefaçons...*, p. 306.

³ Cf. Nicoară Beldiceanu, *La crise monétaire ottomane au XVIème siècle et son influence sur les principautés roumaines*, SOF, XVI, 1957, p. 72—77; Skender Rizaj, *Counterfeit of money on the Balkan peninsula from the XV to the XVII century*, „Balcanica“, I, 1970, p. 72—77; Mihai Maxim, *O luptă monetară în sec. al XVI-lea: padișahî contra aspru*, CN, V, 1983, p. 131 și 142—145.

⁴ DIRA, vol. IV, doc. 24, p. 19—25. De menționat că textul catastifului nu indică un raport fix între cele două categorii de aspri, ci faptul că pentru fiecare oaie prețul în aspri „vechi“ era mai mare cu 8 monede decât dacă s-ar fi plătit în aspri „noi“.

ne privește, credem că asprii „noi“ trebuie puși în legătură cu încercarea de stabilizare monetară din Imperiul otoman din anii 1588—1589, când s-a încercat emiterea unor aspri de calitate superioară celor emiși imediat după devalorizarea din 1584—1586¹. Un document otoman din mai 1589, publicat de către Rhoads Murphey, indică astfel că în 1588 s-au bătut 65 de aspri dintr-un taler având 9,5 dirhemi, la care se adăuga un dirhem de cupru². Aceasta înseamnă că din 100 de dirhemi de aliaj s-au bătut 620 de aspri în 1588, în timp ce în 1586 se statuase ca din 100 de dirhemi să se bată 800 de aspri. Cum diferența de finețe între cele două aliaje era infimă, ambele situându-se în preajma valorilor de 0,850—0,900, rezultă că un aspru emis în 1588 avea o valoare intrinsecă egală cu 1,2—1,3 aspri emiși în 1586. Cum acest raport corespunde în mare cu cel întâlnit în cazul prețului oilor de goștină din Moldova în 1591, credem că nu greșim când afirmăm că „aspii vechi“ din catastiful lui Petru Șchiopul erau monedele otomane emise imediat după devalorizarea din 1584—1586, iar „aspii noi“ monedele emise în timpul încercării de stabilizare monetară din 1588—1589.

Dincolo însă de această temporară coexistență a celor două tipuri de aspri, ultima parte a secolului al XVI-lea este caracterizată de declinul rolului asprului în circulația monetară reală atât în Țările Române, cât și în teritoriile otomane. Fără a insista aici asupra acestui fenomen, care va fi discutat într-un context mai larg în capitolul I.3.1., ținem să menționăm că acest recul în circulația monetară reală nu a însemnat o restrângere imediată a rolului de monedă de calcul. Dacă în Țara Românească asprii își conservă rolul de principală monedă de cont până în secolul al XVII-lea, în Moldova folosirea lor în exprimarea valorii diferitelor tranzacții monetare este în creștere în deceniile 8—9 ale secolului al XVI-lea, scăzând abia după 1590³, când se impun tot mai mult calculele în taleri.

Dirhemii (*padişahî*, *şahî*) au pătruns în circulația monetară din Țările Române mai târziu și pentru un interval de timp mai scurt decât asprii. Identificarea acestui tip monetar a fost întârziată de faptul că denumirea folosită în cataloagele numismatice diferă față de cea care apare în izvoarele scrise. Astfel, numismații au denumit aceste monede dirhemi, în timp ce textele otomane de epocă folosesc termenii *padişahî*, *şahî* sau *şahîn*. Primul istoric român care a atras atenția asupra unei mențiuni documentare a acestor monede în Țara

¹ Cemal Kafadar, *op. cit.*, p. 386—387.

² Rhoads Murphey, *op. cit.*, p. 87.

³ Astfel, editorii seriei DIRA apreciază că în anii 1571--1590 28% dintre tranzacțiile monetare ar fi fost exprimate în aspri, iar în intervalul 1591—1600 numai 6,5% (cf. DIRA, vol. IV, p. V).

Românească a fost Octavian Iliescu, care a analizat într-un studiu publicat în 1960¹ un document slavon din 1619 unde se amintea faptul că în timpul lui Mihai Viteazul un anume Oprea a cumpărat o parte dintr-o pădure cu 80 „șaini”². Neavând acces la materialele otomane de arhivă, Octavian Iliescu a crezut că acești șahi erau doar un alt nume pentru monedele otomane de aur emise sub Murad al III-lea și urmașii săi³. Abia 15 ani mai târziu, folosind chitanțele de plată a haraciului și teza de doctorat nepublicată a lui Halil Sahillioğlu, Mihai Maxim a putut reliefa rolul major al padișahiilor în plățile românești către Poartă, a precizat rata de schimb a acestora față de aspru, a sporit lista mențiunilor documentare cunoscute și — mai presus de toate — a stabilit faptul că sub această denumire se ascunde o monedă de argint emisă în teritoriile orientale ale Imperiului otoman⁴. Recunoscând însemnătatea contribuției lui Mihai Maxim la elucidarea acestei probleme, Octavian Iliescu a revenit și a propus asocierea termenului *padișahî* din documentele scrise cu dirhemul din cataloagele numismatice⁵. În fine, în 1983 Mihai Maxim a publicat un amplu studiu în care a prezentat problematica circulației padișahiilor prin prisma concurenței lor cu asprii, mai ales în contextul devalorizării asprului și al războiului otomano-persan din 1578 — 1590⁶. Odată cu acest studiu identitatea dirhem-padișahi a fost considerată un bun câștigat în istoriografie, iar cercetările ce au urmat au căutat numai să aducă precizări, lămuriri și completări la tabloul general schițat de Mihai Maxim.

Padișahii sunt deci o monedă de argint de origine iraniană, preluată de otomani odată cu cucerirea teritoriilor răsăritene ale Asiei Mici în 1514 și emisă începând chiar cu domnia lui Selim I⁷. Este evident faptul că acceptând conti-

¹ Octavian Iliescu, *Une monnaie orientale peu connue signalée en Valachie vers 1600*, SAO, III, 1960, p. 197 — 200.

² DIRB, Veacul XVII, vol. III, doc. 289, p. 324.

³ Octavian Iliescu, *Une monnaie orientale...*, p. 200.

⁴ Maxim-1975, p. 414 — 415.

⁵ Octavian Iliescu, *Cu privire la haraciul Țărilor Române în secolul al XVI-lea*, RdI, 32, 1979, nr. 3, p. 557 — 558.

⁶ Mihai Maxim, *O luptă monetară în sec. al XVI-lea: padișahî contra aspru*, CN, V, 1983, p. 129 — 152.

⁷ Cf. Anton Schaendlinger, *Osmanische Numismatik*, Braunschweig, 1973, p. 73, apud Mihai Maxim, *O luptă monetară...*, p. 136. De menționat totuși că în Nuri Pere, *Osmanlılarda Madenî Paralar*, Istanbul, 1968, primii dirhemi care apar sunt emisiuni ale lui Süleyman I. Dirhemii nu apar nici printre emisiunile lui Selim I catalogate de Cüneyt Ölçer (*op. cit.*); totuși, o monedă de argint curioasă, având 2,4 grame, deci situându-se undeva între standardul dirhemului și cel al asprilor, pare să fi fost emisă de Selim I la Bursa încă înainte de cucerirea Orientului (Slobodan Srećković, *Rare Coin from Bursa*, „Moneta. Istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Eskiçağ Anabilim Dalı Numismatik Bülteni”, 5, 1995, p. 3).

nuarea emisiunilor de padișahi în monetăriile orientale, otomanii se conformau unei tradiții mai vechi de folosire a unor monede de argint de dimensiuni mijlocii, tradiție deosebit de influentă în lumea arabo-persană¹. Bătuți în provinciile orientale ale Imperiului otoman, dirhemii au circulat aproape numai în aceste teritorii, neajungând decât arareori în părțile apusene ale lumii otomane. În schimb, ei au fost deseori folosiți în plățile pentru Persia și pentru India, țări unde prețul argintului era mai ridicat decât în Imperiul otoman și față de care Imperiul otoman avea un deficit cronic în ceea ce privește balanța de plăți². „Fuga“ dirhemilor în afara imperiului a exercitat o presiune severă asupra conținutului lor de argint. Deși oficial padișahii trebuiau să aibă o greutate de 1 *miskal* (4,6 g), monedele reale au variat larg între 3,4 g și 4,6 g³. În februarie 1566 autoritățile otomane au acceptat o reducere a conținutului oficial de metal prețios la 3,84 g⁴, dar această măsură nu a împiedicat emiterea unor padișahi conținând tot mai puțin argint. Dimpotrivă, în timpul lui Murad al III-lea cheltuielile mari ale războiului cu Iranul (1578—1590) și disponibilitățile sporite de argint provenit din Occident (afluxul talerilor) au condus la creșterea exponențială a emisiunilor de dirhemi, dar în același timp și la baterea unor monede tot mai depărtate de standardele oficiale, astfel încât noii *padișahi* aveau greutatea variind între 2,10 g și 3,85 g⁵.

În descoperirile monetare din Țările Române dirhemii lipsesc complet în Transilvania și sunt prezenți cu un număr redus de piese în Moldova⁶. În schimb, în Țara Românească s-au găsit mai multe sute de dirhemi în 6 tezaure și în mai multe descoperiri izolate din ultimele două decenii ale secolului al XVI-lea⁷, precum și piese răstăcite în tezaure de secol XVII, cum ar fi cel de la

¹ Robert E. Darley-Doran, *op. cit.*, p. 88.

² Cf. Halil Sahillioğlu, *op. cit.*, p. 286 și Shireen Moosvi, *The Silver Influx, Money Supply, Prices and Revenue-Extraction in Mughal India*, JESHO, XXX, 1987, partea I, p. 47—94.

³ Kenneth M. Mackenzie, *Shahis and Larins from the Ottoman Mint at Basrah*, în *Festschrift Artuk*, p. 183.

⁴ Halil Sahillioğlu, *op. cit.*, p. 286.

⁵ Nuri Pere, *op. cit.*, p. 128—129.

⁶ Octavian Iliescu, *Însemnări privitoare la descoperiri monetare (II)*, SCN, II, 1958, p. 459 (1 dirhem izolat de la Murad III la Costișa); Elena Isăcescu, în „Creșterea colecțiilor”, 51, 1975, p. 84 (1 dirhem emis de Murad III și găsit în săpăturile arheologice de la Baia); la acestea se adaugă 2 dirhemi neidentificați mai precis în tezaurul de la Păun.

⁷ Este vorba de tezaurele de la Țăriceni, Bercioiu, Râmnicu Vâlcea, Târgoviște, din județul Ilfov și Gălbiinași (această ultimă descoperire menționată în treacăt de Elena Isăcescu în *Tezaurul monetar din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, descoperit la Râmnicu Vâlcea*, BSNR, LXX—LXXIV, 1976—1980, nr. 124—128, p. 338, nota 32); pentru unele dintre descoperirile izolate a se vedea Mihaela Blaskó, *Un dirhem otoman fals din a doua jumătate a secolului*

Urziceni¹. Evident, studiul detaliat al dirhemilor nu este posibil decât pentru cei descoperiți în tezaurele muntene, și chiar și în acest caz este îngreunat de numărul mare al pieselor pentru care nu s-au putut determina emitentul și/sau monetăria, ca și de divergențele de identificare ce au survenit între specialiști². Distribuția pe emitenți și pe monetării a dirhemilor din tezaurele descoperite în Țara Românească permite desprinderea câtorva concluzii. Mai întâi, dirhemii provin exclusiv din monetăriile orientale, ceea ce era de așteptat întrucât celelalte centre monetare otomane nu au emis acest tip de monede. Totodată, predomină categoric emisiunile lui Murad al III-lea, piesele de la Süleyman și de la Selim al II-lea fiind puțin numeroase. Ierarhia monetăriilor în funcție de numărul pieselor găsite în tezaure, chiar dacă trebuie interpretată cu prudență din cauza numărului mare de piese pentru care nu s-a putut stabili monetăria, arată o anume precumpănire a Bagdadului sub Selim al II-lea, atestată și de alte surse³, și a monetăriilor legate de operațiunile militare contra Iranului sub Murad al III-lea (în primul rând Canca, apoi Amid și Erzerum⁴), perioadă în care și marile metropole ale Siriei otomane, Alepul și Damascul, au cote parte respectabile.

Tabelul 9

Structura pe monetării a dirhemilor găsiți în tezaurele monetare din Țara Românească (1581 – 1600)⁵

Monetăria	Süleyman I	Selim II	Murad III	?	Total	% din total	% din monedele identificate
Bagdad	1	12	1	—	14	2,18	5,01
Mosul	—	—	2	—	2	0,31	0,71

al XVI-lea descoperit la București, „Cercetări arheologice în București”, IV, 1992, p. 351 – 355 și Mihaela Blaskó, Eugen Nicolae, *Dirhemi otomani falși din a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, SCIV, 44, 1993, nr. 2, p. 209 – 213.

¹ Constanța Știrbu, Ana-Maria Velter, Emil Păunescu, *Circulația talerilor în secolele XVI – XVII în Țara Românească – problema falsurilor (tezaurul de la Urziceni, jud. Ialomița)*, CN, VI, 1991, p. 183. Tot aici se menționează, fără alte detalii, că dirhemi ar mai fi fost găsiți și în tezaurele de la Viișoara (încheiat 1625) și Guruieni (încheiat 1675), ambele din Teleorman (*ibidem*, p. 164).

² Astfel, Eugen Nicolae și Gabriel Custurea au contestat unele dintre identificările Elenei Isăcescu pentru dirhemii din tezaurul de la Tăriceni, dar aceste controverse nu privesc decât un număr limitat de monede (cf. *Tezaurul monetar din secolul al XVI-lea descoperit la Bercioiu, jud. Vâlcea*, BSNR, LXXVII – LXXIX, 1983 – 1985, nr. 131 – 133, p. 325, notele 11 și 18).

³ Halil Sahillioğlu, *op. cit.*, p. 286.

⁴ Vezi comentariile lui Eugen Nicolae, Gabriel Custurea, *op. cit.*, p. 323.

⁵ Au fost folosiți dirhemii descoperiți în tezaurele de la Tăriceni, Bercioiu, Râmnicu Vâlcea, Gălbinași și Târgoviște, în tezaurul din județul Ilfov găsimdu-se un singur dirhem pentru care la publicare nu s-au indicat nici emitentul și nici monetăria.

Monetăria	Süleyman I	Selim II	Murad III	?	Total	% din total	% din monedele identificate
Amid	—	5	18	—	23	3,59	8,24
Canca	—	1	135	—	136	21,25	48,74
Erzerum	—	—	14	—	14	2,18	5,01
Alep	—	1	53	—	54	8,43	19,35
Damasc	—	—	35	—	35	5,46	12,54
Tripoli	—	—	1	—	1	0,15	0,35
?	—	2	207	152	361	56,40	—
Total	1	21	466	152	640	100	100

Ponderea dirhemilor a fost considerabilă în circulația monetară din teritoriile extracarpatice din deceniul 9 al secolului al XVI-lea. Astfel, în cadrul eșantionului nostru de tezaure muntene încheiate în anii 1581 — 1600 dirhemii sunt devansați numai de dinarii ungurești ca număr de monede și se află pe locul I cu un procentaj de 37,4% din punct de vedere valoric. Dacă în Moldova prezența lor în tezaure este nesemnificativă, în schimb ei au fost folosiți masiv la plățile către Poartă. Astfel, în anul 1588/1589, singurul din deceniul 9 pentru care avem date, Țara Românească a plătit 93,76% din haraci în padișahi, iar Moldova 36,3%¹. Dacă ținem cont de faptul că în același an Țările Române au mai plătit Porții și un impozit special pentru „redresarea monedei imperiale“, atunci procentajul Moldovei, care a plătit acest impozit excepțional numai în padișahi², crește la 50%, iar cel al Țării Românești, pentru care știm numai că cea mai mare parte a acestui impozit extraordinar a fost plătită în aspri³, rămâne oricum la peste 80% din plățile totale cunoscute pentru acest an. Fiind atestate pentru un singur an, aceste plăți masive în padișahi ar fi putut fi rezultatul unei conjuncturi speciale și efemere, astfel încât reprezentativitatea lor pentru întregul deceniu 9, pentru care nu avem alte informații de detaliu cu privire la structura plăților către Poartă, trebuie susținută cu argumente suplimentare. Un indiciu ne este oferit de un raport din 1585 al autorităților transilvănene către Ștefan Báthory, aflat în acel moment în Polonia, și în care i se aduce la cunoștință că averea capturată de la fugarul domn Petru Cercel, evaluată în acel moment la aproximativ 105 000 de florini, era compusă mai ales din „Sahyni și aspri“⁴. Or, este știut faptul că banii cu care încercase să fugă fostul domn al Țării Românești erau tocmai cei destinați plății haraciului. Pentru o folosire

¹ Maxim-1975, p. 409 — 410.

² *Ibidem*, p. 409.

³ *Ibidem*, p. 410.

⁴ Veress, vol. III, doc. 14, p. 29 — 30.

intensă a dirhemilor în tranzacțiile de pe piața internă din Țara Românească pledează și faptul că Fox, servitorul călătorului englez Henry Cavendish, consemnează prețul oilor muntene în șahi¹.

Disproporția dintre prezența padișahiilor în plățile către Poartă comparativ cu ponderea lor în descoperirile monetare, disproporție zdrobitoare pentru Moldova, dar relativ însemnată și pentru Țara Românească, cere câteva explicații. Mai întâi, trebuie să avem în vedere faptul că dintre monedele aflate în circulație în Țările Române și reprezentate masiv în tezaure, dinarii nu erau folosiți în plățile către Poartă, iar triplii groși polonezi pătrund în număr mare în spațiul românesc abia în ultimul deceniu al secolului al XVI-lea. Chiar dacă aceste considerente dau seama de o parte din disproporție, ele nu o explică în întregime. De aceea, credem că principala explicație rezidă în interesul domnilor români de a plăti mai degrabă în padișahi decât în alte monede. Acest interes avea la bază raportul dintre cursul oficial de primire a padișahiilor de către autoritățile otomane și valoarea intrinsecă a acestor monede. Din decembrie 1583 până în 1590, când s-a interzis primirea padișahiilor în plățile către Vistieria otomană, cursul oficial a fost 1 padișahi = 8 aspri². Dat fiind faptul că după marea devalorizare din 1584—1586 un aspru cântărea oficial 0,384 g de argint și avea o finețe de 0,900, rezultă că era convenabil să se plătească în dirhemi numai dacă piesele reale nu conțineau mai mult de 2,76 g de argint fin. După emiterea asprilor „noi” în anii 1588—1589, raportul s-a modificat, plățile în padișahi fiind convenabile și dacă monedele reale aveau 3,3 g argint fin. Faptul că dirhemii găsiți în tezaure sunt în general de bună calitate, având o greutate medie de peste 3,6 g, nu este neapărat decisiv, deoarece conținutul intrinsec de metal prețios era sigur mai mic, iar piesele substandard erau arareori teaurizate. Pe de altă parte, în ultimii ani au început să iasă la iveală un număr tot mai mare de padișahi falși³. Este semnificativ faptul că dintre toți dirhemii falși publicați până acum, unul singur este o piesă „ușoară” din argint, iar toți ceilalți sunt din aramă cu o pojghiță subțire de argint, ceea ce face să fie inutile discuțiile cu privire la greutatea monedelor. Se confirmă totodată acuzația autorităților otomane din 1590 că multe monede de acest fel erau calpe și din cupru („*șahinin ekseri kalb ve bakir olup*”)⁴. Dată fiind dificultatea de a evita înșelăciunile, autoritățile financiare otomane, conștiente de calitatea proastă a multor padișahi, se grăbeau să folosească aceste monede pentru plăți

¹ *Călători străini*, vol. III, p. 295 (vezi și textul englez la p. 680).

² Mihai Maxim, *O luptă monetară...*, p. 134.

³ Mihaela Blaskó, *Un dirhem otoman fals...*; Mihaela Blaskó, Eugen Nicolae, *Dirhemi otomani falși...*

⁴ Maxim-1975, p. 415.

imediat ce le încasau, evitând să le păstreze în cadrul vistieriei. Astfel, în 1582/1583 încasările în padișahi ale Vistieriei centrale otomane reprezentau 17,11% din valoarea totală, dar ponderea acestor monede în sumele rămase în vistierie (sold) a fost de numai 1,75%¹. Preferința de a face plățile în padișahi, semn sigur că multe monede erau dubioase, a determinat în mod evident o creștere a vitezei lor de circulație comparativ cu alte nominaluri, ceea ce explică de ce padișahiul apare cu o pondere mai mare în plățile consemnate de documentele scrise decât în tezaurele monetare.

Această constatare ne obligă să nuanțăm afirmația că succesul padișahiului ar fi exprimat nevoia economiei otomane (și românești) de a avea o monedă de argint mai puternică, aptă de a face față concurenței monedelor străine². Fără îndoială, padișahiul avea un conținut de argint mai ridicat decât asprul și era deci mai comod în multe tranzacții, dar în mod riguros economic el nu era o monedă „puternică”, deoarece cursul oficial de schimb era peste valoarea intrinsecă a multor monede de acest tip care circulau în realitate, ceea ce făcea ca persoanele avizate să-l trateze ca pe o monedă slabă, încercând să scape de el de îndată ce ajungeau într-un fel sau altul în posesia sa.

În ceea ce privește pătrunderea dirhemilor în Țările Române, Eugen Nicolae și Gabriel Custurea au avansat ideea că ar fi fost două etape distincte: mai întâi dirhemii ar fi sosit în timpul războiului otomano-persan din 1578—1590, iar apoi odată cu declanșarea războiului otomano-habsburgic din 1593—1606, când ar fi fost aduși de către trupele dislocate din Orient³. Asupra primei etape domnește consensul printre specialiști, evidențiindu-se drept cauze ale aflului de dirhemi diminuarea scurgerii lor spre Orient din cauza războiului cu Iranul și trimiterea de provizii din Țările Române spre armatele care luptau pe frontul persan⁴. Ținând cont însă de faptul că cele mai multe dintre aceste provizii nu erau plătite cash, ci valoarea lor era scăzută din haraci, caz în care ele nu puteau genera un flux de padișahi dinspre frontiera orientală a Imperiului otoman spre Țările Române, credem că cea mai mare parte a dirhemilor au sosit în Țările Române prin intermediul negustorilor otomani, veniți cel mai adesea din Istanbul și din celelalte zone centrale ale imperiului. Această presupunere

¹ Halil Sahillioğlu, *op. cit.*, p. 298—299, tab.5.

² Mihai Maxim, *O luptă monetară...*, p. 137; o opinie similară fusese exprimată și de Elena Isăcescu, *Les monnaies ottomanes en Valachie au XVIe siècle (le trésor de Târcoveni, district de Lehliu)*, SAO, VII, 1968, p. 271.

³ Eugen Nicolae, Gabriel Custurea, *op. cit.*, p. 322—324.

⁴ Pentru aceste aprovizionări a se vedea îndeosebi Mihai Maxim, *Les relations roumano-ottomanes entre 1574 et 1594*, RRH, XVI, 1977, nr. 3, p. 480—481; idem, *Regimul economic al dominației otomane în Moldova și Țara Românească în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, Rdl, 32, 1979, nr. 9, p. 1755.

este susținută de afirmația sultanului Murad al III-lea că banii cu care fugise Petru Cercel — printre care se aflau, așa după cum am văzut mai sus, mulți padișahi — fuseseră strânși „de la gelepi și de la sărăcime și de la neguțatori”¹. În condițiile schimburilor inegale ce se statorniciseră între Imperiul otoman și Țările Române era normal ca mulți negustori otomani să încerce să plătească produsele românești cu o monedă pe care ei o știau a fi slabă, adică având o valoare intrinsecă mai mică decât valoarea ei de schimb, dar pe care majoritatea partenerilor lor români abia învățau să o cunoască.

În schimb, ne îndoim că „o nouă și importantă cantitate de dirhemi a pătruns în provinciile europene și în Țările Române în condițiile create de izbucnirea războiului turco-austriac în 1593, când importante forțe din Orient sunt dislocate în părțile Rumeliei, trupe care aduc cu ele dirhemi și aspri aflați în circulație în provinciile de origine”². Faptul că cele mai multe tezaure conținând dirhemi sunt considerate a fi fost îngropate în contextul campaniei din 1595 nu este neapărat concludent, deoarece, după cum au arătat chiar Eugen Nicolae și Gabriel Custurea, interdicția Porții de a mai primi padișahi în plățile oficiale a îngreunat probabil întoarcerea acestora spre Imperiul otoman după 1590³. De aceea, până când vom fi capabili să distingem numismatic dirhemii bătute după 1590 de celelalte emisiuni ale lui Murad al III-lea și vom identifica asemenea emisiuni târzii în descoperirile monetare din Țările Române, nu avem nici o dovadă peremptorie despre acest al doilea val de dirhemi postulat de Eugen Nicolae și Gabriel Custurea. Aceasta nu înseamnă neapărat că un asemenea aflux nu a existat. Totuși, dubiile noastre sunt amplificate de faptul că în plata trupelor angajate împotriva Habsburgilor în Ungaria nu s-au folosit deloc padișahi⁴, ceea ce arată că interdicția din 1590 era respectată riguros și

¹ Veress, vol. III, doc. 35, p. 74.

² Eugen Nicolae, Gabriel Custurea, *op. cit.*, p. 323—324.

³ *Ibidem*, p. 323; adăugăm aici faptul că în descoperirile monetare din Țările Române nu a fost găsit, după știința noastră, nici un dirhem ulterior domniei lui Murad al III-lea (1574—1595), deși emisiunile otomane de *padișahi* în provinciile orientale au continuat — este adevărat, în cantități diminuate — și sub urmașii acestuia până către 1730 (cf. Şevket Pamuk, *Money...*, p. 957).

⁴ Caroline Finkel, *The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593—1606*, Wien, 1988, p. 269—271; este adevărat că în 1603/1604 sunt menționați 55 padișahi care au intrat în vistieria de campanie, dar documentul respectiv nu indică nici o rată de schimb, iar aceste monede nu sunt amintite la plățile efectuate de vistieria de campanie (*ibidem*, p. 271), astfel încât pare sigur că ele nu au fost folosite la retribuirea trupelor. Se cuvine adăugat că dirhemii nu dispăruseră complet din circulația monetară din Ungaria otomană, păstrându-se mai multe mențiuni documentare ale lor din perioada războiului otomano-habsburgic (cf. Octavian Iliescu, *Une monnaie orientale...*, p. 198, notele 5 și 6). În acest context, absența padișahiilor din plățile pentru trupe este cu atât mai semnificativă.

nu avem nici un motiv să credem că în cazul trupelor care luptau în Țara Românească s-ar fi procedat altfel. Or, dacă aportul nou de dirhemi de după 1593 nu a fost suținut de plata trupelor otomane în această monedă, atunci înseamnă că acest aport s-a redus la banii strânși de soldați în Orient și păstrați asupra lor timp de câțiva ani pentru a fi cheltuiți apoi în Europa. Desigur, un asemenea fenomen nu este cu totul exclus, dar trebuie să ținem totuși seama de faptul că soldații secolului al XVI-lea nu erau îndeobște teaurizatori, ci preferau de obicei să cheltuiască rapid soldele primite, astfel încât era puțin probabil să păstreze aceleași monede pentru un număr mai mare de ani. Probabilitatea unei asemenea teaurizări era încă și mai mică în cazul pașahiilor, care, fiind interziși de la o parte din tranzacții după 1590, aveau o acceptabilitate de schimb limitată, fiind deci cu atât mai puțin comizi ca mijloc bănesc de rezervă. Credem deci că acest al doilea val de pașahi a avut, în cel mai bun caz, niște dimensiuni foarte modeste, neputând fi vorba de „o nouă și importantă cantitate de dirhemi“ care ar fi sosit în Țările Române din ultimul deceniu al secolului al XVI-lea.

În concluzie avansăm următorul scenariu: dirhemii au pătruns masiv în spațiul românesc extracarpatic în anii războiului otomano-persan din 1578—1590, principalul canal fiind plățile efectuate de negustorii otomani pentru mărfurile muntene și moldovene exportate spre Istanbul și spre ceilalți poli ai cererii din Imperiul otoman. Fiind considerați o monedă „slabă“ (în sensul descris de noi mai sus), pașahii s-au înscris într-un circuit rapid între Țările Române și Istanbul, fiind folosiți la plățile în contul haraciului și a celorlalte obligații financiare ale Țărilor Române către Poartă și întorcându-se apoi repede cu ocazia achizițiilor de produse românești de către negustorii otomani. Cantitățile rulate au fost considerabile, numai plata haraciului muntean pe anul financiar 1588/1589 angajând mai mult de 926 000 de pașahi; la rândul ei, Moldova a plătit în același an pentru haraci și pentru impozitul special de redresare a monedei imperiale peste 255 000 de pașahi¹. Interdicția din 1590 a „încremenit“ această circulație, blocând o parte dintre dirhemi în Țara Românească și — probabil într-o măsură mai mică — în Moldova. Unii dintre acești dirhemi „reziduali“ au fost folosiți în continuare în tranzacțiile de pe piața internă, așa după cum o dovedește și documentul muntean din 1619, alții au fost probabil exportati discret sau topiți și folosiți la emiterea unor alte monede (această posibilitate era mai mare în Moldova, în timp ce Țara Românească nu mai avea nici o monetărie activă la sfârșitul secolului al XVI-lea și în prima

¹ Calculul nostru după datele din Maxim-1975, p. 409—410.

jumătate a secolului al XVII-lea), iar o parte dintre ei au fost îngropați sau pierduți în contextul politico-militar agitat de după 1594, stând astfel la originea descoperirilor monetare studiate de noi. Oricum, aflurile noi fiind practic excluse din cauza interdicției din 1590 și mai ales din cauza reluării fluxului spre răsărit după încheierea păcii cu Persia în același an, dirhemii au dispărut relativ rapid din circulația monetară a Țărilor Române, prezența lor fiind deci un fenomen de scurtă durată în istoria economică românească.

Monedele otomane de aur, cunoscute și sub numele de sultanini (*sultanî*, *sikke-i sultaniye*, *altun*), au fost și ele prezente în circulația monetară din Țările Române, chiar dacă într-o măsură mai mică decât asprii sau dirhemii de argint. Emise pentru prima dată de Mehmed al II-lea în anul 882 al hegirei (1477/1478)¹, aceste monede s-au aliniat standardului ducăților venețieni și au primit un curs de schimb identic cu al acestora în raport cu asprul. În secolul al XVI-lea monedele otomane de aur au cunoscut două diminuări de greutate în 1526 și în 1566, dar finețea rămânând constant ridicată (0,996), per total ele nu au pierdut decât 1,5% din conținutul de metal prețios.

Tabelul 10

*Modificări în greutatea
monedelor otomane de aur
1477—1618²*

Anul	grame
1477	3,572
1526	3,544
1566	3,517
1618	3,517

În plata haraciului monedele otomane de aur au jucat un rol mai important în Moldova decât în Țara Românească, chiar dacă și în cazul acesteia din urmă sunt principala monedă de aur folosită în acest scop.

¹ Halil Sahillioğlu, *op. cit.*, p. 273—274; aceste prime emisiuni în nume propriu au fost precedate de imitații ale ducăților venețieni (vezi Nicoară Beldiceanu, Irène Beldiceanu-Steinherr, *Les informations les plus anciennes sur les florins ottomans*, în *Festschrift Artuk*, p. 49—58 și Ernest Oberländer-Târnoveanu, comunicare inedită în ședința din 21 aprilie 1992 a Laboratorului de Studii Otomane).

² Tabel alcătuit pe baza datelor din Şevket Pamuk, *Money...*, p. 955—963, tab. A:2 și A:5.

Ponderea monedelor otomane de aur în plata haraciului(%)¹

	1541/1542	1542/1543	1563/1564	1564/1565	1565/1566
Țara Românească	0	—	0	—	0
Moldova	—	0	—	8,45	12,76

	1568/1569	1569/1570	1571/1572	1574/1575	1575/1576	1588/1589	1591/1592
Țara Românească	1,08	0	—	—	—	0,05	—
Moldova	9,22	25,12	12,77	7,2	22,81	0	0

Comparativ cu prezența lor în plata haraciului, monedele otomane de aur apar relativ târziu și într-o proporție redusă în descoperirile monetare. Astfel, în Țara Românească ele nu apar în nici un tezaur încheiat în secolul al XVI-lea, iar în Moldova sunt prezente numai în tezaurul de la Bălțata (încheiat 1595); doar în Transilvania s-au găsit sultanini în două tezaure de la sfârșitul secolului al XVI-lea, și anume în tezaurele de la Stupini (încheiat 1596) și Oradea (încheiat 1597). Un număr sporit de sultanini emiși în secolul al XVI-lea au ieșit la iveală în mai multe tezaure încheiate în primul sfert al secolului al XVII-lea, cum ar fi cele de la Dezghinje, Galați, Tanacu, Săliște, Baia Mare, Cucuruzeni și Moscovei. Această prezență compactă a monedelor otomane de aur în ultimii ani ai secolului al XVI-lea și la începutul secolului al XVII-lea nu este un fenomen strict românesc, ci este la fel de vizibilă și în Ungaria², în Polonia și chiar mai departe în Europa centrală³. Ea pare să se datoreze unei conjuncturi speciale, determinată pe de o parte de intensificarea prezenței militare otomane în zona Dunării în contextul războiului din 1593—1606, știut fiind faptul că în timpul acestui război trupele otomane au fost plătite în cea mai mare parte în aur⁴, și pe de altă parte de modificările ratei bimetalice și de fluxul argintului

¹ Maxim-1975, p. 409—410, tab. 1—2. La datele cuprinse în acest tabel mai trebuie adăugată informația inedită prezentată de dl. Mihai Maxim într-o comunicare susținută în cadrul Centrului de Studii Turco-Otomane la 21 decembrie 1995, potrivit căreia 1,2% din haraciul Moldovei pe anul financiar 1533/1534 ar fi fost plătit în sultanini; în schimb, această monedă a lipsit din plata haraciului Țării Românești, efectuată integral în aspri.

² I. Gedai, *op. cit.*, p. 113—116.

³ Andrzej Mikolajczyk, *Polish-Ottoman Monetary Relations in the Light of Numismatic Evidence (16th to 18th Century)*, WN, XXIX, 1985, nr. 1—2, p. 91—93 și 97—98.

⁴ În 1599—1601 trupele otomane din Ungaria au fost plătite în proporție de 71,3% în aur; ulterior ponderea plăților în aur a mai scăzut întrucâtva, fiind de 66,7% în 1602—1603 și 55,9% în 1603—1604 (calculule noastre după tabelele alcătuite de Caroline Finkel, *op. cit.*, p. 269—271).

europă spre Imperiul otoman și mai departe spre Orient, care atrăgea un flux de sens contrar de aur otoman spre Europa centrală.

Ținând cont de faptul că monedele otomane de aur găsite în tezaurele din Țările Române se leagă de acest aflux special de aur otoman de la cumpăna secolelor al XVI-lea și al XVII-lea, rămâne nelămurit faptul că prezența acestor monede în plata haraciului în deceniile 4 și 7—8 ale secolului al XVI-lea nu are nici un corespondent în descoperirile monetare încheiate în această perioadă. În lipsa unei explicații convingătoare, este de sperat că viitoarele descoperiri să scoată la iveală monede otomane de aur și în contexte arheologico-numismatice databile în al doilea și al treilea sfert al secolului al XVI-lea.

În ceea ce privește centrele unde au fost bătute monedele otomane de aur găsite în tezaurele din Țările Române, numărul infim al pieselor ferm identificate ne-a împiedicat să alcătuim un tabel numai cu sultaninii din tezaurele încheiate în secolul al XVI-lea. Am inclus deci în tabel și monedele otomane de aur emise în secolul al XVI-lea din mai multe tezaure monetare încheiate la începutul secolului al XVII-lea.

Tabelul 12

*Structura pe monetării
a monedelor otomane de aur
găsite în tezaurele din Țările Române¹*

Monetăria	Süley- man I	Selim II	Murad III	Mehmed III	Total	% din total
Karatova	—	—	1	—	1	1,6
Sidrekipsi	2	—	—	—	2	3,3
Istanbul	3	—	4	4	11	18
Amid	—	—	—	1	1	1,6
Alep	2	2	—	1	5	8,2
Damasc	—	—	—	1	1	1,6
Bagdad	2	—	—	—	2	3,3
Cairo	17	2	13	4	36	59
?	1	—	1	—	2	3,3
Total	27	4	19	11	61	100

¹ În tabel au fost incluși sultaninii din tezaurele de la Bălțata, Stupini, Dezghinje, Tanacu, Săliște, Baia Mare, Cucuruzeni și Moscovei; cei găsiți în tezaurele de la Oradea și Galați nu au putut fi folosiți, deoarece la publicarea respectivelor tezaure nu s-a indicat pentru nici o monedă monetăria.

Desigur, dat fiind numărul mic de piese, datele din tabelul de mai sus trebuie folosite cu prudență, deoarece ele sunt vulnerabile la orice nouă descoperire monetară. Totuși, câteva concluzii se pot desprinde. Mai întâi, cea mai mare parte a monedelor otomane de aur din secolul al XVI-lea care au ajuns în Țările Române au fost emise la Cairo, urmat — la distanță — de Istanbul¹. Primatul Egiptului în emisiunile otomane de sultanini nu este o surpriză, știut fiind faptul că principala sursă de aur a lumii otomane era Africa Neagră. Aurul african era apoi bătut în monede la Cairo și expediat apoi spre Istanbul. După Halil Sahillioğlu, acest flux politic de aur dinspre Egipt spre Istanbul atingea în secolul al XVI-lea circa 400 000—600 000 de sultanini anual². De semnalat și faptul că monetăriile orientale (Alep, Damasc, Bagdad și Amid) devansează și ele sensibil pe cele din teritoriile europene ale Imperiului otoman, ceea ce indică o configurație radical deosebită a geografiei emisiunilor otomane de monede de aur de față de cea a emisiunilor de aspri.

Monedele otomane de cupru (*mangîr*)³ prezintă o situație cu totul deosebită față de tipurile otomane de monede analizate până acum. În Imperiul otoman ele circulau la un curs forțat, fără vreo legătură cu valoarea lor intrinsecă. Acceptarea lor în tranzacții depindea de voința autorităților otomane, ca și de capacitatea acestora de a impune supușilor primirea acestora în schimbul mărfurilor lor. Această voință a autorităților nu era lipsită de ambiguități, deoarece până în 1687 monedele de cupru nu erau primite la plata dărilor către stat. Pe de altă parte, din timp în timp statul scotea o emisiune nouă, de obicei prin intermediul atelierelor monetare din orașele mari⁴, iar piesele vechi încetau

¹ Această concluzie este întărită și de semnalarea că cei 27 de sultanini din tezaurul de la Oradea, emiși în intervalul 1520—1595, provin în exclusivitate din monetăriile de la Cairo și Istanbul.

² Halil Sahillioğlu, *op. cit.*, p. 279—281; Mihai Maxim, *Egiptul otoman în secolele XVI—XVII în lumina unor noi izvoare și cercetări*, Rdl, 33, 1980, nr. 4, p. 728. Pentru circuitul aurului african via Cairo spre Istanbul vezi și Terence Walz, *Gold and silver exchange between Egypt and Sudan, 16th—18th centuries*, în J. F. Richards (ed.), *Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern Worlds*, Durham, 1983, p. 305—328.

³ Informațiile referitoare la acest tip de monede sunt preluate după Mihaela Blaskó, Eugen Nicolae, *Contribuții la studiul monedelor de cupru otomane din secolele XV—XVI*, BSNR, LXXVII—LXXIX, 1983—1985, nr. 131—133, p. 297—307.

⁴ Astfel, din 21 de monede otomane de cupru emise de la Bayezid al II-lea la Murad al III-lea și găsite în întreg spațiul românesc, deci atât în teritoriile aflate sub administrație otomană cât și în statele românești, 11 au fost emise la Istanbul, 3 la Edirne, 1 la Bursa, 1 la Damasc, 1 la Alep, 2 la Cairo și 2 într-un atelier neprecizat (*ibidem*, p. 299-302; Eugen Nicolae, Vasile Donoiu, *Monede de cupru otomane din secolele XIV—XVI descoperite în Dobrogea*, BSNR, LXXX—LXXXV, 1986—1991, nr. 134—139, p. 299—302).

să mai aibă o susținere legală, ceea ce făcea ca cele rămase la diverși posesori particulari să-și piardă subit bruma de valoare. Din aceste motive emisiunile de monede de cupru au fost apreciate și ca un substitut de fiscalitate, o modalitate de a atrage produsele și/sau banii buni, de aur sau argint, oferind în schimb supușilor monede lipsite de o valoare intrinsecă echivalentă. Fiind o monedă cu acceptabilitate redusă și nesigură, mangîrii nu erau tezurizați aproape niciodată. Totodată, ei circulau în mai mare măsură în teritoriile mai bine controlate de autoritățile otomane, și erau acceptați într-o măsură din ce în ce mai mică cu cât scădea această autoritate.

În Țările Române monedele otomane de cupru au fost găsite în număr foarte mic, majoritatea descoperirilor inventariate de Mihaela Blaskó și Eugen Nicolae având proveniența necunoscută sau fiind recuperate în teritoriile aflate sub administrație otomană, îndeosebi în Dobrogea. Lipsa datelor precise referitoare la condițiile recuperării acestor monede indică în mod clar faptul că ele provin din descoperiri întâmplătoare și nu din tezaure. Totodată, monedele otomane de cupru nu apar în nici unul dintre tezaurele încheiate în secolul al XVI-lea pe care le-am studiat¹. De altfel, am arătat mai sus că tezurizarea mangîrilor era un comportament puțin rațional din punct de vedere economic.

Dacă ar fi să conchidem cu privire la aportul monedelor otomane la circulația monetară a Țărilor Române, ar trebui să spunem că studiul tezaurelor relevă „predarea ștafetei“ de la aspri, care predomină în a doua jumătate a secolului al XV-lea și în primele trei sferturi ale secolului al XVI-lea, la padișahi, care se impun în deceniul 9 al secolului al XVI-lea, și apoi la sultanini, care pătrund masiv în circulație în ultimii ani ai secolului al XVI-lea și în prima parte a secolului al XVII-lea. Totodată însă, ponderea de ansamblu a Imperiului otoman în aprovizionarea cu monedă a spațiului românesc cunoaște o scădere evidentă în ultima parte a secolului al XVI-lea, crescând în schimb ponderea monedelor provenite din lumea creștină. Astfel, dacă asprii dominau categoric circulația monetară din Țara Românească și dețineau un rol deloc de neglijat în Moldova, fiind mai puțin importanți numai în Transilvania, dirhemii predomină pentru un scurt timp numai în Țara Românească, sunt folosiți efemer în Moldova și practic nu pătrund în Transilvania, iar monedele otomane de aur sunt numai unele dintre monedele mari care circulă în spațiul românesc la

¹ Mihaela Blaskó și Eugen Nicolae menționează totuși că una dintre monedele otomane de cupru pe care le descriu ar proveni din tezaurul de la Forăști, comuna Groșnița, județul Iași (*op. cit.*, p. 301). Acest tezaur este foarte puțin cunoscut, fiind descris cu totul nesatisfăcător în bibliografia de specialitate (RAI, p. 161, XXXI.3.B), astfel încât nu ne putem pronunța mai ferm în privința acestei prezențe insolite a unui *mangîr* într-un tezaur românesc de secol XVI.

cumpăna secolelor al XVI-lea și al XVII-lea. Ponderea Imperiului otoman în circulația monetară din Țările Române avea să crească din nou în secolul al XVIII-lea, dar atunci avea să aibă la bază alte condiții istorice și alte tipuri monetare.

I.2.2. Regatul Ungariei

Secolul al XVI-lea a fost dramatic din punct de vedere politic pentru regatul Ungariei, impactul otoman ducând la destrămarea sa în trei părți: Ungaria superioară, stăpânită de Habsburgi, *beylerbeylik*-ul otoman de Buda și principatul Transilvaniei. Pe de altă parte, multe dintre monetăriile fiind înaintea de prăbușirea regatului Ungariei din anii 1526—1541 au continuat să funcționeze și după această dată. Date fiind aceste dificultăți, am optat pentru aplicarea criteriului politic în delimitarea zonelor și monetăriilor considerate ca aparținând de regatul Ungariei. Astfel, monedele emise în monetării din Transilvania în numele lui Matia Corvin, Vladislav al II-lea, Ludovic al II-lea, Ioan Zápolya, Ferdinand I și Ioan Sigismund au fost incluse la Ungaria, deoarece acești suverani au bătut aceste monede în calitate de regi ai Ungariei; în schimb, emisiunile lui Sigismund Báthory au fost făcute în calitate de principe al Transilvaniei și au fost incluse deci într-o grupă separată. Pe de altă parte, monedele bătute în monetăriile din Ungaria superioară după 1526 au rămas tot la Ungaria, deoarece Habsburgii au continuat să le emită după tipurile tradiționale ale regatului Ungariei și în calitate de regi ai Ungariei. În fine, am inclus la Ungaria și cele câteva monede mărunte de argint emise la Aquileea în primele decenii ale secolului al XV-lea, deoarece acestea erau asemănătoare dinarilor ungurești¹ și au ajuns împreună cu aceștia în tezaurile transilvănene și moldovenești în care au fost găsite.

Datorită faptului că regatul Ungariei dispunea de importante resurse miniere de metale prețioase², sistemul său monetar era unul bazat deopotrivă pe monedele de aur și pe cele de argint. Astfel, după reforma monetară a lui

¹ De altfel, o parte dintre aceste monede emise la Aquileea în prima jumătate a secolului al XV-lea au fost rebătute în Ungaria în timpul domniei lui Matia Corvin, cf. Günther Probszt, *Österreichische Münz- und Geldgeschichte. Von den Anfängen bis 1918*, Wien—Köln—Graz, 1973, p. 252.

² Oszkár Paulinyi, *The Crown Monopoly of the refining Metallurgy of Precious Metals and the Technology of the Cameral Refineries in Hungary and Transylvania in the Period of Advanced and Late Feudalism (1325—1700) with Data and Output*, în Hermann Kellenbenz (hrsg.), *Precious metals in the age of expansion. Papers of the XIVth International Congress of the Historical Sciences*, Stuttgart, 1981, p. 27—39.

Matia Corvin din 1467, sistemul monetar al regatului se baza pe dinarii mărunți de argint și pe florinii (ducații) de aur, stabilindu-se raportul de 1 florin = 100 dinari. Pe lângă aceste două tipuri monetare principale, s-au mai emis în cantitate mai mică groși (valorând 4 dinari) și oboli (valorând 1/2 dinari). După 1552 s-au bătut și monede mari de argint după etalonul talerilor germani¹. În ceea ce privește atelierile monetare, cele mai importante dintre acestea erau plasate în imediata vecinătate a minelor de argint și aur din Ungaria superioară și din Transilvania. Din această categorie de monetării fac parte cele de la Kremnitz (Kremnica, Körmöcbánya), Kosice (Kassau) și Baia Mare (Nagybánya). În cantități mai mici s-au emis monede și în ateliere situate în orașele mai importante ale regatului, cum ar fi Buda, Bratislava, Visegrád, Cluj (sub Ioan Zápolya) și Sibiu. Ca un element insolit, menționăm faptul că Matia Corvin a bătut monedă în calitate de rege al Ungariei și la Viena în anii 1485 — 1490, când acest oraș se afla sub stăpânirea sa².

Dintre aceste tipuri de emisiuni, în Țările Române s-au găsit în tezaure dinari, florini de aur, taleri, jumătăți de taler și — numai în Transilvania — oboli. De asemenea, în tezaurul de la Huedin (Cetatea Veche) a fost găsit și un gros emis la Kremnitz în numele lui Rudolf al II-lea în anul 1582, dar pe baza acestei piese — după știința noastră singulară în descoperirile monetare de secol XVI — nu putem trage concluzii cu privire la eventuala circulație a acestui tip monetar în spațiul românesc în acest secol. Până acum nu știm să se fi găsit groși ungurești în tezaurele românești încheiate în secolul al XVI-lea. Totalizând, ponderea monedelor emise pentru regatul Ungariei se prezintă astfel în cadrul tezaurelor monetare analizate de noi:

Tabelul 13

Ponderea emisiunilor ungare în structura tezaurelor monetare încheiate în secolul al XVI-lea (%)

	1501 — 1580	1581 — 1600
Țara Românească	11	26
Moldova	46,6	10,9

Să remarcăm mai întâi o anume nesincronizare între cele două principate românești extracarpătice. În Moldova monedele provenite din regatul Ungariei predomină încă din prima parte a secolului și cedează apoi în fața monedelor poloneze și occidentale, în timp ce în Țara Românească ponderea lor, mino-

¹ Lajos Huszár, *op. cit.*, p. 13 — 14.

² *Ibidem*, p. 23 — 26.

ritară în primele două treimi ale secolului, crește puternic în ultima treime a acestui secol.

O comparație a acestor cifre cu cele rezultate din analiza plăților în contul haraciului ni se pare nerelevantă în acest punct, deoarece dinarii ungurești nu apar deloc în aceste plăți, ceea ce diminuează artificial partea emisiunilor ungurești în acest ultim caz. O asemenea comparație va putea însă să fie făcută atunci când vom analiza circulația florinilor ungurești de aur, prezenți atât în tezaure, cât și în plata haraciului.

Dinarii sunt moneda unguerească cea mai frecvent folosită în Țările Române în secolul al XVI-lea. Emisiunile ungurești de dinari, începute încă din timpul lui Ștefan cel Sfânt, au cunoscut mari variații până în anul 1467¹, când regele Matia Corvin a stabilit ca dintr-o marcă de Buda (245,5 g) să se bată 416 dinari, ceea ce însemna că un dinar urma să aibă o greutate brută de 0,58 g și o finețe de 0,500, deci 0,29 g argint fin². Pe baza acestui etalon au fost emise mari cantități de dinari atât în timpul lui Matia Corvin cât și sub Vladislav al II-lea (1490—1516). În anii 1521—1525 a avut loc o încercare de devalorizare a monedei, emițându-se așa-numita *nova moneta*, cu finețe și conținut de argint mult diminuate³. Încercarea regalității de a impune cotarea noilor emisiuni la paritate cu vechii dinari a provocat o amplă rezistență, dieta hotărând în 1525 revenirea la vechiul etalon și retragerea din circulație a emisiunilor de *nova moneta*⁴. După 1526 principalele monetării ale regatului au căzut în stăpânirea lui Ferdinand I, care a continuat să emită dinari după etalonul vechi al regatului Ungariei, cu singura modificare că dintr-o marcă de Buda se băteau acum 420 de dinari în loc de 416. Ioan Zápolya a emis și el dinari de bună calitate la Cluj, dar aceste emisiuni au fost intermitente și neînsemnate cantitativ comparativ cu cele ale rivalului său; ele au fost eclipsate și de falsurile puse în circulație de atelierele nobiliare clandestine care au funcționat intens în al doilea sfert al secolului al XVI-lea⁵. Ioan Sigismund a emis și el dinari la Baia

¹ *Ibidem*, p. 11—13; Octavian Iliescu, *Moneda...*, p. 39—40.

² *Ibidem*, p. 13. Și în continuare, acolo unde nu se menționează explicit altfel, datele despre evoluția dinarului sunt preluate după lucrarea lui Lajos Huszár.

³ Peter Ratkos, *Die Entwertung der ungarischen Kleinmünze in 1521 und ihre Auswirkungen in der Slowakei bis 1526*, „Studia Historica Slovaca“, I, 1963, p. 30—62.

⁴ Pentru condițiile acestei retrageri din circulație a se vedea și scrisoarea regelui Ludovic al II-lea în Georgius Pray, *Epistolae procerum Regni Hungaricae. Pars I (1490—1531)*, Posonii, 1806, p. 252—253.

⁵ Frigyes Kahler, *Angaben zur Frage der Münzfälschung während des Mittelalters in Mitteleuropa*, în I. Gedai, K. Biró-Sey (ed.), *Proceedings of the International Numismatic Symposium*, Budapest, 1980, p. 150—153; Francisc Pap, *Circulația monetară în Transilvania în perioada 1526—1571*, AMN, XXIV—XXV, 1987—1988, p. 624—625.

Mare după 1556, dar, la fel ca și în cazul tatălui său, emisiunile lui au fost modeste cantitativ. În schimb, emisiunile de dinari ale Habsburgilor în calitate de regi ai Ungariei au continuat masiv de-a lungul celei mai mari părți a secolului în monetăriile din Ungaria superioară¹, și pentru o scurtă vreme în deceniul 6 și în monetăria de la Sibiu. Dinarul a cunoscut o reducere infimă de greutate în 1546, când s-a stabilit să se bată 436 monede dintr-o marcă de Buda de argint, apoi o scădere a fineții de la 0,500 la 0,438 în 1574 și o nouă diminuare a greutateii în 1582, când s-a hotărât să se emită 446 dinari dintr-o marcă de Buda. Oricum însă, dacă facem abstracție de momentul *nova moneta*, atunci timp de 100 de ani după reforma monetară a lui Matia Corvin dinarul a pierdut mai puțin de 5% din conținutul său intrinsec de metal prețios, iar până la sfârșitul secolului al XVI-lea pierderea din conținutul de argint a fost de circa 20%. Devalorizarea accentuată a dinarului avea să se declanșeze abia după 1607, culminând în anii 1619–1625 și ieșind practic din zona noastră de interes.

Tabelul 14

*Modificări în conținutul de argint
al dinarilor ungurești 1467–1607²*

Anul	g brutto	g Ag
1467	0,59	0,29
1521	0,61	0,15
1526	0,58	0,29
1546	0,56	0,28
1574	0,56	0,24
1582	0,55	0,23
1607	0,55	0,20

Se cuvine remarcat că în ciuda faptului că era o monedă mai degrabă mărunță și că a servit și drept monedă de cont, dinarul unguresc s-a bucurat de

¹ Astfel, la Kremnitz, monetăria cea mai importantă din Ungaria controlată de Habsburgi, s-au bătut în anii 1531–1548 în medie peste 15 milioane de dinari anual (cf. Vera Zimányi, *Economy and Society in Sixteenth and Seventeenth Century Hungary (1526–1650)*, Budapesta, 1987, p. 19) și 16,8 milioane de dinari în medie anuală în deceniul 1571–1580 (cf. János Buza, „Ungerlein 1678“. *Die Verbannung des ungarischen Denars aus dem Geldumlauf der Reichsstadt Nürnberg*, „Mitteilungen des Vereins für Geschichte der Stadt Nürnberg“, 79, 1992, p. 158); regretăm că monografia Stefan Kazimir, Josef Hlinka et al., *Kremnicka mincovňa 1328–1978*, Kremnica, 1978, nu ne-a fost accesibilă.

² Lajos Huszár, *op. cit.*, p. 13–14.

o remarcabilă stabilitate comparativ cu alte monede de același fel din secolul al XVI-lea.

Dinarii ungurești sunt prezenți în secolul al XVI-lea atât în documentele scrise, unde termenul folosit pentru a-i desemna în textele slavone și românești este acela de „bani“, cât și în descoperiri monetare din întreg spațiul românesc. Se observă însă diferențe sensibile de pondere și de cronologie a pătrunderii lor în circulație. Firesc, ponderea cea mai mare o dețin în Transilvania, unde până către 1580 tezaurele monetare sunt compuse fie în totalitate din dinari¹, fie din dinari în combinație cu alte monede², dinarii asigurând însă și în aceste cazuri peste 90% din valoarea monedelor. Și în ultimele două decenii ale secolului al XVI-lea dinarii par să rămână majoritari în circulația monetară transilvăneană, dar ponderea lor este în scădere datorită pătrunderii monedelor mari central- și vest-europene și a monedelor mărunte poloneze, cehe și germane³. În Moldova dinarii sunt majoritari în intervalul 1501 — 1580 și păstrează apoi un procentaj respectabil în ultimele două decenii ale secolului al XVI-lea, fiind însă și aici în declin datorită pătrunderii monedelor mari central- și vest-europene și a monedelor mărunte poloneze. În Țara Românească se observă în schimb o creștere a ponderii dinarilor de pe la mijlocul secolului al XVI-lea, dar fără a deveni vreodată majoritari valoric. Totodată, în principatul muntean reculul dinarilor s-a produs abia mai târziu în secolul al XVII-lea.

Tabelul 15

Ponderea dinarilor ungurești în structura tezaurelor monetare încheiate în secolul al XVI-lea (%)

	1501 — 1580	1581 — 1600
Țara Românească	11	19,8
Moldova	46.6	9,3

Remarcăm mai întâi faptul că dinarii sunt cei care determină dinamica ponderii monedelor ungurești în structura tezaurelor din principatele

¹ Amintim aici cu titlu de exemplu tezaurele de la Sălciva, Enciu, Ohaba Streiului, Satu Mare, Dumbrăvița și Lechința de Mureș.

² Amintim în acest sens tezaurele de la Șieu și de la Iara. Liste mai complete ale descoperirilor monetare, grupate însă în mod diferit, la Francisc Pap (*Pénczforgalom a XIV. — XV. századi Erdélyiben. Éremleletek tanúsága*, NK, XCII — XCIII, 1993 — 1994, p. 55 — 57, *Circulația monetară...*, p. 627 — 628 și *Aspecte...*, p. 77 — 82), care ajunge la aceeași concluzie cu privire la precumpănirea dinarilor în structura descoperirilor monetare.

³ Francisc Pap, *Aspecte...*, p. 68 — 70.

extracarpatică, celelalte tipuri de monede ungurești având un rol — și acela redus — doar după 1580. Totodată, evoluția divergentă a ponderii dinarilor în principatele extracarpatică sugerează diferențe cronologice în pătrunderea lor în circulația monetară din diferitele provincii istorice românești. Pentru verificarea acestei ipoteze am procedat la defalcarea pe emitenți a dinarilor ungurești găsiți în tezaurele din Țara Românească și Moldova, luând totodată ca martor și un eșantion de tezaure conținând dinari din Transilvania¹.

Tabelul 16

*Structura pe emitenți a dinarilor ungurești
din tezaurele încheiate în secolul al XVI-lea (%)*

Emitentul	Transilvania	Moldova	Țara Românească
Matia Corvin	9,8	70,8	0,7
Vladislav II	7,3	27,4	0,5
Ludovic II	2,8	0,3	0,8
Ioan Zápolya	0,04	—	0,1
Ferdinand I	40,6	0,8	61,8
Ioan Sigismund	0,1	—	0,6
Maximilian II	18,2	0,4	28,3
Rudolf II	21,2	0,3	7,2

Acest tabel confirmă ideea diferențelor mari între provinciile românești. Într-un fel diferențele sunt chiar prea mari, cerând unele explicații suplimentare. Astfel, dintre cele trei provincii românești, Transilvania ar fi trebuit să primească dinarii în modul cel mai regulat, fluctuațiile trebuind în mod obiectiv să fie mai mici decât în teritoriile extracarpatică. Disproporția creată între emisiunile lui Ferdinand I, Maximilian al II-lea și Rudolf al II-lea pe de o parte, și cele ale lui Matia Corvin și Vladislav al II-lea pe de altă parte, nu se datorează atât unei creșteri a volumului emisiunilor, neatestată documentar la asemenea proporții, deoarece și în perioada 1468—1516 emisiunile de dinari au fost masive, ci mai ales faptului că numărul tezaurelor încheiate în ultima decadă a secolului al XVI-lea este mai mare decât cel al tezaurelor încheiate în toate celelalte 9 decenii, ceea ce evident deformează statistica în favoarea emisiunilor

¹ Am folosit în acest scop informațiile existente despre dinarii din tezaurele de la Sălciva, Sieu II, Iara, Enciu, Ohaba Streiului, Dumbrăvița, Lechința de Mureș, Iclozel, Răstoțu Mare, Ghirișu Român, Hotoan, Lunca Târnavei, Ribița, Călnic, Radna, Slătinița, Hațeg, Târnaveni, Alba Iulia, Șeica Mică, Pozmuș, Huedin (Cetatea veche), Șona, Sângeorgiu de Pădure, Visuia, Lăpușnic, Sighișoara, Băgaciu, Borzești și Mihai Viteazu II, totalizând peste 19 000 de dinari.

mai târziu. De aceea gruparea tezaurelor pe intervale temporale mai restrânse este de natură să surprindă mai bine ritmul intrării în circulație a diverselor emisiuni de dinari. Diviziunile temporale la care ne-am oprit sunt menite să permită realizarea comparațiilor între cele trei state românești, evitând totodată dificultățile legate de datarea tezaurelor încheiate cu aspri emiși de Süleyman I, dificultăți care interzic subdivizarea intervalului 1521—1566.

Tabelul 17

*Structura pe emitenți a dinarilor ungurești
din tezaurele găsite în Transilvania (%)*

Emitentul	1501—1520	1521—1565	1566—1580	1581—1600
Nr. tezaure conținând dinari	2/2	6/6	3/3	26/31
Matia Corvin	93,9	36		1,4
Vladislav II	5,9	36		2,5
Ludovic II		6,5	0,9	2,4
Ioan Zápolya		0,1		0,03
Ferdinand I		21,2	91,3	42,3
Ioan Sigismund			0,3	0,1
Maximilian II			8,3	23,3
Rudolf II			0,1	28

Dincolo de micile anomalii datorate numărului uneori redus de tezaure și de monede, cum ar fi absența completă a dinarilor de la Matia Corvin și de la Vladislav al II-lea în grupa de tezaure încheiate în anii 1566—1580, datele din acest tabel reflectă înlocuirea treptată a emisiunilor mai vechi de către cele mai noi, fenomen observat de altfel și în cazul tezaurelor din Ungaria¹, simptom al unei aprovizionări ritmice cu dinari.

În Țara Românească și în Moldova situația este sensibil diferită. Astfel, în Moldova dinarii pătrund masiv încă de la sfârșitul secolului al XV-lea, fiind prezenți în 33 din cele 48 de tezaure de secol XVI studiate de noi. Pentru o pătrundere timpurie pledează și prevalența dinarilor emiși în timpul lui Matia Corvin și Vladislav al II-lea comparativ cu emisiunile lui Ferdinand I, Maximilian al II-lea și Rudolf al II-lea chiar și în tezaurele încheiate în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Înlocuirea redusă a emisiunilor mai vechi cu cele mai noi indică o încetinire clară a ritmului și volumului aprovizionării cu dinari.

¹ A se vedea analiza statistică a lui V. Székely György, *Hunyadi Mátyás Madonnás denárai a pénzforgalomban*, în *A Magyar Numizmatikai Társulat Evkönyve 1981—1982*, Budapest, 1991, p. 177—190.

*Structura pe emitenți a dinarilor ungurești
din tezaurele găsite în Moldova (%)*

Emitentul	1501—1520	1521—1565	1566—1580	1581—1600
Nr. tezaure conținând dinari	5/6	4/10	9/10	16/25
Matia Corvin	75,7	75	71,9	61,2
Vladislav II	22,8	23,2	27,6	29,8
Ludovic II	1,4	1,6	0,2	0,1
Ferdinand I		0,1	0,2	4,6
Maximilian II			0,1	2,2
Rudolf II				1,8

Dintre aspectele ocultate de analiza statistică trebuie să menționăm că persistența dinarilor lui Matia Corvin și Vladislav al II-lea este deosebit de pregnantă în tezaurele cuprinzând un număr mai mare de piese, în timp ce în altele unde numărul dinarilor este mai redus aceste emisiuni lipsesc. Repartiția neuniformă în tezaure este — după părerea noastră — un element care atestă tendința de retragere din circulația curentă a dinarilor vechi, tendință care avea să se amplifice în tezaurele de secol XVII, în care dinarii de la Ferdinand I devin — în fine — majoritari în rândurile acestui tip monetar.

Țara Românească prezintă o structură complet diferită. Dinarii de la Matia Corvin și Vladislav al II-lea, fără a lipsi cu totul, au pătruns în număr relativ mic în circulația monetară, astfel încât noile emisiuni ale lui Ferdinand I și ale urmașilor săi se impun categoric în structura tezaurelor. De menționat totuși faptul că seriile relativ complete ale dinarilor de la Ferdinand I par să ateste o penetrație treptată și nu un val conjunctural.

Tabelul 19

*Structura pe emitenți a dinarilor ungurești
din tezaurele găsite în Țara Românească (%)*

Emitentul	1501—1520	1521—1565	1566—1580	1581—1600
Nr. tezaure conținând dinari	1/3	2/7	3/5	6/13
Matia Corvin	44,4		0,5	0,6
Vladislav II	55,5		1,1	0,3
Ludovic II			2,2	0,8
Ioan Zápolya				0,1
Ferdinand I		100	81,6	60,8
Ioan Sigismund			10,3	0,06
Maximilian II			4,3	29,7
Rudolf II				7,6

O primă observație vizează anomalia absenței totale a dinarilor de la Matia Corvin și Vladislav al II-lea în tezaurele încheiate în intervalul 1521 — 1565. Explicația acestei anomalii rezidă în faptul că cele două descoperiri monetare din această perioadă conținând dinari, tezaurele de la Cârligu Mare și Năeni, ambele din nord-estul Munteniei, sunt amândouă de fapt niște mici depozite de câte 4 dinari de la Ferdinand I. Evident, în acest caz, la fel ca și în cazul subgrupeii 1501 — 1520, care are la bază un singur tezaur mai degrabă modest ca dimensiuni, orice nouă descoperire monetară poate modifica substanțial procentajele diferiților emitenți. Această observație se constituie și într-un avertisment cu privire la relativitatea calculelor statistice, mai ales atunci când ele au la bază un număr insuficient de informații documentare.

Pătrunderea relativ târzie a dinarilor ungurești în circulația monetară din Țara Românească credem că se datorează evoluției balanței comerciale dintre Transilvania și Țara Românească. Astfel, registrele vamale brașovene atestă prevalența importurilor de la Brașov asupra exporturilor de produse muntene spre Transilvania prin Brașov, raport care însă se schimbă radical spre mijlocul secolului al XVI-lea, odată cu prăbușirea importurilor muntene și cu creșterea semnificativă a exporturilor Țării Românești¹. Balanța comercială a influențat circulația monetară, la începutul secolului al XVI-lea asprii jucând un rol important în circulația monetară de la Brașov, în timp ce de pe la mijlocul secolului al XVI-lea dinarii ungurești încep să pătrundă în număr mare la sud de Carpați.

În ceea ce privește structura pe monetării a dinarilor ajunși în Țările Române, prevalează categoric monedele emise la Kremnitz, care dau peste 90% din total și care sunt singurele care prezintă serii cronologice aproape complete. Pe locul al doilea se situează monetăria de la Baia Mare, care dă aproximativ 10% din totalul dinarilor lui Matia Corvin, dar care ulterior a funcționat discontinuu, având deci o cotă mult scăzută pentru ceilalți emitenți. Excepție face desigur Ioan Sigismund Zápolya, care a emis dinari numai la Baia Mare. În fine, celelalte monetării active din teritoriile stăpânite la un moment sau altul de regatul Ungariei — Kassau, Viena, Visegrad, Buda, Bratislava, Sibiu și Cluj — sunt reprezentate numai de un număr redus de monede, nici una dintre ele neatingând 1% din numărul total de dinari găsiți în tezaurele de secol XVI. Se poate aprecia că disproporția dintre volumul producției monetare în diversele monetării a exclus funcționarea semnificativă a criteriului proximității, criteriu care a funcționat în schimb în cazul asprilor.

Florinii ungurești de aur (*floreni hungaricales*) au fost emiși de regatul Ungariei începând cu anul 1325 după modelul monedei de aur florentine, având

¹ Radu Manolescu, *op. cit.*, p. 177.

o greutate brută de 3,55 g, puritatea de 23 de carate și 9 grăunțe (0,989), deci un conținut de 3,52 g aur pur¹. Spre deosebire de alte monede supuse unor devalorizări substanțiale, florinul unguresc și-a păstrat valoarea ridicată, având în secolul al XVI-lea în jur de 3,50 g aur. Emis în cantități mari în ultimele decenii ale secolului al XV-lea² dar și ulterior, florinul unguresc a fost una dintre monedele cele mai căutate în Europa secolelor XV—XVI, fiind atestat în mod semnificativ nu numai în zonele învecinate regatului Ungariei, dar și în nordul Germaniei³ și în Imperiul otoman⁴; totodată, florinii ungurești au servit drept etalon în ceea ce privește monedele de aur în Polonia⁵, și au fost imitați în emisiunile Provinciilor Unite⁶.

În documentele românești florinii ungurești apar sub denumiri variate, cum ar fi acelea de „florinți“, „zloți roșii“ sau „ughi“. Ei sunt atestați în cele mai variate ipostaze: în tranzacțiile funciare⁷, în comerțul nu numai cu Ungaria, ci și cu alte state, de exemplu cu Polonia⁸, în operațiunile de credit⁹, în averile rămase după moarte¹⁰ sau furate¹¹, în daniile pentru mănăstiri¹² și biserici¹³, în

¹ Lajos Huszár, *op. cit.*, p. 12.

² Estimările lui Oszkár Paulinyi indică o producție de aur de 6 742 mărci de Buda anual pentru cămara regală din Kremnitz în anii 1486—1492, 2 470 mărci de Buda pentru Baia Mare în 1481—1482, și 900—1050 mărci de Buda pentru cămara regală din Sibiu în 1486—1491 (*op. cit.*, p. 38—39), ceea ce înseamnă un total de peste 10 000 de mărci de Buda, adică peste 2 500 kg de aur anual. Această cantitate de aur permitea emiterea a peste 700 000 de florini anual (Michael North, *op. cit.*, p. 57, a ajuns la cifra de 900 000 de florini anual, dar a pornit în calculul său de la guldenul german, care avea un conținut de metal prețios mai mic decât florinul unguresc).

³ Michael North, *op. cit.*, p. 56—58.

⁴ Inventarele Vistieriei otomane au scos la iveală existența a 70 000 de florini ungurești în ultima parte a domniei lui Mehmed al II-lea, 98 563 în 1518, 25 625 în 1547/1548 (dar nu este vorba de un inventar complet) și 15 056 în veniturile pentru anul 1582/1583 (cf. Halil Sahillioğlu, *op. cit.*, p. 280—299).

⁵ Stanislaw Zyciński, *Les monnaies d'or en Pologne au XVI et XVII siècle. Florin, czerwony zloty, ducat hongrois et portugal*, „Balcanica Posnaniensia“, IV, 1989, p. 329—330.

⁶ Artur Engel, Raymond Serrure, *Traité de numismatique moderne et contemporaine*, vol. I, Paris, 1897, p. 86—88.

⁷ DIRA, vol. III, doc. 369, p. 301—302, vol. IV, doc. 43, p. 38; DRHB, vol. XI, doc. 136, p. 182, doc. 402, p. 554.

⁸ Hurmuzaki, supl. II, vol. I, doc. CX, p. 218—219; Nicolae Iorga, *Relațiile comerciale ale țărilor noastre cu Lembergul*, p. 50.

⁹ De exemplu, în deceniul 3 al secolului al XVI-lea Șerban vornicul din Țara Românească împrumutase pe soția lui Vasile din Schei cu „aspri gata 13 000 și florini 70 iarăși gata“ (Grigore Tocilescu, *534 documente...*, doc. 217, p. 205—206 și doc. 297, p. 294).

¹⁰ Nicolae Iorga, *Relațiile...*, p. 31.

¹¹ DIRA, vol. III, doc. 547, p. 452.

¹² DIRA, vol. I, doc. 355, p. 392.

¹³ Hurmuzaki, supl. II, vol. I, doc. CCLXXI, p. 523.

plata amenzilor¹ și în cea a haraciului². Această diversitate a mențiunilor pare să indice o folosire destul de largă a florinilor ungurești nu numai în Transilvania, ci și în teritoriile extracarpătice. O situație specială întâlnim în unele părți ale Olteniei, unde florinul unguresc pare să fi fost folosit către mijlocul secolului al XVI-lea ca monedă de cont și în cazuri în care plata efectivă se făcea în aspri. Astfel, într-un document din 30 iunie 1547 Mircea Ciobanul întărește mai multe achiziții funciare ale lui Cuciulat spătarul în județul Mehedinți, toate exprimate în „florinți, aspri gata”³. Pentru Gorjul învecinat avem un alt document din același an unde se menționează o tranzacție funciară evaluată la „florinți 35, bani gata”⁴. În fine, într-un alt document referitor la aceeași zonă apare o tranzacție funciară plătită cu „7 florini de argint”, ceea ce, ținând cont că în același document mai apar și alte achiziții în aspri, pare să indice că în acest caz prețul a fost stabilit în florini ungurești, iar plata s-a efectuat în aspri sau într-o altă monedă mărunță de argint⁵.

Totuși, mențiunile invocate mai sus, care nu au pretenția exhaustivității, sunt prea disparate pentru a permite o evaluare a ponderii florinilor ungurești în ansamblul circulației monetare. Pentru aceasta trebuie să apelăm fie la studiul tezaurilor, fie la informațiile oferite de chitanțele de plată a haraciului.

Tabelul 20

Pondereea florinilor ungurești în plata haraciului(%)⁶

	1541/1542	1542/1543	1563/1564	1564/1565	1565/1566
Țara Românească	0	—	0	—	0
Moldova	—	0	—	11,91	0,05

¹ *Din tezaurul documentar sucevean. Catalog de documente 1393—1849*, București, 1983, doc. 86, p. 64.

² Astfel, un document otoman din timpul lui Selim I arată că în timpul lui Bayezid al II-lea moldovenii s-au plâns că nu pot face rost de ducăți venețieni (*efrenciyye*) și au obținut să plătească haraciul în ducăți ungurești (Mihail Guboglu, *Le tribut payé par les Principautés Roumaines à la Porte jusqu'au début du XVIe siècle d'après les sources turques*, „Revue des Études Islamiques”, 1969, nr. 1, p. 79). În 1567 autoritățile otomane au încercat să impună plata în sultanini (*Hurmuzaki*, vol. VIII, doc. CLXIX, p. 120), dar, după cum o arată chitanțele de plată a haraciului, moldovenii au continuat să plătească și în ducăți ungurești.

³ DRHB, vol. IV, doc. 236, p. 282—283.

⁴ *Ibidem*, doc. 240, p. 288. Documentul fiind o traducere românească târzie, nu putem ști dacă „bani” înseamnă aspri sau dinari.

⁵ *Ibidem*, doc. 161, p. 198.

⁶ Maxim-1975, p. 409—410, tab. 1—2. Conform unor informații inedite prezentate de dl. Mihai Maxim, ducății ungurești ar fi reprezentat aproximativ 56,5% din plata efectuată în contul haraciului Moldovei pe anul financiar 1533/1534, lipsind în schimb complet din haraciul Țării Românești. Acest procentaj ridicat pentru Moldova, cel mai mare din cele cunoscute pentru

Țara Românească	0	0	—	—	—	0	—
Moldova	29,57	7,24	0	11	0	0	0

Datele referitoare la plata haraciului au darul de a tempera concluziile derivate din constatarea diversității situațiilor în care au fost folosiți florinii ungurești în principatele extracarpătice. Desigur, absența completă din plata haraciului muntean este cu totul surprinzătoare, dar nici în Moldova florinii ungurești nu joacă un rol semnificativ decât în câțiva dintre ani și numai în deceniile 4 și 7—8 ale secolului al XVI-lea. Studiul tezaurelor nuanțează întrucâtva concluziile desprinse din plățile în contul haraciului.

Tabelul 21

Ponderea florinilor ungurești în structura tezaurelor monetare încheiate în secolul al XVI-lea (%)

	1501—1580	1581—1600
Țara Românească	—	2,7
Moldova	—	0,9

Desigur, absența totală din tezaurele studiate de noi pentru anii 1501—1580, în condițiile în care florinii ungurești sunt atestați de documentele scrise atât în Moldova cât și în Țara Românească, nu este relevantă decât pentru limitele concluziilor ce se pot trage din studiul tezaurelor monetare. Totuși, numărul foarte scăzut al florinilor ungurești găsiți în contexte arheologico-numismatice de secol XVI indică limpede faptul că circulația acestui tip monetar era mai degrabă limitată în principatele extracarpătice. De altfel, în ciuda procentelor diferite, florinii ungurești luați în calcul provin atât în Țara Românească cât și în Moldova din câte un singur tezaur de secol XVI, cel de la Ghimpați și respectiv cel de la Bălțata, în timp ce în Transilvania numărul descoperirilor este mai mare¹. Totodată, atât în Moldova cât și în Transilvania

secolul al XVI-lea, este plauzibil dacă avem în vedere că Petru Rareș preluase de câțiva ani buni controlul asupra unor părți ale Transilvaniei.

¹ Amintim aici tezaurele de la Stupini, Oradea și Lunca (Francisc Pap, *Circulația...*, p. 626), toate încheiate în ultimii ani ai secolului al XVI-lea. La aceste descoperiri trebuie adăugați ducății ungurești de secol XVI pentru care nu se mai cunosc circumstanțele descoperirii și cei aflați izolați, care se găsesc în număr relativ mare în colecțiile diverselor muzee din Transilvania.

florini ungurești emiși în secolele XV—XVI apar și în tezaure încheiate în secolul al XVII-lea¹.

Talerii ungurești au fost emiși la Kremnitz începând cu anul 1552. Emițerea lor făcându-se după modelul talerilor germani și austieci, normativele monetare stabileau inițial cantitatea de metal prețios pornind de la marca de Viena, abia ulterior calculându-se în funcție de marca de Buda, unitatea ponderală tradițională în monetăria de la Kremnitz. Talerii ungurești erau ceva mai „ușori“ decât cei germani. Astfel, în timp ce talerii imperiali aveau oficial o greutate brută de 31,18 g, din care 27,49 g argint, talerii ungurești au avut în perioada 1552—1581 28,83 g brutto și 25,78 g argint fin, iar în anii 1582—1659 doar 28,55 g brutto și 24,98 g argint fin².

Momentul exact al pătrunderii talerilor ungurești în circulația monetară nu este ușor de stabilit. Chitanțele de plată a haraciului nu fac distincția între diferitele tipuri de taleri decât atunci când greutatea lor era prea flagrant deosebită, și deci nu ne pot ajuta în această privință. În tezaurele monetare talerii ungurești apar numai după 1590³, dar multe dintre monedele găsite fuseseră emise înainte de această dată. Această apariție relativ târzie a condus la ipoteza că pătrunderea talerilor ungurești în Țara Românească s-ar fi datorat în principal subvențiilor trimise de Rudolf al II-lea lui Mihai Viteazul în anii 1597—1600⁴, dar prezența lor simultană în Moldova (pentru a nu mai vorbi de Transilvania) ne îndeamnă să nu excludem rolul canalelor comerciale în acest aflux de monedă ungurească spre Țările Române. Tot aici considerăm util să amintim și prezența până acum singulară a două monede ungurești de câte o jumătate de taler (emise la Kremnitz în numele lui Rudolf al II-lea în anii 1588 și 1590) în tezaurul muntean de la Rast. Per total, ponderea monedelor ungurești din categoria talerilor în structura tezaurelor românești încheiate în anii 1581—1600 este modestă, fiind de 3,56% pentru Țara Românească și numai 0,62% pentru Moldova; în Transilvania, fără a putea să facem calcule, putem afirma că rolul talerilor ungurești în circulația monetară era încă și mai scăzut. Această

¹ Menționăm cu titlu de exemplu tezaurele de la Galați (încheiat 1606), Tanacu (1607) și Săliște (1610) pentru Moldova, ca și cele de la Baia Mare (1613) și Cluj — casa „Taufner“ (1655) (Iudita Winkler, *Tezaurul de taleri și ducați descoperit la Cluj*, AllAC, XVIII, 1975, p. 323—325), ultimele două prezentând serii relativ lungi de florini ungurești din secolele XV—XVII.

² Lajos Huszár, *op. cit.*, p. 14.

³ Amintim astfel tezaurele de la Rast, Târgoviște (Corneliu Secășanu, *op. cit.*, p. 426) și Zimnicea II (cf. Constanța Știrbu, Ana-Maria Velter, Emil Păunescu, *op. cit.*, p. 166 și nota 33) pentru Țara Românească, cele de la Netezi, Bălțata și Sîngerei pentru Moldova, precum și tezaurul de la Dealul Viilor — Oradea pentru Transilvania.

⁴ Constanța Știrbu, Ana-Maria Velter, Emil Păunescu, *op. cit.*, p. 166.

situație avea să se mențină și în prima parte a secolului al XVII-lea, talerii ungurești de secol XVI găsiți în tezaure încheiate după 1600 fiind puțin numeroși.

Obolii erau monede mici de argint, valorând o jumătate de dinar. Emiși practic de-a lungul întregului secol al XVI-lea, ei erau folosiți numai în tranzacțiile mărunte și erau numai arareori tezaurizați. Până acum, oboli au fost descoperiți în spațiul românesc numai în Transilvania, și nici aici în număr foarte mare¹; de altfel, este puțin probabil ca ei să fi circulat și în Moldova sau în Țara Românească. În ceea ce privește monetăria, toți obolii găsiți până acum au fost bătuți la Kremnitz.

În concluzie, monedele provenind din regatul Ungariei au avut un rol important dar extrem de diferențiat în circulația monetară din întreg spațiul românesc în secolul al XVI-lea. Dintre diversele tipuri de monede emise în regatul Ungariei, contribuția cea mai însemnată la circulația monetară din Țările Române au avut-o dinarii, în timp ce florinii de aur și talerii de argint au avut numai un rol secundar, iar obolii au avut numai o circulație restrânsă. Totodată, ponderea monedelor ungurești la circulația monetară din Țările Române este foarte diferită geografic și cronologic, această diferențiere fiind determinată în principal de variațiile în circulația dinarilor. Afluxul sporit de monede mari, florini de aur și taleri de argint, spre sfârșitul secolului al XVI-lea a mai atenuat acest dezechilibru, fără a putea însă înlocui primatul dinarilor în cadrul emisiunilor ungurești. Scăderea rolului dinarilor în circulația monetară din Țările Române s-a datorat deci nu emisiunilor ungurești de taleri și florini, ci afluxului de monede mari din Europa centrală și occidentală și celui de monede mărunte poloneze. În consecință, către 1600 ponderea monedelor ungurești era în declin în întreg spațiul românesc și chiar și în Ungaria, dar acest declin va deveni vizibil abia în secolul al XVII-lea.

I.2.3. Uniunea polono-lituaniană

În secolul al XVI-lea Uniunea polono-lituaniană era unul dintre cele mai întinse și puternice state ale Europei răsăritene, nucleului dur alcătuit din regatul Poloniei și marele ducat al Lituaniei adăugându-i-se și o constelație de zone aflate sub influența sa politică și/sau economică. Dintre aceste zone legate prin raporturi de vasalitate amintim acum numai marele ducat al Prusiei (după 1525)

¹ Dintre tezaurele încheiate în secolul al XVI-lea și care conțin oboli menționăm aici pe cele de la Șieu II, Târnăveni, Pozmuș, Lăpușnic și Băgaciu.

și Curlanda (după 1569). Din acest motiv am inclus la Uniunea polono-lituaniană și emisiunile monetare ale acestora, cu atât mai mult cu cât sistemul lor monetar a fost integrat celui al regatului Poloniei. Am inclus în aceeași grupă chiar și emisiunile sileziene și est-germane (Schweidnitz, Liegnitz, Küstrin) în măsura în care aceste emisiuni urmau fidel sistemul monetar polonez.

Sistemul monetar al Uniunii polono-lituaniene a avut în secolul al XVI-lea o evoluție specifică, rezultată din particularitățile situației politice și economice a Uniunii.

Pe plan politic, Uniunea polono-lituaniană statornicită în 1385 prin tratatul de la Krewo, care a stabilit condițiile în care marele cneaz al Lituaniei Wladyslaw Jagiello a devenit și rege al Poloniei, a oscilat mult timp între o uniune personală și o mai laxă uniune dinastică. Aceste oscilații se resimt și la cumpăna secolelor al XV-lea și al XVI-lea, când după moartea lui Cazimir al IV-lea în 1492 unul dintre fiii săi (Ioan Albert) a devenit rege al Poloniei, iar altul mare duce al Lituaniei (Alexandru). Uniunea personală a fost restabilită din nou în 1501, când, după moartea fratelui său, Alexandru a fost ales și ca rege al Poloniei, iar ulterioara disjunctie, rezultată din desemnarea lui Sigismund al II-lea August ca mare duce al Lituaniei încă din timpul vieții tatălui său (Sigismund I), nu a mai avut aceeași semnificație, politica celor două state fiind evident condusă unitar. De altfel, spre deosebire de alte uniuni dinastice din aceeași vreme (amintim faptul că Jagiellonii au domnit și în Boemia în anii 1471 — 1526 și în Ungaria în 1490 — 1526), uniunea dintre Polonia și Lituania a fost consolidată printr-o lungă serie de tratate și statute, care au vizat îndeosebi asigurarea egalei îndreptățiri între nobilii poloni și cei lituanieni și a similitudinii dintre instituțiile polone și lituaniene. Această politică de omogenizare a fost desăvârșită de dieta comună de la Lublin din 1569, care, fără a anula identitatea celor două părți, a transformat uniunea dinastică într-o „singură Republică comună, care din două state și neamuri s-a unit și îngemănat într-un singur popor și stat”¹. Unificarea instituțională — nedeplină, deoarece administrația, armata și sistemul juridic, deși asemănătoare, au rămas separate — s-a tradus prin existența unui suveran unic, care era concomitent rege al Poloniei și mare duce al Lituaniei, prin existența unui seim unic, și prin cea a unei monede unice. Unificarea monetară dintre Polonia și Lituania, pregătită desigur de multă vreme prin folosirea acelorași mari tipuri monetare (sistemul grosului), a fost desăvârșită abia prin reforma monetară a regelui Ștefan Báthory din anii 1578 — 1580².

¹ Cf. Constantin Rezachevici, *Polonia în vremea Jagiellonilor*, „Studii și articole de istorie”, XLI — XLII, 1980, p. 71.

² Andrzej Mikolajczyk, *Einführung...*, p. 48.

Pe plan economic, Uniunea polono-lituaniană nu dispunea de resurse miniere semnificative de metale prețioase. Singura mină de argint mai importantă, cea de la Olkusz, nu se putea compara din punct de vedere al producției cu minele din regatul Ungariei, din Cehia sau din Imperiul german¹. Totuși, Polonia suplina carența minelor de aur și argint printr-o balanță comercială activă. Activul balanței comerciale era determinat în secolul al XVI-lea de superioritatea excedentului pe relația cu Europa apuseană prin Marea Baltică, obținut îndeosebi prin masive exporturi de cereale, asupra deficitelor însumate pe relațiile cu principalii vecini de uscat (Ungaria, Rusia, Moldova și Imperiul otoman)². Totodată, afluența unor mari cantități de monedă prin comerțul exterior și instituirea practicii de a retrage selectiv unele monede străine din circulație au permis regalității să emită masiv monedă proprie, ceea ce era și o modalitate de a-și spori veniturile în condițiile blocării de către seimul nobiliar a posibilităților de a spori fiscalitatea. Totodată, atunci când în regatul Poloniei creșteau împotrivirile față de emisiunile regale de monedă, centrul de greutate al monetăritului era mutat în Lituania, unde autoritatea centrală era mai puțin contestată. Observăm astfel o anume alternanță între vârfurile cantitative ale emisiunilor poloneze și cele ale producției atelierului lituanian de la Vilna (Vilnius).

La începutul secolului al XVI-lea nu exista un sistem monetar unitar pe întreg cuprinsul Uniunii polono-lituaniene³. Astfel, regatul Poloniei adoptase sistemul groșilor după modelul Cehiei încă din secolul al XIV-lea, dar teritoriile prusiene păstrau un sistem diferit, având la bază șilingul. Totodată, deși unitatea de calcul era grosul, moneda uzuală, emisă masiv de monetăria regală din Cracovia la sfârșitul secolului al XV-lea și la începutul secolului al XVI-lea, era polgrosul (moneda de 1/2 gros). La rândul ei Lituania adoptase și ea

¹ Astfel, în secolul al XVI-lea producția de argint de la Olkusz a oscilat între 300 și 600 kg anual, cf. Hermann Kellenbenz, *Final Remarks: Production and Trade of Gold, Silver, Copper, and Lead from 1450 to 1750*, în Hermann Kellenbenz (hrsg.), *Precious metals...*, p. 319.

² Miroslav Hroch, *Die Rolle des zentraleuropäischen Handels im Ausgleich der Handelsbilanz zwischen Ost- und Westeuropa 1550—1650*, în Ingomar Bog (hrsg.), *Der Aussenhandel Ostmitteleuropas 1450—1650. Die ostmitteleuropäischen Volkswirtschaften in ihren Beziehungen zu Mitteleuropa*, Köln-Wien, 1971, p. 1—27; Antoni Maczak, *Der polnische Getreideexport und das Problem der Handelsbilanz (1557—1647)*, în Ingomar Bog (hrsg.), *op. cit.*, p. 28—46; Maria Bogucka, *Die Bedeutung des Ostseehandels für die Aussenhandelsbilanz Polens in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts*, în Ingomar Bog (hrsg.), *op. cit.*, p. 47—55; Artur Attman, *The Russian and Polish Markets in international trade 1500—1650*, Göteborg, 1973, mai ales p. 168—172.

³ Informațiile referitoare la sistemul monetar polonez sunt preluate — atunci când nu se menționează explicit altfel — după Andrzej Mikolajczyk, *Einführung...*

sistemul grosului și practica emisiunilor de polgroși, dar monedele lituaniene erau ceva mai „grele“ decât cele ale regatului Poloniei. În deceniul 3 al secolului al XVI-lea afluxul de monedă mărunță de argint de proastă calitate dinspre Silezia și Ungaria, ca și creșterea importanței comerțului spre Marea Baltică au impus realizarea unei reforme monetare. Această reformă, realizată în mai multe etape în anii 1526—1530, a cuprins pe de o parte unificarea monetară dintre Polonia și Prusia, prin adoptarea sistemului polonez atât de către Prusia regală, cât și de către Prusia ducală, devenită vasală în 1525, și pe de altă parte adoptarea unei noi monede de calcul, zlotul, care urma să se afle într-un raport fix cu grosul (1 zlot = 30 groși). S-a trecut totodată la retragerea din circulație a monedelor mărunte de proastă calitate, îndeosebi a polgroșilor de Schweidnitz, și la emiterea masivă de monedă proprie atât în monetăriile regale de la Cracovia și Torun, precum și în cele orășenești de la Gdansk și Elbląg. În această perioadă, care cuprinde în esență al doilea sfert al secolului al XVI-lea, s-au emis în principal groși, dar și o gamă variată de alte monede, dinari, ternari, șilingi, tripli groși, șostaki (monede de 6 groși), taleri, ducați și dubli ducați. În timpul lui Sigismund al II-lea August (1548—1572) atelierul monetar de la Cracovia a fost închis, în schimb au crescut mult emisiunile lituaniene de la Vilna, unde prevala încă baterea de polgroși, alături de care un rol crescând au avut denarii. Totodată, în timpul lui Sigismund al II-lea s-au deschis câteva noi monetării profilate pe moneda mărunță și s-a diversificat și mai mult gama emisiunilor monetare, fără însă ca noile tipuri de monede să se impună cu adevărat în circulație. Unificarea monetară dintre Polonia și Lituania, decisă la Lublin în 1569, a fost efectiv realizată de regele Ștefan Báthory în anii 1578—1580, când emisiunile lituaniene au fost definitiv aliniate la etalonul celor din teritoriile coroanei poloneze. Reforma monetară a lui Ștefan Báthory a marcat totodată o devalorizare moderată a grosului — și prin aceasta a tuturor multiplilor și divizionarelor acestuia — renunțarea la orice legătură între zlotul de calcul și monedele de aur, și încercarea de a lega sistemul monetar polonez de talerul imperial german stabilind echivalența 1 taler imperial = 36 groși. Totodată, s-a trecut la înmulțirea atelierelor monetare, la modernizarea lor prin introducerea preseii cu valțuri și la exploatarea lor cel mai adesea în regim de arendare, ceea ce a condus la sporirea considerabilă a emisiunilor monetare. În anii 1580—1601 tipurile monetare emise nu au sporit în mod semnificativ, dar în rândul emisiunilor s-au impus cantitativ cele de tripli groși. La începutul secolului al XVII-lea a crescut împotrivirea față de excesul emisiunilor monetare, fapt care a condus la închiderea mai multor monetării în anul 1601. Datorită marilor exporturi de tripli groși, în 1604 s-a procedat la o reducere moderată a conținutului de argint al monedelor din

sistemul grosului, apoi la emiterea unor nominaluri noi, ortul și poltura, care aveau să se impună în locul triplilor groși. Devalorizările au continuat în deceniile următoare, Polonia fiind prinsă în vârtejul valului inflaționist din deceniul 3 al secolului al XVII-lea, astfel încât în 1627 dieta a decis sistarea emisiunilor de monedă măruntă și mijlocie, continuând numai baterea de monede din categoria talerilor.

În Țările Române influența monetară a Uniunii polono-lituaniene a fost deosebit de inegală din punct de vedere geografic, fiind mai puternică în Moldova și mai slabă în Transilvania și în Țara Românească. Totuși, este de semnalat faptul că accastă influență crește puternic după 1580 în toate cele trei state românești, manifestându-se atât prin pătrunderea sporită a monedelor poloneze în circulația monetară reală, cât și prin adoptarea modelului polonez pentru unele dintre emisiunile monetare proprii ale Moldovei și Transilvaniei.

Tabelul 22

Ponderea emisiunilor polono-lituaniene în structura tezaurelor monetare încheiate în secolul al XVI-lea (%)

	1501—1580	1581—1600
Țara Românească	1,47	3,41
Moldova	4,34	31,09

O primă observație: gruparea la un loc a descoperirilor monetare din ultimele două decenii tinde să ascundă ritmul extrem de accelerat de creștere a ponderii acestor monede în circulația monetară din Țările Române. Acest spor s-a realizat mai ales în ultimii ani ai secolului al XVI-lea, astfel încât o medie separată pentru deceniul 10 ar da un procentaj încă și mai ridicat pentru emisiunile poloneze. De altfel, câteva dintre tezaurele la care a trebuit să renunțăm — cel de la Borzești pentru Moldova și cel de la Râmnicu-Sărat pentru Țara Românească — sunt alcătuite exclusiv sau majoritar din monede poloneze și ar fi dus sigur la sporirea cotei-părți a acestora. Totodată, tezaurele din întreg spațiul românesc atestă continuarea tendinței de creștere a ponderii monedelor poloneze și în primele trei decenii ale secolului al XVII-lea.

Detaliind, observăm că aportul Uniunii polono-lituaniene la circulația monetară a Țărilor Române a fost compus mai ales din polgroși și tripli groși, la care se adaugă groși polonezi, prusieni și silezieni, șostaki și taleri; s-au mai găsit de asemenea și un număr infim de șilingi (șeleaghi), monede de 4 groși și galbeni.

Polgroșii au fost până către 1580 principala monedă poloneză care a circulat în Țările Române. Emiși încă din secolul al XIV-lea, ei au dominat

circulația monetară poloneză în secolul al XV-lea și în primele decenii ale secolului al XVI-lea. Având inițial o finețe ridicată (0,750), ei și-au pierdut această caracteristică în 1506, când proapăt alesul rege Sigismund I a procedat la înjumătățirea conținutului lor de argint. În urma acestei măsuri, emisiunile atelierului regal de la Cracovia au crescut în ritm accelerat, introducându-se totodată milesimal pe monede. Nemulțumirile provocate de aceste monede de calitate mai proastă, dar care trebuiau primite la paritate cu cele vechi, au determinat închiderea monetăriei din Cracovia în anul 1511, hotărâre întărită apoi în mod expres și de către dietă. În schimb, au continuat emisiunile de polgroși lituanieni, ușor diferiți ca greutate și conținut de argint, emisiuni inițiate la Vilna de Alexandru I în perioada când acesta fusese numai mare duce al Lituaniei (1492—1501). Polgroșii lituanieni au urmat pe cei polonezi în reducerea titlului în 1506, dar și-au menținut celelalte caracteristici diferite. Emisiunile de polgroși lituanieni au sporit cantitativ după 1511¹, fiind sistate abia în 1529, odată cu reluarea baterii de monedă mărunță în monetăriile din regatul Poloniei. Această întrerupere a emisiunilor lituaniene, care a durat din 1529 până în 1545, a indus în eroare pe unii istorici, care s-au grăbit să tragă concluzia greșită că absența monedelor polono-lituaniene din acest răstimp în tezaurul de la Piatra Neamț ar dovedi că disputele politice din timpul lui Petru Rareș au dus la încetarea comerțului dintre cele două țări². Din 1545 emisiunile de polgroși lituanieni au fost reluate pentru două decenii, suferind doar două minime alterări în ceea ce privește conținutul de argint. În 1565 baterea de polgroși încetează la Vilna, iar o tentativă efemeră de relansare a acestui tip monetar la Bydgoszcz în 1620 nu a avut succes.

Tabelul 23

*Modificări în conținutul de argint
al polgroșilor 1492—1565³*

Anul	Polgroși polonezi		Polgroși lituanieni	
	g brutto	g Ag	g brutto	g Ag
1492	1,03	0,77	1,27	0,95
1506/1507	1,03	0,38	1,29	0,48
1545/1547	—	—	1,25	0,47
1558/1559	—	—	1,26	0,43

¹ Astfel, conform datelor publicate de Andrzej Mikolajczyk, monetăria de la Vilna a emis 5 379 801 polgroși în 1508/1509 și 16 607 222 polgroși în medie anuală în 1512—1514 (*Einführung...*, p. 18).

² Constantin Matasă, Octavian Iliescu, Virgil Mihăilescu-Bîrliba, *Date noi cu privire la circulația monetară în Moldova în secolul al XVI-lea*, AM, VII, 1972, p. 373—375.

³ Cf. Andrzej Mikolajczyk, *op. cit.*, p. 24 și 30.

Pe lângă polgroșii polonezi și lituanieni, în secolul al XVI-lea au mai circulat și polgroși de slabă calitate, considerați falși în epocă, emiși la Schweidnitz (Swidnica) de Ludovic al II-lea în calitate de rege al Boemiei, care la acea vreme cuprindea și Silezia. Acești polgroși de Schweidnitz au pătruns masiv în circulația monetară din Polonia, cauzând mari nemulțumiri și determinând autoritățile poloneze să dispună retragerea lor din circulație și folosirea lor la baterea monedelor poloneze. După cum vom vedea, polgroșii de Schweidnitz sunt și ei prezenți în circulația monetară din Țările Române.

După cum era neîndoielnic de așteptat, polgroșii pătrund mai timpuriu și în cantități mai mari în Moldova, unde reprezintă unica monedă polono-lituaniană prezentă în tezaurele studiate de noi, decât în Transilvania și în Țara Românească. Dacă analizăm proveniența polgroșilor din tezaurele moldovenesti de secol XVI¹, constatăm că în proporție de peste 99% este vorba de emisiuni lituaniene, polgroșii emiși pentru regatul Poloniei reprezentând sub 1%, iar cei de Schweidnitz lipsind cu desăvârșire. În Transilvania situație este radical deosebită: predomină clar polgroșii emiși pentru Polonia (puțin sub 84%), asociați de cele mai multe ori (în 17 cazuri din 23) cu cei de Schweidnitz (15,9%), în timp ce emisiunile lituaniene sunt extrem de palid reprezentate (0,1%)². Datele de emisiune ale acestor monede (până la 1511 pentru cele poloneze, până la 1526 pentru cele de Schweidnitz) ar pleda pentru o penetrație timpurie a lor în Transilvania. Faptul că polgroșii nu apar decât sporadic în tezaurele încheiate înainte de 1580³ și în izvoarele scrise referitoare la aceeași perioadă⁴ nu este neapărat decisiv, știut fiind că monedele se mențineau timp de mai multe decenii sau chiar peste un secol în circulație. Cu toate acestea, faptul că în 20 de cazuri din 23 polgroșii apar asociați cu alte emisiuni poloneze mai târzii (groși din anii 1527—1548 sau tripli groși de după 1580) ni se pare hotărâtor în a conchide că ei pătrund masiv în Transilvania abia în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea. De aceea, mediile pe suverani emitenți calculate de Francisc Pap și Iudita Winkler pe baza monedelor poloneze descoperite în 64 de tezaure,

¹ Polgroși s-au găsit în tezaurele de la Griești, Dancu, Seseni, Șerbești, Măgura, Isnoveț, Borzești, Bumbăta, Golăești, Balș, Sărata-Răzeși, Ciuciuleni II, Bleșteni-Volodiani, Sîngerei, Suceava (str. Mihai Viteazu) și Piatra Neamț.

² Analiză bazată pe polgroșii găsiți în tezaurele Șieu II, Iclozel, Răstolțu Mare, Hotoan, Lunca Târnavei, Ribîța, Călnic, Slătinița, Hațeg, Târnăveni, Alba Iulia, Șeica Mică, Pozmuș, Huedin (Cetatea veche), Șona, Sângeorgiu de Pădure, Visuia, Nălați-Vad, Lăpușnic, Sighișoara, Băgaciu, Borzești și Mihai Viteazu II.

³ 1 polgroș de la Ioan Albert în tezaurul Șieu II și 3 alți polgroși polonezi la Iclozel.

⁴ *Hurmuzaki*, XV/1, doc. CCCCLXXII, p. 258.

foarte multe inedite¹, nu ni se par relevante pentru ritmul anual de pătrundere a monedelor poloneze în circulația monetară din Transilvania; ele reflectă mai degrabă fluctuațiile volumului emisiunilor monetare din Polonia în secolele XV—XVII. Sosind în asociere cu emisiunile de Schweidnitz și cu monede poloneze mai târzii, polgroșii polonezi ajungeau în Transilvania nu numai din Polonia, ci și din Ungaria superioară, unde un val masiv de monedă mărunță poloneză este semnalat încă de pe la mijlocul secolului al XVI-lea².

Opoziția netă dintre situația din Moldova și cea din Transilvania — pentru Țara Românească informațiile disponibile sunt prea sumare pentru a se putea face o analiză asemănătoare³ — arată că în secolul al XVI-lea polgroșii polonezi (și cei de Schweidnitz) aveau o arie relativ distinctă de circulație față de cei lituanieni. Această situație se va modifica după 1600, când în tezaure se constată un proces crescând de amestecare a emisiunilor poloneze și de Schweidnitz cu cele lituaniene.

Tabelul 24

Proveniența polgroșilor din tezaurele monetare încheiate în secolele XVI—XVII (%)

Zona	Sec.	Polonia	Lituania	Schweidnitz	?
Moldova	XVI	0,60	99,32	—	0,07
	XVII ⁴	10,49	81,53	7,97	—

¹ Francisc Pap, Iudita Winkler, *Monede poloneze din secolele XV—XVII în Transilvania*, AMN, 3, 1966, p. 200—205.

² Lajos Huszár, *A lengyel pénzek forgalma Magyarországon a XVI—XVII. században*, NK, LXVIII—LXIX, 1969—1970, p. 62. Pentru pătrunderea monedelor poloneze în Ungaria în secolul al XVI-lea a se vedea mai recent Stefan Kazimir, *Wplyw pieniądza polskiego na stosunki pieniężne na Węgrzech w latach 1501—1619*, WN, XXX, 1986, nr. 3—4, p. 163—174, precum și statistica insuficient elaborată, dar care sugerează totuși o anumită ierarhie și etapizare a componentelor acestui proces, realizată de István Gedai, *Polskie monety na węgrzech w XVI—XVII w.*, WN, XXXI, 1987, nr. 3, p. 165—175.

³ Astfel, în Țara Românească dispunem până acum de 4 tezaure conținând polgroși, dar cele de la Dăbuleni, Aldeni și Curtea de Argeș au fost publicate într-un mod care nu ne lasă nici o șansă să stabilim proveniența exactă a acestui tip de monede; mai norocoși am fost cu tezaurul de la Hârtiești-Vulturești, dar polgroșul emis pentru Sigismund I în anul 1526, care, după opinia noastră, provine din Lituania, este singular în tezaurele studiate de noi și deci nu poate să stea la baza unei analize statistice. Polgroșii izolați, cum ar fi cel de la Sigismund al II-lea August, probabil tot lituanian, care a fost găsit la Ocnîța (REP-ȚR, p. 154, nr. 107), nu ne pot fi nici ei prea mult de folos în această privință.

⁴ Au fost folosiți pentru analiza statistică 4 516 polgroși găsiți în tezaurele de la Lazovsk, Mărculești (2 tezaure), Băhrinești (2 tezaure), Ciuciuleni I, Cucuruzeni, Caterinovka, Mirzești, Morozeni, Copăceni (2 tezaure), Vasilcău, Criuleni III și IV, Volovița, Chișinău și Suceava.

Zona	Sec.	Polonia	Lituania	Schweidnitz	?
Transilvania	XVI	84	0,1	15,9	—
	XVII ¹	78,3	5,3	16,4	—
Țara Românească 98,33	XVI	—	1,66	—	—
	XVII	43,3	51,1	5,6	—

Explicația acestei diminuări a disparităților provinciale trebuie căutată pe de o parte în accelerarea vitezei de circulație a monedei la sfârșitul secolului al XVI-lea, și pe de altă parte în legăturile economice dintre cele trei state românești, deoarece este de presupus că cel puțin o parte din noile afluxuri de polgroși s-au datorat schimburilor reciproce dintre acestea. Dacă pentru Moldova și pentru Transilvania aportul unor noi polgroși direct din Polonia nu trebuie exclus, este evident că Țara Românească a primit prin intermediul celorlalte două state românești numărul relativ mare de polgroși care a fost găsit în tezaurele încheiate în secolul al XVII-lea². Proveniența echilibrată a polgroșilor găsiți în tezaurele muntene de secol XVII ne arată limpede că aceștia ajung în Țara Românească după 1600, probabil simultan prin Transilvania și prin Moldova. Aceeași dublă penetrație se observă și în Dobrogea, unde tezaurul de la Enisala, încheiat în 1618, cuprinde 19 polgroși lituanieni, 35 emiși pentru Polonia și 6 piese de Schweidnitz³.

Groșii au fost bătuți pentru prima dată în Polonia în secolul al XIV-lea, imitând groșii de Praga. Întrerupte în 1370, emisiunile au fost reluate în 1526, când Sigismund I a stabilit ca noii groși polonezi să aibă o greutate brută de 2,05 g, o finețe de 0,375 și deci un conținut de 0,77 g argint fin. Producția a fost masivă, până la moartea regelui (1548) fiind bătute în monetăriile de la Cracovia (1526—1529, 1534—1535 și 1545—1548), Torun (1528—1535), Elblag (1530—1540) și Gdansk (1530—1540 și 1548) — după unele estimări — 33,3 milioane de groși⁴. Un avânt similar a cunoscut și monetăria din Königsberg, unde ducele Albrecht al Prusiei (1525—1568) a emis mari cantități

¹ Au fost folosiți pentru analiza statistică 1 002 polgroși găsiți în tezaurele de la Panticeiu, Șieu I și III, Berchez, Vad, Vermeș, Vârșoț, Iacobeni, Buzd, Verveghiu, Tășnad, Gurba, Caransebeș și Zagăr.

² 915 polgroși în tezaurele de la Dragoslavele, Ulmeni, Verguleasa și Urziceni. Pentru comparație amintim că în 4 tezaure muntene de secol XVI s-au găsit numai 60 de polgroși.

³ Gabriel Custurea, *Tezaurul monetar de la Enisala (secolele XV—XVII)*, „Crisia”, VIII, 1978, p. 531—532.

⁴ Andrzej Mikolajczyk, *Einführung...*, p. 21—26.

de groși asemănători celor polonezi; de altfel, datorită vasalității față de regele Poloniei, pe monede era bătută și inițiala suzeranului. Calitatea bună a groșilor polonezi și prusieni le-a asigurat acestora prețuirea generală, dar a și incitat pe unii principii din nord-estul Germaniei să-i imite, bătând însă monede cu un conținut mai redus de metal prețios. Este vorba în primul rând de Friedrich al II-lea de Liegnitz-Brieg (1495—1545) și de Johann de Küstrin (din linia Brandenburg-Neumark, 1535—1571), care în anii 1541—1545 au emis groși în monetăriile de la Brieg și respectiv Crossen¹. În timpul lui Sigismund al II-lea August (1548—1572) emisiunile de groși au încetat în monetăriile coroanei, continuând în cantități mult mai reduse în atelierele de la Gdansk, Vilna (pentru Lituania) și Riga (după cucerirea acesteia de către Ștefan Báthory). De altfel, după 1580 emisiunile de groși au fost reluate și în monetăriile din regatul Poloniei, dar până la devalorizarea din 1604 cantitățile bătute au fost mai degrabă modeste. De aceea, credem a nu greși când afirmăm că spre sfârșitul secolului al XVI-lea groșul era în Polonia mai important ca monedă de calcul decât ca monedă reală.

Tabelul 25

Modificări în conținutul de argint al groșilor 1526—1623²

Anul	Groși polonezi		Groși lituanieni	
	g brutto	g Ag	g brutto	g Ag
1526	2,05	0,77	—	—
1534	2,05	0,77	2,57	0,96
1545/1547	2,05	0,77	2,54	0,95
1558/1559	—	—	2,52	0,86
1566	2,05	0,70	1,98	0,68
1580	1,90	0,68	1,90	0,68
1604	1,58	0,57	1,58	0,57
1623	1,04	0,29	1,04	0,29

Groșii bătuți în Polonia sau în celelalte teritorii ținând de sistemul monetar polonez au pătruns destul de greu și de târziu în circulația monetară din spațiul românesc. Prima și cea mai importantă străpungere a fost realizată în Transilvania odată cu valul de monedă mărunță poloneză care însoțește în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, și mai ales după 1580, intensificarea

¹ *Ibidem*, p. 37.

² *Ibidem*, p. 24, 30, 50, 64 și 69.

legăturilor economice și politice dintre cele două țări. În cadrul acestui val ponderea groșilor este destul de ridicată, deși, după cum vom vedea, ei se află pe locul al doilea după monedele de trei groși. Totodată, se poate observa și faptul că în circulația monetară din Transilvania apar relativ bine amestecați groși emiși în toate monetăriile enumerate mai sus.

Tabelul 26

*Proveniența groșilor găsiți în tezaurele
transilvănene încheiate în secolul al XVI-lea¹*

	Glogow	0,1
	Cracovia	15,2
Regatul	Torun	17
Poloniei	Elblag	2,3
	Gdansk	10,6
	Total	45,3
<hr/>		
	Lituania (Vilna)	3,1
	Riga	0,7
	Prusia (Königsberg)	43,5
	Liegnitz-Brieg	5,7
	Küstrin	1,7

Comparativ cu această prezență masivă în Transilvania, groșii polonezi sunt mai slab reprezentați în principatele extracarpatiche. Astfel, în Moldova ei apar în tezaurele de la Ciuciuleni II, Sîngerei, Piatra Neamț și Păun, toate încheiate în ultimii ani ai secolului al XVI-lea, precum și în mai multe tezaure încheiate după 1600. Datele referitoare la proveniența groșilor din aceste 4 tezaure — nu într-un tot relevant deoarece se bazează pe un număr de numai 38 de monede — se apropie de cele referitoare la Transilvania, singurele diferențe mai importante fiind faptul că în Moldova nu s-au găsit până acum groși de Glogow și de Küstrin, iar emisiunile lituaniene dețin un procent mai mare, ceea ce se explică lesne prin legăturile tradiționale mai strânse ale Moldovei cu Lituania.

¹ Tabel alcătuit pe baza unui eșantion de 1 161 groși găsiți în tezaurele de la Iclozel, Răstoțu Mare, Ghirișu Român, Hotoan, Lunca Târnavei, Ribița, Slătinița, Hațeg, Târnaveni, Alba Iulia, Șeica Mică, Pozmuș, Huedin (Cetatea veche), Șona, Deva, Nălați-Vad, Lăpușnic, Băgaciu, Borzești, Mihai Viteazu II și Moldovenești.

**Proveniența groșilor găsiți în tezaurele moldovene
încheiate în secolul al XVI-lea**

Polonia	39,5
Lituania (Vilna)	15,8
Prusia (Königsberg)	42,1
Liegnitz-Brieg	2,6

Tot cu o pătrundere târzie avem de-a face și în Țara Românească, unde s-au găsit groși polonezi numai în tezaurul de la Beciu (încheiat 1600) și în câteva tezaure de secol XVII. Numărul infim de monede ne împiedică să le mai defalcăm pe monetării. Putem însă conchide că și în Țara Românească, la fel ca și în Moldova și în Transilvania, pătrunderea groșilor polonezi s-a realizat în siajul marelui val de tripli groși polonezi de la cumpăna secolelor al XVI-lea și al XVII-lea.

Triplii groși (*troyak*, *grossus triplex argenteus*) au fost bătuți pentru prima dată în numele regelui Sigismund I în anul 1528, dar emisiunile masive au început abia după reforma monetară a regelui Ștefan Báthory din anii 1578—1580. Potrivit ordonanțelor regale, un triplu gros avea o greutate brută de 2,44 g, finețea 0,844, deci un conținut de 2,059 g argint fin, reglementare care s-a menținut până în anul 1604.

Tabelul 28

**Modificări în conținutul de argint
al triplilor groși polonezi 1528—1623³⁰⁶**

Anul	g brutto	g Ag
1528	6,17	2,31
1580	2,44	2,059
1604	2,23	1,88
1616	1,92	1,56
1623	2,01	0,91

Volumul emisiunilor a fost deosebit de ridicat în anii 1580—1601, ulterior acestea având loc numai sporadic și în cantități reduse. Dintre monetăriile care au emis tripli groși în această perioadă menționăm pe cele regale de la Olkusz, Poznań, Wschowa, Bydgoszcz, Malbork (Marienburg), Lublin și Cracovia

¹ Andrzej Mikolajczyk, *Einführung...*, p. 24, 50, 64 și 69.

pentru regatul Poloniei, Vilna pentru Lituania, apoi monetăriile urbane de la Gdansk și Riga. De asemenea, în spațiul românesc s-au mai găsit și tripli groși emiși pentru ducatul Curlandei (vasal regatului Poloniei) și pentru micul ducat silezian de Teschen. Marea masă de tripli groși au servit Poloniei și în acoperirea direcțiilor deficitare ale comerțului său exterior, troyakii răspândindu-se deci rapid atât spre Europa centrală, cât și spre Balcani și chiar până în Caucaz și în nordul Irakului¹. Prezența masivă a acestui tip de monede avea să determine numeroase imitații locale atât în Imperiul german, cât și în Italia și în Balcani. Spațiul românesc nu a făcut excepție de la această tendință, în ultimul deceniu al secolului al XVI-lea emițând tripli groși proprii atât Transilvania prin principele Sigismund Báthory în anii 1594—1598, cât și Moldova în timpul lui Ștefan Răzvan și Ieremia Movilă.

În Țările Române triplii groși polonezi apar atât în descoperirile monetare de după 1580 — fie ele descoperiri izolate, fie tezaure — cât și în documentele scrise, unde se folosesc denumirile *costandă* în Țara Românească și *potronic* în Moldova². Fapt semnificativ pentru intensificarea circulației monetare din spațiul românesc, triplii groși pătrund aproape simultan în Transilvania (primul tezaur este cel de la Hotoan, încheiat 1590) și în Moldova (Musait, încheiat 1589), o ușoară întârziere — firească, de altfel — observându-se numai în Țara Românească (Hârtiești-Vulturești, încheiat 1597). Evident, ponderea triplilor groși polonezi în ansamblul circulației monetare era mai mare în Moldova (24,8% din valoarea totală a tezaurilor încheiate în anii 1581—1600) — și probabil în Transilvania — decât în Țara Românească (2,8% din valoarea tezaurilor încheiate în anii 1581—1600), dar mai importantă decât aceste diferențe regionale este tendința de creștere a acestei ponderi în întreg spațiul românesc, tendință ce avea să determine cote-părți mult mai mari în primele decenii ale secolului al XVII-lea. De altfel, majoritatea triplilor groși găsiți în spațiul românesc fac parte din tezaure încheiate în secolul al XVII-lea și nu din cele de secol XVI. Faptul nu trebuie să ne mire, întrucât, în ciuda vitezei bune de

¹ Idem, *Polish-Ottoman Monetary Relations...*, p. 88—90; idem, *Polish coins in the monetary circulation of Europe in the sixteenth and seventeenth centuries*, în I. A. Carradice (ed.), *Proceedings of the 10th International Congress of Numismatics, London, september 1986*, London, 1986, p. 563—568; idem, *Polish Factor in the Balkan Monetary Affairs of the Late 16th and 17th Century*, „Zeitschrift für Balkanologie“, XXII, 1986, p. 67—75.

² Constantin Moisil, *O monedă curioasă: costanda*, CNA, 19, 1945, nr. 133—134, p. 8—14 și nr. 135—136, p. 56—59. Pe baza studiului documentelor de secol XVII Constanța Știrbu și Ana-Maria Velter au nuanțat această distribuție provincială a celor doi termeni, arătând că fiecare dintre ei apare de fapt în ambele principate extracarpatice (*Tezaurul de la Săpoca, județul Buzău*, „Mousaios“, IV/I, 1994, p. 345).

difuzare, era nevoie de ceva timp pentru acumularea unor mari cantități din această monedă, iar maxima emisiunilor poloneze de tripli groși se plasează foarte aproape de sfârșitul secolului al XVI-lea, în anii 1597—1599¹. În aceste condiții, atunci când am analizat proveniența triplilor groși găsiți în Țările Române, am grupat la un loc toate monedele de acest tip emise înainte de 1600, indiferent de data tezurizării lor. Totodată, datorită descrierii defectuoase a foarte multor monede, a trebuit să renunțăm la o defalcare pe monetării în cadrul regatului Poloniei.

Tabelul 29

*Proveniența triplilor groși emiși în secolul al XVI-lea
în monetările din Uniunea polono-lituaniană²*

	Moldova	Transilvania	Țara Românească
Polonia	55,4	69,7	66
Lituania	17,2	8,9	6,7
Riga	26,5	20,4	26,8
Curlanda	0,1	0,5	0,5
Gdansk	0,6	0,02	—
Teschen	0,1	0,3	—

Se impun câteva observații. Mai întâi, cotele parte obținute pe baza tezaurilor din teritoriul românesc se apropie destul de mult de estimările lui Andrzej Mikolajczyk cu privire la producția de tripli groși din perioada 1580—1601: 64,28% pentru Polonia, 13,78 pentru Lituania și 21,94% pentru Riga³.

¹ Andrzej Mikolajczyk, *Rozmiary produkcji menniczej w Polsce za Stefano Batorego i Zygmunta III wazy. Pytania bez odpowiedzi?*, WN, XXV, 1981, nr. 2, p. 71—87.

² Tabel alăturat pe baza a 2 255 tripli groși din tezaurile de la Musait, Comrat, Bălțața, Zlătunoaia, Ciuciuleni II, Bleșteni-Volodiani, Sîngerei, Mîndrești, Cotnari, Iași, Suceava (str. Mihai Viteazu), Păun, Cupcui, Dezghinje, Mărculești I, Copăceni I, Milești, Tanacu, Săliște, Ciuciuleni I, Cucuruzeni, Caterinovka, Fântâna Mare, Blidaru, Volovița, Criuleni II și IV și Suceava pentru Moldova, a 3 466 tripli groși din tezaurile de la Hotoan, Slătinița, Alba Iulia, Pozmuș, Cetatea Veche (Huedin), Dealu Viilor (Oradea), Șona, Deva, Visuia, Nălați-Vad, Lăpușnic, Băgaciu, Borzești, Moldovenești, Năpradea, Panceciu, Baia Mare (str. Crișan), Berchez, Vad, Cluj (Conservator), Șieu I, Iacobeni, Aghireș II, Via Recse (Zalău), Verveghiu, Turulung, Gurba, Năpradea II și Caransebeș pentru Transilvania și a numai 209 tripli groși din tezaurile de la Hârtiești-Vulturești, Beciu, Dragoslavele, Câmpulung-Muscel, Săpoca, Crovu și Verguleasa pentru Țara Românească.

³ Andrzej Mikolajczyk, *Polish Factor...*, p. 75; idem, *Einführung...*, p. 61.

Diferențele între provinciile istorice românești, cu un plus pentru triplii groși emiși în Lituania și la Riga în Moldova și cu o subrepresentare a acestora în Transilvania, sunt firești dacă ținem seama de criteriul proximității geografice. Amplitudinea mult mai redusă a acestor diferențe decât în cazul polgroșilor reflectă tendința de omogenizare a circulației monetare, expresie a extinderii schimburilor economice și a sporirii vitezei de circulație monetară, deci a progreselor în monetarizarea societății. În ceea ce privește Țara Românească, similitudinile cu Transilvania par să ateste faptul că triplii groși au pătruns aici în mai mare măsură prin principatul intracarpatic decât prin Moldova; totuși, numărul redus al monedelor pe care se bazează în acest caz analiza statistică ne obligă la o anume prudență în formularea concluziilor istorice, iar concentrarea majorității descoperirilor izolate și a tezaurilor conținând tripli groși în Muntenia sugerează că o parte dintre triplii groși ajunși în Țara Românească au fost aduși de armata poloneză venită prin Moldova să-l înlăture pe Mihai Viteazul în toamna anului 1600. Această campanie a fost însă numai un accelerator al pătrunderii în circulația monetară a triplilor groși, caracterul oarecum general al acestui fenomen în întreg spațiul românesc, la fel ca și în Balcani, arătând că rolul principal a revenit totuși circuitelor comerciale. Această apreciere este susținută și de numărul relativ mare de tripli groși polonezi găsiți în Dobrogea¹, zonă unde trupele lui Zamojski nu au pătruns, iar detașamentele de cazaci ajunse după pradă în diverse momente de la sfârșitul secolului al XVI-lea și în prima jumătate a secolului al XVII-lea de obicei luau bani și nu îi lăsau.

Monedele poloneze de 6 groși (șostak) au fost și ele emise după reforma monetară a lui Sigismund I din 1528, dar, la fel ca și în cazul triplilor groși, baterea lor cunoscut mai multe discontinuități și modificări ale conținutului de metal prețios, și a fost mai degrabă modestă din punct de vedere cantitativ până în ultimii ani ai secolului al XVI-lea. În anii 1595—1601 emisiunile de piese de 6 groși au atins un maxim în monetările de la Wschowa, Bydgoszcz, Malbork (Marienburg) și Lublin, dar fără a egala volumul emisiunilor de tripli groși și fără ca acest avânt să se prelungească în secolul al XVII-lea.

¹ A se vedea analiza descoperirilor izolate în Ioana Custurea, Gabriel Custurea, *Aspecte ale circulației monetare în Dobrogea în secolele XV—XVII*, BSNR, LXXX—LXXXV, 1986—1991, nr. 134—139, p. 161—174. Dacă modul în care au fost publicate monedele, cu descrieri detaliate pentru fiecare, este excelent, avem totuși o obiecție metodologică la partea interpretativă: variațiile cronologice ale numărului monedelor poloneze găsite în Dobrogea nu pot fi folosite nemijlocit în a deduce variațiile de intensitate a legăturilor economice dintre această zonă și Polonia, deoarece trebuie ținut cont de faptul că ele reflectă mai întâi fluctuațiile emisiunilor monetare poloneze.

*Modificări în conținutul de argint
al monedelor poloneze de 6 groși 1528 — 1623¹*

Anul	g brutto	g Ag
1528	12,35	4,63
1580	4,88	4,11
1604	4,46	3,77
1616	3,84	3,12
1623	4,03	1,82

În Țările Române piesele poloneze de 6 groși au pătruns în circulație spre sfârșitul secolului, de regulă în compania mult mai numeroasă a monedelor de 3 groși. Cele mai vechi descoperiri sunt din nou practic sincrone pentru Moldova și Transilvania, tezaurele de la Ciuciuleni II (încheiat 1597) și respectiv Cetatea Veche (Huedin, încheiat 1598), în timp ce pentru Țara Românească nu avem piese de 6 groși în nici un tezaur de secol XVI². Ca atare, până în 1600 ponderea acestui tip de monede este încă foarte mică — în Moldova dau numai 0,42% din valoarea tezaurelor încheiate în anii 1581 — 1600 — și chiar dacă numărul pieselor descoperite crește în tezaurele încheiate în secolul al XVII-lea în toate cele trei provincii istorice românești, șostakii au jucat numai un rol modest în circulația monetară din Țările Române.

Talerii polonezi, emiși în cantități relativ modeste începând cu anul 1533, apar și ei în descoperirile monetare din Țările Române. Chiar dacă monede de acest tip au fost găsite în toate cele trei state românești, procentajele de 0,59% din valoarea tezaurelor muntene încheiate în anii 1581 — 1600 și 0,62% din cea a tezaurelor moldovenești din aceeași ani se datorează unui număr extrem de scăzut de monede — câte 1 taler de la Ștefan Báthory ca rege al Poloniei în tezaurele de la Rast în Țara Românească, Netezi și Bălțata în Moldova și în săpăturile de la Piatra Craivii în Transilvania³ — și trebuie deci interpretate cu maximă prudență⁴.

¹ Cf. Andrzej Mikolajczyk, *op. cit.*, p. 24, 50, 64 și 69.

² Disponem totuși de un șostak izolat emis în anul 1599 și descoperit la Stâlp, nu departe de București (cf. Octavian Iliescu, *Însemnări... (II)*, p. 456). Fiind însă vorba de o monedă izolată, nu se poate garanta că ea a și ajuns în Țara Românească înainte de anul 1600.

³ Ion Berciu, Gheorghe Anghel, *Cetatea feudală de la Piatra Craivii*, „Apulum”, V, 1965, p. 318.

⁴ La lista de mai sus ar mai trebui adăugat și 1 taler emis la Baia Mare pentru Ștefan Báthory în calitatea sa de rege al Poloniei, taler aflat în compoziția tezaurului de la Târgoviște, dar modul defectuos în care a fost publicată această piesă — anul indicat, 1568, este sigur greșit — ne îndeamnă să o indicăm numai sub beneficiu de inventar (cf. Corneliu Secășanu, *op. cit.*, p. 426).

Șeleaghi (*solidi*), monede poloneze de bilon emise după modelul șilingilor prusieni, și care erau echivalate în Polonia la cursul 1 gros = 3 șeleaghi, au început să fie emiși încă din timpul lui Sigismund I în monetăriile din Prusia regală, baterea lor extinzându-se în celelalte monetării ale Uniunii polono-lituaniene abia după 1580, când emisiunile de acest fel au sporit cantitativ, pe primul loc situându-se monetăria de la Riga¹. Având o finețe mai mică decât celelalte monede poloneze mărunte, fiind deci alcătuiți în cea mai mare parte din cupru, șeleaghiile au cunoscut și ei în secolul al XVI-lea diminuări ale conținutului de argint.

Tabelul 31

*Modificări în conținutul de argint
al șeleaghiilor polonezi 1530—1623²*

Anul	g brutto	g Ag
1530	1,24	0,23
1580	1,13	0,20
1604	0,53	0,09
1623	0,67	0,08

În Țările Române șeleaghiile sunt prezenți în număr mic în tezaurele de la sfârșitul secolului al XVI-lea din Moldova (tezaurul de la Suceava — str. Mihai Viteazu, încheiat 1599) și din Transilvania (tezaurele de la Lunca Târnavei, încheiat 1591, Slătinița, 1595, Hațeg, 1596, și Băgaciu, 1600), numărul lor crescând apoi puternic în tezaurele încheiate în secolul al XVII-lea; de altfel, emisiunile de „șalăi” din timpul lui Eustratie Dabija (1661—1665) imitau șeleaghiile polonezi. Mai trebuie menționat faptul că în descoperirile monetare românești șeleaghiile polonezi apar de obicei în asociere cu șilingii prusieni și chiar cu emisiuni mai vechi ale ordinului teuton din secolele al XIV-lea și al XV-lea³, fără a se putea spune în mod cert dacă aceste monede intraseră în

¹ Andrzej Mikolajczyk, *Rozmiary produkcji menniczej...*, p. 107—113; idem, *Einführung...*, p. 25—26, 52—61.

² Cf. Andrzej Mikolajczyk, *Einführung...*, p. 24, 50, 64 și 69.

³ Amintim astfel un șiling teuton din timpul marelui maestru Winrich von Kniprode (1352—1382) la Șieu I, un altul din anii 1467—1489 în tezaurul de la mănăstirea Bistrița (Lia Milenovici-Bătrîna, *Un tezaur monetar din secolul al XVII-lea descoperit la mănăstirea Bistrița, județul Neamț*, „Memoria Antiquitatis”, 4—5, 1982—1983, p. 281) și alți 5 șilingi teutoni în tezaurul de la Cucuruzeni.

circulația monetară românească de dinainte de 1500 sau circulaseră mai întâi în spațiul polonez și au fost apoi aduse la o dată relativ târzie în Țările Române.

Monedele de 4 groși, emise pentru scurt timp de Sigismund al II-lea August la Vilna pentru Lituania¹, au circulat sporadic în Țările Române în secolul al XVI-lea, exemplare de acest fel fiind găsite în Transilvania în tezaurele de la Hotoan (încheiat 1590) și Dealul Viilor — Oradea (încheiat 1598) și în Moldova în tezaurul de secol XVII de la Copăceni I.

În fine, **monedele poloneze de aur**, având în mod oficial o greutate brută de 3,57 g, din care 3,45 g aur pur, au fost emise numai sporadic și în cantități mici începând din 1526 și continuând până după 1600². În descoperirile monetare din Țările Române galbenii polonezi emiși în secolul al XVI-lea apar numai în tezaure din Moldova și Transilvania încheiate în prima parte a secolului al XVII-lea³.

Înainte de a încheia discuția referitoare la monedele poloneze, se cuvine remarcat faptul că aportul lor la circulația monetară din Țările Române prezintă o puternică tendință crescătoare spre sfârșitul secolului al XVI-lea, tendință care avea să continue și după 1600. Această creștere are la bază afluxul triplilor groși, în asociere cu care pătrund în Țările Române monede din toate tipurile monetare enumerate mai sus. Ca urmare a acestui aflux, în deceniul 3 al secolului al XVII-lea monedele poloneze reprezentau 87,86% din numărul total de monede din 2 tezaure găsite în Țara Românească la Piuța Petrii — Orașul de Floci (triplii groși singuri asigurau 85,21%)⁴. În Transilvania, în 9 tezaure monetare încheiate în anii 1626—1629, monedele poloneze dau între 60,21% și 96,76% din valoarea acestora⁵. Cele de mai sus ne determină să afirmăm că secolul al XVI-lea doar prefigurează perioada de maximă penetrație a monedelor poloneze din prima jumătate a secolului al XVII-lea.

¹ Andrzej Mikolajczyk, *Einführung...*, p. 30—31.

² *Ibidem*, p. 21—67.

³ Amintim aici ducății polonezi din tezaurele de la Galați, Săliște și Baia Mare.

⁴ Marian Neagu, Petre Vlădilă, *Aspecte ale circulației monetare la Dunărea de Jos în sec. XV—XVII în lumina cercetării tezaurelor de la Piuța Petrii — Orașul de Floci*, „Cultură și civilizație la Dunărea de Jos”, III—IV, 1987, p. 180—181.

⁵ Eugen Chirilă, Vasile Lucăcel, *Aspecte ale circulației monetare în Transilvania în prima jumătate a secolului XVII*, AMP, I, 1977, p. 220. Spre aceleași cote converg și estimările lui István Gedai pentru ansamblul secolelor XVI—XVII: moneda poloneză reprezenta 70,74% din numărul total de monede în Transilvania, și 76,51% în Partium (*Polskie monety...*, p. 167). Este de remarcat însă că această creștere a ponderii monedelor poloneze în circulația monetară din secolul al XVII-lea s-a datorat nu numai tipurilor monetare enumerate de noi mai sus, ci și afluxului a două nominaluri emise semnificativ abia după 1600: orții și polturile.

I.2.4. Europa centrală și apuseană

În cadrul analizei noastre, categoria Europa centrală și apuseană cuprinde monedele emise în Imperiul german — inclusiv în Cehia, Țările de Jos (dintre care o parte au format în 1581 Provinciile Unite) și Elveția, care în secolul al XVI-lea făceau încă parte în mod formal din acesta — Franța și Anglia. Sistemele monetare din aceste țări, deși aveau o origine comună în sistemul monetar carolingian (1 livră = 20 sous = 240 dinari), cunoscuseră de-a lungul celor 7 secole ca au urmat domniei lui Carol cel Mare modificări substanțiale, care au imprimat economiei monetare occidentale pecetea unei ireductibile diversități¹. Adăugând faptul că raporturile monetare din diferitele țări și regiuni central- și occidental-europene aveau o relevanță limitată pentru Țările Române, unde monedele occidentale erau primite în primul rând pe baza conținutului lor intrinsec în metal prețios, am renunțat la descrierea generală a sistemelor monetare din centrul și apusul Europei, urmând ca informațiile considerate necesare să fie prezentate la discuția diferitelor tipuri de monede care au pătruns în spațiul românesc.

Procentajele generale în cadrul eșantionului nostru de tezaure prezintă o vădită tendință de creștere a ponderii monedelor provenite din Europa centrală și apuseană spre sfârșitul secolului al XVI-lea, precum și o diferență sensibilă în favoarea Moldovei, mai deschisă contactelor economice cu Occidentul în secolul al XVI-lea.

Tabelul 32

Ponderea monedelor emise în Europa centrală și apuseană în structura tezaurelor monetare de secol XVI (%)

	1501—1580	1581—1600
Țara Românească	0,9	26,4
Moldova	15	46,2

Câteva observații suplimentare sunt absolut necesare. Mai întâi, aceste procentaje generale sunt date aproape în exclusivitate de monedele mari de argint și de monedele de aur, Europa centrală și apuseană fiind mult mai slab reprezentată la nivelul monedelor mărunte. Excepție face Țara Românească înainte de 1580, unde monedele occidentale mari de argint și de aur lipsesc din descoperirile monetare cunoscute de noi.

¹ Pentru sistemele monetare occidentale în secolul al XVI-lea a se vedea mai nou Marie-Thérèse Boyer-Xambeu, Ghislain Deleplace, Lucien Gillard, *op. cit.*, îndeosebi p. 202—232.

Monedele mărunte de argint provenite din Europa centrală și apuseană au fost găsite în tezaurele monetare românești într-un număr relativ mic, dar într-o mare diversitate de nominaluri și emitenți. Trebuie semnalat mai întâi tezaurul de la Pârlita, comuna Adunații-Copăcenii, județul Giurgiu, singura descoperire monetară munteană din anii 1501—1580 conținând monede central- și vest-europene. Aici s-au găsit 18 monede franceze de billon — 1 monedă de 11 dinari francezi (deosebiți de dinarii ungurești) de la Ludovic al XI-lea și 17 douzaines (monede de 12 dinari) de la Carol al VIII-lea și Francisc I — precum și un șiling englez de la Henric al VIII-lea. Descoperirea este de două ori surprinzătoare, întrucât pe de o parte aceste monede nu circulau în mod curent în Țările Române în secolul al XVI-lea, și pe de altă parte din acest mic tezaur lipsesc cu desăvârșire monedele obișnuite în acea vreme în Țara Românească, cum ar fi asprul și dinarul. Sesizând caracterul insolit al acestei prezențe monetare occidentale, Elena Isăcescu, cercetătoarea care a publicat acest tezaur, a considerat că ea s-ar fi datorat unor persoane venite din Franța și a adus în discuție momentul venirii pe tronul Țării Românești a lui Petru Cercel (1583—1585), care zăbovise în Franța și fusese înscăunat cu sprijin diplomatic și financiar francez. În ceea ce ne privește, nu credem într-o datare atât de târzie. Motivul principal ar fi acela că în anul 1550 o ordonanță regală a ordonat retopirea monedelor franceze mărunte de billon¹. Or, dacă acest lot de douzaines ar fi părăsit Franța la câțva timp după 1550, normal ar fi fost să conțină măcar câteva monede emise în acest an sau mai târziu; absența completă a acestora ne îndeamnă să plasăm acest tezaur cât mai aproape de mijlocul secolului al XVI-lea. De altfel, momentul Petru Cercel nu a fost singurul când persoane venite din Franța au ajuns în Țara Românească², iar locul descoperirii tezaurului se plasează pe drumul de la Giurgiu la București. Pentru a da un singur exemplu de prezență franceză mai apropiată de mijlocul secolului al XVI-lea, am aminti faptul că în anul 1554 un emisar al ambasadorului francez la Istanbul a trecut prin Țara Românească și Transilvania în drum spre Polonia, unde, în cadrul planurilor franceze de realizare a unei coaliții antihabsburgice, avea misiunea să propună Isabellei Zápolya căsătoria fiului ei Ioan Sigismund cu o fiică a regelui Henric al II-lea al Franței³. De altfel, Pătrașcu cel Bun ajunsese domn în anul 1554 și cu

¹ *Ibidem*, p. 210; Frank C. Spooner, *L'économie mondiale et les frappes monétaires en France, 1493—1680*, Paris, 1956, p. 140—143.

² Cf. Germaine Lebel, *La France et les Principautés danubiennes (du XVIe siècle à la chute de Napoleon Ier)*, Paris, 1955, p. 30—31; a se vedea și *Călători străini...*, vol. II.

³ *Hurmuzaki*, XI, doc. LXXVII, p. 54.

sprrijinul ambasadorului francez d'Aramont, iar un dragoman al ambasadei îl însoțise până în Țara Românească¹. Evident, aceasta nu înseamnă în mod obligatoriu că lotul de monede occidentale descoperit la Pârlita trebuie atribuit emisarilor lui d'Aramont, dar această ipoteză este oricum mai plauzibilă decât cea care îl asocia cu domnia lui Petru Cercel.

Tezaurul de la Pârlita este singular în ceea ce privește pătrunderea monedelor mărunte franceze și engleze în Țările Române în secolul al XVI-lea. Celelalte monede mărunte din Europa centrală și apuseană care s-au găsit în tezaurele monetare românești de secol XVI provin din teritoriile ținând de Imperiul german și sunt pe cât de puțin numeroase, pe atât de diverse ca nominaluri și emitenți.

Singurul grup ceva mai compact de monede mărunte central-europene este dat de pfennigii și de hellerii (monede de 1/2 pfennig) emiși de regatul Boemiei începând cu domnia lui Vladislav Jagiello (rege al Boemiei în anii 1471 — 1516) și până la sfârșitul secolului al XVI-lea². Aceste monede au fost descoperite în număr relativ mare în tezaurele transilvănene din ultimul deceniu al secolului al XVI-lea și din prima parte a secolului următor, fapt care a determinat pe Eugen Chirilă și pe colaboratorii săi să afirme că ele au pătruns în Transilvania în conexiune cu colaborarea transilvăneano-habsburgică în cadrul Ligii Sfinte și cu prezența trupelor imperiale în această regiune³.

În tezaurele românești din secolul al XVI-lea s-au mai găsit groși imperiali emiși de Joachim II Hektor de Brandenburg⁴ și de Eberhard VIII de Königstein și Eppenstein⁵, ca și de orașele Göttingen⁶, Höxter⁷ și Nordheim⁸, Mariengroschen emiși de Wilhelm de Braunschweig-Lüneburg⁹, ca și de orașele

¹ *Ibidem*, doc. CLXXIX, p. 110.

² În ultimele decenii ale secolului al XVI-lea se calculau 210 pfennigi de Boemia, respectiv 420 de helleri, pentru un taler imperial, cf. Jaroslav Posvár, *Die Währung in den Ländern der böhmischen Krone. Eine Übersicht der Zahlungsmittel vom neunten bis zum Anfang des zwanzigsten Jahrhunderts*, Graz, 1970, p. 86.

³ Eugen Chirilă, Nicolae Gudea, Valeriu Lazăr, Andrei Zrinyi, *Tezaure și descoperiri monetare din Muzeul Județean Mureș, Tîrgu Mureș*, 1980, p. 79; a se vedea și studiul mai vechi și mai general al lui Iudita Winkler, Francisc Pap, *Monede cehe și morave în tezaure monetare medievale din Transilvania*, „Apulum”, VII/1, 1968, p. 499 — 504.

⁴ Câte o monedă emisă în 1539 în tezaurele de la Slătinița și Băgaciu.

⁵ 1 monedă emisă la Augsburg în anul 1521, considerată o raritate numismatică, a fost găsită în tezaurul de la Moldovenеști.

⁶ 1 monedă emisă în anul 1554 a fost găsită în tezaurul de la Lăpușnic.

⁷ 2 monede emise în anul 1554 au fost găsite în tezaurul de la Lăpușnic.

⁸ 1 monedă emisă în 1551 a fost găsită în tezaurul de la Beciu din Țara Românească.

⁹ 1 monedă fără milesim, dar databilă în intervalul 1572 — 1592, a fost găsită în tezaurul de la Suceava (str. Mihai Viteazu).

Goslar¹, Göttingen², Hameln³, Herford⁴, Höxter⁵, o jumătate de Mariengroschen (?) emis la Hameln⁶, pfennigi de Saxonia⁷ și de Hessen⁸, câte un kreuzer de la Sigismund de Tirol⁹ și de la împăratul Friedrich al III-lea pentru Stiria¹⁰, o monedă de 3 soli (cu valoarea de 1 kreuzer) emisă de orașul Schaffhausen¹¹, o monedă de 2 kreuzeri din Palatinat¹², monede de 3 kreuzeri din Teschen¹³ și Zweibrücken¹⁴, și o monedă de 10 kreuzeri (?) emisă pentru Cehia¹⁵. Desigur, această listă de monede germane mărunte de secol XVI ar putea fi sporită prin includerea monedelor de acest fel găsite în contexte arheologico-numismatice neclare sau în tezaure încheiate după anul 1600¹⁶. Un asemenea plus cantitativ nu ar modifica însă cu nimic concluzia noastră că pătrunderea acestor monede germane în circulația monetară din Țările Române s-a produs numai în ultimul deceniu al secolului al XVI-lea¹⁷ și a fost mai

¹ 1 monedă emisă în 1551 a fost găsită în tezaurul de la Alba Iulia, iar o alta emisă în 1553 în tezaurul de la Slătinița.

² 1 monedă emisă în 1549 a fost găsită în tezaurul de la Pozmuș, iar alta emisă în 1553 în tezaurul de la Slătinița.

³ 1 monedă emisă în 1548 a fost găsită în tezaurul de la Slătinița, iar alta nedată în cel de la Nălați-Vad.

⁴ 1 monedă anterioară anului 1545 bătută în numele Annei a II-a de Limburg a fost găsită în tezaurul de la Suceava (str. Mihai Viteazu), iar o alta databilă în intervalul 1545—1565 în tezaurul de la Alba Iulia.

⁵ 1 monedă a cărei dată nu a fost precizată de editor a fost găsită în tezaurul de la Golăești.

⁶ 1 monedă nedată găsită în tezaurul de la Nălați-Vad.

⁷ 3 monede bătute înainte de 1486 și una din 1542 au fost găsite în tezaurul de la Băgaciu.

⁸ 1 Sternleinpennig emis de Ludwig al II-lea și Heinrich al II-lea la Schmalkalden înainte de 1483 a fost găsit în tezaurul de la Băgaciu.

⁹ 1 monedă bătută la Hall după 1477 a fost descoperită în tezaurul de la Șeica Mică.

¹⁰ 1 monedă emisă în 1485 a fost găsită în tezaurul de la Băgaciu.

¹¹ 1 monedă emisă în anul 1597 a fost găsită în tezaurul de la Șona.

¹² 1 monedă emisă în 1586 a fost găsită în tezaurul de la Băgaciu.

¹³ 1 monedă emisă în numele ducelui Adam Wenzel în anul 1597 a fost găsită în tezaurul de la Nălați-Vad.

¹⁴ 1 piesă de la Johann I din anul 1587 a fost găsită în tezaurul de la Ciuciuleni II.

¹⁵ Exemplar datat 1562 găsit în tezaurul de la Iași.

¹⁶ În afara nominalurilor deja enumerate, în tezaurele încheiate după 1600 se vor mai găsi groși emiși în secolul al XVI-lea la Magdeburg, Köln, Halberstadt, Hildesheim (Mariengroschen), Lucerna etc.

¹⁷ Eugen Chirilă și Thomas Nægler leagă descoperirile de groși germani emiși în preajma mijlocului secolului al XVI-lea de prezența trupelor habsburgice ale lui Castaldo în Transilvania în anii 1551—1556 (*Tezaurul monetar de la Buzd (sec. XVI—XVII)*, „Studii și comunicări. Arheologie. Istorie”, 14, 1969, p. 332—333), dar nu țin cont de faptul că aceste monede nu apar în tezaurele încheiate înainte de 1590.

puternică în Transilvania, de unde provin marea majoritate a descoperirilor, decât în Moldova și în Țara Românească. Faptul că în toate cazurile recensate de noi monedele mărunte germane (și cehești) sunt asociate cu groșii polonezi pledează mai degrabă pentru o penetrație pe căile comerciale ce treceau prin Polonia¹, deși nu trebuie să excludem complet nici ipoteza amintită mai sus a pătrunderii unora dintre aceste monede pe canale politico-militare în anii războiului din 1593—1606.

Talerii reprezintă o prezență mult mai consistentă decât monedele mărunte provenite din Europa centrală și apuseană. Impunerea în circulație a monedelor mari de argint constituie de altfel una din trăsăturile fundamentale ale istoriei monetare a Europei secolului al XVI-lea. Primele monede de acest fel, având o greutate brută de 31,7 grame și un titlu de 0,935, deci un conținut de 29,6 grame argint fin, au fost emise în 1486 de către ducele Sigismund de Tirol sub munele de *guldiner*². Curând după această dată practica baterii unor monede asemănătoare s-a extins atât în Imperiul german, cât și în alte țări ale Europei apusene. Multiplicarea centrelor unde erau bătute monedele din categoria talerilor a condus la unele variații în ceea ce privește greutatea și titlul monedelor, dar asemănările au prevalat și deseori monedele de acest fel erau cotate paritar indiferent de micile diferențe dintre ele. O categorie aparte au fost talerii-lei (*leuwendaalder*) emiși de provincia Olanda începând cu anul 1575 și apoi de Provinciile Unite după 1587³, monede având un conținut de argint sensibil mai

¹ Un argument suplimentar ar fi faptul că cele mai multe monede germane mărunte provin din nordul Germaniei. Astfel, Braunschweig-Lüneburg, Goslar, Göttingen, Hameln, Halberstadt, Hildesheim, Magdeburg și Nordheim făceau parte din cercul monetar al Saxoniei Inferioare, Saxonia și Brandenburg din cercul monetar al Saxoniei Superioare, Herford și Höxter din cercul monetar al Westfaliei, iar Köln din cercul monetar al Renaniei Inferioare, toate putând fi catalogate ca aparținând Germaniei nordice; sudului i-ar reveni monedele emise de Habsburgi în Tirol și Stiria, precum și cele bătute la Augsburg, Zweibrücken și în Palatinat (deși acesta făcea formal parte din cercul monetar al Renaniei Inferioare); tot în sudul Imperiului german trebuie plasate monedele din cantoanele elvețiene Lucerna și Schaffhausen, în timp ce Hessen și Teschen aparțin mai degrabă unei zone intermediare între nord și sud (pentru împărțirea Imperiului german în cercuri monetare și diverșii emitenți de monedă din secolul al XVI-lea se poate consulta încă cu folos mai vechiul tratat al lui Artur Engel, Raymond Serrure, *op. cit.*, p. 118—382).

² Philip Grierson, *The Monetary Pattern of Sixteenth-Century Coinage*, „Transactions of the Royal Historical Society”, 5th series, 21, 1971, p. 55—56. Numele de taleri provine de la localitatea cehă Joachimstal (Jáchymov), unde s-au găsit importante filoane argentifere și unde în anul 1519 a început emiterea masivă de monede mari de argint; cu minime variații (*daalder*, *dollar* etc.) acest nume s-a răspândit în Europa și chiar în America.

³ Artur Engel, Raymond Serrure, *op. cit.*, p. 64—68 și 87—92.

scăzut decât talerii obișnuite¹. În fine, alături de talerii propriu-ziși, în mai multe centre din Imperiul german și din alte părți ale Europei centrale și apusene au fost emise și monede de o jumătate de taler.

În spațiul românesc talerii au pătruns în număr mai mare abia în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Deși în mod normal pătrunderea lor trebuia să fie mai timpurie și mai puternică în Transilvania, numărul pieselor găsite în descoperiri monetare din secolul al XVI-lea este relativ scăzut²; rămâne ca cercetările viitoare să găsească explicații convingătoare pentru această anomalie. În teritoriile extracarpătice talerii sunt atestați documentar abia în deceniul 7, primele mențiuni cunoscute de noi fiind din 1562 pentru Țara Românească³ și 1564 pentru Moldova⁴, dar este foarte posibil ca ei să fi fost cunoscuți anterior, cu atât mai mult cu cât Despot-Vodă a emis el însuși taleri în anii 1562—1563⁵. În tezaurele monetare talerii proveniți din Europa centrală și apuseană apar mai întâi în Moldova, în descoperirea de la Dimitrovka din Bugeac (post quem 1564), și abia în ultimul deceniu al secolului al XVI-lea în Țara Românească⁶. De altfel, spre sfârșitul secolului mențiunile documentare se înmulțesc, talerii fiind folosiți în destule cazuri și ca monedă de calcul, mai ales în Moldova.

Documentele scrise nu precizează de obicei despre ce fel de taler este vorba, astfel încât nu putem ști care dintre mențiuni se referă la talerii proveniți din Europa centrală și apuseană și care la cei emiși în Transilvania, Ungaria, Polonia, Europa meridională etc. Descoperirile numismatice din toate cele trei state românești indică însă precumpănirea categorică a talerilor bătuți în Europa centrală și apuseană, și mai ales a monedelor germane, asupra tuturor celorlalte

¹ Conform lui János Buza leii olandezi aveau 27.68 grame brutto, o puritate de numai (0,750) și deci un conținut de numai 20,76 grame argint (*Der Kurs der Löwenstaler in Ost-Mitteleuropa (mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen und Ungarn)*, „Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae“, 27, 1981, nr. 3—4, p. 335).

² Francisc Pap a inventariat doar 53 + x taleri de secol XVI în descoperirile monetare silvănene (*Aspecte...*, p. 68, nota 14).

³ DRHB, vol. V, doc. 257, p. 280.

⁴ În acest an talerii sunt menționați atât în corespondența dintre Süleyman I și regele Poloniei cu privire la monedele pe care le primeau moldovenii pentru vitele vândute în Polonia (cf. Mihail Guboglu, *Catalogul...*, vol. II, nr. 95, p. 34), cât și în corespondența lui Alexandru Lăpușeanu cu Bistrița (*Hurmuzaki*, XV/1, doc. MCXXXV, p. 608, doc. MCXXXVI, p. 608 și doc. MCXXXVIII, p. 609). Totodată, talerii au reprezentat 67% din haraciul moldovenesc pe anul financiar 1564/1565 (Maxim-1975, p. 409 și 413).

⁵ Octavian Iliescu, *Moneda...*, p. 34—35; Ilie Țabrea, *op.cit.*, p. 161—163 și 174—175.

⁶ Lista primelor descoperiri, multe inedite, la Constanța Știrbu, Ana-Maria Velter, Emil Păunescu, *op. cit.*, p. 187.

emisiuni de taleri. Diversitatea copleșitoare a talerilor central- și vest-europeni ajunși în Țările Române — peste 200 de tipuri — face inutilă o enumerare exhaustivă. Predomină talerii emiși în Imperiul german, fie nemijlocit în numele împăratului, fie în numele principilor teritoriali (pe primul loc situându-se electorii de Saxonia), fie în cel al unor orașe libere; la aceștia se adaugă monedele bătute în Țările de Jos, fie în numele lui Filip al II-lea al Spaniei, fie în numele Provinciilor Unite. În tezaurul de la Târgoviște s-au mai găsit și 3 monede franceze de câte 1 franc emise de Henric al III-lea (1574—1589), corespunzătoare monedelor de jumătate de taler¹. În fine, o prezență insolită o reprezintă talerii suedezi, dintre care 1 exemplar s-a găsit în mai sus pomenitul tezaur de la Târgoviște², iar un altul în tezaurul transilvănean de la Richiș, județul Sibiu³.

Vom zăbovi numai asupra talerilor-lei olandezi, deoarece aceste monede aveau să influențeze substanțial istoria monetară a Țărilor Române și a întregului sud-est al Europei. Înainte de 1600 numărul acestora în tezaurile monetare din Țările Române este relativ redus, ei fiind prezenți în descoperirile de la Bolotino, Bălțata și Ciuciuleni II din Moldova și în cele de la Bora, Târgoviște și Zimnicea din Țara Românească⁴, toate din ultimul deceniu al secolului al XVI-lea. Dacă leii găsiți în Țara Românească ar putea fi atribuiți subsidiilor habsburgice trimise lui Mihai Viteazul în anii 1597—1600, cei din tezaurile moldovenești indică o filieră poloneză, probabil de natură comercială. Existența unui asemenea flux de taleri occidentali prin Polonia și Moldova spre teritoriile otomane este atestată și de constatarea din 1584 a lui Murad al III-lea că gelepii otomani, în loc să cumpere oi din Moldova, schimbau asprii pe taleri europeni (*guruş*)⁵. Interesele în joc erau substanțiale, determinând includerea în tratatul polono-otoman din anul 1598 a unei prevederi exprese, care scutea pe negustorii polonezi de vamă pentru talerii pe care îi aduceau în Imperiul otoman; cum însă mulți dintre acești taleri erau lei olandezi, care aveau un conținut de argint inferior celorlalte tipuri de taleri, în 1607 se interzice aducerea acestor *arslanlu guruş* în teritoriile otomane⁶. Numărul descoperirilor de taleri-lei olandezi sporește sensibil în secolul al XVII-lea, îndeosebi după

¹ Corneliu Secășanu, *op. cit.*, p. 424.

² *Ibidem*.

³ Francisc Pap, *Circulația monetară în Transilvania în perioada 1526—1571*, p. 626.

⁴ Constanța Știrbu, Ana-Maria Velter, Emil Păunescu, *op. cit.*, p. 171 și nota 77.

⁵ Mihai Maxim, *Culegere de texte otomane. Fasc. 1. Izvoare documentare și juridice (sec. XV—XX)*, București, 1974, doc. 13, p. 60—61.

⁶ Viorel Panaite, *Trade and Merchants in the 16th Century Ottoman-Polish Treaties*, RESEE, XXXII, 1994, nr. 3—4, p. 275.

1650 când ei sunt exportati masiv spre Imperiul otoman și filiera otomană începe să o surclaseze pe cea poloneză în aprovizionarea cu taleri-lei a circulației monetare din Țările Române¹. Credem că cele de mai sus sunt suficiente pentru a sugera că anii de dinainte de 1600 reprezintă numai începutul încă timid al succesului pe care aveau să-l cunoască talerii-lei olandezi în spațiul românesc în secolul al XVII-lea.

Monedele de aur provenite din Europa centrală și apuseană, deși au continuat în secolul al XVI-lea să joace un rol deloc neglijabil în circulația monetară a Occidentului, au circulat într-o măsură relativ scăzută în Țările Române. De altfel, galbenii occidentali nu sunt menționați expres în plata haraciului, fiind incluși eventual în categoria mai largă *sikke-i efrenciye* dominată de ducații venețieni, iar în descoperirile monetare ei apar abia către sfârșitul secolului al XVI-lea, numărul pieselor și al descoperirilor urmând să crească în primele decenii ale secolului al XVII-lea. Atât înainte de 1600 cât și după această dată, pe primul loc în cadrul categoriei monedelor de aur provenite din Europa centrală și apuseană se plasează ducații Provinciilor Unite, prezenți deja în tezaurele de la Ghimpați în Țara Românească, Bălțața în Moldova și Stupini în Transilvania, Acestora li se adaugă ducați imperiali și ai diversilor principii din Imperiul german, însă într-un număr sensibil mai mic decât cei olandezi.

Două concluzii principale se desprind din studiul circulației monedelor provenite din Europa centrală și apuseană în Țările Române. Prima vizează tendința de creștere a ponderii acestora spre sfârșitul secolului al XVI-lea, deosebit de pregnantă în ceea ce privește monedele mari de argint; impunerea acestora, atât în Țările Române cât și în Imperiul otoman, reflectă disponibilitățile sporite de argint ale Occidentului după 1580, care îi permit să soldeze cu acest metal deficiturile balanțelor de plăți spre Europa răsăriteană și spre Orient. A doua concluzie relevă o anume diferențiere pe tipuri mari de monede: exceptând cazuri excepționale, cum ar fi lotul de monede occidentale de la Pârlita, monedele mărunte de argint provin în general din zone aflate la distanțe mai moderate de spațiul românesc (Cehia, Germania), în timp ce criteriul

¹ János Buza, *Der Kurs der Löwenstaler...*, p. 344—350. Pentru un vârf ceva mai timpuriu al pătrunderii leilor olandezi în Țara Românească pledează Constanța Știrbu, Ana-Maria Velter, Emil Păunescu, *op. cit.*, p. 171. A se vedea și lista descoperirilor românești de taleri proveniți din Țările de Jos, precum și analiza distribuției acestora pe emitenți la Constanța Știrbu, Ana-Maria Velter, *La circulation des monnaies en argent des Pays-Bas sur le territoire des Principautés Roumaines aux XVIe et XVIIe siècles*, în Tony Hackens, Ghislaine Moucharte (ed.), *Actes du XIe Congrès International de Numismatique, Bruxelles, 8—13 septembre 1991*, vol. IV, Louvain, 1993, p. 47—60.

proximității este mai puțin evident pentru taleri și practic nerelevant pentru monedele de aur.

I.2.5. Lumea creștină mediteraneană

Am grupat în această categorie monedele emise în Peninsula Iberică, Italia și în diversele posesiuni creștine din bazinul oriental al Mării Mediterane. Separarea acestei grupe de monedele emise în Europa centrală și apuseană ar putea părea oarecum arbitrară, cu atât mai mult cu cât Franța de exemplu are o însemnată componentă mediteraneană. Am optat totuși pentru această diferențiere, deoarece de regulă monedele din Europa meridională soseau în Țările Române pe filieră otomană, în timp ce monedele germane și olandeze, care prevalează categoric în grupa Europei centrale și apusene, ajungeau în spațiul românesc mai ales pe drumurile de uscat ale Poloniei și Ungariei.

Procentajul general al monedelor provenite din lumea creștină mediteraneană care au fost găsite în tezaurele românești de secol XVI este neașteptat de scăzut.

Tabelul 33

Ponderea monedelor emise în lumea creștină mediteraneană în structura tezaurelor monetare de secol XVI (%)

	1501 – 1580	1581 – 1600
Țara Românească	0	4,5
Moldova	0	1,6

Desigur, ușoara superioritate a Țării Românești asupra Moldovei din acest punct de vedere nu este deloc surprinzătoare, confirmând doar presupuziția că monedele bătute în lumea creștină mediteraneană ajungeau în spațiul românesc îndeosebi prin teritoriul otoman. Rămâne însă cel puțin ciudată absența totală a acestor monede din tezaurele anterioare anului 1580. Ținând cont de faptul că aceste monede, și mai ales monedele venețiene de aur, sunt atestate în alte surse, îndeosebi în chitanțele de plată a haraciului, credem că această absență s-ar putea datora numărului insuficient al descoperirilor monetare; pe de altă parte însă, este limpede că, fie și în cazul în care noi descoperiri vor scoate la iveală monede provenite din Europa creștină mediteraneană, ponderea acestora în circulația monetară românească de secol XVI rămâne tot scăzută.

Ducații venețieni (*zecchini*) sunt neîndoielnic moneda mediteraneană cea mai importantă în secolul al XVI-lea și nu numai. Emiși începând cu anul 1284, având 3,55 grame aur, până la lichidarea statului venețian în anul 1797 ei au suferit numai modificări infime ale conținutului de metal prețios. Această stabilitate a făcut ca ducații venețieni să devină moneda forte a schimburilor din Mediterana și chiar din unele părți ale Europei continentale, fiind totodată un model pentru monedele de aur ungare și otomane.

În Țările Române ducații venețieni sunt atestați arheologico-numismatic încă de pe la 1400¹. Izvoarele scrise sunt mai puțin precise, deoarece ele folosesc de cele mai multe ori termeni generici (galbeni, zloți etc.) pentru toate tipurile de monede de aur, nepermițându-ne să distingem riguros când este vorba de ducații venețieni și când de alte monede. Trecând în revistă documentele interne moldovenești, Ernest Oberländer-Târnoveanu a găsit numai o singură mențiune explicită a ducaților venețieni în secolul al XV-lea, nici una în secolul al XVI-lea și una singură în prima jumătate a secolului al XVII-lea; în schimb, a numărat peste 600 de mențiuni de monede de aur neprecizate în intervalul 1400—1653². La fel de puțin precise sunt documentele otomane, unde *sikke-i efrenciye* (uneori *filori-i efrenci* sau mai scurt *efrenciye*) desemna toți ducații „frânțești”, deci proveniți din lumea creștină catolică, exceptând pe cei ungurești care erau nominalizați separat ca *engürüsiye*. Totuși, cercetătorii sunt unanimi în a aprecia că majoritatea monedelor desemnate ca *efrenciye* erau ducați venețieni³, ceea ce înseamnă că ducații venețieni au fost folosiți și ei în plata haraciului Moldovei și Țării Românești.

Tabelul 34

*Ponderea ducaților „efrenciye” în plata haraciului(%)*⁴

	1541/1542	1542/1543	1563/1564	1564/1565	1565/1566
Țara Românească	0	—	0	—	0
Moldova	—	0	—	3	6

¹ Octavian Iliescu, *La monnaie vénitienne dans les Pays Roumains de 1202 à 1500*, RESEE, XV, 1977, nr. 2, p. 355—361.

² Ernest Oberländer-Târnoveanu, ‘Tartarian Zlots’..., p. 195.

³ Halil Sahillioğlu, *The role...*, p. 272—273; Şevket Pamuk, *Money...*, 953—956.

⁴ Maxim-1975, p. 409—410, tab. 1—2; de menționat că ducații „efrenciye” apar și în plata haraciului Moldovei pe anul financiar 1533/1534, când reprezintă aproximativ 2,5% din total (conform comunicarea inedită din 21 decembrie 1995 a domnului Mihai Maxim la Centrul de Studii Turco-Otomane).

Țara	1568/1569	1569/1570	1571/1572	1574/1575	1575/1576	1588/1589	1591/1592
Românească	0,2	0	—	—	—	0,04	—
Moldova	2,3	5	3,8	1,6	3,2	0	0

Procentajele sunt modeste, mai ales pentru Țara Românească, dar nu cu totul neglijabile. Notabilă este însă ponderea mai mare a ducăților *efrenciye* în haraciul moldovenesc comparativ cu cel muntean, deși din punct de vedere geografic principatul de la sud de Carpați ar fi fost mai bine plasat pentru a primi eventualele monede venețiene de aur. O explicație ar putea fi exporturile de vite moldovenești prin Ungaria spre Veneția în timpul lui Alexandru Lăpușeanu; totuși, trebuie notat că în scrisoarea sa către Iosif de Francisci, Alexandru Lăpușeanu cerea ca plata pentru boi să se facă parte în postav și textile cu fir, parte în ducați ungurești („in auro puro moneta Hungarica“), fără a pomeni nimic de ducații venețieni¹. Această preferință indică faptul că la mijlocul secolului al XVI-lea monedele de aur venețiene erau puțin cunoscute în Țările Române chiar de către oamenii relativ versați în probleme economice. La baza slabei cunoașteri credem că stătea diminuarea temporară a aprovizionării Țărilor Române cu monedele venețiene de aur în prima jumătate a secolului al XVI-lea. De altfel, o notiță financiară otomană din timpul lui Selim I consemnează faptul că, în timpul lui Bayezid al II-lea, moldovenii s-au plâns că nu mai găsesc monede de aur *efrenciye*, în care plățiseră până atunci haraciul, și au obținut să-și achite obligațiile în ducați ungurești². Această precaritate a aprovizionării cu ducați venețieni explică poate și prezența cu totul sporadică a acestor monede în tezaurele românești de secol XVI. De fapt, ducații venețieni (re)apar în tezaure abia după 1590, 2 exemplare fiind găsite la Ghimpați în Țara Românească, 3 la Bălțata în Moldova și 1 la Oradea. Trebuie însă adăugat faptul că în tezaurele încheiate în prima jumătate a secolului al XVII-lea numărul ducăților venețieni crește sensibil, fiind însoțiți uneori și de monede de aur emise de alți principii italieni³. În majoritatea acestor tezaure ducații venețieni apar împreună cu monedele de aur otomane, făcând parte împreună cu acestea din același val al monedelor de aur sosite către 1600 în teritoriile românești și în Europa centrală dinspre Imperiul otoman.

Dacă ar fi să conchidem, credem a putea aprecia că ducații venețieni, prezenți în Țările Române în secolul al XV-lea, cunosc o eclipsă parțială de-a

¹ *Hurmuzaki*, VIII, doc. CXVIII, p. 88.

² Mihail Guboglu, *op. cit.*, p. 79.

³ Ducății venețieni apar în tezaurele de la Cupcui (încheiat 1601), Dezghinje (1601), Galați (1606), Tanacu (1607), Baia Mare (1613) și Ștefan cel Mare, județul Bacău (1631/1646).

lungul celei mai mari părți a secolului al XVI-lea, reapărând apoi în mod semnificativ după 1590 și apoi în prima parte a secolului al XVII-lea. O situație asemănătoare a fost constatată în Ucraina, unde ducății venețieni apar în descoperirile monetare din secolele al XV-lea și al XVII-lea, dar lipsesc din cele încheiate în secolul al XVI-lea¹.

Un caz aparte sunt **monedele de aur de Chios**. Emise de către genovezii care au stăpânit insula până în anul 1566, când aceasta a fost anexată nemijlocit de otomani, monedele de Chios apar în documentele otomane sub numele de *sikke-i Sakiz*, fiind folosite la plata haraciului Țărilor Române în deceniile 7—8 ale secolului al XVI-lea.

Tabelul 35

Ponderea ducăților de Chios în plata haraciului(%)²

	1541/1542	1542/1543	1563/1564	1564/1565	1565/1566
Țara Românească	0	—	0	—	0
Moldova	—	0	—	1	0,7

	1568/1569	1569/1570	1571/1572	1574/1575	1575/1576	1588/1589	1591/1592
Țara Românească	0,2	0	—	—	—	0	—
Moldova	0,3	1,5	1,2	0,1	0,4	0	0

În ciuda acestei prezențe care, fără a fi masivă, este totuși neîntreruptă timp de cel puțin un deceniu, ducății de Chios nu apar deloc în descoperirile monetare. Un motiv ar putea fi faptul că monedele de Chios erau deseori sub standardul celor venețiene; cum însă diferența de curs stabilită de Vistieria Otomană era insignifiantă sau chiar nulă³, posesorii erau poate tentați să folosească ducății de Chios la plăți și să nu teaurizeze monede care aveau o valoare intrinsecă inferioară valorii lor de schimb.

Talerii proveniți din lumea creștină mediteraneană sunt și ei prezenți în descoperirile monetare din Țara Românească începând cu ultimul deceniu al secolului al XVI-lea, dar într-un număr mult mai mic decât cei din Europa centrală și apuseană. Semnalăm din acest punct de vedere 4 taleri napolitani de

¹ A. A. Nudelman, *Klad zolotih i serebrianih monet XVI — nacala XVII v. iz Budjaka*, în *Arheologiceskie issledovaniia srednevekovih pamiatnikov v dnestrovsko-prutskom mejdurecie*, Kișinev, 1985, p. 163—165.

² Maxim-1975, p. 409—410, tab. 1—2.

³ *Ibidem*, p. 410.

la Carol Quintul și Filip al II-lea găsiți în tezaurul de la Rast, precum și o monedă de o jumătate de taler bătută în Sicilia pentru Filip al II-lea și găsită în tezaurul de la Bercioiu. De asemenea, monedele mari de argint bătute în Spania, care au jucat un rol atât de important în economia europeană a secolelor XVI—XVII, sunt și ele prezente în tezaurele muntene de la Târgoviște¹, Rasa și Vălenii de Munte², precum și în tezaurul moldovenesc de la Păun. Numărul monedelor spaniole este încă mic și datorită faptului că importante subsidii trimise de Filip al II-lea pentru susținerea financiară a războiului antiotoman din 1593—1606 au fost rebătute în monetăriile depinzând de Habsburgii austrieci. Astfel, numai în anul 1596 au fost rebătuți la Hall în Tirol 360 000 de reali spanioli³. Afluxul monedelor spaniole de argint era însă în creștere la sfârșitul secolului al XVI-lea — amintim de altfel faptul că maxima intrărilor de argint american la Sevilla se plasează în anii 1580—1630⁴ — astfel încât în secolul al XVII-lea numărul descoperirilor, mai ales al celebrelor *reales de los ochos* (piese de 8 reali), a crescut considerabil⁵.

Monedele mărunte provenite din lumea creștină mediteraneană sunt prezente într-un număr foarte mic în descoperirile monetare românești. De fapt, dacă facem abstracție de monedele de Aquileea, pe care am explicat mai sus de ce le-am considerat ca aparținând mai degrabă sistemului monetar al regatului Ungariei, atunci mai avem de semnalat numai un soldino venețian nedat găsit în tezaurul transilvănean de la Băgaci și — poate — o monedă venețiană de aramă de o jumătate de quartino, databilă 1595—1606, găsită în Dobrogea, probabil la Pecineaga⁶. Puținătatea descoperirilor indică fără echivoc caracterul accidental al circulației monedelor mărunte din Europa creștină mediteraneană în Țările Române. Din acest punct de vedere secolul al XVI-lea pare chiar să marcheze un recul față de secolul al XV-lea, pentru care avem un mic lot de monede portugheze de bronz descoperite la Adjud⁷.

¹ Corneliu Secășanu, *op. cit.*, p. 424.

² Constanța Știrbu, Ana-Maria Velter, Emil Păunescu, *op. cit.*, p. 170 și nota 64.

³ *Ibidem*, p. 165.

⁴ Cf. Pierre Vilar, *Or et monnaie dans l'histoire, 1450—1920*, Paris, 1974, p. 125—239 (unde preia și discută datele lui Earl J. Hamilton).

⁵ Octavian Iliescu, *La numismatique et les relations hispano-roumaines à travers les siècles*, „Numisma”, XXV, 1976, nr. 132—137, p. 23; Constanța Știrbu, Ana-Maria Velter, Emil Păunescu, *op. cit.*, p. 170 și nota 64; Constanța Știrbu, Ana-Maria Velter, *Tezaurul de la Săpoca...*, p. 347—348.

⁶ Antoaneta Vertan, Gabriel Custurea, *Descoperiri monetare în Dobrogea (V)*, „Pontica”, XVI, 1983, p. 317.

⁷ Octavian Iliescu, *La numismatique...*, p. 22.

I.2.6. Rusia

Unificarea politică a cnezatelor ruse sub egida Moscovei în a doua jumătate a secolului al XV-lea și în primele decenii ale secolului al XVI-lea a fost urmată și de adoptarea unui sistem monetar unitar în anul 1534. Acest sistem, care a rămas stabil până la începutul secolului al XVII-lea, avea ca principală monedă de calcul rubla, în timp ce monedele reale erau denaga (termen provenit de la *tamga*-ua Hoardei de Aur), copeica și altynul (termen tot de origine turco-tătară), echivalate după cum urmează: 1 rublă = 100 copeici = 200 denaga și 1 altyn = 6 denaga¹. Chiar dacă au persistat diferențe de greutate și titlu între monedele bătute în diversele monetării ruse — de regulă monedele bătute la Novgorod și Pskov erau mai bune decât cele emise la Moscova — numismații au constatat că în medie copeicile din timpul lui Ivan al IV-lea (1533—1584) au 0,66—0,70 grame argint, iar denaga 0,33—0,40 grame².

Copeici ruse emise de Ivan al IV-lea, atât înainte cât și după adoptarea titlului de țar (1547) au fost găsite în tezaurele moldovene de secol XVI de la Dimitrovka, Leușeni-Cărpineni, Onești și Budești, precum și în tezaurul muntean de la Radu-Vodă; cu excepția tezaurului de la Onești, unde s-au găsit 10 copeici, în toate celelalte cazuri este vorba de 1—2 monede de acest fel. La aceasta ar mai trebui să adăugăm 1 monedă rusă neprecizată aflată în compunerea tezaurului muntean din județul Ilfov. Numărul copeicilor ruse rămâne scăzut și în tezaurele încheiate în prima jumătate a secolului al XVII-lea, mărturie a faptului că rolul lor în circulația monetară românească din secolele XVI—XVII a fost cu totul marginal.

I.2.7. Lumea mongolo-tătară

În secolul al XVI-lea lumea mongolo-tătară se afla într-un avansat proces de disoluție politică. Hoarda de Aur încetează să mai existe în 1502, iar dintre hanatele ce i-au urmat Kazanul și Astrahanul au căzut sub stăpânirea Rusiei în 1552 și respectiv în 1556, singurul care s-a menținut fiind hanatul de Crimeea, care însă și el a trebuit să se întegreze sistemului otoman. La rândul său statul

¹ A. G. Mankov, *Le Mouvement des prix dans l'État Russe du XVIe siècle*, Paris, 1957, p. 9; I. G. Spasski, *Russkaia monetnaia sistema*, Leningrad, 1962, p. 102—107; *Tezaure Chișinău*, p. 91, unde se indică însă în mod greșit 100 denghi = 1 rublă.

² T. F. de Schubert, *op. cit.*, p. 12.

timurid din Asia centrală se prăbușise, iar hanatele care i-au luat locul, cel uzbek de exemplu, aveau o anvergură politică sensibil redusă. Aceste bulversări politico-militare au avut efecte și în plan monetar, emisiunile monetare mongolo-tătare restrângându-se sau chiar încetând cu totul în unele cazuri. În aceste condiții, în descoperirile monetare românești de secol XVI nu întâlnim monede mongolo-tătare din acest secol, ci monede mai vechi care sosiseră probabil de mai mult timp în spațiul românesc și care au rămas în circulație în Moldova și după 1500.

Dirhemii de argint ai Hoardei de Aur reprezintă evident cele mai multe dintre piesele provenite din lumea mongolo-tătară. Având în jur de 1,50 grame de argint, acești dirhemi erau sensibil mai „ușori“ decât cei ai Ilhanizilor din Persia din aceeași vreme¹. Acești dirhemi apar numai în tezaurul moldovenesc de la Seseni, dar într-un număr relativ mare, 74 de monede de acest fel din secolul al XIV-lea. Este de semnalat faptul că marea majoritate a acestor dirhemi provin de la obscurul han Abdullah (1362 — 1369), iar unii dintre ei au fost bătuți chiar la Orhei.

Totodată, o **tamka timuridă** a fost găsită în tezaurul de la Onești. Este vorba de o monedă ceva mai mare, având cam 5,1 grame argint, emisă de Șah Ruh, fiul lui Timur Lenk, la Samarkand în prima jumătate a secolului al XV-lea și contramarcată în timpul lui Abu Sayid (1451 — 1469).

La acestea mai trebuie să adăugăm o monedă orientală neidentificată aflată în compunerea tezaurului de la C.A.P. Totoești, precum și o akçe crimeeană de la Mengli Ghirai din anii 1482 — 1483 în tezaurul de la Cotul Morii: aceasta din urmă era însă deja aliniată sistemului monetar otoman.

În ciuda acestei reale diversități, în secolul al XVI-lea rolul monedelor provenite din lumea mongolo-tătară era scăzut în Moldova (1,6% valoric în cadrul lotului nostru de tezaure pentru anii 1501 — 1580) și practic nul în celelalte teritorii românești (de menționat totuși faptul că ele apar și în descoperiri de secol XVII din Dobrogea, cum ar fi tezaurul încă inedit de la Nalbant²). Această situație marca un sensibil recul față de secolele XIII — XV, când rolul factorului mongol fusese mult mai mare și când sistemul de calcul al Moldovei fusese inspirat după modelul Hoardei de Aur sub forma zlotului tătăresc³.

¹ Stanley Lane-Poole, *op. cit.*, p. lxi și 298.

² Informație de la domnul Mihai Maxim.

³ Ernest Oberländer-Târnoveanu, 'Tartarian Zlots'...; vezi de asemenea discuția din capitolul I.1.2.3.

I.2.8. Țările Române

I.2.8.1. Moldova

Emisiunile monetare ale Moldovei au cunoscut o mare diversitate în secolul al XVI-lea¹, diversitate care reflectă oscilațiile principatului dintre Carpați și Nistru în a se alinia sistemului monetar al unuia sau altuia dintre vecinii săi mai puternici. Astfel, în primele patru decenii ale secolului al XVI-lea, la fel ca și înainte de 1500, Moldova a continuat să emită groși și polgroși după model polonez, dar având un conținut de argint sensibil mai scăzut decât monedele poloneze similare. Apoi, după o perioadă de încetare a emisiunilor monetare în nume propriu, în deceniile 6—7 au fost emiși dinari moldovenești după model unguresc. Emisiunile monetare au fost diversificate în timpul lui Despot, care pe lângă dinari a bătut ducați de aur, taleri de argint și mangîri de cupru; rămâne încă subiect de discuție dacă la această listă trebuie să adăugăm orți de argint și imitații după groșii prusieni ai lui Albrecht de Brandenburg². Dinarii continuă să fie bătuți și în timpul lui Ștefan Tomșa și poate chiar în timpul celei de-a doua domnii a lui Alexandru Lăpușeanu. Un caz special este cel al monedelor de cupru emise de Ioan vodă cel Cumplit, care în mod normal se încadrau în categoria mangîrilor, dar pe legenda cărora scrie „akce”. În fine, Ștefan Răzvan și Ieremia Movilă au bătut monede de 3 groși după modelul triplilor groși polonezi.

Groșii moldovenești, bătuți din argint, din argint amestecat cu mult cupru (billon) sau numai din cupru, apar sporadic în tezaurele monetare, singurul lot ceva mai numeros fiind cel de 27 de groși emiși în numele lui Bogdan al III-lea din compunerea tezaurului de la Seseni. Reticența de a tezauriza aceste monede este firească în condițiile în care conținutul lor de metal prețios era mult mai scăzut decât cel al groșilor polonezi cu care circulau totuși la paritate pe piața internă a Moldovei.

¹ O bună prezentare generală, deși nescutită de unele inexactități, la Octavian Iliescu, *Moneda...*, p. 33—37. A se vedea și George Buzdugan, Octavian Luchian, Constantin C. Oprescu, *Monede și bancnote românești*, București, 1977, p. 85—93, nr. 743—820, îndeosebi pentru descrierile detaliate ale diferitelor tipuri monetare.

² În ceea ce privește orții lui Despot, teoria se bazează până acum pe o singură monedă astăzi dispărută, de la care se păstrează însă o fotocopie și informația că ar fi avut 8,10 grame argint (cf. Ilie Țabrea, *op. cit.*, p. 167—172); referitor la imitațiile după groșii lui Albrecht de Brandenburg, mai multe asemenea piese au fost găsite la Suceava (*ibidem*, p. 176—177), dar nu există un nici o garanție că acestea ar fi fost bătute în Moldova sub Despot și nu în altă parte.

Dinarii moldovenești de la Despot și de la Ștefan Tomșa au fost găsiți într-un număr ceva mai mare în tezaure, deși nici ei nu au jucat un rol major în circulația monetară. Îi întâlnim astfel în tezaurele de la Bălești, Buhăeni, Leușeni-Cărpineni, Costuleni, Budești, Bolotino și Ciuciuleni II, precum și în mai multe tezaure de secol XVII. Mai mult, unii dintre acești dinari au circulat și în Transilvania, așa cum este dovedit de prezența unui dinar de la Despot din anul 1563 în tezaurul de la Slătinița, de lângă Bistrița. Surprinde în schimb absența din descoperirile investigate de noi a dinarilor de la Alexandru Lăpușeanu.

Mangîrii moldovenești apar și ei cu totul accidental în tezaure, până acum fiind semnalate cert numai un exemplar în tezaurul de la Bălești și două în tezaurul de la Bolotino, toate 3 fiind emise în numele lui Despot în anul 1562³⁹⁵. Această prezență scăzută nu trebuie să ne mire la niște monede de cupru, care aveau o valoare intrinsecă infimă și o valoare de schimb nesigură, fapt care făcea să fie folosite rapid pentru plăți și nu pentru teaurizare.

Celelalte emisiuni moldovenești nu apar în tezaurele studiate de noi. Faptul nu trebuie să ne surprindă, întrucât volumul emisiunilor de taleri și ducați ai lui Despot a fost relativ scăzut, fiind cunoscute până acum doar 2 și respectiv 5 exemplare de colecție. În cazul asprilor de cupru ai lui Ion vodă cel Cumplit, diferența enormă dintre valoarea lor intrinsecă și valoarea de schimb pe care domnul a încercat să le-o impună excludea teaurizarea. În fine, triplii groși ai lui Ștefan Răzvan și Ieremia Movilă au fost emiși doar în ultimii ani ai secolului al XVI-lea și probabilitatea intrării lor în compunerea tezaurelor încheiate înainte de 1600 era destul de scăzută; să adăugăm și faptul că volumul acestor emisiuni moldovenești a fost destul de modest, și atunci credem că absența lor din tezaure nu mai necesită altă explicație.

Per total, monedele moldovenești reprezintă 0,7% din monedele găsite în tezaurele moldovenești încheiate în anii 1501—1580 și 0,02% pentru anii 1581—1600. După cum am încercat să explicăm mai sus, este posibil ca ponderea lor era poate ceva mai ridicată în cazul tranzacțiilor mărunte, unde mai ales groșii și mangîrii moldovenești îndeplineau rolul de „monedă proastă”. Oricum însă, rolul lor în circulația monetară rămâne minor și local, circumscris hotarelor politice ale Moldovei.

¹ O altă monedă de acest fel a fost semnalată de Nudelman în tezaurul de la Leușeni-Cărpineni, dar n-a fost confirmată la republicarea superioară calitativ a tezaurului în *Tezaure Chișinău*. Înclinăm să credem că prima identificare a fost eronată, deoarece ambele publicații descriu același număr de monede, 923, ceea ce face să fie improbabil ca ipoteticul mangîr să se fi pierdut între timp.

I.2.8.2. Transilvania

Dacă emisiunile monetare ale Moldovei au cuprins îndeosebi monede mărunte, talerii și ducații lui Despot fiind mai degrabă excepții, emisiunile transilvănene din a doua jumătate a secolului al XVI-lea au constat mai ales din monede mari. Astfel, principii Transilvaniei au emis în principal ducați de aur și taleri de argint, împreună cu o variată gamă de multipli și de submultipli ai acestora: monede de 1/4, 1/2, 1 1/2, 2, 3, 4, 5, 9 și 10 ducați, precum și de 1/4, 1/2, 1 1/4, 1 1/2 și 2 taleri. Comparativ cu aceste monede de mare valoare, emisiunile de monedă mărunță au fost sporadice și modeste cantitativ, ponderea lor sporind abia odată cu baterea triplilor groși transilvăneni după model polonez începând cu anul 1594¹.

Trebuie precizat că monedele transilvănene au jucat numai un rol secundar în circulația monetară din Transilvania, ele lipsind chiar cu totul dintr-un număr considerabil de tezaure monetare². În principatele extracarpătice ele apar abia în descoperirile monetare după 1590, dar rolul lor este și aici modest, fapt confirmat de lotul nostru de tezaure încheiate în ultimele două decenii ale secolului al XVI-lea.

Tabelul 36

Ponderea monedelor transilvănene în structura tezaurelor monetare încheiate în anii 1581 — 1600 (%)

	1581 — 1600
Țara Românească	1,2
Moldova	2,1

Comentând numărul redus al monedelor transilvănene care au fost găsite în Moldova în descoperirile de la sfârșitul secolului al XVI-lea și de la începutul secolului al XVII-lea, A. A. Nudelman invoca interdicțiile repetate ale dietei transilvănene de a se exporta monedă, susținând că aceste interdicții au stânjenit comerțul moldo-transilvănean care înflorise la mijlocul secolului al XVI-lea³; în ceea ce ne privește credem că elementul decisiv a fost faptul că nici în

¹ O listă detaliată a acestor emisiuni la Adolf Resch, *Siebenbürgische Münzen und Medaillen von 1538 bis zur Gegenwart*, Hermannstadt, 1901, p. 18—47. Vezi și George Buzdugan, Octavian Luchian, Constantin C. Oprescu, *op.cit.*, p. 120—145, nr. 1—614, precum și Ana-Maria Velter, *Catalogul monedelor Principatului Transilvaniei. Colecția ing. Constantin Orghidan*, București, 1994.

² Francisc Pap, *Circulația monetară în Transilvania...*; idem, *Aspecte...*

³ A. A. Nudelman, *Klad zolotîh i serebianîh...*, p. 169—170.

Transilvania monedele transilvănene nu au reușit să aibă un rol major în circulația monetară¹.

Dintre monedele transilvănene ne-am oprit în cele ce urmează numai asupra ducăților, talerilor și triplilor groși, lăsând de-o parte dinarii bătuți la Baia Mare în numele lui Ioan Sigismund Zápolya, deoarece acesta a emis aceste monede în calitatea sa de rege ales al Ungariei și nu ca principe al Transilvaniei.

Ducații transilvăneni apar numai cu totul sporadic în descoperirile monetare de secol XVI, noi consemnând numai un exemplar de la Sigismund Báthory din anul 1587 în tezaurul moldovenesc de la Sîngerei și un altul din anul 1597 în tezaurul de la Oradea. Ca și în cazul monedelor de aur otomane, venețiene și ungurești, numărul pieselor crește semnificativ în cadrul descoperirilor monetare datând din primele decenii ale secolului al XVII-lea, dar acest fapt are mai puțină însemnătate pentru cercetarea noastră.

Talerii transilvăneni sunt prezenți în număr ceva mai mare în toate cele trei state românești. Dintre descoperirile de secol XVI conținând taleri transilvăneni emiși de Sigismund Báthory consemnăm aici tezaurele transilvănene de la Slătinița, Dealul Viilor — Oradea și Năpradea, pe cele muntenești de la Rast, Bercioiu, Bora, Târgoviște și Zimnicea² și pe cele moldovenesti de la Stăuceni II și Turturești. Talerii transilvăneni emiși de Sigismund Báthory apar de asemenea în mai multe descoperiri monetare din secolul al XVII-lea, ceea ce indică faptul că pătrunderea lor în circulație nu se oprește în anul 1600.

Triplii groși transilvăneni au început să fie emiși după model polonez în anul 1594. În tezaurele monetare încheiate în ultimii ani ai secolului al XVI-lea aceste emisiuni apar cu un număr scăzut de piese, ponderea lor crescând în primele două decenii ale veacului următor; de altfel, și volumul emisiunilor transilvănene de tripli groși avea să atingă maximul în anii 1605—1609³. Revenind însă la triplii groși emiși de Sigismund Báthory, în tezaurele încheiate înainte de 1600 aceștia au fost semnalati până acum în Transilvania la Dealul Viilor — Oradea și în Moldova la Ciuciuleni II și Bleșteni-Volodiani.

Dacă ar fi să conchidem, la sfârșitul secolului al XVI-lea Transilvania era din punct de vedere monetar cel mai dinamic dintre cele trei state românești. Totuși, acest dinamism era insuficient pentru a pune serios sub semnul

¹ Astfel, Francisc Pap a calculat — după o metodologie diferită de a noastră — că în perioada 1571—1691 monedele transilvănene reprezintă 10—11% din numărul total de monede aflate în circulație (*Aspecte...*, p. 67, nota 10); cum însă, volumul emisiunilor monetare transilvănene a crescut considerabil în primele decenii ale secolului al XVII-lea, este foarte probabil ca procentajul să fie sensibil mai mic pentru perioada anterioară anului 1600.

² Constanța Știrbu, Ana-Maria Velter, Emil Păunescu, *op. cit.*, p. 166 și nota 36.

³ Francisc Pap, *Aspecte...*, p. 70.

întrebării precumpănirea monedelor străine în circulația monetară din toate cele trei state românești.

I.3. Structura circulației monetare pe tipuri de monede

Este bine știut faptul că circulația monetară cunoaște mai multe niveluri care, deși comunică între ele, au fiecare și caracteristici proprii¹. În cele ce urmează am făcut distincția între circuitul monedelor mărunte, accesibile într-o oarecare măsură tuturor indivizilor, fie și măcar pentru scurt timp înainte de a-și plăti taxele, și circuitul monedelor cu valoare ridicată, folosite numai pentru tranzacții mai substanțiale și pe care mulți dintre oamenii secolului al XVI-lea le-au văzut cel mult în mâinile altora, fără să fi ajuns vreodată să le posede în nume propriu. În cazul acestora din urmă a trebuit să distingem între monedele mari de argint (talerii și submultiplii lor) și monedele de aur. Totodată, am simțit nevoia să analizăm și celelalte mijloace monetare, care nu au îmbrăcat forma monedei metalice, respectiv plățile în natură, mijloacele alternative de conservare a valorii (pietre prețioase, obiecte de aur și argint etc.) și înscrisurile cu valoare.

I.3.1. Monede mărunte și mijlocii de argint

Monedele mărunte și mijlocii de argint² au reprezentat în secolul al XVI-lea baza indiscutabilă a circulației monetare din Țările Române. În cadrul tezaurilor monetare ponderea lor este covârșitoare până la 1580, putându-se observa însă tendința scăderii rolului lor spre sfârșitul secolului al XVI-lea, odată cu pătrunderea crescândă în circulație a monedelor mari de argint și a celor de aur.

Tabelul 37

*Ponderea monedelor mărunte de argint
în structura tezaurilor monetare de secol XVI (%)*

	1501—1580	1581—1600
Țara Românească	100	61,1
Moldova	79,7	40,3

¹ Fernand Braudel, *Structurile cotidianului: posibilul și imposibilul*, vol. 2, București, 1984, p. 206—263; Michael North, *op. cit.*, p. 24—25.

² Am arătat mai sus (capitolul I.1.4.) că în această categorie am inclus toate monedele având până la 5 g argint fin.

Evident, datele din tabelul de mai sus necesită unele comentarii. Mai întâi, procentajul de 100% pentru Țara Românească este amendabil, întrucât — după cum am văzut în capitolul anterior — există numeroase mențiuni scrise care atestă folosirea florinilor ungurești în această perioadă. De altfel, este de menționat că și în cazul Moldovei tezaurele de secol XVI încheiate înainte de anul 1564 sunt compuse exclusiv din monede mărunte și ar fi la fel de absurd să credem că aceste monede erau singurele care se aflau în circulație. Totuși, chiar dacă datele rezultate din studiul statistic al tezaurelor trebuie folosite cu prudență, evitându-se generalizările exclusiviste, nu este mai puțin adevărat că ele semnaleză ponderea larg majoritară a monedelor mărunte în circulația monetară din Țările Române de-a lungul celei mai mari părți a secolului al XVI-lea. O confirmare a acestei preponderențe este oferită și de structura plăților în contul haraciului.

Tabelul 38

Ponderea monedelor mărunte în plata haraciului(%)¹

	1541/1542	1542/1543	1563/1564	1564/1565	1565/1566
Țara Românească	100	—	100	—	100
Moldova	—	100	—	8,3	56,8

	1568/1569	1569/1570	1571/1572	1574/1575	1575/1576	1588/1589	1591/1592
Țara Românească	98,5	98,3	—	—	—	93,80	—
Moldova	58,6	61,1	75,3	80,1	65,8	36,3	0

Preponderența monedelor mărunte, zdrobitoare în cazul Țării Românești, dar destul de evidentă și în cazul Moldovei, este cu atât mai semnificativă cu cât unele dintre monedele mărunte atestate în număr mare în tezaure (dinarii, polgroșii etc.) nu apar deloc în chitanțele de plată a haraciului. În aceste condiții plățile în contul haraciului nu mai prezintă distorsiunea în favoarea monedelor mărunte pe care o postulase Hansheiner Eichhorn pentru plățile de dări², ci reflectă probabil doar în mod incomplet rolul monedelor mărunte în circulația monetară românească.

¹ Calculul nostru realizat pe baza datelor din Maxim-1975, p. 409—410, tab. 1—2. Conform informațiilor încă inedite comunicate de domnul Mihai Maxim, în anul financiar 1533/1534 haraciul Țării Românești a fost plătit integral, iar cel al Moldovei numai în proporție de aproximativ 40% în monede mărunte (adică în aspri).

² Hansheiner Eichhorn, *op. cit.*, p. 281—282.

Această preponderență categorică a monedelor mărunte este atestată și de datele pe care le avem despre unele dintre averile românești de secol XVI. Astfel, din inventarul alcătuit de autoritățile poloneze pentru bunurile rămase de la Iancu Sasul (1579—1582), bunuri confiscate în folosul regelui Ștefan Báthory după executarea fostului domn al Moldovei, rezultă că 80% din valoarea totală de 31 179 taleri era alcătuită din monedă mărunță, respectiv din aspri și din dinari¹. O situație nu mult deosebită constatăm în ceea ce privește averea cu care Petru Cercel s-a refugiat în Transilvania în anul 1585. Potrivit informațiilor lui Sivori, cea mai mare parte a acesteia era alcătuită din monedă mărunță, respectiv din „bani de argint turcești și nemțești [probabil atribuire eronată a dinarilor emiși de Habsburgi în calitate de regi ai Ungariei — B.M.], deoarece de alde aceștia umblau în Țara Românească”². După cum arată același Sivori, această situație era foarte incomodă pentru fugari³, și este evident că dacă ar fi putut alege, aceștia ar fi preferat să fugă cu bani de aur și nu cu monedă mărunță de argint, care era și mult mai greu de ascuns în cazul unor situații neprevăzute. De altfel, atunci când autoritățile transilvănene au încercat să facă inventarul averii capturate de la Petru Cercel, ele au găsit numai o parte din aceasta, compusă și ea aproape numai din monedă mărunță⁴. Este neîndoielnic faptul că cei 210 000 de ducați de aur despre care relatează Sivori⁵ au fost fie salvați de însoțitorii lui Petru Cercel, fie doșiți de către cei care i-au capturat⁶, ceea ce vine să confirme indirect incomoditățile operării cu mari cantități de bani în monedă mărunță. În ciuda acestor vădite neajunsuri, secolul al XVI-lea este o perioadă când vistieria domnească era reprezentată în primul rând de șiruri de care încărcate cu săculeți cu monedă mărunță de argint. Despre riscurile păstrării valorii în această formă aflăm nu numai din pățaniile lui Petru Cercel, ci și din veritabila luptă pe care au trebuit s-o dea oamenii lui Radu

¹ Theodor Holban, *Monetele curente în Moldova și contravaloarea lor în Polonia la sfârșitul sec. al XVI-lea*, „Arhiva”, 40, 1933, nr. 3—4, p. 144—145.

² *Călători străini...*, vol. III, p. 38—39.

³ „... din această cauză cântăreau foarte mult și ne pricinuiau foarte multe piedici, trebuind să fie cărați în care trase de câte șase cai de fiecare car” (*ibidem*, p. 39).

⁴ Astfel, la 19 mai 1585, într-un prim raport trimis regelui Ștefan Báthori, care se afla în Polonia, autoritățile transilvănene consemnau găsirea a 105 000 florini, majoritatea în aspri și în șahi (Veress, vol. III, doc. 14, p. 29—30), iar în inventarul trimis de Ștefan Báthori sultanului Murad al III-lea la 21 iunie 1585, probabil după obținerea unor noi date, se menționează 125 550 galbeni în aspri și șahi, și numai 722 galbeni în aur (*Hurmuzaki*, III/1, doc. LXXV, p. 90).

⁵ *Călători străini...*, vol. III, p. 39.

⁶ Aceiași transilvăneni probabil că au ascuns și dinarii (monedele „nemțești” consemnate de Sivori), care nu mai apar nici în raportul autorităților transilvănene către Ștefan Báthori.

Paisie pentru a salva vistieria acestuia după înfrângerea suferită în fața preten-
dentului Basarab Laiotă la Fântâna Țiganului, prilej cu care s-a evidențiat Radu
vistierul, care a reușit să ajungă cu căruțele cu bani la Turnu¹. Exemplele despre
preponderența monedelor mărunte în cadrul averilor românești de secol XVI
ar mai putea continua. Vom mai aminti aici doar zestrea oferită de Petru
Șchiopul fiicei sale Maria la căsătoria ei cu Zotu Țigara în decembrie 1587,
constituită, pe lângă pietre prețioase, perle, obiecte de aur și de argint și
postavuri, din 500 000 de aspri și numai 1 000 de galbeni².

Odată constatată precumpănirea monedelor mărunte de argint în cadrul
circulației monetare din Țările Române în secolul al XVI-lea, se cuvine să evi-
dențiem diferențele provinciale în circulația acestor monede.

În Transilvania situația este deosebit de clară, circulația monedelor mă-
runte fiind dominată de-a lungul întregului secol XVI de către dinarii ungurești,
care încep să-și vadă amenințată supremația abia spre sfârșitul secolului datorită
invaziei monedelor mărunte poloneze; totuși, supremația acestora din urmă s-a
conturat numai după 1600. În raport cu dinarii și cu monedele poloneze, o
circulație mult mai restrânsă au avut asprii otomani, obolii ungurești, groșii
germani, pfennigii și hellerii cehești, și chiar diversele emisiuni transilvănene
de monedă mărunță³.

Dacă în Transilvania precumpănirea dinarilor este categorică, în princi-
patele extracarpatiche dinarii împart supremația cu asprii otomani. Pentru
Moldova această situație este exprimată foarte tranșant de către Reicherstorffer:
„În toată această țară se folosește numai moneda veche ungurească, precum și
asprii de argint și aur, atât ungurești cât și turcești și nu se primește nici un alt
fel de monetă pe care <locuitorii> nu o cunosc”⁴. Afirmatia evident excesivă a
lui Reicherstorffer ridică problema polgroșilor polono-lituanieni, care au fost
găsiți într-un număr relativ mare de descoperiri monetare și reprezintă 4,34%
din valoarea totală a tezaurilor moldovenești încheiate în anii 1501 — 1580, sau
5,45% din valoarea monedelor mărunte din aceste tezaure. Acest procentaj,
deși nu este neglijabil, rămâne totuși modest, urmând să crească abia în ultimele
două decenii ale secolului al XVI-lea. La menținerea la cote scăzute a ponderii

¹ DRHB, vol. IV, doc. 133, p. 166; pentru acest episod a se vedea mai recent Ion Nania,
*Datarea și localizarea celor două lupte de la Fântâna Țiganului date între Radu Paisie și Laiotă
Basarab*, RI, V, 1994, nr. 1 — 2, p. 155 — 160, unde se consemnează și o serie de tradiții locale
care prezintă o versiune ușor diferită asupra evenimentelor.

² Hurmuzaki, XI, doc. CLXVI, p. 705 — 707.

³ Fr. Pap, *Circulația monetară în Transilvania...*; idem, *Aspecte...*; a se revedea și discuția
mai detaliată a circulației diferitelor monede pe care am făcut-o în capitolul I.2.

⁴ *Călători străini...*, vol. I, p. 201.

monedelor mărunte poloneze în circulația monetară moldovenească din prima parte a secolului al XVI-lea este probabil să fi contribuit și repetatele momente de tensiune monetară dintre Moldova și Polonia. Astfel, în anul 1511 consulii din Liov se plângeau regelui că Bogdan al III-lea interzisese primirea monedelor poloneze de către supușii săi¹, și nu este deloc exclus ca asemenea interdicții să se fi repetat și în timpul războiului moldo-polon din timpul lui Petru Rareș, când de altfel trebuie plasată cronologic a doua misiune diplomatică a lui Reicherstorffer în Moldova. Oricum însă, după 1538 monedele poloneze circulau liber în Moldova, iar un anume Albei de Tighina putea plăti horilca achiziționată de dincolo de Nistru în monedă poloneză².

Raportul dintre aspri și dinari în circulația monetară din teritoriile românești extracarpătice a fost distorsionat de faptul că de regulă dinarii nu erau primiți la plățile în contul haraciului. Aceasta însemna că la strângerea dărilor dinarii trebuiau schimbați fie în aspri, fie în monede mari de argint sau de aur³, ceea ce evident era incomod și putea antrena și unele pierderi în favoarea celui care efectua schimbul. Până acum nu știm despre vreo interdicție a dinarilor în Țara Românească sau în Moldova; cu toate acestea, în 1549 dieta Transilvaniei reunită la Odorhei cerea să fie trimiși soli la domniile Moldovei și Țării Românești ca aceștia să primească și ei monedele aflate în circulație în Transilvania⁴, ceea ce arată că în teritoriile extracarpătice existau unele rezistențe față de circulația dinarilor. Având deci o putere circulatorie mai redusă decât asprii, dinarii (și celelalte monede mărunte provenite din lumea creștină) erau din punct de vedere economic o monedă „slabă“, fiind preferați la efectuarea de plăți, în timp ce asprii erau păstrați mult mai lesne pentru a fi teaurizați. Astfel, mai multe documente care descriu averile unor boieri consemnează diverse sume în aspri drept unică componentă bănească, alături de podoabe, obiecte de îmbrăcăminte, animale, acareturi etc⁵. Asprii otomani sunt totodată singura

¹ *Hurmuzaki*, II/3, doc. XVI, p. 18—19.

² N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. V, București, 1903, p. 391.

³ Astfel, într-o scrisoare către lioveni din anul 1581, șoltuzul și pârgarii din Iași amintesc în legătură cu Nicolae Neuridis din Chios: „cînd ni-a sosit timpul să plătim dajdea către Vistieria Domnească, atunci el ni-a schimbat banii și ni-a dat ughi pentru bani“ (N. Iorga, *Relațiile comerciale...*, p. 53).

⁴ *Hurmuzaki*, II/4, doc. CCLXXIX, p. 460.

⁵ Amintim aici 7 300 de aspri cu care jupan Baldovin I-a înzestrat la căsătorie pe jupan Cădea în schimbul înfrățirii lor pe mai multe sate care anterior aparținuseră lui Cădea (DRHB, vol. V, doc. 84, p. 92), 500 de aspri în moștenirea lui Voico, fiul lui Mircea din Mocești (DRHB, vol. VI, doc. 35, p. 47), 5 000 de aspri în zestrea Mariei, soția lui Dragomir postelnic (DRHB, vol. VII, doc. 145, p. 192).

monedă mărunță pe care o reclamă Petru Rareș că i-ar fi fost furată de Sienco Popovici în 1538¹, după cum ei sunt și unica monedă mărunță pe care, un sfert de veac mai târziu, Stanciul al lui Benga, aflat în pribegie în Transilvania, și-a putut-o însuși din zestrea nurorii sale Cristina, sora lui Pătrașcu cel Bun²; evident, în amândouă aceste cazuri din urmă, averile erau compuse preponderent din galbeni și obiecte de aur și de argint. În schimb, în circulația monetară curentă rolul dinarilor era considerabil, după cum o arată și relatarea lui Lescalopier, care consemnează imediat după trecerea Dunării din Imperiul otoman în Țara Românească: „De aici încolo nu se mai folosesc asprii, ci niște nicheți, cu chipul maicii domnului...; este o monedă ungurească și o numesc ‘phenis’...”³. Evident, Lescalopier generaliza nepermis, numeroase mărturii atestând folosirea în continuare a asprilor în Țara Românească (și în Moldova). Observația lui pare însă să confirme funcționarea legii lui Gresham în circulația monedelor mărunte din principatele românești extracarpatiche, respectiv alungarea de către dinari a asprilor din tranzacțiile curente.

Totodată, raportul dintre dinari și aspri prezintă diferențe între Țara Românească și Moldova. În Țara Românească asprii predomină categoric în prima jumătate a secolului, producându-se apoi o echilibrare datorită punțiilor repetate reprezentate de plata în aspri a unui haraci considerabil sporit și datorită puternicului aflux de dinari din a doua jumătate a acestui secol. În fine, după 1580 rolul asprilor este marginal, dinarii disputându-și supremația în deceniul 9 cu dirhemii otomani și începând cu deceniul 10 al secolului al XVI-lea cu triplii groși polonezi. Dacă în tezaurile muntene încheiate înainte de 1580 asprii predomină, asigurând 86,6% din valoarea totală, față de numai 11% dinarii, în schimb, un număr relativ însemnat de documente atestă în mod expres folosirea lor comună în tranzacții, mai ales în intervalul 1550—1580⁴. Informațiile disponibile nu lasă să se întrevadă vreo disparitate zonală între circulația asprilor și cea a dinarilor, aceștia din urmă fiind prezenți semnificativ chiar și

¹ N. Iorga, *Relațiile comerciale...*, p. 35—37; despre episodul Sienco și avatarurile procesului pentru recuperarea averii pierdute în 1538, a se vedea și Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVI-lea*, București, 1979, p. 45—46, 54, 60, 64, 68, 81, 87, 93—94, 101, 105—106, 120.

² DRHB, vol. XI, doc. 178, p. 233.

³ *Călători străini...*, vol. II, p. 425.

⁴ DRHB, vol. V, doc. 75, p. 80, vol. VI, doc. 210, p. 261, vol. VII, doc. 37—38, p. 50—51, doc. 75, p. 99, doc. 96, p. 126, doc. 214, p. 289, doc. 217, p. 291, doc. 232, p. 317; DIRB, vol. IV, doc. 212, p. 211, doc. 224, p. 222—223, doc. 251, p. 252, doc. 279—280, p. 278—279, doc. 331, p. 324—325, doc. 371—373, p. 364—368, doc. 394, p. 390, doc. 420, p. 416, doc. 431, p. 429, doc. 448, p. 449—450, doc. 452, p. 457.

în teritoriile de lângă Dunăre, după cum o atestă atât mărturia mai sus invocată a lui Lescalopier, cât și micul tezaur de dinari descoperit la Giurgiu. Rămâne în schimb evidentă o anume „împărțire a rolurilor“ între cele două tipuri de monede, asprii fiind folosiți precumpănitor la tezurizare, plata dărilor și cea a haraciului, în timp ce dinarii asigurau numerarul pentru multe dintre tranzacțiile curente.

În Moldova raportul dintre aspri și dinari prezintă sensibile deosebiri față de situația din Țara Românească. Mai întâi, trebuie semnalat că ponderea dinarilor este mai mare la răsărit de Carpați, ei reprezentând 46,6% din valoarea totală și 58,5% din moneda mărunță aflată în tezaurele moldovenești încheiate în anii 1501 – 1580, față de numai 26,2% și respectiv 32,9% în cazul asprilor. Dincolo însă de aceste procentaje generale, încă de la o primă privire asupra distribuției geografice a descoperirilor monetare se pot constata deosebiri zonale semnificative în raportul aspru-dinar. Am constatat astfel că asprii predomină în prima parte a secolului al XVI-lea în Moldova răsăriteană (Basarabia), iar dinarii în Moldova apuseană, centrală și nordică (județele Bacău, Neamț, Suceava, Botoșani și Iași, din Bucovina aflată azi în componența Ucrainei neavând tezaure de secol XVI utilizabile statistic⁴²⁵). O situație diferită se poate observa în Moldova sudică (de fapt în județul Vaslui, deoarece din județul Galați și din partea moldovenească a județului Vrancea nu avem tezaure încheiate în secolul al XVI-lea care să poată fi folosite statistic), unde raportul este ceva mai echilibrat. Am urmărit totodată evoluția raportului aspru-dinar și după 1580, pentru a vedea în ce măsură deosebirile zonale anterioare se mai mențin.

Tabelul 39

Ponderea asprilor și dinarilor ungurești în circulația monedelor mărunte pe baza tezaurelor monetare moldovenești de secol XVI (%)

		1501 – 1580	1581 – 1600
Moldova apuseană, centrală și nordică	dinari	86,2	15,7
	aspri	4,5	1,8
Moldova sudică	dinari	57,7	31,3
	aspri	40,9	8,8
Moldova răsăriteană	dinari	17	25,5
	aspri	73,6	2,9

⁴²⁵ Vezi și REP-MO, îndeosebi harta de la p. 92.

Dincolo de numărul relativ scăzut de descoperiri, mai ales pentru Moldova meridională, contrastul dintre regiuni este prea puternic pentru intervalul 1501 — 1580 pentru a putea fi rodul doar al hazardului. Dimpotrivă, se pare că în Moldova anilor 1501 — 1580 se conturează zone distincte ale circulației monedelor mărunte. Astfel, în cazul dinarilor se observă o clară descreștere a ponderii lor pe măsura îndepărtării de granița cu Transilvania, ceea ce indică — după opinia noastră — pătrunderea lor treptată, îndeosebi prin intermediul tranzacțiilor mărunte. În schimb, asprii sunt bine reprezentați în Moldova sudică și majoritari în teritoriile dintre Prut și Nistru, dar nu se impun decât în număr foarte mic în teritoriile nord-vestice ale Moldovei. Această zonare distinctă se observă destul de bine și în cazul monedelor izolate descoperite în cimitire și în săpăturile arheologice. Astfel, în 7 situri din Moldova apuseană, din 181 monede mărunte de secol XVI, 135 sunt dinari ungurești față de numai 8 aspri¹. În schimb, dintre cele 112 monede de secol XVI găsite în săpăturile arheologice de la Orhei, 46 sunt dinari ungurești și 24 aspri otomani². Aparent, datele de la Orhei nu sunt atât de defavorabile dinarului pe cât ne-am fi așteptat pentru o localitate aflată la hotarele răsăritene ale Moldovei, dar nu trebuie să uităm că informațiile disponibile se referă la întregul secol XVI și nu numai la perioada anterioară anului 1580. De aceea, reținând relativitatea procentajelor, care uneori pot fi înșelătoare prin aparenta lor precizie, mai ales atunci când se bazează pe un număr nu prea mare de monede, cum este cazul cu monedele

¹ Este vorba de monedele descoperite în așezarea și în cimitirul de la Troțuș (Alexandru Artimon, *Orașul medieval Tg. Troțuș în lumina datelor istorico-arheologice*, „Carpica”, XIV, 1982, p. 113 — 114 și idem, *Descoperirile arheologice de la Tg. Troțuș din anii 1983 — 1986*, „Carpica”, XVIII — XIX, 1986 — 1987, p. 323 — 333, respectiv idem, *Noi contribuții arheologice privind istoria așezării urbane de la Troțuș*, „Carpica”, XVI, 1984, p. 108 — 110), Bacău (idem, *Noi contribuții arheologice privind Curtea domnească din Bacău*, „Carpica”, XVIII — XIX, 1986 — 1987, p. 287), Fântânele (idem, *Contribuții arheologice la istoria localității Fântânele (jud. Bacău)*, „Carpica”, XVII, 1985, p. 99 — 100), Ștefan cel Mare (idem, Constantin Eminovici, *Cercetări arheologice în așezarea medievală din comuna Ștefan cel Mare (jud. Bacău)*, „Carpica”, X, 1978, p. 286 — 289), Liteni (Mircea D. Matei, Emil I. Emandi, Octav Monoranu, *Cercetări arheologice privind habitatul medieval rural din bazinul superior al Șomuşului Mare și Moldovei*, „Suceava”, IX, 1983, p. 195), Suceava — Sf. Dumitru (Alexandru Artimon, *Cronologia mormintelor și a descoperirilor monetare din complexul arheologic medieval de la biserica Sf. Dumitru din Suceava*, „Studii și materiale. Suceava”, III, 1973, p. 151 — 153; Grigore Foit, Alexandru Artimon, *Noi descoperiri monetare la Suceava*, „Studii și materiale. Suceava”, III, 1973, p. 306 — 307) și Putna (Grigore Foit, *Considerații pe marginea unor descoperiri monetare de la mănăstirea Putna*, „Suceava”, IX, 1982, p. 515).

² E. N. Abîzova, P. P. Bîrnea, A. A. Nudelman, *Drevnosti starogo Orheia. Moldavskii period*, Chișinău, 1982, p. 64 (partea referitoare la monede a fost realizată de A. A. Nudelman).

izolate descoperite în săpăturile arheologice, credem totuși că existența unor semnificative diferențieri zonale în circulația monedelor mărunte în Moldova de dinainte de 1580 este pe deplin dovedită.

Cu totul altfel se prezintă situația pentru intervalul 1581 — 1600. După cum s-a putut vedea din tabelul de mai sus, atât în cazul dinarilor, cât și în cazul asprilor, diferențele procentuale zonale se reduc până la a-și pierde orice semnificație. Pe de altă parte, dacă înainte de 1580 dinarii și asprii dădeau peste 90% din moneda mărunță în oricare dintre zonele definite de noi, acum procentajul lor comun nu mai depășește nicăieri 50%. Acest recul comun, evident mai puternic pentru aspru decât pentru dinar, se datorează mai ales pătrunderii masive în circulația monetară moldovenească a monedei mărunte poloneze, îndeosebi a triplilor groși. Dacă înainte de 1580 polgroșii reprezentau 5,45% din moneda mărunță aflată în circulație în Moldova, diferențierile zonale nefiind convingătoare din cauza numărului mic de monede, în tezaurele încheiate în anii 1581 — 1600 monedele din sistemul Uniunii polono-lituaniene reprezintă peste 70% din valoarea monedelor mărunte. Dintre toate monedele mărunte poloneze, triplii groși dau peste 80% din valoare, asigurând ei singuri 61,6% din moneda mărunță găsită în tezaurele moldovenești din anii 1581 — 1600. Diferențierile zonale — 63,7% în Moldova apuseană, 59,9% în Moldova sudică și 60% în Moldova răsăriteană — nu ni se par decisive, fiind la discreția modificărilor aduse de orice nouă descoperire monetară mai importantă. Mai important ni se pare faptul că monedele poloneze, și în primul rând triplii groși, își impuseseră supremația în circulația monedelor mărunte din întreaga Moldovă încă înainte de anul 1600.

Câteva concluzii se impun de pe urma analizei circulației monedelor mărunte în Moldova în secolul al XVI-lea. Mai întâi, diferențierile zonale au contat mai mult în prima parte a secolului și mai puțin în ultimele două decenii ale acestuia. Reducerea însemnătății distanțelor geografice ni se pare un cert indicator al intensificării schimburilor și al sporirii vitezei de circulație a monedei, fenomen observabil de altfel și în alte părți ale Europei în secolul al XVI-lea. Totodată, diferențierile zonale au fost mai puternice în cazul monedelor mai mici decât în cazul celor mai mari. Pentru a exemplifica am aminti aici de faptul că dacă triplii groși pătrund practic în toate cele trei zone ale Moldovei, polgroșii circulă aproape numai în părțile nordice ale acesteia. În fine, în Moldova nu putem discerne o la fel de netă „împărțire a rolurilor“ între diversele monede mărunte ca în Țara Românească. Cel mult în cazul monedelor mărunte moldovenești se observă o discrepanță între procentajul lor infim în tezaure și cele 4 — 8% din monedele mărunte izolate descoperite în

săpăturile arheologice¹, dar ponderea lor rămâne în toate situațiile prea mică pentru a permite concluzii sigure.

În ceea ce privește evoluțiile generale, valabile pentru întreg spațiul românesc, două aspecte trebuie neapărat reținute.

Mai întâi, de-a lungul secolului al XVI-lea asistăm la o considerabilă diversificare a monedelor aflate în circulație. Acest fenomen nu este specific numai spațiului românesc, el putând fi întâlnit și în alte părți ale Europei. Diversificarea este vizibilă și la nivelul monedelor mărunte, cele cu care oamenii intrau în mod obișnuit în contact. Compoziția tezaurilor reflectă puternic această tendință: în prima parte a secolului al XVI-lea predomină în toate cele trei provincii românești tezaurele omogene, compuse numai din câte un singur nominal, de obicei fie numai din dinari fie numai din aspri, în timp ce în tezaurele de la sfârșitul secolului sunt de obicei amestecate mai multe nominaluri². Această diversificare a monedelor mărunte, chiar dacă unele dintre nominaluri nu reușesc să se impună în mod semnificativ în circulație, a complicat în mod cert viața oamenilor din ultima parte a secolului al XVI-lea. Fără a putea evalua în ce măsură numărul sporit de tipuri monetare a dus la înmulțirea situațiilor de schimburi neechivalente, pare sigur că această evoluție a bonificat cunoașterea în problemele monetare și a penalizat pe cei care — din varii motive — nu cunoșteau finețurile jocurilor monetare. Deși este neîndoielnic că numărul celor care au pierdut a fost mai mare decât cel al celor care au câștigat cu acest prilej, ni se pare probabil că nivelul general al cunoștințelor despre monedă a crescut pe ansamblul societății românești.

Spre sfârșitul secolului al XVI-lea devine vizibilă și o altă mutație petrecută în sfera circulației monedelor mărunte: ponderea monedelor mici scade în

¹ Astfel, ele reprezintă 15 din cele 181 de monede izolate găsite în cele 7 situri recenzate de noi pentru Moldova apuseană, și 5 din cele 112 monede descoperite în săpăturile de la Orhei.

² De exemplu, în Transilvania anilor 1501 — 1580 tezaurele de la Sălciva, Ohaba Streiului, Satu Mare, Dumbrăvița, Cluj, Vurpăr și Lechința de Mureș sunt compuse numai din dinari, iar în tezaurele de la Iara și Enciu, formal mixte, dinarii sunt însoțiți numai de câteva monede de alt fel; în schimb, pentru intervalul 1581 — 1600 am reținut numai 2 tezaure transilvănene compuse dintr-un singur nominal față de 28 de tezaure mixte, unele dintre ele cuprinzând și peste 10 tipuri de monede mărunte (de exemplu marele tezaur de la Băgaciu). Asemănător se prezintă situația în Țara Românească, unde în anii 1501 — 1566 tezaurele sunt aproape exclusiv monocolor (excepție face tezaurul atipic de la Pârlita, compus din douzaines francezi și un șiling englez), în timp ce pentru ultima treime a secolului avem 10 tezaure mixte față de 8 tezaure ce au în componere un singur tip de monede mărunte (dar din această grupă tezaurul de la Bercioiu mai conține și un număr de taleri și de jumătăți de taleri). O asemenea evoluție este mai puțin evidentă în Moldova, unde tezaurele mixte sunt ușor majoritare încă din intervalul 1501 — 1580 și doar își consolidează această poziție în ultimele două decenii ale secolului al XVI-lea.

favorează unora monede pe care le-am putea denumi mai degrabă mijlocii. De fapt, procesul este ceva mai complicat, deoarece monedele care dominau circulația monetară în prima parte a secolului, toate având sensibil sub 1 gram de argint, își pierd treptat din conținutul de metal prețios, atât asprul, cât și dinarii și polgroșii plasându-se sub jumătate de gram de argint. Cum însă nevoile de monedă ale societății erau în creștere, cum argintul se deprecia din cauza relativei sale abundențe în raport cu aurul și din cauza tendinței generale de sporire a prețurilor, în structura monetară a societății românești apărea astfel o „nișă“ care a fost umplută de un important val de monede mijlocii, având între 2 și 5 grame de argint. Este vorba, pe de o parte, de dirhemii otomani, care au avut însă o prezență de scurtă durată în spațiul românesc, și mai ales de triplii groși polonezi sau emiși după model polonez, care se impun categoric în circulația monedelor mărunte și mijlocii. Se cuvine semnalat totodată faptul că această mutație, întâlnită și în alte părți ale Europei secolului al XVI-lea¹, s-a împletit cu tendința de sporire a ponderii circulației monedelor de mare valoare în raport cu circuitul monedelor mărunte.

I.3.2. Monede de aur

Nivelul monedelor de mare valoare este reprezentat în prima jumătate a secolului al XVI-lea exclusiv de monedele de aur, cărora li se vor adăuga în a doua jumătate a acestui secol monedele mari de argint din clasa talerilor.

După cum am arătat și în capitolul precedent, situația monedelor de aur este cel puțin ciudată. Astfel, în tezaurele monetare de secol XVI care au fost publicate până acum monedele de aur sunt destul de slab reprezentate.

Tabelul 40

*Ponderele monedelor de aur
în structura tezaurelor monetare de secol XVI (%)*

	1501 — 1580	1581 — 1600
Țara Românească	0	9,8
Moldova	5,3	10,7

Nu mai reluăm aici argumentele expuse în repetate rânduri până acum cu privire la relativitatea acestor date care pentru monedele mari se bazează pe un

¹ De exemplu, în Germania nordică (vezi Michael North, *op. cit.*, p. 84).

număr redus de exemplare și la vulnerabilitatea lor în fața unor eventuale noi descoperiri monetare, mai ales pentru intervalul 1501—1580. De altfel, diferența dintre procentul de zero absolut din Țara Românească și mai acceptabilul 5,3% din Moldova este dată de un singur tezaur, cel de la Buhăeni, în cadrul căruia s-au găsit și 9 galbeni. Acceptând deci faptul că noi descoperiri vor modifica eventual aceste procentaje, se cuvine să le confruntăm cu datele referitoare la compoziția plăților în contul haraciului.

Tabelul 41

Ponderea monedelor de aur în plata haraciului(%)¹

	1541/1542	1542/1543	1563/1564	1564/1565	1565/1566
Țara Românească	0	—	0	—	0
Moldova	—	0	—	24,4	19,5

	1568/1569	1569/1570	1571/1572	1574/1575	1575/1576	1588/1589	1591/1592
Țara Românească	1,5	0	—	—	—	0,1	—
Moldova	41,4	38,8	17,8	19,9	26,4	0	0

Fără a putea trage concluzii în actualul stadiu al cunoștințelor asupra motivelor concentrării plăților în aur în deceniile 4 și 7—8 ale secolului al XVI-lea, trebuie totuși să remarcăm că cele două serii de date sunt concordante în cel puțin două privințe: mai buna aprovizionare cu aur a Moldovei în raport cu Țara Românească și ponderea categoric minoritară a monedelor de aur în raport cu cele de argint.

Relativ mai numeroase sunt mențiunile documentare ale folosirii monedelor de aur. Nu ne referim aici la cazurile în care diferitele sume sunt exprimate în monede de aur (galbeni, zloți sau florini), ci la situațiile în care monedele de aur nu sunt numai monede de cont, ci și monede reale. Monedele de aur nu apar numai în compoziția marilor averi, unde prezența lor era de așteptat, ci și în cadrul sumelor mai mici. De exemplu, în ianuarie 1557 doi evrei din Vladimir au poprit la iarmarocul din Liov mai multe animale, 1 zlot în monedă măruntă de argint („florenum unum monete polonicalis“) și 2 ducați de aur („duos florenos in auro“) aparținând unui anume „Chadzidoro“ [Hagiodor?] din

¹ Calculul nostru realizat pe baza datelor din Maxim-1975, p. 409—410, tab. 1—2. Conform comunicării inedite a domnului Mihai Maxim, în anul financiar 1533/1534 monedele de aur au lipsit din plata haraciului muntean, dar au reprezentat în schimb aproximativ 60% din cel moldovenesc.

Botoșani¹. Nu este un caz singular, negustorii de vite purtându-și deseori o parte din avere în monede de aur. Astfel, un anume Vancea, care vânduse boi moldovenеști în Transilvania în anul 1504, a fost ucis pe drumul de întoarcere și prădat de 70 de florini ungurești². La fel, monedele de aur apar și în averea rămasă de la Nicolae Brânză din Siret în anul 1507³, în bunurile jefuite în 1547 din casa lui Colciu, târgoveț din Suceava⁴ etc. Monedele de aur sunt menționate și în tranzacții funciare din toate cele trei state românești, în plata unor amenzi sau în cazul unor împrumuturi bănești, precum și într-o multitudine de alte situații⁵, ceea ce atestă faptul că ele nu lipseau din circulația monetară a Țărilor Române.

De altfel, monedele de aur prezentau o serie de avantaje evidente în raport cu monedele mărunte de argint. Este vorba mai întâi de o mai mare comoditate în efectuarea socotelilor cu sume mari — atu anihilat însă în parte de practica păstrării monedelor mărunte în pungi sau în săculeți sigilați care conțineau o sumă fixă de bani — precum și de o mai mare ușurință în a ascunde la nevoie acești bani. Astfel, din marea avere cu care a fugit Petru Cercel în 1585, autoritățile transilvănene au găsit mai mult de 100 000 de florini în monedă mărunță de argint, și numai 722 de ducați⁶, deși — potrivit informațiilor lui Sivori — monedele de aur reprezentau cam o treime din total⁷. Tot comoditatea transportului ca și posibilitatea de ascundere mai lesnicioasă explică de ce Oancea vistier, atunci când a fugit cu o parte din averea răposatului Neagoe Basarab, a luat mai întâi 400 de galbeni (în valoare de 22 000 de aspri), și abia apoi argint pentru potire în valoare de circa 8 000 de aspri⁸, care însă nu cântărea decât aproximativ 6 kg.

În ciuda evidentelor avantaje ale păstrării marilor averi în aur, datele pe care le avem la dispoziție nu indică și concretizarea unei asemenea preferințe. Am văzut mai sus cazul averii lui Petru Cercel, unde monedele de aur reprezentau sub o treime din valoarea totală. Nu mult diferit este și cazul zestrei

¹ Nicolae Iorga, *Relațiile comerciale...*, p. 40.

² Mihai Costăchescu, *Documentele moldovenеști dela Bogdan Voevod...*, doc. 68, p. 438.

³ Nicolae Iorga, *Relațiile comerciale...*, p. 31.

⁴ Suceava. *File de istorie. Documente...*, doc. 55, p. 169.

⁵ A se vedea cu titlu de exemplu mențiunile florinilor ungurești cu trimiterile aferente, mai sus în capitolul I.2.2.

⁶ Veress, vol. III, doc. 14, p. 29—30; *Hurmuzaki*, III/1, doc. LXXV, p. 90 (unde se indică însă în mod greșit că ar fi vorba de averea lui Iancu Sasul).

⁷ Calculul nostru pornind de la informația că din totalul valoric de 700 000 de scuzi Petru Cercel ar fi împărțit boierilor săi 150 000 de ducați de aur, iar Sivori ar fi purtat și el 60 000 de ducați (*Călători străini...*, vol. III, p. 38—39).

⁸ DRHB, vol. III, doc. 55, p. 94.

domniței Maria, fiica lui Petru Șchiopul, din care au făcut parte numai 1 000 de galbeni, comparativ cu 500 000 de aspri; este însă adevărat că peste două treimi din valoarea zestrei era dată de diverse podoabe și obiecte prețioase, pentru care cota parte a aurului este imposibil de stabilit în mod clar¹. O situație similară prezintă averea furată de Sienco Popovici de la Petru Rareș în 1538, compusă mai ales din caftane, pietre prețioase și obiecte de aur și de argint, pe lângă care un săculeț cu 20 000 de aspri și o „traistă cu galbeni“ nu înseamnă mare lucru². Aceste exemple ne arată că în societatea românească din secolulul al XVI-lea era deseori preferată păstrarea valorilor mari în obiecte din metal prețios (sau în pietre prețioase) față de cea în monede de aur. Explicațiile acestui fenomen erau desigur diverse, dar credem că nu trebuie să excludem faptul că în teritoriile extracarpatiche monedele de aur erau arareori disponibile în număr mare. Aceasta nu înseamnă însă că uneori nu se întâmpla ca unele persoane să posede cantități însemnate de galbeni. De exemplu, în 1562 agentul imperial Belsius raporta arhiducelui Maximilian că la curtea lui Despot a sosit tânărul boier Socol, aducând, printre altele, „un sac de bani de aur și de argint, în valoare de 24 000 de ducați“³. Chiar dacă izvorul nu indică raportul dintre monedele de aur și cele de argint, greutatea relativă a 24 000 de ducați în aur și respectiv în argint (aproximativ 85 kg în monede de aur și circa 1 000 kg în monede de argint) este un argument că cea mai mare parte a acestei sume era constituită din monede de aur; desigur, raționamentul nostru este valabil doar dacă suma indicată de Belsius corespunde adevărului⁴.

În fine, să consemnăm faptul că monedele de aur apar uneori și în acumulări bănești de mai mici dimensiuni. Astfel, aflat în pribegie în Transilvania, boierul muntean Stanciul al lui Benga a acaparat din zestrea nurorii sale Cristina (sora lui Pătrașcu cel Bun) 300 de galbeni și un număr considerabil de obiecte prețioase⁵. Avem informații despre prezența monedelor de aur și într-o avere modestă de mic boiermaș de țară de la sfârșitul secolului al XVI-lea: în căsătoria

¹ Hurmuzaki, XI, doc. CLXVI, p. 705—707.

² Nicolae Iorga, *Relațiile comerciale...*, p. 35—37.

³ *Călători străini...*, vol. II, p. 187.

⁴ Am întâlnit și un alt caz când afirmațiile lui Belsius în probleme bănești sunt cel puțin suspecte. Astfel, într-un raport din 19 aprilie 1562 el susține că la Lăpușna s-au găsit, printre altele, „20 000 de galbeni de aur“ (*ibidem*, p. 147); în schimb, odată reîntors în scaun în 1564, Lăpușeanu revendică de la polonezi tezaurul capturat de Despot și enumeră o cantitate mare de obiecte din metal prețios, precum și „24 de desagi, cât poate duce un cal, de aspri“, dar nu pomeneste nimic de nici o cantitate de galbeni, deși ar fi fost în interesul lui să ceară tot ce i se luase (Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVI-lea*, București, 1979, doc. 126, p. 241).

⁵ DRHB, vol. XI, doc. 178, p. 233.

sa cu Rada din Fieni, un anume Dragomir a adus în anul 1599, pe lângă haine și animale, și o sumă de bani compusă din 6 galbeni și 40 de taleri¹. Acest ultim exemplu este prețios pe de o parte pentru că indică prezența monedelor de aur chiar în zonele rurale ale Țării Românești, și, pe de altă parte, pentru că evidențiază încă o dată rolul lor marginal în raport cu monedele de argint. Singurul domeniu în care plățile în aur par să fi precumpănit în raport cu cele în argint sunt soldele plătite trupelor angajate în războiul din 1593—1606, atât de partea forțelor creștine², cât și în ceea ce privește pe otomani³. Acest fapt nu trebuie să ne surprindă, trupele de mercenari preferând plățile în aur în toată Europa în a doua jumătate a secolului al XVI-lea și fiind de obicei capabile să-și impună această preferință⁴.

Estimarea ponderii relative a diferitelor tipuri de monede de aur este îngreunată de numărul infim al monedelor de acest fel descoperite în tezaurele încheiate în secolul al XVI-lea, inadecvat unei analize statistice. Suntem deci siliți să ne axăm analiza pe informațiile disponibile cu privire la plățile în contul haraciului. Și aici trebuie însă să avem în vedere că în plățile muntene monedele de aur au jucat un rol prea modest pentru a se preta unei defalcări statistice, iar în cazul Moldovei ele lipsesc cu totul în anii 1542/1543, 1588/1589 și 1591/1592; suntem deci nevoiți să ne limităm la informațiile despre plățile moldovenești din anii 1564—1576.

Tabelul 42

Cota-parte a diferitelor monede de aur în totalul plăților în aur în contul haraciului Moldovei (%)⁵

	Sultani otomani	Ducați ungurești	Ducați (venețieni)	Piese de Chios
1564/1565	34,6	48,8	12,4	4,2
1565/1566	65,3	0,3	30,7	3,7
1568/1569	22,3	71,4	5,6	0,6
1569/1570	64,7	18,6	12,9	3,8
1571/1572	71,7	0	21,5	6,6
1574/1575	36,1	55,2	8,1	0,6
1575/1576	86,3	0	12,1	1,6

¹ *Ibidem*, doc. 352, p. 457.

² A se vedea de exemplu prevalența ducăților de aur în cadrul sumei împrumutate de Mihai Viteazul agentului imperial Lassota în toamna anului 1597 pentru plata mercenarilor aflați în Țara Românească (*Călători străini...*, vol. IV, p. 78).

³ Caroline Finkel, *op. cit.*, p. 269—271.

⁴ Fernand Braudel, *Mediterrana...*, vol. 3, p. 59—60.

⁵ Calculul nostru realizat pe baza datelor din Maxim-1975, p. 409—410, tab. 1—2. Pentru anul financiar 1533/1534 am calculat, pe baza datelor inedite comunicate de domnul Mihai Maxim, un procentaj 2,1% pentru sultanini, 93,9% pentru ducații ungurești și 4% pentru ducații *efrenciye*, monedele de Chios nefiind folosite în acest caz.

Datele de mai sus indică precumpănirea categorică a monedelor de aur otomane și ungurești, urmate de ducații „venețieni“ (de fapt, așa după cum am arătat în capitoul I.2.4, de ducații „frânci“ bătute după model venețian) și — la mare distanță — de monedele de Chios. Exceptând piesele de Chios, toate celelalte nominaluri enumerate mai sus erau bătute conform standardului ducaților venețieni, având deci cam 3,5 grame de aur, și erau deseori acceptate la paritate în spațiul românesc¹. Monedele de aur de mai mici dimensiuni bătute în Occident (guldeni, scuzi etc.) aveau să pătrundă în Țările Române abia la sfârșitul secolului al XVI-lea și în secolul al XVII-lea. De altfel, ultimul deceniu al secolului al XVI-lea și primele decenii ale secolului al XVII-lea au reprezentat o perioadă de puternic aflax al monedelor de aur spre teritoriile românești, aceste monede provenind atât din Imperiul otoman și lumea mediteraneană, cât și din Europa occidentală (unde se remarcă îndeosebi emisiunile de aur ale Provinciilor Unite). În concluzie, ca și în cazul monedelor mărunte și mijlocii, și la nivelul monedelor de aur se poate constata la sfârșitul secolului al XVI-lea o creștere a diversității nominalurilor aflate în circulație, precum și proveniența lor din zone mai îndepărtate decât în prima parte a aceluiași secol.

I.3.3. Monede mari de argint (talerii)

Monedele mari de argint din clasa talerilor reprezintă marea noutate din istoria monetară a Europei în „lungul secol XVI“². Apariția lor în ultima treime a secolului al XV-lea a corespuns nevoii de a se acoperi o nișă existentă anterior în sistemul mijloacelor monetare, respectiv lipsa unor monede care să se plaseze valoric între ducații de aur și groșii de argint. Faptul că noile tipuri monetare au fost bătute din argint și nu din aur a fost firesc în condițiile penuriei relative a aurului și înfloririi extracției argintului în Europa centrală în ultima parte a secolului al XV-lea.

Primele monede de argint de mai mari dimensiuni au fost așa-numiții *testoni*, monede având între 6 și 10 grame de argint și care își trag numele de la faptul că pe ele este figurat chipul emitentului. Primele emisiuni din categoria testonilor au fost lirele venețiene de argint bătute în timpul dogelui Niccoló

¹ Amintim aici faptul că în zestrea domniței Maria, fiica lui Petru Șchiopul, țechinii venețieni, ducații ungurești și sultaninii sunt menționați la un loc ca florini și au aceeași rată de schimb față de aspri (*Hurmuzaki*, XI, doc. CLXVI, p. 706).

² Informațiile generale prezentate în continuare se bazează îndeosebi pe Philip Grierson, *The Monetary Pattern...*, p. 52—57.

Tron în anul 1472, urmate în 1474 de lirele milaneze purtând chipul lui Galeazzo Maria Sforza. Ulterior modelul acestor emisiuni s-a difuzat atât în Italia, cât și în afara acesteia. Succesul testonilor a fost însă eclipsat de apariția unor monede de argint de și mai mari dimensiuni, talerii. Prima emisiune ce poate fi încadrată categoriei talerilor sunt așa-numiții *guldiner* bătute de ducele Sigismund cel Bogat al Tirolului în anul 1486, monede având o greutate brută de 31,7 grame, o finețe de 0,935, deci 29,6 grame argint. În scurtă vreme monede de acest tip au început să fie emise și în alte părți ale Imperiului german, iar în secolul al XVI-lea modelul talerilor a fost adoptat mai întâi în posesiunile habsburgice și apoi în cea mai mare parte a Europei creștine. Numele de taleri s-a impus ceva mai târziu, provenind de la localitatea Joachimstal (Jáchymow) din Cehia, unde se găseau unele dintre cele mai importante mine de argint din Europa secolului al XVI-lea și unde s-au bătut mari cantități de monede mari de argint. Desigur, multiplicarea centrelor emitente a condus spre o diversificare a aspectului, greutății și conținutului intrinsec de argint al monedelor din această categorie, dar aspectele comune au prevalat asupra diferențelor în tot cursul secolului al XVI-lea. Prevalența talerilor a făcut ca testonii să joace numai un rol secundar în circulația monetară din majoritatea țărilor europene, ei fiind deseori considerați ca subdiviziuni ale talerilor, respectiv ca monede de 1/4 taler; pe lângă aceste tipuri monetare au mai fost bătute uneori și monede de 1/2 taler, dar nici acestea, nici monedele de foarte mari dimensiuni, reprezentând multipli ai talerilor, nu s-au impus cu adevărat în circulația monetară curentă.

În Țările Române talerii pătrund masiv abia în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Împotriva unei prezențe mai timpurii a talerilor în spațiul românesc pledează nu numai absența lor din descoperirile arheologico-numismatice și din informațiile documentare referitoare la prima jumătate a secolului al XVI-lea, ci și faptul că în cursul tratativilor dintre Petru Rareș și Ioachim de Brandenburg din anul 1542 nu se menționează în nici un fel posibilitatea achitării obligațiilor principelui elector în taleri, precizându-se chiar că boii moldovenești urmau să fie plătiți în Polonia cu „un preț drept și cuviincios în aur bun sau în postav”¹. În schimb, după mijlocul secolului mărturiile despre prezența talerilor în Țările Române abundă. Firesc, pătrunderea lor a fost mai timpurie în Transilvania, unde începând cu anul 1552 au fost emise monede din categoria talerilor în monetăria de la Sibiu în numele lui Ferdinand I de

¹ Gheorghe Pungă, *Țara Moldovei în contextul relațiilor politice internaționale (1538—1572). Curs special*, Iași, 1994, p. 168, unde au fost republicate documentele legate de aceste tratative împreună cu foarte substanțiale comentarii.

Habsburg¹. Difuziunea talerilor a fost rapidă și în ținuturile extracarpatice, majoritatea pieselor de acest fel sosind în teritoriile românești pe drumurile comerciale ce le legau de Europa centrală. Același aflux al talerilor central-europeni se observă și în teritoriile otomane, talerii reprezentând 42,44% din valoarea monedelor provenite din dări care au intrat în vistieria din Buda în anii 1558—1559². Cum sultanul Selim al II-lea a respins sugestia defterdarului de Timișoara ca talerii să fie rețopți și folosiți la emiterea de monedă otomană, și a recomandat în schimb trimiterea talerilor în cadrul plăților către Istanbul³, ponderea acestora în circulația monetară a crescut continuu. La acest spor au contribuit într-o oarecare măsură și emisiunile proprii de taleri ale Moldovei (în timpul lui Despot) și ale Transilvaniei, chiar dacă volumul acestor emisiuni nu a fost suficient de mare pentru a pune în cumpănă prevalența monedelor străine printre talerii aflați în circulație în Țările Române. Tezaurile monetare reflectă în mod vădit rolul crescând al talerilor în circulația monetară din principatele extracarpatice⁴.

Tabelul 43

Ponderea talerilor în structura tezaurilor monetare de secol XVI (%)

	1501—1580	1581—1600
Țara Românească	0	29,1
Moldova	15	49

De la început trebuie precizat că absența completă a talerilor din tezaurele muntene anterioare anului 1580 este probabil rodul numărului scăzut de descoperiri monetare publicate satisfăcător, deoarece prima mențiune a talerilor într-un document intern datează din anul 1562⁵. În ceea ce privește Moldova talerii apar în tezaure începând cu deceniul 7 (tezaurul de la Dimitrovka, încheiat 1564), iar pentru perioada 1564—1580 ponderea lor valorică este de circa 18%. Informațiile obținute pe baza studiului descoperirilor monetare sunt întărite de datele referitoare la plata haraciului.

¹ Adolf Resch, *op. cit.*, p. 4—5.

² Klára Hegyi, *op. cit.*, p. 79, tab.2.

³ Mustafa A. Mehmed, *Documente turcești...*, doc. 121, p. 114.

⁴ Pentru Transilvania semnalăm numai observația lui Francisc Pap despre numărul surprinzător de mic de taleri din tezaurele de secol XVI, număr care contravine informațiilor documentare bogate despre rolul talerilor în economia principatului (*Aspecte...*, p. 68, nota 14).

⁵ DRHB, vol. V, doc. 257, p. 280.

Pondera talerilor în plata haraciului(%)¹

	1541/1542	1542/1543	1563/1564	1564/1565	1565/1566
Țara Românească	0	—	0	—	0
Moldova	—	0	—	67,3	23,6

	1568/1569	1569/1570	1571/1572	1574/1575	1575/1576	1588/1589	1591/1592
Țara Românească	0	1,7	—	—	—	6,1	—
Moldova	0	0	7,3	0	7,7	63,5	100

Documentele otomane de secol XVI nefăcând decât uneori distincția între diferitele categorii de taleri și incluzându-i în alte cazuri pe toți sub genericul *guruş*, în încercarea de a estima ponderea diferitelor zone emitente în aprovizionarea cu taleri a Țărilor Române va trebui să ne bazăm numai pe studiul descoperirilor monetare.

Cota-parte a diferitelor zone emitente în totalul monedelor mari de argint din tezaurele de secol XVI

	Moldova	Țara Românească
Transilvania	2,6	4,1
Ungaria	1	12,2
Polonia	1	2
Europa centrală și apuseană	94,5	72,4
Europa mediteraneană	0,4	9,1
?	0,5	—

Dincolo de micile nuanțe regionale, tabelul de mai sus evidențiază mai întâi precumpănirea categorică a monedelor mari de argint provenite din Europa centrală și apuseană, atât în Țara Românească, cât și — sau mai ales — în Moldova. Comparativ cu acestea, emisiunile transilvănene, ungare² și polone au un rol cu totul modest. Monedele mediteraneene sunt mai bine reprezentate

¹ Calculul nostru realizat pe baza datelor din Maxim-1975, p. 409—410, tab. 1—2.

² Chiar procentajul ceva mai ridicat al emisiunilor ungare în Țara Românească trebuie privit cu rezervă, întrucât — în condițiile numărului mai scăzut de taleri din principatul muntean în raport cu Moldova — el se datorează exclusiv prezenței mai multor taleri ungari în tezaurul de la Rast.

în Țara Românească în raport cu Moldova, ceea ce este la urma urmelor perfect normal, dar și ele au per total o pondere scăzută.

Procentajul zdrobitor al talerilor proveniți din Europa centrală și apuseană, ca și marea lor diversitate, invită la o defalcare a acestora pe zone mai restrânse. Fără a mai prezenta aici rezultatele sub formă de tabel, vom semnală precumpănirea categorică a emisiunilor Imperiului german, care reprezintă totalitatea monedelor mari de argint central- și vest-europene găsite în tezaurele muntene incluse în baza noastră de date și în tezaurele moldovenești anterioare anului 1580; în cadrul tezaurelor moldovenești încheiate în anii 1581 — 1600 emisiunile germane reprezintă peste 75% din monedele mari de argint clasificate în Europa centrală și apuseană. Printre monedele mari de argint emise în Imperiul german numai o mică parte erau bătute nemijlocit în numele împăratului, cele mai multe fiind emise de diverșii principii teritoriali, laici și clerici, precum și de un număr considerabil de orașe libere. În fine, din punct de vedere geografic, majoritatea talerilor germani proveneau din monetăriile din nordul Germaniei, mai ales în cazul tezaurelor moldovenești, în timp ce în Transilvania și în Țara Românească raportul dintre nordul și sudul Germaniei este ceva mai echilibrat. Fără a efectua o statistică, ce ar fi puțin relevantă din cauza prea marii diversități a monetăriilor, semnalăm faptul că se disting cu un număr ceva mai mare de monede din categoria talerilor ducii Saxoniei (atât din ramura albertină, cât și din cea ernestină) și arhiducele Ferdinand de Tirol (1564 — 1595)¹. Comparativ cu emisiunile germane, talerii bătuți în Țările de Jos, fie în numele regilor Spaniei fie în cel al Provinciilor Unite, au încă o pondere scăzută, chiar dacă apar deja în mai multe tezaure din toate provinciile românești².

O situație particulară prin numărul foarte mare și extrema diversitate a pieselor prezintă tezaurul de la Târgoviște, tezaur pe care l-am considerat mai degrabă rodul unei activități de colecționare a diverselor tipuri de monede mari de argint decât expresia circulației monetare „normale“ și pe care în consecință nu l-am inclus în baza de date care a fost supusă analizei statistice. În cadrul acestuia s-au găsit 77 de monede mari de argint provenite din Țările de Jos, marea majoritate a acestora fiind emisiuni ale Provinciilor Unite, și un număr mai mult decât dublu de emisiuni germane. Se adaugă, cu un număr mai mic de piese, emisiuni italiene, spaniole, ungurești, poloneze și transilvănene, un

¹ A se vedea și comentariile despre diferitele categorii de taleri germani prezente în descoperirile monetare din Țara Românească la Constanța Știrbu, Ana-Maria Velter, Emil Păunescu, *op. cit.*, p. 164 — 167.

² A se vedea analiza detaliată realizată de Constanța Știrbu, Ana-Maria Velter, *La circulation des monnaies en argent des Pays-Bas...*, p. 47 — 49 și 54 — 57.

fals după un taler al lui Ferdinand de Tirol realizat probabil în Moldova, și — ca rarități — un taler suedez și 3 franci de argint de la Henric al III-lea al Franței¹. Tezaurul de la Târgoviște confirmă deci imaginea generală rezultată de pe urma analizei celorlalte tezaure de secol XVI, caracterizată îndeosebi de precumpănirea categorică a monedelor mari de argint din Imperiul german, față de care aduce doar noutatea ponderii crescute a talerilor proveniți din Țările de Jos. Tezaurele de după 1600 atestă și ele rolul crescând al talerilor proveniți din Țările de Jos, îndeosebi al celor olandezi, precum și aflusul sporit al realilor spanioli, astfel încât în descoperirile monetare de secol XVII structura monedelor mari de argint este mult mai echilibrată decât în cele de secol XVI.

Monedele mari de argint din categoria talerilor au contribuit la diversificarea tipurilor monetare folosite în Țările Române în secolul al XVI-lea, impactul lor fiind convergent din acest punct de vedere cu celelalte tipuri de monede analizate anterior. Totodată, aportul lor crescând a fost elementul principal care a condus la diminuarea ponderii monedelor mărunte în raport cu monedele de mare valoare în structura masei monetare din Țările Române. În fine, monedele mari de argint se înscriu în tendința generală a extinderii ariei geografice din care proveneau monedele intrate în circulație în spațiul românesc. Astfel, în Țările Române la fel ca și în alte părți ale Europei, secolul al XVI-lea a reprezentat o perioadă de „internaționalizare” crescândă a circulației monetare².

I.3.4. Raportul aur-argint în spațiul românesc

Raportul dintre aur și argint poate fi studiat atât din perspectiva ponderii lor în compunerea masei monetare, cât și prin prisma echivalențelor de schimb și a eventualelor preferințe pentru unul sau altul dintre cele două metale.

Metoda standard de evaluare a ponderii monedelor de aur și respectiv de argint în cadrul masei monetare presupune combinarea informațiilor obținute din studiul tezaurelor monetare cu cele bazate pe datele de strângere a impozitelor. Utilizarea pentru cazul românesc a acestei „Fund-Steuer-Analyse“

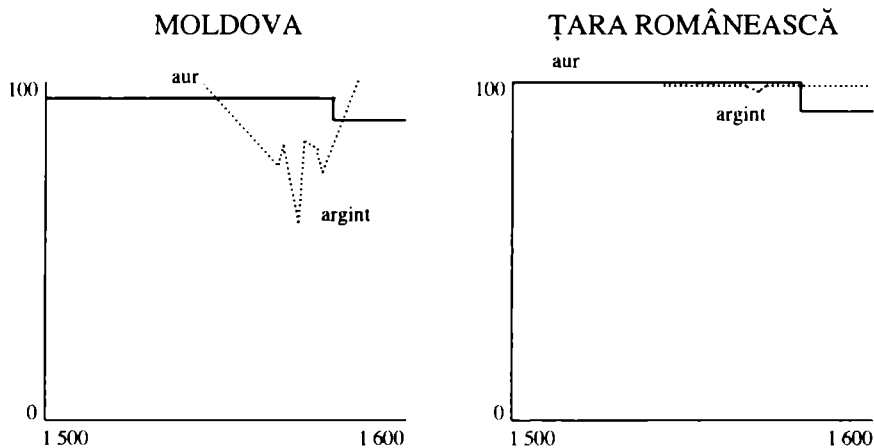
¹ Corneliu Secășanu, *op. cit.*, p. 424—427.

² Expresia aparține lui Martin Körner, *Gold- und Silbermünzen in der schweizerischen Geldzirkulation des 16. und 17. Jahrhunderts*, NK, LXXXII—LXXXIII, 1983—1984, p. 51. A se vedea și observațiile lui Georges Depeyrot, *Numéraire et prix: le rôle des métaux*, în Georges Depeyrot, Tony Hackens, Ghislaine Moucharte (ed.), *Rythmes de la production monétaire, de l'Antiquité à nos jours*, Louvain, 1987, p. 714—715.

elaborată de Hansheiner Eichhorn prezintă însă o serie de dificultăți. Prima și cea mai importantă dintre ele privește absența informațiilor cu privire la structura sumelor strânse din impozite. În locul acestora dispunem de structura plăților în contul haraciului, dar acestea nu au caracteristicile postulate de Eichhorn pentru plățile de dări, respectiv nu privilegiază monedele mărunte și „proaste“ în defavoarea celor mari și „bune“; dimpotrivă, unele dintre monedele mărunte aflate în circulație, de exemplu dinarii, lipsesc complet din aceste plăți. Totodată, datele referitoare la plata haraciului acoperă numai anumiți ani, lăsând descoperite primele patru decenii ale secolului al XVI-lea. Un alt handicap îl constituie numărul totuși nu foarte mare de descoperiri disponibile pentru analiza statistică, care a condus la datele absurde referitoare la absența aurului în Țara Românească înainte de 1580, precum și greutățile de datare mai strânsă a tezaurilor de la mijlocul secolului, care împiedică defalcarea cronologică a rezultatelor. Ținând cont de aceste dificultăți am renunțat la calcularea mediei potrivit metodologiei lui Eichhorn și ne-am mulțumit cu figurarea grafică a datelor disponibile pentru Moldova și pentru Țara Românească.

Graficul 1

*Ponderea monedelor de aur și respectiv de argint
în ansamblul circulației monetare (%)¹*

¹ Liniile orizontale continue reprezintă cota-parte a monedelor de argint în tezaurile analizate de noi, iar linia punctată unește cotele-părți ale monedelor de argint în plățile efectuate în contul haraciului (calculele ne aparțin, după datele din Maxim-1975, p. 409—410).

Datele românești — atâtea câte sunt — contravin modelului general european, care postula o pondere respectabilă a aurului la începutul secolului al XVI-lea și tendința de creștere a ponderii argintului de-a lungul secolului¹. Această tendință este deosebit de pregnantă în Franconia (Germania central-sudică), unde, potrivit studiilor lui Eichhorn, aurul reprezenta peste 50% din masa monetară în 1500 (fusesse și peste 70% în anii 1470—1480), coborând apoi la numai 5% în 1550 și crescând apoi către 30% în anul 1600². Aceeași tendință de scădere a ponderii aurului în prima jumătate a secolului al XVI-lea și de relansare parțială în a doua jumătate a acestuia a fost constatată și de Joachim Schüttenhelm pentru cercul monetar al Suabiei (Germania sud-vestică)³. Aceste date compacte pentru Germania sudică au fost puse de Eichhorn în legătură cu variațiile producției central-europene de aur și argint, producție care a cunoscut un boom al argintului în ultimele decenii ale secolului al XV-lea și în prima jumătate a secolului al XVI-lea, pentru a se echilibra parțial, la cote mai reduse, în a doua jumătate a acestui secol⁴. Datele românești, care indică o menținere și chiar creștere a ponderii aurului de-a lungul secolului, pornind însă de la un nivel inițial extrem de scăzut, nu concordă nici cu situația din Germania nordică, unde Michael North a relevat o anume constanță a ponderii aurului la circa 25% din masa monetară în tot intervalul 1440—1570; același autor atrage însă atenția că în această zonă ultimele decenii ale secolului al XVI-lea au fost o perioadă de restrângere a rolului aurului în favoarea argintului⁵. Situația românească nu concordă nici cu datele ce se pot desprinde din studiul inventarelor vistieriei otomane, unde aurul reprezenta 64,21% din total în 1518, 58,49% în 1547—1548 și 38,44% în 1582—1583⁶. Această discrepanță a datelor noastre cu privire la structura metalică a masei monetare din Țările Române în raport cu modelul general european credem că poate avea două explicații: fie descoperirile monetare de dinainte de 1580 nu sunt reprezentative din punctul de vedere al raportului dintre aur și argint, și atunci eventuale noi descoperiri vor modifica sensibil rezultatele noastre relevând o pondere mai

¹ Fernand Braudel, *Mediterrana...*, vol. 3, p. 5—132; Frank Spooner, *L'économie mondiale et les frappes monétaires en France, 1493—1680*, Paris, 1956, p. 7—30.

² Hansheiner Eichhorn, *op. cit.*, p. 293.

³ Joachim Schüttenhelm, *Problems of Quantifying the Volume of Money in Early Modern Times. A Preliminary Survey*, în Eddy van Cauwenbergh (ed.), *Precious metals, coinage and the changes of monetary structures in Latin America, Europe and Asia: late middle ages — early modern times*, Leuven, 1989, p. 94.

⁴ Hansheiner Eichhorn, *op. cit.*, p. 292.

⁵ Michael North, *op. cit.*, p. 88.

⁶ Halil Sahillioğlu, *The role...*, p. 280 și 297—299.

mare a aurului la începutul secolului al XVI-lea, fie evoluția descrisă de noi este corectă și atunci cauza discrepanței rezidă în creșterea generală a ponderii monedelor de mare valoare în raport cu cele mărunte. Această creștere fiind considerabilă, ea a indus și mult mai moderatul spor al ponderii aurului în structura generală a masei monetare.

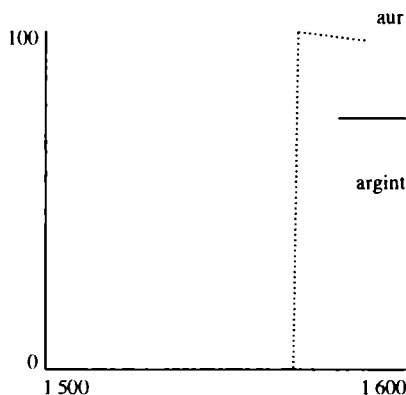
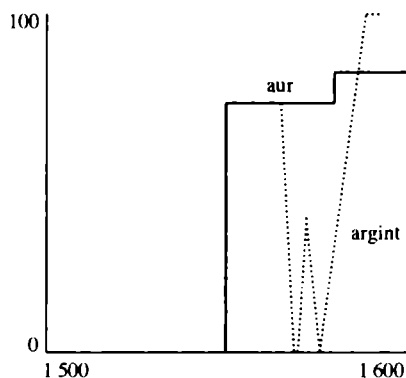
Pentru a verifica această ipoteză se cuvine să măsurăm ponderea relativă a aurului și argintului numai la nivelul circulației monedelor mari.

Graficul 2

*Ponderea monedelor de aur și respectiv de argint
în structura circulației monedelor mari (%)¹*

MOLDOVA

ȚARA ROMÂNEASCĂ

Înainte de a analiza datele prezentate în graficul de mai sus, să precizăm că ele sunt rezultatul unor aproximații și trebuie considerate mai degrabă ca ordine de mărime decât ca valori absolute. Totodată, valorile extreme din seria datelor privitoare la plata haraciului reprezintă rodul unor conjuncturi speciale și trebuie privite cu rezerva cuvenită, mai ales în cazul halucinantei alternanțe muntene din anii 1568/1569 și 1569/1570, unde de altfel monedele de mare valoare formează doar o parte infimă din totalul plăților.

Dincolo însă de aceste firești îndemnuri la prudență, datele grupate în acest grafic au darul de a confirma declinul ponderii monedelor de aur în cadrul

¹ Liniile orizontale continue reprezintă cota-parte a monedelor de argint în totalul valoric al monedelor mari din tezaurele analizate de noi, iar linia punctată unește cotele-părți ale monedelor de argint în totalul valoric al monedelor mari din plățile efectuate în contul haraciului (calculule ne aparțin, după datele din Maxim-1975, p. 409 – 410).

circulației monedelor de mare valoare. Desigur, aceasta nu este o noutate deosebită, un anume declin la nivelul circulației monedelor mari fiind inevitabil în condițiile în care în a doua jumătate a secolului al XVI-lea intră în rol monedele mari de argint din categoria talerilor, monede care pur și simplu nu existau anterior în spațiul românesc. Totuși, acest declin al ponderii aurului în cadrul categoriei monedelor mari evidențiază că până la urmă fenomenele vizibile în spațiul românesc erau convergente cu procesul general european. Astfel, ponderea crescândă a monedelor de aur în ansamblul circulației monetare a fost un simplu efect secundar al sporirii rolului circulației monedelor mari în raport cu monedele mărunte; prevalența dobândită de monedele de argint și în cadrul categoriei monedelor mari ne arată însă că teritoriile românești extracarpatiche¹ au rămas per total o zonă în care a precumpănit argintul, progresul aurului fiind totuși modest și nu prea relevant la nivelul întregii economii monetare.

Aceste concluzii ar trebui verificate și eventual completate prin studiul ratei bimetalice. Din păcate, datele care să permită calcularea acesteia sunt puțin numeroase pentru secolul al XVI-lea românesc. Folosind informațiile pe care le-am trecut în revistă în capitolul I.1.3. despre echivalențele monetare dintre diferitele monede de aur și de argint, și ținând cont de conținutul intrinsec de metal prețios al acestor monede, am reușit să calculăm următoarele rate bimetalice:

Tabelul 46

Rate bimetalice în Țările Române

Anul	Zona	Raportul aur:argint
<1513 — 1515>	vama moldo-polonă	10,6
<1521 — 1528>	Țara Românească	10,3
1536	Cluj	10,2
1545	Brașov	10,9
1574	Giurgiu-Rusciuc	10,4
1596	Cluj	10,5
ante 1600	Țara Românească	11,5

Desigur, lista de mai sus nu este exhaustivă, mai ales că în trierea informațiilor am procedat cu extremă severitate, reținând numai pe cele mai

¹ Situația Transilvaniei pare să fi fost într-o oarecare măsură diferită, rolul aurului fiind constant mai mare aici decât în Țara Românească sau în Moldova; a se vedea pentru aceasta și comentariile din raportul lui Georg Werner cu privire la veniturile ce puteau fi obținute de Habsburgi din Transilvania în *Călători străini...*, vol. II, p. 48 — 52.

sigure; este deci de sperat ca descoperirea unor izvoare noi sau uitate să permită înmulțirea cunoștințelor noastre din acest punct de vedere.

Datele de mai sus sunt relevante numai dacă le confruntăm cu ratele bimetalice cunoscute pentru alte părți ale Europei.

Tabelul 47

Rate bimetalice în Europa¹

	1500	1515	1540	1560	1575	1600
Istanbul	9,6	10,2	11,0	11,2	10,4	10,0
Liov	7	8,1	10,4	11,4	11,9	11,6
Austria	11,1	11	11	11,2	10,2	10,9
Veneția	11,7	9,6	11	11,9	10,6	14
Spania	10,1	10,1	10,6	10,6	12,1	12,1
Flandra	11	11	11,2	11,9	12,8	13
media europeană	10,5	10,4	11,1	11,1	11,4	11,5

Tabelul ratelor bimetalice europene evidențiază mai întâi că în ciuda unei destul de clare tendințe general-europene de ieftinire a argintului în raport cu aurul, disparitățile regionale rămân importante. Aceste disparități constau nu numai din diferențele de rată între zone, ci și din gradul de stabilitate foarte inegal al diferitelor piețe. Per total însă, observăm că ratele bimetalice constatate în spațiul european se încadrează foarte bine marjelor de variație constatate la nivel european. Mai mult, cu puține excepții, ratele bimetalice din Țările Române sunt chiar mai mici decât în majoritatea țărilor europene, părănd deci a indica o anume abundență relativă a aurului. Pentru Transilvania acest lucru ni se pare posibil, dar pentru teritoriile extracarpatiche credem că o asemenea ipoteză nu este totuși plauzibilă, ea fiind contrazisă de ponderea extrem de redusă a aurului în descoperirile numismatice. De altfel, în cazul Țării Românești și al Moldovei credem că avem de-a face cu „piețe subțiri“, având un volum relativ redus de tranzacții și fiind din acest motiv mult mai supuse unor fluctuații conjuncturale. În mod normal asemenea piețe trebuie să ofere diferențe substanțiale de curs pentru a genera speculații monetare

¹ Tabel alcătuit pe baza datelor din: Şevket Pamuk, *Money...*, p. 955 și 963, tab. A:2 și A:5 (pentru Istanbul); Stanislaw Hoszowski, *Les prix à Lwow...*, p. 88 (pentru Liov); Fernand Braudel, Frank Spooner, *Prices in Europe from 1450 to 1750*, în *The Cambridge Economic History of Europe*, vol. IV, p. 459 (pentru media europeană, pe baza unui grafic cu medii decenale, pe care le-am atribuit anilor aleși pentru comparație); Marie-Thérèse Boyer-Xambeu, Ghislain Deleplace, Lucien Gillard, *op.cit.*, p. 230 (pentru Austria, Veneția, Spania și Flandra).

notabile¹. Or, Țările Române reprezentau piețe prea mici pentru a genera fluxuri semnificative de metale prețioase sau monede în scop speculativ. De altfel, nivelul prețurilor scăzut din teritoriile românești, consemnat adesea cu încântare de călătorii străini, însemna că orice monede, fie ele de aur, fie de argint, aveau un preț mare în produse, deci valorau mai mult decât în țările lor de origine. Această relativă penurie a tuturor categoriilor de monede — problemă asupra căreia vom reveni — credem că eclipsa eventualele fluctuații ale raportului dintre aur și argint.

Acestea fiind zise, să mai adăugăm că o preocupare consecventă de atragere a aurului nu se constată — din câte știm până acum — decât în Moldova în prima jumătate a secolului al XVI-lea. Astfel, în anul 1515 Bogdan al III-lea cerea bistrițenilor să-i oprească pe moldovenii care se duceau în Transilvania să vândă aur². Desigur, este posibil ca această informație să se refere la un trafic mai degrabă local, care putea fi generat de înflorirea minelor de argint de la Rodna, unde prețul aurului măsurat în argint trebuie neîndoielnic să fi fost foarte mare. Totuși, mai avem și alte documente prin care Ștefăniță și Petru Rareș au încercat să obțină neapărat aur din relația cu Transilvania. Astfel, după ce în trecut primise subsidiile ungurești în dinari³, la 28 august 1525 Ștefăniță cerea bistrițenilor ca cei 1000 de florini conveniți să fie plătiți „in auro”⁴. Câțiva ani mai târziu, în 1529, în Transilvania se știa că domnului moldovean trebuie să i se trimită banii în aur⁵. Totodată, chiar dacă în anii ce au urmat Petru Rareș a trebuit să accepte ca banii ce i se datorau de către bistrițeni să-i fie plătiți în dinari sau în alte monede de argint⁶, în 1543 el insista ca cei 2000 de florini conveniți anterior să-i fie expediați „in auro puro”⁷. Această preferință pentru monedele de aur nu mai apare la Alexandru Lăpușeanu, care cere doar ca plata pentru animalele trimise la Bistrița să se facă în monedă mare („cum moneta aurei ducati aut talleri”)⁸.

Data fiind preocuparea domnilor moldoveni din prima jumătate a secolului al XVI-lea de a acumula mai degrabă aur decât argint, pare totuși surprinzător

¹ A se vedea comentariile din Marie-Thérèse Boyer-Xambeu, Ghislain Deleplace, Lucien Gillard, *op. cit.*, p. 222—229, cu privire la formele speculațiilor monetare și metalice în secolul al XVI-lea.

² Mihai Costăchescu, *op. cit.*, doc. 85, p. 506.

³ Hurmuzaki, XV/1, doc. CCCCXCI, p. 269 și doc. DXVII, p. 285.

⁴ *Ibidem*, doc. DXVIII, p. 285.

⁵ *Ibidem*, doc. DLXXXIII, p. 316.

⁶ *Ibidem*, doc. DCCVI, p. 375; în noiembrie 1542 el a primit numai 452 florini în aur, și 1488 florini în dinari și în aspri (Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 190).

⁷ Hurmuzaki, XV/1, doc. DCCCV, p. 431.

⁸ *Ibidem*, doc. MCXXXV, p. 608.

că până acum nu avem nici o informație despre un trafic semnificativ de aur dinspre Liov spre Moldova, mai ales că la Liov aurul era extrem de ieftin în acea perioadă¹. Știm într-adevăr că în 1511 domnul Moldovei interzisese circulația monedelor poloneze în cuprinsul stăpânirilor sale², măsura referindu-se neîndoielnic la polgroși. Este totuși dificil de văzut în această hotărâre o încercare de a „stimula“ pe polonezi să plătească pentru produsele moldovenești în aur și nu în monedă mărunță de argint, mai ales că diferența de curs dintre vama moldo-polonă și Liov era suficient de mare pentru a face inutile orice stimulente artificiale. De aceea, fără a exclude cu totul motivațiile propriu-zis monetare, credem că măsura lui Bogdan al III-lea de a interzice moneda poloneză a exprimat mai degrabă un efect colateral al tensiunilor politice dintre cele două state.

Dincolo însă de excepția domnilor moldoveni de la Bogdan al III-lea până la Petru Rareș, per total în Țările Române nimeni nu-și permite cu adevărat să refuze monedele de argint pentru a obține neapărat aur. De altfel, în condițiile penuriei relative de monedă, nu numai că argintul era și el foarte prețuit, dar s-au folosit și o serie de mijloace alternative de plată sau de conservare a valorii.

I.3.5. Mijloace alternative de plată și conservare a valorii

I.3.5.1. Plăți în natură

Documentele de secol XVI consemnează un număr considerabil de tranzacții în care plata s-a făcut nu în monedă metalică, ci în natură. Cel mai frecvent sunt menționate în asemenea cazuri animalele domestice, și în primul rând caii. De exemplu, într-un document din anul 1501 se arată că o parte din satul Rogojina a fost achiziționată pentru „un cal bun“³. Expresia „cal bun“ este frecventă în tranzacțiile de acest fel⁴, dar numeroase sunt și cazurile în care nu

¹ Astfel, de la 7 la începutul secolului al XVI-lea, rata bimetalică a atins cota 8 abia în 1511, cota 9 în 1527 și cota 10 în 1536 (Stanislaw Hoszowski, *Les prix à Lwow...*, p. 88).

² *Hurmuzaki*, II/3, doc. XVI, p. 18—19.

³ DRHB, vol. II, doc. 7, p. 20—21.

⁴ DRHB, vol. II, doc. 190, p. 367, vol. III, doc. 28, p. 50, doc. 56, p. 96, doc. 61, p. 105, doc. 112, p. 178, doc. 160, p. 196, doc. 180, p. 222, doc. 227, p. 270, doc. 265, p. 314, doc. 274, p. 324, doc. 278, p. 328, doc. 293, p. 348, vol. V, doc. 153, p. 169, doc. 178, p. 192, doc. 237, p. 258, doc. 246, p. 268, doc. 310, p. 343, vol. VI, doc. 28, p. 40, doc. 68, p. 92, doc. 137, p. 172, doc. 186, p. 232, doc. 214, p. 266, doc. 223, p. 276, vol. VII, doc. 12, p. 16, doc. 32, p. 44, doc. 35, p. 47, doc. 44, p. 58—59, vol. XI, doc. 67, p. 92, doc. 173, p. 223—224, doc. 190, p. 253, doc. 211, p. 282, doc. 238, p. 317, doc. 361, p. 508; DIRB, vol. IV, doc. 220, p. 218, doc. 250,

se precizează în nici un fel calitatea cailor¹. În alte situații documentele sunt mai detaliate: avem astfel, „telegari”², „telegari suri”³, „cai domnești”⁴, „cai pruși”⁵, „un cal bun turcesc”⁶, „cai albi”⁷, „cai negri foarte frumoși”⁸, „un cal roib bălțat”⁹, „un cal murg bun”¹⁰, „un cal rotat, vînat, bun” și „un cal murg bun dobrogean”¹¹ ș.a.m.d. Alteori plata se face în iepe cu sau fără mânji¹², sau chiar numai în mânji, așa cum a fost cazul unui loc de vie din Rădăcinești, cumpărat de un anume Stoica „pentru un mînz de cal”¹³. Caili apar nu numai în tranzacții în care se cumpără diverse bucăți de pămînt, ci și alte bunuri, inclusiv robi țigani¹⁴. Bovinele sunt folosite și ele pentru un număr considerabil de plăți. Și

p. 251, doc. 270, p. 270—271, doc. 275, p. 275, doc. 279, p. 278—279, doc. 281, p. 280, doc. 373, p. 368, doc. 383, p. 380, doc. 406, p. 402, doc. 425, p. 422, doc. 435, p. 433—444, doc. 451, p. 455, vol. V, doc. 81, p. 78, doc. 206, p. 192, doc. 305, p. 293, doc. 377, p. 357, doc. 431, p. 417 (un cal „foarte bun”), doc. 477, p. 461, vol. VI, doc. 21, p. 17, doc. 53, p. 47; DIRA, vol. III, doc. 45, p. 36, doc. 137, p. 108, doc. 503, p. 413, doc. 515, p. 426, vol. IV, doc. 6, p. 6, doc. 244, p. 185. Aici, ca și în notele următoare, nu am încercat să enumerăm toate mențiunile documentare disponibile, ci doar să ilustrăm amploarea fenomenului.

¹ DRHB, vol. II, doc. 5, p. 16, doc. 13, p. 38, doc. 74, p. 161, doc. 152, p. 294, doc. 182, p. 349, doc. 190, p. 367, doc. 196, p. 383, vol. III, doc. 211, p. 354, doc. 214, p. 359, vol. IV, doc. 71, p. 95, doc. 94, p. 122, doc. 129, p. 162, doc. 187, p. 229, doc. 235, p. 281, vol. V, doc. 19, p. 24, doc. 78, p. 84, doc. 223, p. 242, doc. 224, p. 243—244, doc. 254, p. 278, vol. VI, doc. 37, p. 51, doc. 63, p. 86, doc. 119, p. 151, doc. 133, p. 168, doc. 177, p. 220, doc. 217, p. 270, vol. VII, doc. 103, p. 135—136, doc. 112, p. 148, doc. 128, p. 169, doc. 226, p. 302, vol. XI, doc. 215, p. 286, doc. 270, p. 360, doc. 332, p. 458; DIRB, vol. IV, doc. 228, p. 228, doc. 244, p. 244, doc. 281, p. 280, doc. 349, p. 340, doc. 360, p. 350, doc. 364, p. 356, doc. 372, p. 365, doc. 373, p. 366, doc. 448, p. 449, doc. 451, p. 455, doc. 465, p. 474, vol. V, doc. 34, p. 33, doc. 135, p. 129, doc. 158, p. 150, doc. 202, p. 189, doc. 220, p. 207, doc. 299, p. 287, doc. 333, p. 319, doc. 428, p. 414; DIRA, vol. I, doc. 376, p. 409, vol. III, doc. 202, p. 153, doc. 443, p. 362—363, doc. 560, p. 459, doc. 567, p. 462—463, vol. IV, p. 286—287.

² DRHB, vol. III, doc. 169, p. 275.

³ DIRA, vol. IV, doc. 217, p. 162.

⁴ DRHB, vol. II, doc. 9, p. 23, vol. III, doc. 191, p. 316.

⁵ DRHB, vol. II, doc. 74, p. 161; DIRB, vol. IV, doc. 414, p. 410.

⁶ DIRB, vol. V, doc. 243, p. 230.

⁷ DIRB, vol. IV, doc. 435, p. 433.

⁸ DIRB, vol. V, doc. 51, p. 50.

⁹ DIRB, vol. IV, doc. 448, p. 449.

¹⁰ DRHB, vol. III, doc. 169, p. 275.

¹¹ DRHB, vol. XI, doc. 67, p. 92.

¹² DRHB, vol. III, doc. 211, p. 354, vol. IV, doc. 29, p. 40, vol. XI, doc. 216, p. 288, doc. 283, p. 378; DIRB, vol. IV, doc. 413, p. 409, vo. V, doc. 377, p. 357; DIRA, vol. II, doc. 233, p. 219, vol. IV, doc. 39, p. 35.

¹³ DRHB, vol. XI, doc. 168, p. 215.

¹⁴ DRHB, vol. II, doc. 216, p. 415; DIRA, vol. I, doc. 372, p. 409.

aici diversitatea este mare: pe lângă boii obișnuiți¹, avem boi „buni”², boi „cornorați și roșii”³, boi „negri”⁴ sau „mari”⁵, precum și vaci⁶, uneori cu viței⁷, altele menționate ca sterpe⁸. Numeroase sunt cazurile în care plata se face total sau parțial în oi⁹, oi cu miei¹⁰ sau berbeci¹¹. Ceva mai rare sunt plățile făcute în porci¹² și în capre¹³. Dacă majoritatea animalelor utilizate ca mijloc de plată în

¹ DRHB, vol. II, doc. 13, p. 38, doc. 124, p. 250, doc. 182, p. 349, vol. III, doc. 205, p. 344, vol. IV, doc. 29, p. 40, doc. 144, p. 179, doc. 180, p. 222, doc. 187, p. 229, doc. 293, p. 348, vol. V, doc. 252, p. 276, doc. 254, p. 278, doc. 297, p. 328, doc. 313, p. 349, doc. 331, p. 369, vol. VI, doc. 173, p. 214, vol. VII, doc. 112, p. 147, doc. 128, p. 169, doc. 165, p. 219, doc. 195, p. 258, vol. XI, doc. 3, p. 4, doc. 79, p. 108, doc. 180, p. 237, doc. 190, p. 253, doc. 215, p. 286; DIRB, vol. IV, doc. 211, p. 211, doc. 270, p. 271, doc. 322, p. 318, doc. 360, p. 350, doc. 363, p. 353, doc. 364, p. 355—357, doc. 386, p. 384, doc. 392, p. 388, doc. 448, p. 450, vol. V, doc. 91, p. 87, doc. 113, p. 109, doc. 239, p. 227, doc. 299, p. 287, doc. 329, p. 315—316, doc. 341, p. 325, doc. 377, p. 357, doc. 403, p. 383, doc. 457, p. 443, vol. VI, doc. 32, p. 27; DIRA, vol. III, doc. 50, p. 39, doc. 399, p. 329, doc. 560, p. 459, doc. 567, p. 463, vol. IV, doc. 39, p. 35, doc. 244, p. 185.

² DRHB, vol. III, doc. 56, p. 96, vol. XI, doc. 94, p. 128, doc. 101, p. 137, doc. 173, p. 224.

³ DRHB, vol. IV, doc. 278, p. 328.

⁴ DRHB, vol. VI, doc. 68, p. 91—92.

⁵ DRHB, vol. V, doc. 321, p. 357.

⁶ DRHB, vol. II, doc. 74, p. 161, doc. 152, p. 294, vol. III, doc. 56, p. 96, doc. 205, p. 344, vol. IV, doc. 12, p. 15, doc. 129, p. 162, doc. 278, p. 328, vol. V, doc. 24, p. 29, doc. 33, p. 36, doc. 105, p. 119, doc. 177, p. 191, doc. 252, p. 276, doc. 254, p. 278, doc. 262, p. 287, doc. 284, p. 311, doc. 331, p. 369, vol. VI, doc. 161, p. 197, doc. 179, p. 223, doc. 203, p. 251, doc. 215, p. 266, vol. VII, doc. 158, p. 212 („vacii grase”), doc. 159, p. 213, vol. XI, doc. 15, p. 20, doc. 53, p. 73, doc. 113, p. 150, doc. 180, p. 237, doc. 190, p. 253, doc. 192, p. 257, doc. 231, p. 308, doc. 238, p. 317, doc. 243, p. 321, doc. 340, p. 484, doc. 363, p. 511; DIRB, vol. IV, doc. 219, p. 217, doc. 364, p. 355, doc. 386, p. 384, doc. 394, p. 390, doc. 413, p. 409, doc. 448, p. 449, doc. 469, p. 479, vol. V, doc. 113, p. 109, doc. 206, p. 192, doc. 329, p. 315—316, doc. 422, p. 408, doc. 428, p. 414, doc. 485, p. 469; DIRA, vol. IV, doc. 244, p. 185.

⁷ DRHB, vol. IV, doc. 160, p. 196; DIRA, vol. III, doc. 560, p. 459, vol. IV, doc. 224, p. 167.

⁸ DRHB, vol. VII, doc. 228, p. 306.

⁹ DRHB, vol. II, doc. 7, p. 21, doc. 13, p. 38, doc. 74, p. 160, doc. 152, p. 294 („280 oi mari”), doc. 216, p. 414, vol. III, doc. 112, p. 178, vol. IV, doc. 144, p. 179, doc. 180, p. 222, doc. 278, p. 328, vol. V, doc. 55, p. 57, doc. 136, p. 151, vol. VI, doc. 215, p. 266, vol. VII, doc. 158, p. 212, vol. XI, doc. 116, p. 155, doc. 215, p. 286, doc. 342, p. 487; DIRB, vol. IV, doc. 448, p. 449, vol. V, doc. 4, p. 4, doc. 206, p. 192, doc. 377, p. 357, doc. 477, p. 461.

¹⁰ DRHB, vol. IV, doc. 129, p. 162, vol. V, doc. 153, p. 169, doc. 214, p. 232, vol. VI, doc. 203, p. 251, vol. XI, doc. 361, p. 508; DIRB, vol. IV, doc. 402, p. 399.

¹¹ DRHB, vol. V, doc. 223, p. 242, vol. XI, doc. 113, p. 150, doc. 231, p. 308 („2 berbeci bătrâni”); DIRB, vol. V, doc. 353, p. 338.

¹² DRHB, vol. VII, doc. 158, p. 212 („râmători grași”), doc. 195, p. 258; DIRB, vol. IV, doc. 448, p. 449 („porci grași”),

¹³ DRHB, vol. VI, doc. 179, p. 223, vol. XI, doc. 231, p. 308; DIRB, vol. IV, doc. 228, p. 228, vol. V, doc. 232, p. 220—221.

diferitele tranzacții sunt animale obișnuite, domestice, întâlnim în documente și plăți în șoimi¹ sau o mențiune că jupan Gherghina pârčălabul a cumpărat jumătate din satul Micșenești de la Puica din Răsimnici dându-i, pe lângă 5 000 de aspri, 1 pereche de nasturi și 4 cai domnești, și „4 pardoși domnești”².

În afară de animale, în tranzacții s-au mai folosit și diverse alte produse ale economiei rurale, îndeosebi vin și cereale. Vinul este măsurat uneori în butii³, dar mai adesea în vedre⁴, iar cerealele în chile⁵, găleți⁶ sau în obroace⁷. Avem însă și situații în care cantitatea de grâu este măsurată cu carul: de exemplu, jupan Drăghici a dat pentru jumătate din Blăgăreștii de Sus 500 de aspri și „un car de grâu negru”⁸. Pe lângă grâu, la care se referă majoritatea mențiunilor de plăți în cereale, au mai fost utilizate în asemenea situații meiul⁹, ovăzul și alacul¹⁰. Pe lângă aceste produse agricole brute, avem câteva cazuri în care se plătește în diverse produse alimentare. Astfel, prețul unei ocine din Tâmboești a fost completat cu un burduf de brânză și o slănină¹¹. Nu departe, la Fierești, prețul a 3 funii de ocină a fost completat tot cu un burduf de brânză¹²; în actualul stadiu al cunoștințelor este însă prea timpuriu să decidem dacă este vorba de un obicei de plată specific nord-estului Munteniei, sau dacă este vorba de o simplă coincidență. Declară este și informația că Radul al lui Nenul a cumpărat un ogor în Trestia „pentru o plătiță [?] de carne de porc”¹³. În fine, un document din 1573 menționează că pentru un iaz de moară din Băbeni s-au plătit bani, vaci, oi, porci, bivoli, obroace de grâu și „alte bucate multe mâncătoare”¹⁴.

¹ DRHB, vol. IV, doc. 278, p. 328.

² DRHB, vol. II, doc. 9, p. 23.

³ DRHB, vol. VII, doc. 226, p. 302; DIRB, vol. IV, doc. 448, p. 449 (1 butie de 70 de vedre), vol. V, doc. 169, p. 159 (1 butie de 100 vedre); DIRA, vol. IV, doc. 67, p. 55.

⁴ DIRB, vol. IV, doc. 322, p. 318, doc. 373, p. 366, doc. 451, p. 455, doc. 465, p. 474, vol. V, doc. 37, p. 35, doc. 90, p. 86—87, doc. 204, p. 190; DRHB, vol. XI, doc. 15, p. 20, doc. 238, p. 317.

⁵ DIRB, vol. V, doc. 329, p. 315—316.

⁶ DRHB, vol. VII, doc. 108, p. 141.

⁷ DRHB, vol. III, doc. 56, p. 96, vol. IV, doc. 293, p. 348, vol. VII, doc. 158, p. 212; DIRB, vol. IV, doc. 479, p. 487.

⁸ DRHB, vol. II, doc. 74, p. 160.

⁹ DIRB, vol. V, doc. 329, p. 315—316.

¹⁰ DRHB, vol. VII, doc. 108, p. 141.

¹¹ DRHB, vol. IV, doc. 280, p. 331.

¹² DRHB, vol. VI, doc. 119, p. 151.

¹³ DRHB, vol. XI, doc. 238, p. 317.

¹⁴ DRHB, vol. VII, doc. 158, p. 212.

O altă categorie de obiecte folosite ca mijloace de plată erau articolele de îmbrăcăminte. Acestea erau de o coplesitoare diversitate tipologică și calitativă. Dispunem astfel de informații cu privire la plățile în caftane¹, dulame², mantale³, cojoace⁴, conțeșuri⁵, rochii⁶, feregele⁷, dar și în calpace⁸, paveze⁹, zale¹⁰, coifuri¹¹, nădragi¹², „cecșiri“¹³, brâie de mătase¹⁴, cizme¹⁵, mănuși¹⁶, nasturi¹⁷ și ace femeiești¹⁸. Evident, aceste ace puteau fi eventual de argint, la fel ca și brâiele¹⁹, după cum și cămășile puteau fi „cu fir“²⁰, situație în care ele reprezentau forme de tezurizare a metalelor prețioase. Nu acesta pare să fi fost cazul popii Aldea, care a vândut „din bucata călugărilor de la Săratul din jos a treia parte, ... pe o cămașă“²¹. Mai puțin precise sunt cazurile în care documentul spune numai că pentru o ocină din Mărcăcini s-au dat bani și „haine bune“²².

¹ Caftanele puteau fi extrem de diverse: sunt atestate caftane de postav (DRHB, vol. V, doc. 257, p. 280), de pemeș (DRHB, vol. II, doc. 74, p. 161), de atlas (DRHB, vol. III, doc. 28, p. 50, vol. VII, doc. 87, p. 113), de zarpa (DIRB, vol. IV, doc. 435, p. 433), precum și altele neprecizate (DRHB, vol. II, 157, p. 302).

² DRHB, vol. IV, doc. 12, p. 15, doc. 230, p. 273, vol. V, doc. 56, p. 58, vol. VII, doc. 32, p. 44, doc. 150, p. 201, vol. XI, doc. 296, p. 396, doc. 361, p. 508; DIRB, vol. IV, doc. 267, p. 267, doc. 270, p. 271, doc. 435, p. 433, doc. 448, p. 449.

³ DIRB, vol. IV, doc. 349, p. 340, doc. 451, p. 455, doc. 465, p. 474, vol. V, doc. 51, p. 49—50, doc. 283, p. 269, doc. 356, p. 340, doc. 435, p. 433 („mantie coferie cu jderi“).

⁴ DRHB, vol. IV, doc. 280, p. 331, vol. VI, doc. 215, p. 267.

⁵ DRHB, vol. VII, doc. 87, p. 113, doc. 120, p. 158; DIRB, vol. V, doc. 282, p. 267, doc. 356, p. 340.

⁶ DRHB, vol. VI, doc. 119, p. 151.

⁷ DRHB, vol. VI, doc. 137, p. 172 („felegea cu ceapraz de fir“); DIRB, vol. IV, doc. 270, p. 270—271, doc. 448, p. 449, vol. V, doc. 411, p. 391 („feregea verde de cușcele și cu sungiu“).

⁸ DRHB, vol. VI, doc. 137, p. 172.

⁹ DIRB, vol. IV, doc. 363, p. 353.

¹⁰ DRHB, vol. VI, doc. 186, p. 232.

¹¹ *Ibidem*.

¹² DIRB, vol. V, doc. 131, p. 124, doc. 423, p. 409.

¹³ DIRB, vol. IV, doc. 461, p. 468; conform notei 2 „cecșirii“ erau un fel de șalvari.

¹⁴ DIRB, vol. V, doc. 380, p. 360.

¹⁵ DRHB, vol. VI, doc. 137, p. 172.

¹⁶ DIRB, vol. V, doc. 380, p. 360.

¹⁷ DRHB, vol. II, doc. 9, p. 23.

¹⁸ DRHB, vol. VI, doc. 84, p. 104.

¹⁹ DRHB, vol. VI, doc. 186, p. 232, vol. VII, doc. 103, p. 135—136.

²⁰ DRHB, vol. VI, doc. 173, p. 214.

²¹ DRHB, vol. II, doc. 43, p. 97.

²² DIRB, vol. V, doc. 282, p. 267.

Lista obiectelor folosite pentru plăți mai cuprinde piesele de harnașament (șei, frâie)¹, precum și articole de interior, cum ar fi covoarele² și o pătură³. Un caz aparte îl reprezintă un „leagăn“ de Brașov în valoare de 4000 de aspri folosit într-o plată compozită pentru cumpărarea a jumătate din satul Perișorul⁴. Tot aici amintim o „căruță ferecată și ținută și acoperită cu postav verde“ pe care a dat-o jupan Stelea spătar împreună cu bani, cai și mantale de șocârlat pentru a cumpăra o ocină la Măgurele și un număr nespecificat de țigani⁵. Cu titlu de curiozitate menționăm că o țigancă a fost cumpărată cu două pietre de moară⁶. Nu este singura mențiune a pietrelor de moară ca mijloace de plată, cu un an mai devreme fiind folosită o asemenea piatră de moară pentru cumpărarea a 3 fălci de livadă⁷. În fine, să adăugăm că, atunci când una dintre părți era un preot, se putea întâmpla ca o parte din preț să fie plătită și în cărți. Astfel, într-un document din 1507 Radu cel Mare amintește că tatăl său a cumpărat a treia parte din muntele Prislopul de la Lazăr, egumenul din Brădet, pentru un tetraevangheliar în valoare de 1 000 de aspri⁸. Pe de altă parte, un anume popa Stoica a vândut o ocină din Groșani pentru 1 cal bun, 12 oi și 2 cărți în valoare de 17 ducati⁹.

Un caz aparte este utilizarea pentru plăți a postavurilor și a altor materiale textile. Având certe atuuri de durabilitate, standardizare și concentrare mare de valoare într-un volum relativ mic, postavurile erau folosite nu numai în tranzacțiile interne, dar și în plățile din cadrul comerțului internațional. Astfel, în tratatul de alianță încheiat cu Petru Rareș, Ioachim de Brandenburg se angaja să plătească vitele moldovenești „în aur bun sau în postav“¹⁰. Două decenii mai târziu, Alexandru Lăpușeanu scria bistrițenilor că „pentru boi noi suntem foarte mulțumiți să luăm postav și alte mărfuri [de acest fel] pe lângă banii gheață“¹¹. Câteva luni mai târziu, Lăpușeanu preciza în legătură cu boii trimiși la Veneția ca o parte din preț să fie plătit în monedă ungurească de aur, iar restul în postav și în textile țesute cu fir¹². Faptul că postavurile se bucurau de o largă

¹ DRHB, vol. IV, doc. 35, p. 47, vol. V, doc. 264, p. 290; DIRB, vol. IV, doc. 448, p. 449.

² DRHB, vol. III, doc. 12, p. 15; DIRB, vol. IV, doc. 421, p. 417.

³ DIRB, vol. IV, doc. 472, p. 481.

⁴ DIRB, vol. IV, doc. 435, p. 433.

⁵ DIRB, vol. V, doc. 51, p. 50.

⁶ DIRB, vol. IV, doc. 255, p. 256.

⁷ DIRB, vol. IV, doc. 240, p. 240.

⁸ DRHB, vol. II, doc. 53, p. 114—115.

⁹ DRHB, vol. V, doc. 153, p. 169.

¹⁰ Gheorghe Pungă, *op. cit.*, p. 168.

¹¹ Hurmuzaki, XV/1, doc. MXXI, p. 555.

¹² *Ibidem*, VIII, doc. CXVIII, p. 88.

acceptare la plată este dovedit și de faptul că în 1596 Mihai Viteazul anunța pe hatmanul cazacilor că „eu voi plăti domniilor voastre în bani, cu daruri și postav“¹. Documentele interne atestă și ele larga folosire a postavurilor și a celorlalte materiale textile prețioase în cadrul diverselor tranzacții. Proveniența și calitatea materialelor folosite la plăți erau extrem de diverse. Întâlnim astfel postav nespecificat², postav de Ypres³, de „Brucheș“⁴, „sfită de Londra“ și „sfită de Mechlen“⁵, urșinic⁶, giure⁷, șocârlat⁸, precum și atlas⁹ și bogasiu¹⁰. Materialele sunt cel mai adesea măsurate cu cotul, dar postavul îl întâlnim uneori și în viguri întregi¹¹. Fiind aproape unanim acceptate la plăți, la fel ca și blănurile¹² și obiectele de aur¹³ și argint¹⁴, postavurile și celelalte textile scumpe pot fi considerate cvasi-monedă.

Dacă până acum am menționat cazurile în care diverse bunuri materiale erau folosite ca mijloace de plată, se cuvine să amintim că unii preoți „plăteau“ și în servicii spirituale. Astfel, un anume David vinde o parte din Mlaca popii Mircea pentru 7 capre cu lapte, 200 de aspri și „slujba de 7 suflete“¹⁵, iar o vie cu grădină a fost cumpărată la Titiricești de Stanciul logofăt și popa Frâncul de la Coica croitorul pentru „un sărindar de 300 de aspri“¹⁶, iar pentru o vie la Tâmboești popa Vintilă s-a angajat să facă 3 sărindare¹⁷. Desigur, în unele dintre aceste cazuri este posibil ca documentele să introducă o deformare de

¹ P. P. Panaitescu, *Documente privitoare la istoria lui Mihai Viteazul*, București, 1936, p. 21.

² DRHB, vol. III, doc. 77, p. 126, vol. VI, doc. 215, p. 267; DIRB, vol. IV, doc. 421, p. 417.

³ DRHB, vol. II, doc. 53, p. 114.

⁴ DRHB, vol. IV, doc. 274, p. 324; editorii consideră că postavul acesta provenea de la Bruxelles (nota 1), dar noi credem că este vorba mai degrabă de Bruges.

⁵ DRHB, vol. II, doc. 107, p. 218.

⁶ DRHB, vol. III, doc. 28, p. 50.

⁷ DRHB, vol. II, doc. 53, p. 114, vol. VII, doc. 120, p. 158.

⁸ DRHB, vol. VII, doc. 88, p. 114—115, doc. 194, p. 257; DIRB, vol. IV, doc. 448, p. 449—450.

⁹ DIRB, vol. IV, doc. 373, p. 368, doc. 448, p. 449.

¹⁰ DRHB, vol. VI, doc. 137, p. 172.

¹¹ DRHB, vol. III, doc. 77, p. 126.

¹² DIRA, vol. II, doc. 125, p. 132 (soboli).

¹³ DIRB, vol. VI, doc. 53, p. 47 (6 inele de aur).

¹⁴ DRHB, vol. XI, doc. 92, p. 126 (lingurițe de argint).

¹⁵ DIRB, vol. V, doc. 152, p. 144.

¹⁶ DRHB, vol. II, doc. 162, p. 309. Sărindarul este un șir de rugăciuni făcute de preot la 40 de liturghii succesive pentru pomenirea anumitor persoane sau în legătură cu anumite dorințe ale acestora.

¹⁷ DIRB, vol. IV, doc. 400, p. 395.

perspectivă, respectiv să dea impresia că era vorba de o tranzacție funciară în timp ce în realitate avem de-a face în principal cu cumpărarea unui „serviciu spiritual“, serviciu spiritual care era plătit cu bunuri funciare în loc de bani.

Această observație ne conduce la problematica tipurilor de tranzacții în care se foloseau mijloacele de plată alternative față de monedele metalice. Majoritatea copleșitoare a documentelor disponibile se referă la tranzacții imobiliare, la care se adaugă un număr redus de operațiuni cu robi țigani, rumâni etc. Mai avem însă informații despre folosirea produselor într-o altă categorie de operațiuni, respectiv în retribuirea muncii. Am văzut mai sus că postavurile, la fel ca și proviziile, se adăugau soldei bănești a mercenarilor vremii. Informații similare avem despre lucrătorii din ocnele de sare din cuprinsul cămărilor din Turda, Cojocna, Dej și Ocna Dejului, care potrivit raportului lui Georg Werner, erau plătiți în bani, postav (de Nürnberg) și vin¹. Plățile mixte erau folosite și în economia domeniială, de la slugile de rând până la castelani inclusiv². Două exemple: doi paznici de pădure de pe domeniul Cluj—Mănăștur primeau în anul 1590 5 florini, 4 găleți de grâu, 1 cojoc și o parte din gloabe (amenzile plătite de cei prinși ilegal în pădure)³. La rândul lor, castelanii Hunedoarei (tot în număr de 2), care trebuiau să țină și 18 călăreți, primeau anual la începutul secolului al XVI-lea 400 de florini, 20 de butii de vin a câte 80 de vedre, 300 de găleți de grâu, 300 de găleți de ovăz, 50 de porci îngrășați, 100 de oi de tăiat și câte 1 florin din gloabe⁴.

Credem că enumerarea lungă și poate fastidioasă de mai sus dă seama de varietatea copleșitoare a mijloacelor de plată alternative la moneda metalică. Tabloul nu este însă complet decât dacă avem în vedere posibilitățile încă și mai diverse de combinare a acestora în constituirea prețului diverselor bunuri. Câteva exemple sugerează acest univers cu totul imprezvizibil. Astfel, pentru înfrățirea pe o ocină din Zvirnea (Izvirna) în Gorj s-au plătit 1 felegea cu ceapraz de fir în valoare de 1300 de aspri, 1 cal bun de 800 de aspri, 1 inel de 80 de aspri, 1 calpac de 20 de aspri, bogasiu de 130 de aspri, iar apoi în mod suplimentar 270 de aspri și 3 perechi de cizme de 150 de aspri⁵. O ocină la Nămășești a costat „980 aspri și cu multe vite și scule“, plus „6 biruri și alte mâncături“⁶, iar o altă ocină la Tâmboești o scoatere de la bir, 100 de aspri, 1

¹ *Călători străini...*, vol. II, p. 20—29.

² David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, vol. I, București, 1967, p. 502—516.

³ *Ibidem*, p. 509.

⁴ *Ibidem*, p. 502.

⁵ DRHB, vol. VI, doc. 137, p. 172.

⁶ DRHB, vol. IV, doc. 44, p. 60.

burduf de brânză, 1 slănină de carne și 1 cojoc¹. Sub Radu Paisie o jumătate de ocină din Bucșanii de la Neajlov a fost vândută pe un cal bun turcesc și o țigancă², în timp ce sub Radu de la Afumați o parte din Drumul Baiului a fost cumpărată „pentru 100 florini galbeni și pentru 100 de oi și pentru trei sălașe de țigani și pentru un cal bun înșeuat și înfrâuat și pentru un caftan bun”³. Prețurile erau extrem de variabile: pentru moartea unui grec, Petrea Albotă logofăt a plătit 158 de boi („amestecați cu vaci“), 600 de oi, 7 cai și 13 iepe cu mânji⁴, în timp ce pentru o vatră de casă în Poucești s-au plătit 2 vaci și 2 capre cu lapte⁵. Alte exemple: 23 de țigani cu familii și 4 holtei au costat în Moldova mijlocului de secol XVI 20 000 de aspri și 40 de soboli⁶, pe când în 1577 3 țigani au fost cumpărați în Țara Românească pentru un cal bun (în valoare de 1 500 aspri), 1 feregea de grana și o dulamă de șocârlat⁷.

Dacă exemplele de mai sus sugerează imaginea diversității tranzacțiilor, mai greu este să evaluăm ponderea pe care o jucau plățile alternative în ansamblul operațiilor comerciale din Țările Române în secolul al XVI-lea. Editorii DIR au riscat o statistică, afirmând că în ultimul deceniu al secolului al XVI-lea în Moldova 89% din tranzacții s-au efectuat în monedă și numai 11% în produse⁸. Fără a contesta calculul statistic, credem că problema este mult mai complicată, deoarece nu toate operațiunile de vânzare-cumpărare sunt reflectate în documentele editate și este foarte probabil ca tranzacțiile nemonetare să fi fost mult mai rar consemnate în scris decât acelea care se efectuau în monedă. Să mai adăugăm faptul că pentru situațiile în care prețul este consemnat în monedă de calcul fără alte detalii, noi nu știm de fapt în ce monedă s-a plătit în mod concret, și dacă s-a plătit integral în monedă sau dacă prețul a fost acoperit sau completat cu diverse bunuri.

Problema ponderii tranzacțiilor implicând mijloace de plată alternative este legată și de aspectul controversat al semnificației plăților în natură și mixte. În legătură cu aceasta există cel puțin două ipoteze. Pentru majoritatea cercetătorilor, plățile în natură reprezintă un fenomen economic primitiv, o formă economică reziduală din perioade mai înapoiate, supusă restrângerii în fața progresului monedei metalice. O viziune oarecum diferită a exprimat Gheorghe

¹ DRHB, vol. IV, doc. 280, p. 331.

² DIRB, vol. V, doc. 243, p. 230.

³ DRHB, vol. III, doc. 112, p. 178.

⁴ DIRA, vol. II, doc. 233, p. 219.

⁵ DRHB, vol. VI, doc. 179, p. 223.

⁶ DIRA, vol. II, doc. 125, p. 132.

⁷ DIRB, vol. IV, doc. 270, p. 270—271.

⁸ DIRA, vol. IV, p. V.

Zane, care a apreciat că din cauza dominației otomane folosirea produse-lor-monedă a crescut în secolul al XVI-lea comparativ cu secolul al XV-lea¹. Fără a nega justetea unor aspecte ale argumentației lui Gheorghe Zane, credem că observația lui despre creșterea procentuală a numărului mențiunilor documentare ale plăților în produse-monedă este înșelătoare, deoarece acest spor a avut loc în contextul extinderii ariei scrisului în dauna oralității și al includerii unor noi și noi tipuri de operațiuni în sfera celor consemnate în documentele scrise². În consecință, credem că foarte slaba reprezentare a plăților în produse-monedă în documentele de secol XV trebuie atribuită faptului că în secolul al XV-lea acest tip de tranzacții erau foarte rar consemnate în scris, în timp ce înmulțirea mențiunilor documentare în secolul al XVI-lea exprimă mai degrabă lărgirea obiceiului de a alcătui documente oficiale pentru garantarea proprietăților funciare.

Dar dacă nu este deloc sigur că plățile în produse-monedă își sporesc ponderea în economia românească în secolul al XVI-lea, nici cealaltă opinie referitoare la caracterul retardat al acestor plăți nu ni se pare că ar trebui acceptată fără unele rezerve. De altfel, Fernand Braudel atrăgea atenția că autoconsumul și trocul („economia materială“ în terminologia braudeliană) nu sunt fenomene specifice epocilor „primitive“, ci reprezintă un nivel cu valoare de permanență al activităților economice³. La rândul său, Alfons Dopsch argumenta că plățile în produse naturale nu sunt neapărat un element de înapoiere, ci pot fi profund raționale din punct de vedere economic, permițând realizarea de economii de timp și bani, atât din punctul de vedere al celui care face respectiva plată, cât și din cel al celui care o acceptă⁴. Să mai adăugăm și faptul că doar puține dintre plățile în care se folosesc produse-monedă reprezintă cazuri specifice de troc. Astfel, plățile mixte (bani și produse) sunt mai numeroase — cel puțin în documentația ce ne-a stat la dispoziție — față de acelea în care moneda metalică lipsește complet. Totodată, majoritatea plăților efectuate în natură grupează mai multe bunuri, uneori foarte diverse prin natura lor, și totodată multe dintre ele consemnează prețul în monedă de calcul al acestor bunuri, ceea ce arată că pentru evaluarea lor se făcea apel tot la monedă.

Acestatea fiind spuse, chiar dacă deseori plățile în produse erau mai practice și mai avantajoase, nu se poate totuși nega faptul că de cele mai multe ori se

¹ Gheorghe Zane, *Economia de schimb în Principatele Române*, București, 1930, p. 56.

² Pentru ansamblul acestui fenomen, a se vedea Bogdan Murgescu, *Istorie românească — istorie universală...*, p. 54—56.

³ Fernand Braudel, *Structurile cotidianului...*, vol. 1, p. 6—8.

⁴ Alfons Dopsch, *Naturalwirtschaft und Geldwirtschaft in der Weltgeschichte*, Darmstadt, 1968, p. 253—254.

recurgea la ele deoarece plătitorul nu avea destulă monedă metalică sau — dintr-un motiv sau altul — nu dorea să-și cheltuiască banii de aur sau de argint cu acel prilej. Cazurile ca cel al lui Stelea spătar, care a procurat probabil expres un număr considerabil de mantale de șocârlat și le-a folosit în plata a cel puțin 7 achiziții funciare¹, erau probabil destul de rare, și, după cum am arătat deja, numai unele dintre produse (postavurile, alte textile scumpe, obiectele de aur și argint, pietrele prețioase etc.) erau acceptate la fel de ușor ca monedele în tranzacții. Marea majoritate a celorlalte produse-monedă nu aveau însă aceleași caracteristici de concentrare a unei valori mari într-un volum mic, de durabilitate și de divizibilitate care să le permită să îndeplinească într-un mod cât de cât satisfăcător toate cele trei funcții de bază ale banilor: să fie totodată etalon al valorii, mijloc de plată și mijloc de conservare a valorii. În concluzie, plățile în natură, chiar dacă nu au sporit procentual în secolul al XVI-lea, au păstrat un rol foarte important în economia tuturor celor trei state românești. Cauza persistenței lor trebuie căutată în insuficiența masei de monedă metalică, care nu a crescut suficient pentru a face față nevoii și ea în creștere a societății. Relativa penurie monetară, agravată — după cum vom vedea — de prelevările financiare otomane, a fost suplinită parțial prin utilizarea în continuare a diverselor produse-monedă. Plățile în natură se înscriu deci ca un fenomen necesar în contextul epocii. Ele au îndeplinit un rol benefic, permițând rezolvarea fie și parțială a unor probleme dificile care se puneau în fața societății românești, dar amploarea lor dezvăluie totodată limitele monetarizării economiei românești în secolul al XVI-lea și nu numai.

1.3.5.2. Mijloace alternative de teaurizare

Conservarea valorii (teaurizarea) este una dintre funcțiile de bază ale oricărei monede, fiind îndeplinită mai bine sau mai rău și de diversele mijloace monetare alternative la moneda metalică.

Astfel, studiul inventarelor de averi care s-au păstrat relevă ponderea considerabilă a valorilor păstrate în asemenea mijloace alternative. Câteva exemple sunt de natură să dea concretețe acestei afirmații. Astfel, averea pe care Petru Rareș o reclamă după restabilirea în domnie ca fiindu-i furată de Sienco Popovici în 1538 era compusă din 12 caftanc cu încheietori de argint (în preț de 20 000 de aspri fiecare), 1 suliță de aur și alta de argint, 1 cupă de aur în valoare de 500 de ducați ungurești, 4 „ginzale“ de argint suflat cu aur, 2 pahare de argint, 1 lighean de argint, 4 giuvaere de aur, pietre scumpe și mărgăritare, pe lângă care 1 săculeț cu 20 000 de aspri și 1 traistă cu galbeni fac o figură

¹ DIRB, vol. V, doc. 51, p. 49—50.

destul de palidă¹. După mai mult de două decenii Alexandru Lăpușeanu cerea să-i fie înapoiat din Polonia tezaurul capturat de Despot, alcătuit din „24 de desagi, cât poate duce un cal, de aspri, și mai mult de o sută de cupe de argint aurit, 24 de tăvi mari de argint și 24 de săbii de argint ferecate în aur, afară de linguri și alte lucruri multe”². Averea capturată de autoritățile transilvănene de la Petru Cercel cuprindea, conform copiei după inventarul trimis sultanului, pe lângă 125 550 florini în aspri și șahi, 722 ducați și o lungă listă de obiecte, dintre care amintim 10 cai de preț, 6 trăsuri cu caii aferenți, un număr considerabil de piese de harnașament ornate (de exemplu, „una coperta di cauallo alla Turchesca, ricamata con perle, fra le quale una di grandezza d’un ouo di colomba“, „dieci fornimenti con le selle d’argento, la maggior parte gioleiatei“ sau „duoj frontali per caualli d’argento, gioielati“), mai multe pumnale și un coif de argint aurit, două centuri „guarnite d’oro, con Rubini et Smaraldj“, un număr foarte mare de obiecte de îmbrăcăminte de brocart, postav, damasc și zibelină, „la scuffia Vaiwodale hauuta dal Sulthano“, un sigiliu de aur de 240 ducați, un buton de aur de 45 ducați, vestitul său cercel („una perla grande, che portano nella orecchia“), 4 orologii și multe altele³; trebuie să ne amintim și faptul că averea lui Petru Cercel a fost probabil recuperată doar parțial de autoritățile transilvănene. Listele acestea luxuriante de obiecte prețioase care intrau în componența marilor averi ale secolului al XVI-lea ar putea continua — să ne gândim de exemplu la inventarul averii lui Petru Șchiopul⁴ sau la odoarele Movileștilor⁵ — dar continuarea enumerărilor nu ar aduce noutăți majore. Mai important ni se pare să evidențiem ponderea mare și diversitatea considerabilă a obiectelor care intrau în compunerea averilor și la nivele sociale inferioare. Iată de exemplu cu ce a fost înzestrat la nuntă în timpul domniei lui Neagoe Basarab jupan Câdea de către jupan Baldovin, cel care îl și răscumpărase din robie în schimbul înfrățirii lor pe mai multe sate: 7 300 de aspri, 10 cai, 14 butoaie de vin, 1 brâu de argint de 3 000 de aspri, 1 sabie ferecată de 2 000 de aspri, 4 inele de aur, 8 caftane diverse, 2 pahare de argint, 1 linguriță de argint, 10 dulame, 8 cămăși, din care una cu fir și alta de mătase, 1 căruță cu 8 telegari, 1 plug de fier, 24 boi, 12 vaci cu lapte, 12 iepe cu mânji, 150 de oi, 50 de porci și 2 postavuri „cu giură”⁶. Un alt exemplu: zestrea Mariei, soția lui Dragomir

¹ Nicolae Iorga, *Relațiile comerciale...*, p. 35—37.

² Ilie Corfus, *Documente...*, doc. 126, p. 241.

³ *Hurmuzaki*, III/1, doc. LXXVI, p. 91—92.

⁴ DIRA, vol. IV, doc. 123, p. 97—102.

⁵ Ilie Cortus, *Odoarele Movileștilor rămase în Polonia. Contribuții la istoria artei și a prețurilor*, RdI, 25, 1972, nr. 1, p. 29—59.

⁶ DRHB, vol. V, doc. 84, p. 92.

postelnic, căreia nu i s-au dat sate, ci „scule“, dintre care un document mai târziu amintește 5 000 de aspri, 1 „boartă“ de 1 000 de aspri, cercei în valoare de 1 000 de aspri, 2 perechi de brățări mari de aur în valoare de 80 de florini, 2 perechi de brățări de aur mai mici în valoare de 8 florini, 8 linguri și 2 pahare de argint în valoare de 1 100 de aspri, 1 brâu de argint, 2 brâie de coferie în valoare de 1 200 de aspri, 3 covoare în valoare de 600 de aspri, 1 cunună de 800 de aspri și ținte de rochie în valoare de 1 000 de aspri¹. Dacă cele două cazuri de mai sus ar putea fi considerate ca aparținând boierimii mijlocii, iată și un altul aparținând indubitabil micii boierimi de țară: deoarece fiul său Voico făcuse diverse „răotăți“ în timpul lui Radu Paisie, tatăl său Mircea din Mocești separă moștenirea ce urma să-i revină acestuia de cea a celorlalți 3 fii ai săi; Voico fiind fugit, nu i se dă nimic din vie și din pământ și i se rezervă în schimb 500 de aspri, 1 dulamă, 1 cămașă, 7 vaci, 5 râmători, 2 stupi și o casă².

Credem că exemplele de mai sus sunt suficiente pentru a ne forma o imagine despre compoziția diverselor averi în secolul al XVI-lea. Dintre bunurile ce se adaugă banilor trebuie să remarcăm mai întâi pietrele prețioase și obiectele făcute total sau parțial din aur și argint. Marile averi sugerează chiar o anume preferință pentru a păstra metalele prețioase mai mult încorporate în diverse obiecte și mai puțin în formă de monedă. Mai multe explicații pot sta la originea acestei preferințe. Ar putea fi vorba mai întâi de faptul că metalul prețios prelucrat își sporește valoarea. Exactul spor valoric ni se pare imposibil de surprins documentar, și nu trebuie să uităm faptul că la nevoie se retopeau obiectele de aur și argint pentru baterea de monedă³, caz în care efortul și costul prelucrării era risipit. Un alt aspect care eventual putea stimula păstrarea metalelor prețioase în formă prelucrată era faptul că aceste obiecte erau lesne de recunoscut, ceea ce făcea ca furtul lor să fie mai riscant și mai puțin avantajos decât cel al monedelor. Elementul cel mai important ni se pare însă a fi dorința posesorilor de a dubla valoarea de schimb a metalelor lor prețioase cu o valoare de întrebuințare. În aceste situații satisfacerea unor utilități practice era însoțită și de posibilitatea de a dobândi prestigiu prin etalarea bogăției încorporate în aceste obiecte. Această explicație utilitaristă credem că era valabilă atât în cazul averilor mari, cât și în cel al posesorilor unor cantități mai mici de metal prețios. Obiectele de argint puteau fi prezente și în cadrul acumulărilor modeste, cum ar fi tezaurul de la Brătușeni, unde pe lângă 8 aspri și 2 dinari s-au găsit și 5 verigi

¹ DRHB, vol. VII, doc. 145, p. 192.

² DRHB, vol. VII, doc. 35, p. 47.

³ A se vedea cazul lui Despot, care a topit odoare bisericești pentru a-și putea bate monedele necesare pentru plata mercenarilor (Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*. Ediție îngrijită, studiu introductiv, indice și glosar de P. P. Panaitescu. București, 1955, p. 163—164).

de tâmplă din argint, care cântăreau împreună de 5 ori mai mult decât cele 10 monede. Alteori, podoabele de argint și argint aurit puteau să surclaseze și mai categoric monedele, cum este cazul tezaurului de la Musait, unde 2 tripli groși și 1 dinar sunt însoțiți de 1 cerceș, 15 verigi de tâmplă, 4 inele, 12 nasturi, 30 de aplice, 4 broșe și 2 panașe, podoabele cântărind laolaltă peste o jumătate de kilogram, fără ca valoarea totală a depozitului să depășească 20—30 de taleri.

În afară de obiectele de aur și argint și de pietrele prețioase, oamenii secolului al XVI-lea au arătat o certă preferință și pentru conservarea valorii în stofe, blănuri și articole de îmbrăcăminte scumpe. Aceștia li se adăugau diverse obiecte rare, cu o nuanță încă exotică în mediul românesc, cum ar fi ceasurile și trăsurile. Să mai adăugăm apoi animalele, a căror valoare de întreținere este evidentă, precum și bunurile imobile, în primul rând pământul, valoarea de refugiu în toate situațiile de nesiguranță.

Multe dintre exemplele de mai sus au ilustrat faptul că de multe ori ponderea acestor elemente alternative era mai mare decât cea a banilor. Vom mai aminti aici doar două cazuri în care raportul dintre cele două categorii poate fi cuantificat. Zestrea Mariei, fiica lui Petru Șchiopul, valora circa 1,6 milioane de aspri, dar monedele reprezentau doar aproximativ o treime din total, restul constând în podoabe cu pietre prețioase și perle, aurărie, argintărie, postavuri, articole de îmbrăcăminte etc.¹ Același raport se poate observa în cazul muntean al zestrei Mariei, soția lui Dragomir postelnic, care a primit 5 000 de aspri și obiecte în valoare de cel puțin 6 700 de aspri și 88 de florini²; dacă admitem că înainte de 1 550 florinii erau calculați în Țara Românească la circa 55 de aspri, atunci obiectele valorau laolaltă peste 11 500 de aspri, adică mai mult decât dublul monedelor. Fără a avea pretenția stabilirii unui raport generalizabil pe baza unui număr atât de mic de mențiuni, credem a nu greși dacă apreciem că în secolul al XVI-lea românesc mijloacele alternative de conservare a valorii surclasau în mod categoric rezervele bănești. În fond, aceasta nici nu este o surpriză atât de mare precum pare la prima vedere. Să amintim doar faptul că — potrivit calculelor lui Raymond Goldsmith — în Anglia anulului 1 603 monedele de aur și argint reprezentau numai 2,6% din averea națională, fiind surclasate nu numai de valoarea bunurilor imobiliare (pământ, case etc.), dar și de fondul animalier (5,3%) și de bunurile domestice (9,9%)³.

¹ Hurmuzaki, XI, doc. CLXVI, p. 705—707.

² DRHB, vol. VII, doc. 145, p. 192.

³ Raymond W. Goldsmith, *Premodern financial systems. A historical comparative study*, Cambridge, 1987, p. 196.

De altfel, multe dintre bunurile menționate mai sus erau mai degrabă mijloace de teaurizare decât mijloace de plată. Beneficiind pe lângă valoarea de schimb de valoare de întrebuințare, unele dintre ele fiind eventual încărcate și de o anumită valoare afectivă, de obicei ele nu erau folosite la plăți decât în situații extreme, când moneda metalică lipsea sau trebuia neapărat păstrată. Prevalența prea categorică a mijloacelor alternative de conservare a valorii în raport cu moneda metalică reprezenta însă în mod obiectiv o piedică în calea accelerării ritmului circulației. Chiar dacă moneda metalică și-a sporit viteza de circulație în secolul al XVI-lea, efectele acestui fenomen asupra ansamblului economiei a fost atenuat de persistența masivă și de rotația mult mai lentă a produselor-monedă. Ajunși aici, trebuie însă să ne oprim asupra marelui accelerator, creditul și hârtiile cu valoare.

1.3.5.3. Hârtii cu valoare

Creditul reprezintă o formă evoluată de sporire a masei monetare. Utilizarea creditului este un fenomen vechi în spațiul românesc, chiar dacă informațiile documentare despre existența sa înainte de 1500 sunt relativ puțin numeroase. Ioan Caproșu atrage însă atenția asupra extensiunii limitate a utilizării creditului în perioada de început a statelor medievale românești: „Consemnat în documente încă din epoca de început a statului moldovenesc, ca o expresie, desigur, a unei realități ce i-a premers, împrumutul bănesc din Țara Moldovei, deși a înregistrat la un moment dat și prezența domniei, iar în unele cazuri pe cea a boierilor, el a rămas de regulă în sfera activității comerciale”¹. Această concluzie, valabilă și pentru celelalte teritorii românești, nu înseamnă că operațiunile de credit comercial erau efectuate numai de negustori. Dimpotrivă, se putea întâmpla ca la comerț și la operațiunile de credit asociate cu acesta să participe și unii boieri, cum a fost cazul lui Chirca, care a rămas dator înainte de 1495 „pentru niște marfă turcească”; când turcii au cerut banii, 2 dintre fiii lui Chirca au renunțat la moștenire, iar un alt fiu, Stoica, împreună cu Neagoe, fiul lui Socol, au plătit datoria zălogind 5 sate la 3 mari boieri (banul Barbu Craiovescu, Badea vornicul și Albul vistier), au recuperat apoi banii din vânzarea mărfii și au răscumpărat cele 5 sate². Acest exemplu arată atât participarea boierimii la operațiunile de credit, cât și variabilitatea timpurie a formelor de împrumut. Desigur, operațiunile comerciale nu erau singurele surse ale angajării de împrumuturi; alte cauze puteau fi amenzile, răscumpărările din

¹ Ioan Caproșu, *O istorie a Moldovei prin relațiile de credit pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea*, Iași, 1989, p. 46.

² DRHB, vol. III, doc. 18, p. 32—33.

robie sau diferitele cheltuieli excepționale, dar în Țările Române fenomenul apelului la credit pare să fi fost relativ limitat până către mijlocul secolului al XVI-lea.

A doua jumătate a secolului al XVI-lea marchează o evidentă extindere a utilizării sociale a operațiunilor de credit. În prim plan se situează, atât în Țara Românească cât și în Moldova, domnia. Depinzând într-o măsură crescândă de bunăvoința autorităților otomane, domnitorii munteni și moldoveni au apelat tot mai mult la credit pentru a putea face față cerințelor financiare ale Porții. Nivelul datoriilor contractate a sporit treptat, depășind capacitatea de plată a Țărilor Române. Se intra astfel într-un cerc vicios, care nu a fost rupt decât prin ridicarea la luptă antiotomană din anul 1594.

Dar pentru a înțelege mai bine dimensiunile îndatorării domnilor români, se cuvine să trecem în revistă datele cantitative de care dispunem pentru perioada imediat premergătoare anului 1594. Pentru Moldova lucrurile sunt relativ clare. Documente otomane din anul 1593 menționează că datoriile domniei Moldovei (inclusiv sumele rămase de la fostul domn Petru Șchiopul) se ridicau la 1 100 yük (poveri) de aspri, adică la 110 milioane de aspri¹. Faptul că datoriile domnilor moldoveni depășeau 100 milioane de aspri este confirmat și de un raport din 16 noiembrie 1591 al lui Pezzen către arhiducele Ernest, unde se arată că Aron a plecat din Constantinopol cu datorii de 1,5 milioane de taleri („mit anderthalb million schulden“)², ceea ce, la un curs de 70 de aspri pentru un taler-leu olandez și 80 de aspri pentru un taler imperial (tip la care făcea probabil referire Pezzen), ar însemna 105 sau mai probabil 120 de milioane de aspri. Cele două surse, otomană și imperială, fiind independente una de alta, credem că ordinul de mărime a datoriilor domnilor Moldovei este confirmat fără putință de tăgadă. Felul concret cum s-a ajuns la aceste datorii se lasă însă mai greu reconstituit, documentația existentă oferindu-ne doar unele informații parțiale în acest sens. Știm însă că datoriile rămase de la Iancu Sasul și pe care Petru Șchiopul a trebuit să le preia în anul 1582 reprezentau 17 milioane de aspri³, ceea ce, ținând cont de devalorizarea asprului din anii 1584—1586, însemna mai puțin de o treime din nivelul atins la începutul anilor '1590. Rezultă deci că cea mai mare parte a datoriilor a fost acumulată în timpul celei

¹ *Mühimme Defteri*, vol. 70, ordinele 496, 497 și 501, p. 258—260 (documente care ne-au fost comunicate de dl. Mihai Maxim, căruiua ținem să-i mulțumim și pe această cale). Informația a fost folosită în Mihai Maxim, *Regimul economic...*, p. 1742.

² *Hurmuzaki*, III/1, doc. CXLVIII, p. 159.

³ „Petrus omne debitum Janculae in se recepit, Centum septuaginta nempe onera Asperorum” (*Hurmuzaki*, III/1, doc. LXIII, p. 79).

de-a doua domnie a lui Petru Șchiopul și în timpul lui Aron Tiranul¹, ceea ce desigur că nu-i absolvă pe domnii anteriori.

În ceea ce privește Țara Românească, dispunem de informația cronicarului otoman Ibrahim Peçevi, care, citându-l pe Ali Djan efendi, naib de Giurgiu în anul 1594, afirmă că datoriile lui Mihai se ridicau în acel an la 7 000 de poveri de aspri, adică 700 de milioane de aspri². Chiar dacă suma este cu adevărat uriașă, echivalând cu aproximativ 5,8 milioane de galbeni la cursul oficial al vistieriei otomane, seriozitatea sursei (Ibrahim Peçevi a lucrat efectiv în sistemul financiar otoman³ și, spre deosebire de alți cronicari otomani, avea o percepție mai realistă asupra semnificației cifrelor, iar Ali Djan efendi fusese chemat la București pentru a arbitra în fixarea obligațiilor de plată ale domnului față de creditorii, fiind deci un martor de primă mână la evenimente) ne obligă să acceptăm măcar cu titlul de ipoteză această estimare. Pentru a verifica această ipoteză, să trecem în revistă informațiile de care dispunem despre acumularea în timp a datoriilor domniei muntene. Știm astfel că în timpul disputelor cu Petru Cercel din anii 1581 — 1583 Mihnea Turcitul își plătitese cele mai multe datorii, urmașul său la tron „moștenind“ datorii de numai 7 milioane de aspri⁴. În schimb, în 1585, când a fugit în Transilvania, Petru Cercel a lăsat o situație mult mai grea, cu datorii de 889 poveri de aspri (= 88,9 milioane de aspri), pe care sultanul a ordonat să le preia Mihnea Turcitul, cel care fusese numit din nou pe tronul muntean⁵. Mai mult, Ecaterina Salvaresso, mama lui Mihnea Turcitul, arată că pentru redobândirea scaunului domnesc „ne-am îndatorat și noi până să venim în țară încă pe atâta“⁶. Chiar dacă această a doua informație este mai puțin sigură, ea apărând într-un context în care Ecaterina Salvaresso refuza o cerere de bani a surorii sale Maria Adorno, este destul de sigur că Mihnea Turcitul a trebuit și el să facă datorii considerabile pentru a putea redeveni domn. Pe de altă parte, nu avem nici un motiv să ne îndoim de prima cifră, cea a datoriilor rămase de pe urma lui Petru Cercel, precizia cifrei

¹ Pentru detalii asupra procesului de acumulare a datoriilor vezi Ioan Caproșu, *Creditul moldovenesc în timpul lui Petru Șchiopu*, în volumul *Stat — societate — națiune. Interpretări istorice*. Îngrijit de Nicolae Edroiu, Aurel Răduțiu, Pompiliu Teodor, Cluj-Napoca, 1982, p. 107 — 117 și Bogdan Murgescu, *Câteva observații pe marginea datoriilor domnilor Țării Românești și Moldovei în 1594*, RI, VI, 1995, nr. 3 — 4, p. 245 — 246.

² *Cronici turcești privind țările române (Extrase, sec. XV — mijlocul sec. XVIII)*. Volum întocmit de Mihail Guboglu și Mustafa Ali Mehmed, vol. I, București, 1966, p. 499.

³ Vezi Franz Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, Leipzig, 1927, p. 192 — 193.

⁴ Nicolae Iorga, *Contribuțiuni la istoria Munteniei*, București, 1896, p. 57.

⁵ *Hurmuzaki*, XIV/1, doc. CXLVI, p. 81.

⁶ *Ibidem*.

excluzând invenția sau exagerarea. Aceste 88,9 milioane de aspri însemnau la cursul anterior devalorizării asprului din 1584 — 1586 peste 1,2 milioane de galbeni¹; după devalorizare, aceeași sumă mai valora numai vreo 750 000 de galbeni, dar este îndoielnic că creditorii din Istanbul au consimțit la o asemenea reducere a datoriilor lor și că n-au reușit să impună o recalculare pornind de la monedele mai stabile ale vremii (galbeni, taleri etc.). Dacă adăugăm și datoriile noi ale lui Mihnea Turcitul, atunci rezultă că la mijlocul deceniului 9 datoriile domniei Țării Românești se ridicau la 1,5—2 milioane de galbeni. Pentru anii următori nu mai dispunem de estimări ale volumului total al datoriilor, dar avem unele informații despre unele adăugiri la datoriile deja existente. Astfel, în 1591 Ștefan Surdul a trebuit să preia datoriile contractate de un anume Radu, fiu al lui Mircea Ciobanul, în valoare de 400 000 de ducați², la care s-au adăugat cele angajate de el însuși în timpul competiției pentru tron. În 1592 Alexandru cel Rău, a dat 600 de poveri de aspri (60 de milioane de aspri sau circa 500 000 de galbeni) pentru a obține tronul Moldovei³, dar, dat fiind faptul că Aron Tiranul avea mari datorii și creditorii săi voiau să fie siguri de recuperarea banilor lor, a primit până la urmă domnia Țării Românești, iar datoriile contractate de el cu acest prilej s-au adăugat celor deja uriașe ale domniei muntene. Chiar dacă aceste adăugiri documentează creșterea cuantumului total al datoriilor doar până la 2,5—3 milioane de galbeni, trebuie să ținem cont de faptul că datoriile au putut spori și cu alte prilejuri (de exemplu cu prilejul cumpărării

¹ Am folosit pentru calcul cursul de 73 de aspri pentru 1 galben, indicat de Mihai Maxim pentru anul 1583 (*Regimul economic...*, p. 1764), deși în paralel mai era folosit în diverse tranzacții și cursul „tradițional” de 60 de aspri pentru 1 galben.

² *Hurmuzaki*, III/1, doc. CXXXIV, p. 148.

³ Nicolae Iorga, *Pretendenți domnesci în secolul al XVI-lea*, București, 1898, p. 54 (unde Iorga echivalează însă greșit cele 600 de poveri de aspri cu 900.000 de galbeni); în legătură cu datoriile noi contractate de Alexandru cel Rău cronicarul lui Mihai Viteazul oferă cifra de „10 poveri de aur” (cf. Dan Simonescu, *Cronica lui Baltasar Walther despre Mihai Viteazul în raport cu cronicile interne contemporane*, SMIM, III, 1959, p. 54). Povara de aur nu era însă o unitate de calcul prea des folosită în epocă, astfel încât nu dispunem de o echivalență sigură; în cazul în care ea cântărea aproximativ tot atât cât o povară de argint (aproape 100 kg), atunci o asemenea povară de aur ar fi putut avea către 30 000 de galbeni, iar toată suma ar fi putut valora către 300 000 de galbeni. Această informație fiind însă relativ târzie, iar indicarea sumei fiind realizată într-o manieră neobișnuită, înclinăm să credem că prima informație, cea referitoare la cele 600 de poveri de aspri, este mai aproape de adevăr. Comparativ cu aceste sume, ambele de ordinul sutelor de mii de galbeni, faptul că Alexandru cel Rău a trebuit să mai răscumpere cu 4,94 milioane de aspri bunurile rămase de pe urma banului Iani nu mai însemna prea mult (pentru această problemă a se vedea Mihai Maxim, *New Turkish Documents concerning Michael the Brave and his Time*, RRH, XXXII, 1993, nr. 3—4, p. 195—196); din acești bani Alexandru cel Rău a plătit numai o parte infimă, astfel încât 4,65 milioane de aspri au intrat în componența datoriilor „moștenite” de Mihai Viteazul (*ibidem*, p. 197).

tronului de către Mihai Viteazul¹, sau cu ocazia competiției dintre Mihnea Turcitul și Petru Cercel din anii 1589 — 1590), precum și de faptul că îndoielile exprimate public la Istanbul cu privire la capacitatea diferiților domni de a-și achita datoriile duceau în mod cert la sporirea dobânzilor și deci la acumularea de noi datorii. În concluzie, fără a dispune încă de o confirmare documentară independentă a cifrei de 700 de milioane de aspri dată de Peçevi, putem afirma în mod ferm că datoriile muntene reprezentau în mod sigur mai mult de 3 milioane de galbeni (360 milioane de aspri). Această cifră de 3 milioane de galbeni reprezintă în opinia noastră un minimum, care probabil va trebui sporit pe măsură ce vor ieși la iveală noi informații documentare; în ceea ce ne privește, considerăm că este foarte probabil ca cifra lui Peçevi, 700 de milioane de aspri (5,8 milioane de galbeni), deși uriașă, să se dovedească până la urmă corectă.

Aceste datorii de circa 110 — 120 milioane aspri pentru Moldova și de 360 — 700 milioane de aspri pentru Țara Românească trebuie evaluate la scara epocii. Astfel, ele însemnau de 16 — 17 ori cuantumul oficial al haraciului pentru Moldova, și de 36 — 70 de ori acest cuantumul pentru Țara Românească². Raportate la populația celor două state românești, sumele de mai sus dau cel puțin 2,5 galbeni/locuitor pentru Moldova și 10 — 19 galbeni/locuitor pentru Țara Românească³. Aceste cuantumuri sunt considerabile dacă le comparăm cu cei aproximativ 0,2 galbeni/locuitor ai Angliei la sfârșitul domniei Elisabetei I⁴, sau chiar cu cei circa 5,5 galbeni/locuitor ai Franței⁵ și Spaniei⁶ la

¹ Conform lui Szamosközy, Mihai ar fi cheltuit cu acest prilej 400 000 de galbeni (Ioachim Crăciun, *Cronicarul Szamosközy și însemnările lui privitoare la români 1566 — 1608*, Cluj, 1928, p. 101).

² Am pornit în acest calcul de la cifra de 7 milioane de aspri pentru Moldova și 10 milioane de aspri pentru Țara Românească (Mihai Maxim, *Haraciul Moldovei și Țării Românești în ultimul sfert al veacului XVI*, SMIM, XII, 1994, p. 23 — 26 și 35 — 40).

³ Am pornit de la cifrele de 400 000 de locuitori pentru Moldova, ceea ce s-ar putea să fie prea mult, caz în care datoriile pe cap de locuitor erau mai mari decât 2,5 galbeni, și 300 000 locuitori pentru Țara Românească (pentru detalii a se vedea Bogdan Murgescu, *Câteva observații...*, p. 250).

⁴ Calculul nostru pornind de la cifra de 350 000 £ datorii (Raymond W. Goldsmith, *op. cit.*, p. 195) și de la o populație estimată la 4,5 milioane locuitori (*ibidem*, p. 171).

⁵ Calculul nostru pornind de la datorii de 300 milioane livre de Tours în anul 1596 (Paul Kennedy, *Naissance et déclin des grandes puissances. Transformations économiques et conflits militaires entre 1500 et 2000*, Paris, 1989, p. 89) la o populație de circa 16 milioane locuitori (Fernand Braudel, *Mediterrana...*, vol. 2, p. 348).

⁶ Calculul nostru pornind de la cifra de 100 milioane ducăți, datorii ale coroanei spaniole la moartea lui Filip al II-lea în 1598 (Paul Kennedy, *op. cit.*, p. 78) și de la o populație de 18 milioane de locuitori pentru posesiunile europene ale Habsburgilor spanioli (estimare pe baza datelor din Fernand Braudel, *Mediterrana...*, vol. 2, p. 292 — 297 și Hermann Kellenbenz (hrsg.), *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, III, Stuttgart, 1986, p. 119).

sfârșitul secolului al XVI-lea, mai ales dacă ținem seama că cea mai mare parte a datoriilor franceze și spaniole erau datorii consolidate sub formă de rente pe termen lung sau perpetue, în timp ce în Țările Române (și în Anglia) datoriile erau pe termen scurt. Dacă mai ținem cont de faptul că prețurile muntene și moldovene erau sensibil mai scăzute decât cele occidentale¹, banii valorând mai mult în Țările Române decât în Occident, atunci ne dăm seama că nivelul datoriilor domnilor moldoveni și mai ales munteni era uriaș chiar pentru o perioadă de masive îndatorări ale principilor europeni, cum a fost sfârșitul secolului al XVI-lea.

Acest nivel extraordinar al datoriilor acumulate de domnie — surprins de altfel plastic de cronicarul transilvănean Szamosközy, care scria că „dacă s-ar fi vândut toți copiii și toți oamenii din Țara-Românească tot nu s'ar fi putut plăti datoria, ce rămăsese de mai înainte”² — reprezintă însă numai un aspect al extinderii relațiilor de credit în Țările Române în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Pentru a avea o imagine completă, trebuie să adăugăm difuzarea operațiunilor de credit la scara întregii societăți, difuzare cauzată îndeosebi de sporul fiscalității. Din cauza creșterii dărilor au trebuit să se împrumute nu numai țărani, uneori cu sume modice, dar în condiții oneroase³, ci uneori și boierii care erau însărcinați să strângă respectivele dări și care — din varii motive — nu reușeau să adune toți banii⁴. Cei care dau bani cu împrumut aparțin unor categorii sociale extrem de diverse. Întâlnim în această postură mai întâi un mare număr de negustori, unii localnici, dar cei mai mulți proveniți din Imperiul otoman, negustori musulmani, „greci” ortodocși, evrei și armeni⁵,

¹ Să menționăm astfel faptul că în Franța și Spania un hl de grâu costa la sfârșitul secolului al XVI-lea mai mult de 100 g argint (Fernand Braudel, Frank Spooner, *op. cit.*, p. 477), ceea ce înseamnă aproximativ 1,33 g argint pe kilogram, în timp ce în Țara Românească prețul grâului a fost în ultima parte a secolului al XVI-lea de 50 de aspri obrocul de 22 de ocale (Damaschin Mioc, *Prețurile din Țara Românească în secolele XV—XVI și dinamica lor*, RdI, 33, 1980, nr. 2, p. 324), ceea ce ar da cam 0,6 g argint pe kilogram. Rezultă deci că prețurile calculate în argint ale produselor de bază erau în Occident de cel puțin 2 ori mai mari decât în Țara Românească, ceea ce înseamnă, altfel spus, că un gram de argint (sau o monedă oarecare) valora în Țara Românească de 2 ori mai mult grâu decât în Franța sau în Spania.

² Ioachim Crăciun, *op. cit.*, p. 100.

³ Pentru exemple a se vedea Ioan Caproșu, *O istorie...*, p. 115.

⁴ Astfel, conform unui document din 1582, un anume Dumitru Moviliță, care nu a reușit să strângă din județul Succava toți banii „pentru grâul acela pentru Galați”, a trebuit să împrumute 31 000 de aspri de la un negustor grec și apoi să vândă un sat întreg și alte două jumătăți de sat pentru a-și putea achita datoria (DIRA, vol. III, doc. 235, p. 182).

⁵ Ioan Caproșu, *O istorie...*, p. 115—130.

apoi un număr considerabil de clerici și de boieri, atât mari cât și mici¹, și uneori, chiar dacă izvoarele cunoscute până acum datează de după anul 1600, chiar rumâni și robi-țigani².

Formele creditelor sunt și ele variate: avem astfel credite cu zălog, credite cu rambursarea în natură și credite cu dobândă. Această diversitate a tipurilor de credite se datorează în primul rând reticenței societății de a accepta legitimitatea dobânzii, care, indiferent de quantumul ei, era considerată tot camătă și blamată moral³. Desigur, aceasta nu însemna că nu se folosea deloc împrumutul cu dobândă, ci pur și simplu că utilizarea acestuia era restricționată moral, mai ales pe piața internă. Dobânda cel mai des folosită era cea de 20% pe an⁴, sau corespondentul acesteia pentru termenele mai scurte, dar avem și o informație că banii luați cu împrumut de Petru Cercel de la beylerbey-ul Rumeliei au purtat o dobândă de 50% anual⁵. Îndoielile deseori îndreptățite care planau asupra capacității multor împrumutători de a rambursa la timp creditele pe care le contractau făceau ca mulți dintre creditorii să solicite garanții, de obicei sub forma unor zăloguri funciare. Creditele cu zălog erau mai larg răspândite decât cele cu dobândă, fiind totodată atestate documentar înaintea acestora din urmă⁶. Uneori zălogirea implica dreptul creditorului de a folosi bunul zălogit până la înapoierea sumei împrumutate, ceea ce însemna și o compensație pentru absența dobânzii. Alteori, în cazul nerambursării la termen a împrumutului, bunul zălogit trecea în proprietatea creditorului, ceea ce a dus la multe transferuri de proprietate funciară. În fine, deoarece mulți dintre datornici erau în lipsă cronică de bani, unii creditorii acceptau să fie rambursați în produse⁷, ceea ce putea să însemne din punctul lor de vedere și o cale de a-și asigura aprovizionarea cu animale și produse agricole la un preț modic. Dacă majoritatea creditorilor care acordau credite cu rambursarea în natură proveneau din categoria negustorilor, cei care se împrumutau în acest sistem nu erau numai țărani, ci și unii boieri și chiar domnii munteni sau moldoveni, cum a fost cazul lui Petru Șchiopul, care a înapoiat mai multe împrumuturi în oi⁸, sau

¹ *Ibidem*, p. 130—135; Lia Lehr, *Camăta în Țara Românească pînă în secolul al XVIII-lea*, RdI, 23, 1970, nr. 4, p. 698—700.

² Lia Lehr, *op. cit.*, p. 700.

³ *Ibidem*, p. 706.

⁴ *Ibidem*, p. 706—709; Ioan Caproșu, *O istorie...*, p. 135—137.

⁵ *Călători străini...*, vol. III, p. 31.

⁶ Lia Lehr, *op. cit.*, p. 701—706; Ioan Caproșu, *O istorie...*, p. 137—141.

⁷ Ioan Caproșu, *O istorie...*, p. 142.

⁸ DIRA, vol. IV, doc. 24—25, p. 19—27.

cel al lui Iancu Sasul, care s-a oferit să plătească în boi banii împrumutați de gelepi¹. Enumerarea de mai sus nu este exhaustivă, posibilitățile de combinare a diverselor forme de credit fiind numeroase, dar credem că ea dă seama de diversificarea și extinderea utilizării sociale a creditului în Țările Române în secolul al XVI-lea.

Comparativ cu chitanțele de împrumut, celelalte tipuri de hârtii cu valoare au fost mai puțin folosite în Țările Române în secolul al XVI-lea. Astfel, avem câteva mențiuni despre utilizarea scrisorilor de schimb, dar acestea privesc mai puțin pe localnici și mai mult pe „capitaliștii” veniți de pe alte meleaguri. Astfel, Hans Demschwam, agentul Fuggerilor în Transilvania în 1528, lipsit de bani gheață în timpul călătoriei sale, a împrumutat bani dând în schimb o poliță plătitibilă la Buda în valoare de 322 florini în aur². Corespondența fraților Giovanni și Pascal de' Marini Poli dezvăluie faptul că cei doi raguzani ajunși în Țările Române au folosit scrisorile de schimb pentru a face plăți la Venetia; este adevărat că în cazul pentru care avem informații documentare scrisoarea de schimb a fost emisă la Sofia, dar aceasta s-a petrecut potrivit instrucțiunilor celor doi frați aflați la București în acel moment³. În mod similar, un alt negustor raguzan, Gaspar Mazza, scria din București în februarie 1590 să se plătească la Venetia doamnei Marioara Adorno suma de 400 de galbeni, el urmând să primească de la nepotul acesteia, Mihnea Turcitul, 600 de taleri⁴. Per total însă, scrisorile de schimb erau relativ rar folosite în spațiul românesc, și, chiar dacă este posibil ca plângerea lui François Pavie baron de Fourquevaux, că în anul 1585 nu i s-ar fi onorat la Liovo o scrisoare de schimb trasă din Iași de marele „commercier” al Moldovei, să fie „o simplă invenție”⁵, pare totuși cert că sistemul funcționa încă greoi și cu rateuri. O altă limită a utilizării scrisorilor de schimb este aceea că până acum nu cunoaștem cazuri de asemenea hârtii cu valoare trase asupra unor plătitori aflați în Țările Române, ceea ce arată că uzanța acestor instrumente financiare nu se impusese încă suficient în spațiul românesc. Totodată, pentru secolul al XVI-lea nu avem nici un fel de informații nici despre folosirea andosamentului, și nici despre apariția rentelor pe termen lung sau perpetue; este însă de menționat faptul că aceste din urmă instrumente

¹ *Mühimme Defteri*, vol. 46, ordinul 212, p. 111 (document comunicat nouă de dl. Mihai Maxim, căruia ținem să-i mulțumim și pe această cale).

² *Călători străini...*, vol. I, p. 264.

³ *Călători străini...*, vol. III, p. 227.

⁴ Nicolae Iorga, *Contribuțiuni la istoria Munteniei*, București, 1896, p. 95.

⁵ *Călători străini...*, vol. III, p. 184—185; a se vedea și observațiile critice ale editoarelor (p. 177).

financiare erau în secolul al XVI-lea abia la începuturi, nefiind adoptate înainte de 1600 nici în unele state occidentale¹.

În concluzie, deși pe parcursul secolului al XVI-lea Țările Române au făcut evidente progrese în utilizarea creditului și a hârtiilor cu valoare, ele au rămas în urma Europei apusene și meridionale în folosirea formelor evoluat ale mijloacelor monetare. În același timp, extinderea utilizării creditului a favorizat pe cei care cunoșteau mai bine mecanismele acestuia, de obicei veniți din afara spațiului românesc, și care reușeau să obțină profituri suplimentare din lipsa de experiență a partenerilor lor autohtoni. Dar, dincolo de aceste inconveniente, care la urma urmelor reprezentau prețul plătit pentru învățarea noului limbaj monetar², lărgirea utilizării creditului a însemnat o suplimentare binevenită a mijloacelor monetare aflate la dispoziția societății. Aici trebuie semnalată o particularitate a spațiului românesc: dacă în alte părți ale Europei dezvoltarea creditului a fost autonomă în raport cu evoluțiile masei monedei metalice, depinzând de ritmurile cu care comodatările utilizării monedei nemetalice deveneau evidente pentru agenții economici³, în Țările Române ea a fost cauzată în principal de penuria relativă și periodică a monedei metalice. Totodată, deși sporul adus de credit a fost considerabil, ponderea mare a datoriilor externe și nivelul mare al dobânzilor au mărit cererea de monedă, astfel încât nevoile monetare ale Țărilor Române au fost suplinite doar parțial și temporar pe această cale. Ca atare, deși concurată la nivelul inferior de troc și de produsele-monedă și la nivelul superior de operațiunile de credit, moneda metalică a rămas factorul decisiv în structura monetară a Țărilor Române în secolul al XVI-lea.

¹ Pentru o prezentare de ansamblu a practicilor financiare apusene, a se vedea Geoffrey Parker, *The Emergence of Modern Finance in Europe 1500—1730*, în Carlo M. Cipolla (ed.), *The Fontana Economic History of Europe. 2. The Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Glasgow, 1974, p. 532—574, și Friedrich-Wilhelm Henning, *Zahlungsmitteln und Nichtmetallgeld im ausgehenden Mittelalter. Ein Beitrag zur Entwicklung von Buch- und Papiergeld*, în Hermann Kellenbenz (hrsg.), *Weltwirtschaftliche und währungspolitische Probleme seit dem Ausgang des Mittelalters*, Stuttgart, 1981, p. 39—60.

² Fernand Braudel, *Structurile cotidianului...*, vol. 2, p. 252—253 și 261—262.

³ Friedrich-Wilhelm Henning, *op. cit.*, p. 55.

II. ASPECTE MACROECONOMICE ALE CIRCULAȚIEI MONETARE

II.1. Problematika stocului monetar

În cadrul preocupărilor de istorie monetară, calcularea mărimii stocului monetar a ocupat un loc important în ultimele decenii. Istoricii speră ca avansând pe această cale să fie capabili să obțină un plus de indicii cantitative relevante pentru diferitele țări sau regiuni, să verifice relația dintre creșterea masei monetare și evoluțiile prețurilor și să investigheze măsura și formele în care modificările stocului monetar au influențat creșterea economică generală a diferitelor societăți¹.

Înainte însă de a trece în revistă metodele cu ajutorul cărora istoricii au încercat să calculeze stocul monetar pentru diferitele regiuni la sfârșitul evului mediu și la începuturile epocii moderne, precum și dificultățile întâmpinate în aceste eforturi, considerăm necesar să precizăm câteva lucruri. În toate aceste încercări stocul monetar este înțeles în expresia sa metalică, deci cuprinzând totalitatea metalelor prețioase (aur, argint și chiar cupru) disponibile într-o anumită societate la un moment dat. În această accepțiune stocul monetar este diferit de conceptul modern de masă monetară, care cuprinde totalitatea mijloacelor monetare folosite de respectiva societate. Comparativ cu conceptul de masă monetară, stocul monetar metalic lasă la o parte produsele-monedă și

¹ Joachim Schüttenhelm, *Problems of Quantifying the Volume of Money in Early Modern Times. A Preliminary Survey*, în Eddy van Cauwenberghe (ed.), *Precious metals, coinage and the changes of monetary structures in Latin America, Europe and Asia: late middle ages — early modern times*, Leuven, 1989, p. 83.

variatele forme ale creditului și mijloacelor monetare fiduciare, incluzând însă și metalele prețioase teaurizate, deși acestea participă numai sporadic la tranzacții.

Joachim Schüttenhelm a trecut în revistă trei metode majore folosite de istorici pentru estimarea stocului monetar: calculul pornind de la producția de metale prețioase, cel pornind de la volumul emisiunilor monetare și cel bazat pe descoperirile monetare¹.

Prima metodă de calcul presupune mai întâi reconstituirea evoluției cantitative a producției de metale prețioase, apoi determinarea părții din această producție care este folosită pentru emiterea de monedă și a părții utilizate pentru scopuri nemonetare, precum și a pierderilor, pierderi care pot fi datorate uzurii inevitabile a monedelor în decursul circulației („constant loss“) sau unor factori accidentali, cum ar fi naufragiile sau teaurizarea („fluctuating loss“). În plus, întotdeauna când aria analizată este mai mică decât întreaga lume, trebuie avute în vedere intrările și ieșirile de metal prețios în și din zona studiată². Totodată, această metodă presupune și stabilirea unui nivel cantitativ cunoscut ca punct de pornire, urmând ca apoi să se utilizeze o analiză de tip regresiv dacă punctul de pornire este mai recent decât perioada care ne interesează, sau o analiză de tip progresiv dacă punctul de pornire este anterior perioadei studiate. Inutil de adăugat că aproape întotdeauna pentru epocile prestatistice unul sau mai multe elemente dintre cele enumerate mai sus lipsesc, ceea ce face ca de cele mai multe ori progresele importante obținute în cunoașterea uneia sau alteia dintre variabile³ să nu poată fi convertite imediat în totaluri absolute, nici pentru o anume țară sau pentru o anume regiune, nici chiar pentru un continent sau pentru întreaga lume. Mai mult, chiar atunci când unele lucrări oferă serii de date referitoare la evoluția stocului monetar, aceste serii au fost alcătuite cu prețul a numeroase simplificări și aproximări, de care lectorul trebuie să fie avizat înainte de a putea trage vreo concluzie generală.

Pentru Țările Române această metodă este inutilizabilă, întrucât, cu excepția Transilvaniei, ele dispuneau de resurse miniere cu totul modeste, obținând cea mai mare parte a metalului prețios (și a monedelor aflate în circulație) prin relațiile externe. Pe de altă parte, chiar informațiile documentare

¹ *Ibidem*, p. 84.

² *Ibidem*, p. 84—85.

³ În ceea ce privește producția de metal prețios, nivelul cunoștințelor noastre a fost sensibil sporit prin contribuțiile reunite în Hermann Kellenbenz (hrsg.), *Precious metals in the age of expansion. Papers of the XIVth International Congress of the Historical Sciences*, Stuttgart, 1981 (a se consulta îndeosebi concluziile acestui volum: Hermann Kellenbenz, *Final Remarks: Production and Trade of Gold, Silver, Copper, and Lead from 1450 to 1750*, p. 307—361).

de care dispunem pentru producția de aur și argint a minelor transilvănene sunt relativ restrânse, și oricum departe de ceea ce am fi dorit să știm. Astfel, în anii 1512—1513 pe domeniul Hunedoarei au fost preschimbate oficial 184,32 mărci de aur, ceea ce dă un total sub 50 kg; desigur, știm că această cifră este inferioară extracției reale, deoarece prețul derizoriu oferit spălătorilor de aur din albia râurilor descuraja preschimbarea oficială, dar dincolo de posibilul impact al evaziunii nivelul producției era derizoriu, iar la mijlocul secolului al XVI-lea a scăzut încă și mai mult¹. Mai bogate sunt datele pentru câmara Baia Mare. Producția cea mai mare cunoscută pentru secolul al XVI-lea a fost obținută în 1528 și se cifrează la 1151 mărci aur, adică 282,6 kg; în 1551 s-au produs numai 363 mărci de aur (sub 100 kg) și în continuare producția s-a situat constant sub plafonul de 100 kg aur². Acest nivel era mult mai scăzut față de cel din secolul al XV-lea, când în 1481—1482 media producției anuale a fost de 2470 mărci aur, adică peste 600 kg³. Un declin similar al producției de aur se observă și în cazul cămării de la Sibiu—Cluj, unde producția anuală la sfârșitul secolului al XV-lea este estimată la 900—1050 mărci de aur, în 1532 s-au obținut 367 mărci la o singură cementare, dar nu se știe dacă au avut loc 2 sau 3 asemenea cementări pe parcursul anului, iar în anii 1549—1551 producția medie anuală s-a situat la 396 mărci de aur, adică puțin sub 100 kg⁴. Per total, credem că în Transilvania primei jumătăți a secolului al XVI-lea s-au obținut în medie anuală în jur de 500 kg de aur, tendința fiind însă descrescătoare, astfel încât producția a fost mai mare la începutul secolului și a scăzut apoi drastic în a doua jumătate a secolului⁵, când probabil nu s-au mai depășit 200—300 kg anual. Chiar și așa, Transilvania rămânea unul dintre importanții producători europeni de aur, depășind de pildă nivelul producției cămării de la Kremnitz, situat în jur de 1 000 de mărci de aur anual în perioadele 1528—1548 și 1564—1565⁶. Nu este însă mai puțin adevărat faptul că aurul transilvănean

¹ Ioachim Lazăr, *Cîteva date privind exploatarea aurului pe domeniul Hunedoarei în prima jumătate a secolului al XVI-lea*, „Sargetia”, XIII, 1977, p. 307—315.

² Gustav Gündisch, *Geschichte der Münzstätte Nagybánya in habsburgischer Zeit (1530—1828)*, „Numismatische Zeitschrift”, N. Folge, 25, 1932, p. 71—72 și 84; Oszkár Paulinyi, *The Crown Monopoly of the Refining Metallurgy of Precious Metals and the Technology of the Cameral Refineries in Hungary and Transylvania in the Period of Advanced and Late Feudalism (1325—1700) with Data and Output*, în Hermann Kellenbenz (ed.), *Precious metals...*, p. 39.

³ Oszkár Paulinyi, *loc. cit.*

⁴ *Ibidem.*

⁵ Pentru diversitatea micilor exploatări aurifere a se vedea Paul Binder, *Aurul românesc în secolul al XVI-lea. Lista lui Czementes din Cluj despre minele și spălătoriile de aur*, RDI, 39, 1986, nr. 1, p. 79—85.

⁶ Oszkár Paulinyi, *op. cit.*, p. 38—39.

reprezenta doar cam o șesime din producția totală a Europei, și că bătrânul continent importa masiv aur din Africa (prin intermediul portughezilor¹ și otomanilor²) și din America³. Ținând seama de toți acești factori, ponderea Transilvaniei în alimentarea stocului european de aur nu a depășit 10% în prima jumătate a secolului al XVI-lea și s-a situat chiar sub 5% în a doua jumătate a acestui secol. În ceea ce privește argintul, avem date numai cu privire la cămara Baia Mare. Aici s-au obținut circa 580 kg argint în anul 1559⁴, 1552 mărci (381 kg) în 1574, aproximativ 7 000 de mărci (peste 1 700 kg) în medie în anii 1580—1590, apoi numai 3 109 mărci (763 kg) în anul 1599 și 1 683 mărci (413 kg) în 1601⁵. Această producție, deși aparent mai însemnată cantitativ decât cea de aur, conferea Transilvaniei o pondere modestă (1—2%) în cadrul producției europene de argint, și una de-a dreptul infimă în cadrul alimentării stocului european de argint, mai ales dacă ținem seama de intrările masive (peste 200 de tone anual) de argint american de la sfârșitul secolului al XVI-lea⁶.

Calculul bazat pe datele referitoare la volumul emisiunilor monetare pornește de la ideea că stocul monetar este suma monedelor emise într-un număr constant de ani înainte de data pentru care se realizează calculul. Numărul anilor pentru care trebuie însumate emisiunile monetare face încă obiectul unor controverse între specialiști, majoritatea oprindu-se la 30 sau 60 de ani. Una dintre problemele pe care le ridică această metodă este ponderea

¹ Intrările de aur african în Europa prin intermediul portughezilor au atins un maxim de circa 0,7 tone anual în primele două decenii ale secolului al XVI-lea, intrând ulterior în declin (Pierre Vilar, *Or et monnaie dans l'histoire, 1450—1920*, Paris, 1974, p. 67—69). La aceste intrări trebuie să mai adăugăm fluxul de aur african pe drumurile transsahariene și prin porturile Mediteranei occidentale. Philip Curtin apreciază că amândouă aceste fluxuri au însumat către anul 1600 cam 1 tonă de aur anual (*Africa and the wider monetary world, 1250—1850*, în J. F. Richards (ed.), *Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern Worlds*, Durham, 1983, p. 244).

² Astfel, la mijlocul secolului al XVI-lea erau trimise din Egipt la Istanbul 400 000—600 000 de galbeni anual (Halil Sahillioğlu, *The role of international monetary and metal movements in Ottoman monetary history 1300—1750*, în J. F. Richards (ed.), *op. cit.*, p. 279—281; Mihai Maxim, *Egiptul otoman în secolele XVI—XVII în lumina unor noi izvoare și cercetări*, Rdl, 33, 1980, nr. 4, p. 728), ceea ce însemna în jur de 1,5—2 tone de aur. Este adevărat că o parte din acest aur se întorcea apoi în Egipt ca plată pentru produsele egiptene.

³ Intrările de aur american la Sevilla se cifrează în jur de 1,5 tone în medie anuală pe întregul secol al XVI-lea, cu un maxim de 4,2 tone anual în anii 1551—1560 (Pierre Vilar, *op. cit.*, p. 126—127, care folosește cifrele stabilite de Earl J. Hamilton).

⁴ Samuel Goldenberg, *Contribuție la o istorie a cămării și monetăriei din Baia Mare*, AIAC, I—II, 1958—1959, p. 161.

⁵ Gustav Gündisch, *op. cit.*, p. 84.

⁶ Pierre Vilar, *op. cit.*, p. 126—127.

retopirii monedelor mai vechi sau mai noi, care poate deforma analiza¹. Un model îmbunătățit de calcul, care combină datele referitoare la structura pe nominaluri a tezaurilor monetare cu cele cunoscute pentru emisiunile acestor tezaure a fost elaborat de Eddy van Cauwenberghe și colaboratorii săi². Nu vom intra aici în detaliile acestui model, care aspiră și la o mai riguroasă precizare a ratelor diferențiale ale pierderilor înregistrate de stocul monetar („constant loss“ și „fluctuating loss“), și nici nu vom prezenta pe larg dificultățile întâmpinate în aplicarea acestei metode de calcul. Vom aminti însă faptul că o asemenea calculare a stocului monetar este puțin relevantă pentru țările sau regiunile care, lipsite fiind de resurse proprii de metale prețioase, își extrăgeau majoritatea monedelor din exterior³. În consecință, acest model nu poate fi utilizat cu folos în cazul Țărilor Române, care aveau o producție monetară modestă. La aceasta se adaugă absența aproape completă a informațiilor cantitative referitoare la volumul emisiunilor monetare, care nici măcar pentru monetăria din Baia Mare, cea mai bine cunoscută din spațiul românesc⁴, nu se prezintă la un nivel satisfăcător.

Cea de-a treia cale de estimare a stocului monetar pornește de la studiul descoperirilor monetare. Dincolo de dificultățile multiple care stau în fața utilizării statistice a publicațiilor referitoare la descoperirile monetare, este de semnalat faptul că aceste descoperiri reprezintă numai o parte infimă din monedele aflate în circulație într-o anumită perioadă⁵, și ca atare oferă informații

¹ A se vedea observațiile din Debra Glassman, Angela Redish, *New Estimates of the Money Stock in France, 1493—1580*, în „The Journal of Economic History“, XLV, 1985, nr. 1, p. 31—46, unde se aduc o serie de corecții calculului realizate de Frank Spooner pentru Franța.

² Eddy van Cauwenberghe, Rainer Metz, *Geld und Währung in den südlichen Niederlanden während der frühen Neuzeit*, în Eddy van Cauwenberghe, Franz Irsigler (hrsg.), *Münzprägung, Geldumlauf und Wechselkurse. Akten des 8th International Economic History Congress. Section C7, Budapest 1982*, Trier, 1984, p. 123—150; Eddy van Cauwenberghe, Didier Haenecaert, *Mintage and Coin Circulation in the Southern Low Countries (14th-18th Centuries). Some Theoretical Reflections*, în Eddy van Cauwenberghe, Franz Irsigler (hrsg.), *op. cit.*, p. 151—179; Eddy van Cauwenberghe, *Die Münzproduktion in den Niederlanden 14.—18. Jahrhundert*, în Michael North (hrsg.), *Geldumlauf, Währungssysteme und Zahlungsverkehr in Nordwesteuropa 1300—1800. Beiträge zur Geldgeschichte der späten Hansezeit*, Köln—Wien, 1989, p. 93—108.

³ Joachim Schüttenhelm, *op. cit.*, p. 89—90.

⁴ Gustav Gündisch, *op. cit.*; Samuel Goldenberg, *Contribuție...*; David Prodan, Samuel Goldenberg, *Inventarele din 1553 și 1556 ale minelor și monetăriei din Baia Mare*, AIAC, VII, 1964, p. 118—145; Oszkár Paulinyi, *op. cit.*

⁵ Studiind raportul dintre descoperirile monetare germane și producția cunoscută a câtorva monede emise în secolele XV—XVI, Hansheiner Eichhorn a constatat că în nici un caz nu este vorba de mai mult de 0,01% (*Der Strukturwandel im Geldumlauf Frankens zwischen 1437 und 1610. Ein Beitrag zur Methodologie der Geldgeschichte*, Wiesbaden, 1973, p. 283, nota 18); a se

numai pentru structura circulației monetare, nu însă și despre volumul stocului monetar. Pentru a putea obține date despre acesta din urmă, este nevoie ca informațiile referitoare la ponderea diferitelor nominaluri să fie combinate cu cifre sigure privitoare la volumul emisiunilor monetare măcar pentru unul dintre tipurile locale de monede¹. Inutil de adăugat faptul că pentru Țările Române am putut reconstitui structura circulației monetare, dar — în lipsa datelor referitoare la emisiunile monetare din zonă — nu am putut folosi această metodă pentru calcularea volumului cantitativ al stocului monetar.

În istoriografie au mai fost folosite încă cel puțin două metode de evaluare a stocului monetar. Cea mai inventivă metodologic este probabil cea folosită de Fernand Braudel și Frank Spooner, care au pornit de la modificările ratei bimetalice europene în intervalul 1500—1660 și, combinând-o cu intrările cunoscute de metale prețioase din America, au presupus că rata bimetalică este reglatorul unei identități valorice între stocul european de aur și cel de argint și au realizat un set de două ecuații în care cantitatea de aur (x) înmulțită cu rata bimetalică era egalizată cu cantitatea de argint. Având deci un set de două ecuații cu două necunoscute — $10,5x = y$ pentru anul 1500 și $14,5(x + 181,3 \text{ tone}) = y + 16\ 886,8 \text{ tone}$ pentru anul 1660 — au ajuns la concluzia că în anul 1500 stocul european de aur conținea 3 564,5 tone, iar stocul european de argint 37 427,3 tone; însumând, aceasta însemna un stoc european de metale prețioase de circa 75 000 tone echivalent argint². Scopul nemijlocit al celor doi cercetători era estimarea aportului Americii la sporirea stocului monetar european: cu ajutorul ecuațiilor de mai sus ei au ajuns la concluzia că intrările de aur și argint american au adăugat în 160 de ani numai circa 50% din stocul deja existent în anul 1500². Acest aspect este însă mai puțin important acum decât realele dificultăți pe care le ridică metoda folosită de Fernand Braudel și Frank Spooner. Unele dintre aceste probleme au fost recunoscute onest de cei doi cercetători: este vorba îndeosebi de presupuziția că ar trebui să existe în fiecare moment un echilibru armonic mediat de rata bimetalică între stocul de aur și cel de argint, presupuziție care exclude posibilitatea ca rata bimetalică să fi fost influențată și de alți factori, cum ar fi costul de producție al metalelor prețioase

vedea și considerațiile lui Francisc Pap despre valoarea modestă a tezaurilor transilvănene (*Efectiv monetar și monedă de calcul în comerțul extern clujean (prima jumătate a sec. XVII)*, „Potaissa“, I, 1978, p. 94—97).

¹ Joachim Schüttenhelm, *op. cit.*, p. 88—90.

² Fernand Braudel, Frank Spooner, *Prices in Europe from 1450 to 1750*, în *The Cambridge Economic History of Europe*, IV, p. 445.

³ *Ibidem*, p. 446.

sau obișnuințele monetare ale diverselor țări și regiuni¹. Alte dificultăți, neevocate de Fernand Braudel și Frank Spooner, țin de modul de calcul al ratei bimetalice medii europene și de presupoziția că intrările americane sunt singura variabilă externă a stocului monetar european. Amândouă aceste dificultăți sunt considerabile. Mai întâi, media europeană a ratei bimetalice a fost calculată pornind de la un număr inevitabil limitat de date cunoscute, concentrate îndeosebi în Europa mediteraneană, apuseană și centrală, iar aceste date nu au putut fi ponderate conform însemnătății relative a zonelor respective în cadrul economiei monetare europene. În consecință, cifrele la care s-au oprit cei doi cercetători — 10,5 pentru anul 1500 și 14,5 pentru anul 1660 — au toate șansele să fie numai aproximări foarte grosiere, în condițiile în care o abatere de numai 0,5 la rata bimetalică conduce la o diferență mai mare de 10% în totalul stocului monetar european. Pe de altă parte, luarea în considerare a intrărilor de aur și argint american ca sursă unică a modificărilor stocului monetar european reprezintă o simplificare excesivă, conducând la neglijarea producției europene de metale prețioase, a intrărilor de aur african, a ieșirilor de metale prețioase și a procentului de pierdere absolută de metal prețios din cauza uzurii monedelor aflate în circulație („constant loss“). Toți acești factori generează perturbări considerabile, care reduc calculul lui Fernand Braudel și Frank Spooner la o mostră de ingeniozitate metodologică, lipsită însă de garanția corectitudinii rezultatului final². De altfel, într-o lucrare ulterioară Fernand Braudel afirmă că „în 1500, înainte de sosirea metalelor din America, ar fi putut exista în Europa 2 000 de tone de aur și 20 000 de tone de argint, cifre deduse dintr-un calcul *extrem* de discutabil; evaluate în argint, ar fi vorba de vreo 40 000 de tone...“³; încă mai tulburător decât recunoașterea formală a faptului că metoda sa era discutabilă este faptul că Braudel a redus fără nici un avertisment și fără nici o eplicație cifrele pentru stocul european de aur și argint la numai puțin mai mult de jumătate din rezultatul la care ajunsese pe baza calculului inițial!

O altă metodă de calculare a stocului monetar este aceea a extrapolării la un nivel superior a unor date parțiale confirmate documentar. Această metodă

¹ *Ibidem*, p. 445.

² După o analiză riguroasă a insuficiențelor acestei metode de calcul, Michel Morineau afirmă categoric: „Ipoteza Braudel—Spooner are aspecte seducătoare, dar cu atât mai mult nu poate fi reținută [de cercetători]“ (*Incroyables gazettes et fabuleux métaux. Les retours des trésors américains d'après les gazettes hollandaises (XVIe—XVIIIe siècles)*, Cambridge—Paris, 1985, p. 573).

³ Fernand Braudel, *Structurile cotidianului: posibilul și imposibilul*, vol. 2, București, 1984, p. 247.

a fost utilizată de Fernand Braudel pentru regatul Neapolelui în anul 1751¹ și încă din secolul al XVIII-lea de către David Hume pentru Anglia și Europa în jurul anului 1500. Ne vom opri puțin asupra acestui al doilea caz. Pornind probabil de la faptul că Henric al VII-lea al Angliei (1485—1509) a strâns de-a lungul domniei sale 1,7 milioane £, și considerând că acestea formau circa 3 sferturi din stocul monetar englez, iar Anglia reprezenta cam 1/30 din Europa, Hume a postulat că stocul monetar european era de circa 60 milioane £, ceea ce ar însemna 15 000 tone echivalent-argint². Dacă cifra de 1,7 milioane £ pentru tezaurul lui Henric al VII-lea are o bază documentară relativ sigură, cele două raporturi de mai sus — faptul că acest tezaur reprezenta 3 sferturi din stocul monetar englez, iar acesta din urmă era a 30-a parte din stocul european — sunt simple deducții logice, plauzibile, dar negarantate prin nimic.

În ceea ce privește utilizarea acestei metode pentru a ajunge la unele estimări pentru stocul monetar al Țărilor Române, ar trebui să stabilim mai întâi cât reprezentau Țările Române din punct de vedere procentual la scara Europei secolului al XVI-lea. Demografic, populația totală a Țărilor Române era cam 3% din populația Europei în jurul anului 1500 și circa 2% în jurul anului 1600³, dar acest raport nu poate fi extrapolat în ceea ce privește stocurile monetare, deoarece se știe că Țările Române erau mai puțin dezvoltate din punct de vedere monetar decât zonele cele mai populate ale Europei. Ținând cont de acești factori, înseamnă că ponderea stocului monetar total al Țărilor Române în cadrul stocului monetar european era mai mică decât 2%, ajungând poate la 1%, fără însă ca această cifră să fie mai mult decât o apreciere pe care nu ne putem baza prea mult. De altfel, un calcul de acest fel ar avea la origine 3 aproximări nesigure, iar rezultatul ar fi cât se poate de îndoielnic.

Trecerea în revistă a tuturor acestor metode de calculare a stocului monetar european este de natură să ne prevină împotriva iluziilor cu privire la cifrele vehiculate în istoriografie. Desigur, există și unele estimări obținute pe baza unei metodologii îmbunătățite, cum ar fi în primul rând cifrele la care a ajuns Michel Morineau pornind de la calculul lui Hume pentru momentul anterior descoperirii Americii, revizuiind apoi prin studii proprii cifrele lui Hamilton pentru intrările de aur și argint american în Europa și luând în considerare producția europeană, intrările dinspre Africa, ieșirile de metal prețios (mai ales

¹ *Ibidem*, p. 247—248.

² Apud Michel Morineau, *op. cit.*, p. 571, care citează lucrarea lui David Hume, *Treatise on money*, Londra, 1752.

³ Bogdan Murgescu, *Istorie românească — istorie universală (600—1800)*, București, 1994, p. 15.

spre Asia) și pierderile anuale („constant loss“)¹. Deși nu este lipsit de interes faptul că potrivit acestor calcule stocul monetar european cuprindea 15 000 de tone de echivalent argint în anul 1500, 19 318 tone în anul 1550, 22 995 tone în anul 1580 și 27 479 tone în anul 1600², trebuie să avem în vedere faptul că modelul stabilit de Michel Morineau ține foarte puțin seama de particularitățile Europei răsăritene. Desigur, modelul ar putea fi îmbunătățit prin introducerea variabilelor est-europene³, dar aceasta nu ar face decât să complice calculul fără a aduce o îmbunătățire proporțională a rezultatelor. Pe de altă parte, ar rămâne problema stabilirii coeficientului pentru pierderi, pe care Morineau nu-l explicitează prea mult, și cea a raportului dintre fenomenele de tezurizare/des-tezurizare, care nu modifică volumul total al stocului de metale prețioase, dar îi schimbă semnificația economică.

Date fiind dificultățile încă insurmontabile care stau în calea evaluării cantitative riguroase a stocului monetar existent în spațiul românesc în secolul al XVI-lea, ca și preponderența copleșitoare a schimburilor externe asupra circulației monetare interne, credem că mai profitabilă este focalizarea cercetărilor asupra investigării fluxurilor monetare externe ale Țărilor Române. Chiar dacă, în lipsa unui punct de pornire cantitativ sigur, această direcționare a cercetărilor nu este de natură să conducă la aflarea cifrei stocului monetar total, ea ne va permite să evidențiem sensurile și mecanismele evoluțiilor acestui stoc.

II.2. Problematika bilanțelor de plăți

Nici în secolul al XVI-lea și nici în alte epoci, fluxurile monetare externe nu erau de obicei înregistrate ca atare, și chiar când avem unele informații

¹ Michel Morineau, *op. cit.*, p. 571 — 585.

² *Ibidem*, p. 581.

³ De exemplu, cercetările occidentale nu au integrat decât arareori rezultatele studiilor cu privire la Balcanii otomani, care evidențiază o producție de metale prețioase mult mai mare decât se accepta în lucrările mai vechi (a se vedea îndeosebi Sima Ćirković, *The Production of Gold, Silver, and Copper in the Central Parts of the Balkans from the 13th to the 16th Century*, în Hermann Kellenbenz, *Precious metals...*, p. 41 — 69, și Rhoads Murphey, *Silver Production in Rumelia According to an Official Ottoman Report Circa 1600*, SOF, XXXIX, 1980, p. 75 — 104). Eludarea sud-estului Europei sub pretextul că acesta, aflat sub stăpânire otomană, nu ar fi făcut parte din Europa creștină este inacceptabilă din punct de vedere științific, cu atât mai mult cu cât cele două zone interferează substanțial, atât din punct de vedere politico-militar, cât și economic și monetar.

specifice, acestea nu sunt decât parțiale. În aceste condiții, va trebui să încercăm să reconstituim balanțele de plăți externe ale Țărilor Române. Aceasta a implicat luarea în considerare atât a plăților politice, care reprezentau intrări și ieșiri nete, cât și a balanțelor comerciale, știut fiind faptul că un deficit comercial trebuia soldat cu o ieșire echivalentă de mijloace monetare, iar o balanță comercială activă presupunea intrări corespunzătoare de mijloace monetare. Desigur, această abordare conține și unele simplificări, pentru secolul al XVI-lea lipsind elementele pentru o evaluare cantitativă a balanței serviciilor sau a fluxurilor de capital, atâtea câte erau. Chiar și așa însă, credem că efortul analitic de a investiga măcar componentele accesibile ale balanțelor de plăți externe ale Țărilor Române merită să fie făcut.

II.2.1. Plăți politice ¹

II.2.1.1. Plățile către Imperiul otoman

Plățile externe cele mai importante din punct de vedere cantitativ și cele mai regulate erau neîndoielnic cele către Imperiul otoman. Derivând din statutul de dependență politică a Țărilor Române față de Poartă, aceste plăți cuprindeau 3 mari categorii: tributul propriu-zis (*harac*), darurile protocolare oficiale pentru sultan și marii dregători otomani (*pişkeş*) și sumele secrete acordate ca mită (*rüşvet*) pentru obținerea sau păstrarea tronului și pentru eliminarea diverșilor contracandidați. La aceste 3 categorii mai trebuie să adăugăm averile confiscate de Poartă ale domnilor maziliți și uneori ale boierilor care se răsculau împotriva Porții, precum și subvențiile pe care uneori domnii le trimiteau unor așezăminte religioase din Imperiul otoman și care, deși nu constituiau plăți directe către vistieria otomană, reprezentau tot ieșiri nete de mijloace monetare din Țările Române spre Imperiul otoman.

Haraciul este în mod cert tipul de plată cel mai bine cunoscut. A contribuit la această cunoaștere mai întâi Mihai Berza, care a folosit îndeosebi sursele occidentale², apoi cercetările au fost duse mai departe pe baza documentelor

¹ Alături de plățile politice propriu-zise am inclus și donațiile către diversele așezăminte religioase, îndeosebi din sud-estul Europei, ambele categorii de plăți având în comun faptul că erau motivate de considerente extraeconomice.

² Mihai Berza, *Haraciul Moldovei și al Țării Românești în sec. XV—XIX*, SMIM, II, 1957, p. 7—47.

otomane de către Mihail Guboglu¹, Mihai Maxim², Valeriu Veliman³ și Tahsin Gemil⁴. Nu vom relua aici întreaga demonstrație realizată de acești eminenti specialiști, nici în ceea ce privește evoluția cuantumului haraciului, nici în ceea ce privește motivațiile particulare ale diferitelor majorări și — mult mai rar — diminuări ale haraciului, ci vom prefera să prezentăm sub formă de tabel cifrele cunoscute până acum⁵.

Tabelul 48

Cuquantumul haraciului în secolul al XVI-lea

	Țara Românească		Moldova		Transilvania	
	în aspri	în galbeni	în aspri	în galbeni	în aspri	în galbeni
1500	550 000	=10 784	=204 000	4 000*	—	—
1508	600 000	=11 764	“	“	—	—
1512	700 000	=12 963	=260 000	5 000*	—	—
1514	“	“	=416 000	8 000*	—	—

¹ Mihail Guboglu, *Le tribut payé par les Principautés Roumaines à la Porte jusqu'au début du XVIe siècle d'après les sources turques*, „Revue des Études Islamiques”, 1969, nr. 1, p. 49—80; același document a fost publicat aproape simultan de către Mustafa A. Mehmet, *Un document turc concernant le kharadj de la Moldavie et de la Valachie aux XVe—XVIe siècles*, RESEE, V, 1967, nr. 1—2, p. 265—275.

² Mihai Maxim, *Recherches sur les circonstances de la majoration du kharadj de la Moldavie entre les années 1538—1574*, BAIIESEE, X, 1972, nr. 2, p. 233—261; idem, *Circonstances de la majoration du kharadj payé par la Valachie à l'Empire ottoman durant la période 1540—1575*, BAIIESEE, XII, 1974, nr. 2, p. 367—381; idem, *Haraciul Moldovei și Țării Românești în ultimul sfert al veacului XVI*, SMIM, XII, 1994, p. 3—46. O sinteză a acestor cercetări la idem, *Regimul economic al dominației otomane în Moldova și Țara Românească în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, Rdl, 32, 1979, nr. 9, p. 1735—1742.

³ Valeriu Veliman, *Cîteva considerații privind haraciul Moldovei la mijlocul secolului al XVI-lea*, AIIAI, XIX, 1982, p. 285—301.

⁴ Pe lângă studiile sale referitoare la secolul al XVII-lea, Tahsin Gemil a reluat problematica haraciului în prima parte a secolului al XVI-lea în *România și otomanii în secolele XIV—XVI*, București, 1991, p. 211—217.

⁵ Surse: Mihai Berza, *op. cit.*, p. 9—10; Mihail Guboglu, *op. cit.*, p. 79—80; Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 215—217; Valeriu Veliman, *op. cit.*; Mihai Maxim, *Regimul economic...*, p. 1764; la informațiile preluate din surse am adăugat unele echivalări conform ratelor de schimb folosite la încasările Vistieriei otomane, pornind de la tabelele A:2 și A:3 alcătuite de Şevket Pamuk, *Money in the Ottoman Empire, 1326—1914*, în Halil Inalcik, Donald Quataert (eds.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire. 1300—1914*, Cambridge University Press, 1994, p. 955—956 și de la Mihai Maxim, *loc. cit.* Sumele în galbeni se referă la *sultani* otomani sau la țechini venețieni, cele două nominaluri având cursuri identice la Istanbul; atunci când sumele sunt date în ducăți ungrești, am marcat special cifra respectivă cu *.

	Țara Românească		Moldova		Transilvania	
	în aspri	în galbeni	în aspri	în galbeni	în aspri	în galbeni
1524	= 728 000	14 000*	“	“	—	—
1527	“	“	= 52 00000	10 000*	—	—
1538	= 880 000	16 000*	= 82 50000	15 000*	—	—
1541	1 100 000	20 000*	=1 650 000	30 000*	= 5 50 000	100 00*
1545/1546	2 850 000	50 000	“	“	“	“
1563/1564	3 440 000	58 305	=1 710 000	“	= 570 000	“
1567/1568	4 312 000	73 084	2 065 000	35 000	= 570 000	“
1568/1569	5 850 000	99 150	2 360 000	40 000	“	“
1574/1575	6 150 000	104 237	3 150 000	53 389	= 855 000	15 000*
1582/1583	“	“	3 940 000	66 779	“	“
1583/1584	7 000 000	95 980	“	53 385	=1 095 000	“
1584/1585	“	64 814	“	36472	=1 620 000	“
1585/1586	“	59 322	“	33 389	=1 770 000	“
1591/1592	10 000 000	84 745	7 000 000	=59 322	“	“
1595/1596	500 000	4326	3 150 000	55 576	—	—
1596/1597	—	—	“	26 000	—	—
1597/1598	600 000	5 084	“	“	—	—

Câteva observații se impun. Cu excepția perioadei 1541 — 1545 și a anilor de după 1594, haraciul Țării Românești a fost constant mai mare decât cel al Moldovei. Explicațiile pentru cele două perioade când tributul moldovenesc era superior cantitativ sunt lesne de dat: în 1541 haraciul Moldovei a fost dublat în schimbul retrocedării unor teritorii temporar anexate de otomani în 1538¹, „primatul“ Țării Românești fiind restabilit doar în urma majorării substanțiale survenite la începutul domniei lui Mircea Ciobanul². Al doilea moment este evident legat de lupta antiotomană a Țării Românești după 1594, când Mihai Viteazul a plătit numai unele sume mai degrabă simbolice, în timp ce Moldova, reintrată formal în dependență față de Poartă, avea de plătit și ea un haraci redus, dar totuși mai mare decât cel muntean; știm totuși că din motive politice Poarta a acordat mai multe scutiri de haraci lui Ieremia Movilă și i-a trimis chiar unele subvenții atunci când avea nevoie de o cooperare activă din partea domnului Moldovei³. Pe de altă parte, haraciul Transilvaniei a fost întotdeauna

¹ Valeriu Veliman, *op. cit.*

² Pentru această majorare, a se vedea Mihai Maxim, *Circumstances...*, p. 371 — 372; o opinie diferită a fost exprimată de Mihnea Berindei și Gilles Veinstein, care au susținut, pe baza unor argumente logice, că majorarea nu a avut loc dintr-o dată la începutul domniei lui Mircea Ciobanul, ci în mai multe etape de-a lungul anilor 1545 — 1563 (*L'Empire ottoman et les pays roumains 1544 — 1545*, Paris — Cambridge, 1987, p. 80 și nota 104).

³ Mihai Maxim, *Haraciul...*, p. 26 — 28.

mult inferior celui al principatelor extracarpatice, deși în secolul al XVI-lea Transilvania avea un potențial demografic și economic cel puțin egal cu cel al Moldovei și Țării Românești luate la un loc¹. Acest fapt probează că fluctuațiile haraciului nu depindeau decât arareori de capacitatea de plată a tributarilor, Poarta arătându-se în schimb deosebit de abilă în valorificarea conjuncturilor politice care îi permiteau să sporească suma veniturilor sale din Țările Române. Acest pragmatism nu era însă lipsit de prudență, autoritățile otomane știind de multe ori să nu forțeze nota din punct de vedere economic pentru a nu ajunge la o ruptură politică ce se putea dovedi uneori costisitoare sau chiar riscantă pentru interesele Porții. Un alt aspect care trebuie semnalat este acela că până la anul 1594 haraciul calculat în aspri al tuturor celor trei state românești a cunoscut o evoluție aproape permanent crescătoare, dar valoarea sa socotită în galbeni a scăzut puternic datorită devalorizării asprului din anii 1584—1586². În felul acesta, putem observa felul cum în evoluția reală a haraciului se împleteau într-un mod specific factorii politici cu cei economici.

Peșcheșurile, care la început erau daruri în principiu benevole semnificând respectul și eventual recunoștința domnilor pentru sultan și pentru unii dintre înalții dregători otomani, fiind deci o formă de „politețe“ medievală, s-au transformat în secolul al XVI-lea în obligații oficiale riguros reglementate, anuale sau ocazionale. Aceste peșcheșuri erau parțial în bani și parțial în diverse obiecte: cai, șoimi, blănuri, stofe scumpe, colți de morsă, obiecte din aur și argint etc. Dacă șoimii și caii puteau fi de obicei procurați din țară, blănurile, stofele scumpe și colții de morsă trebuiau să fie cumpărate cu bani din afara țării, ceea ce făcea ca procurarea și apoi oferirea lor să însemne o ieșire netă de bani din punctul de vedere al Țărilor Române. La fel, obiectele de aur și de argint și pietrele prețioase oferite cu asemenea ocazii erau și ele o pierdere netă de mijloace monetare pentru Țările Române. Fără a intra acum într-o analiză detaliată a tuturor tipurilor de peșcheșuri care au fost date de-a lungul secolului al XVI-lea, analiză realizată de Mihai Maxim³, Maria-Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru⁴ și Tahsin Gemil⁵, ne vom mulțumi să semnalăm faptul că peșcheșurile reprezentau în acest secol cel puțin egalul haraciului. Desigur,

¹ Bogdan Murgescu, *Istorie românească...*, p. 13—17.

² Acest fenomen a fost analizat în mod special de Mihai Maxim, *XVI. Yüzyilin Son Çeyreginde Akçe'nin Devaliasyonu ve Eflâk-Bogdan'in Haraci Üzerindeki Etkisi*, în *IX. Türk Tarih Kongresi. Ankara: 21—25 Eylül 1981. Kongreye sunulan bildiriler*, vol. II, Ankara, 1988, p. 1001—1009. A se vedea și idem, *Haraciul...*, p. 16—20 și 32—34.

³ Mihai Maxim, *Regimul economic...*, p. 1742—1748.

⁴ Maria-Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Sur le peșkes du Bayram envoyé à la Porte par les Principautés Roumaines (XVIe—XVIIIe siècles)*, în *Festschrift Artuk*, p. 66—67.

⁵ Tahsin Gemil, *op. cit.*, p. 217—219.

această relativă egalitate globală ascunde unele temporare disocieri între cele două tipuri de plăți, peșcheșurile părănd să fie mai mari decât haraciul în deceniile 3—4, fiind apoi depășite de acesta din urmă datorită majorărilor substanțiale din deceniul 5, și trecând din nou în prim-plan după 1580. Comparativ cu peșcheșurile considerabile oferite de domnii români, caftanele și diversele alte daruri protocolare primite cu diverse ocazii de către domnii români de la autoritățile otomane aveau o valoare mult mai mică, practic neglijabilă pentru balanța de plăți româno-otomană.

Rușfeturile (derivatul românesc al termenului otoman *rüşvet*) sunt probabil forma de plată cel mai greu de surprins documentar. Dacă peșcheșurile au fost instituționalizate oficial, iar quantumul lor era stabilit prin acte oficiale ale Porții, rușfeturile care li s-au adăugat îndeosebi în a doua jumătate a secolului al XVI-lea erau un supliment neoficial, și deci nu erau consemnate în scris. Desigur, ni s-au păstrat unele informații scrise despre aceste plăți, dar acestea nu provin de obicei din surse otomane, ci mai ales din relatări ale agenților creștini aflați la Istanbul sau în Țările Române. Practica rușfeturilor s-a impus îndeosebi de pe la mijlocul secolului al XVI-lea, când numirea și menținerea în calitate de domn au ajuns să depindă mai mult de bunăvoința autorităților otomane decât de factorii politici locali din Țara Românească și Moldova. Deși sursele documentare sunt deseori contradictorii sau nesigure în ceea ce privește sumele plătite efectiv¹, quantumul acestora pare să fi crescut rapid în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, ajungând să depășească valoarea haraciului și a peșcheșurilor. Un record pare să fi marcat lupta pentru tronul muntean între Mihnea Turcitul și Petru Cercel, primul plătind în anii 1581 circa 1 milion de galbeni, iar al doilea „învingând“ cu 1 160 000 de galbeni². Chiar dacă sume atât de mari nu se mai întâlnesc în izvoare, prețul tronurilor Țării Românești și Moldovei a rămas ridicat, rușfeturile fiind principala cauză a secătuirii economice a Țărilor Române în perioada anterioară anului 1594³.

Averile confiscate de către otomani ale domnilor maziliți sau decedați, sau ale boierilor rebeli, reprezintă și ele o formă neregulată de transfer bănesc dinspre Țările Române spre Imperiul otoman. Sumele și împrejurările erau variabile. Astfel, în 1522 autoritățile otomane au dispus confiscarea a 70 000 de aspri și a mai multor cupe de argint pe care Neagoe Basarab le lăsase la

¹ De pildă, despre banii dați de Iancu Sasul pentru tronul Moldovei în anul 1579, un raport venețian afirmă că a dat 120 000 de ducăți (*Hurmuzaki*, IV/2, doc. XXV, p. 107—108), iar un raport imperial dă cifra de 150 000 de ducăți (*Hurmuzaki*, III/1, doc. XIV, p. 24).

² Mihai Berza, *Variațiile exploataării Țării Românești de către Poarta Otomană în sec. XVI—XVIII*, Rdl, 11, 1958, nr. 2, p. 60—61.

³ Mihai Maxim, *Regimul economic...*, p. 1748—1749.

patriarhie pentru pomenirea sufletului său, iar după decesul fiului său Teodosie au mai fost confiscăți 2 000 de galbeni pe care Neagoe îi lăsase acestuia¹. Odată cu extinderea spre mijlocul secolului al XVI-lea a practicii mazilirii domnilor încă în viață, sultanul a înțeles să-și rezerve dreptul de a proceda la confiscarea întregii lor averi, așa cum proceda deseori și în cazul dregătorilor otomani². Din câte știm, primul caz în care a fost confiscată întreaga avere a domnului depus a fost acela al lui Radu Paisie în 1545; este de remarcat faptul că autoritățile otomane s-au ocupat în detaliu nu numai de tezaurul pe care domnul îl avea cu sine, ci și de banii pe care acesta îi trimisese la Athos și de recuperarea sumelor rezultate din vânzarea animalelor domnului mazilit³. Sumele preluate de otomani erau uneori considerabile, cum ar fi cazul lui Petru cel Tânăr, la a cărui mazilire în 1568 s-au confiscat 210 000 de ducați⁴. Cazuri aparte reprezintă averea lui Petru Cercel, din care numai o parte a ajuns în posesia otomanilor⁵, sau tezaurul de la Suceava al lui Petru Rareș, capturat de armata otomană odată cu ocuparea capitalei Moldovei⁶. Nu numai averile domnilor erau supuse confiscării, ci și averile boierilor care acționau împotriva intereselor otomane. Este adevărat, în cazul acestor averi banii aveau o pondere mai redusă, deoarece deseori boierii în cauză reușeau să se refugieze cu bani cu tot în afara țării, dar atunci se confiscau averile funciare și animalele respectivilor boieri, iar domnul trebuia să trimită la Poartă contravaloarea bănească a acestor bunuri⁷. Neregularitatea confiscărilor și caracterul deseori lipsit de precizie sau chiar

¹ *Hurmuzaki*, XIV/1, doc. DCLXXX, p. 717—718.

² Gilles Veinstein, *Tresor public et fortunes privées dans l'Empire ottoman (milieu XVIe — début XIXe siècles)*, în *L'argent et la circulation des capitaux dans les pays méditerranéens (XVIe — XXe s.)*, Nice, 1981, p. 121—134.

³ Mihnea Berindei, Gilles Veinstein, *op. cit.*, p. 60—68.

⁴ *Hurmuzaki*, VIII, doc. CXCIV, p. 136 și XI, doc. CXXII, p. 79.

⁵ Inventarul trimis de autoritățile ardelene sultanului cuprinde monede în valoare de 126 272 de galbeni și o listă lungă de obiecte prețioase, care nu poate fi evaluată în mod riguros în bani (*Hurmuzaki*, III/1, doc. LXXV, p. 90—91). Chiar dacă este posibil ca averea cu care a fugit Petru Cercel să nu fi cuprins chiar 700 000 de galbeni, cum relatează Sivori (*Călători străini...*, vol. III, p. 38—39), este limpede faptul că o bună parte din această avere nu a ajuns la Istanbul, rămânând în Transilvania (a se vedea și acuzațiile lui Petru Cercel din anul 1588—1589 în *Hurmuzaki*, III/1, doc. XCI, p. 105—106 și XI, doc. CXCVI, p. 728).

⁶ A se vedea pentru aceasta descrierea detaliată, dar lipsită de elemente cantitative, a lui Mustafa Gelalzade (*Cronici turcești...*, vol. I, p. 270).

⁷ A se vedea cu titlu de exemplu relatarea lui Radu Paisie, care a trebuit în 1539 să trimită la Istanbul 785 000 de aspri în contul banurilor boierilor care se alăturaseră lui Șerban banul (DRHB, vol. IV, doc. 87, p. 113), sau ordinele repetate ale sultanului pentru inventarierea amănunțită și valorificarea averilor a 6 mari boieri executați de Mircea Ciobanul imediat după preluarea tronului în martie 1545 (Mihnea Berindei, Gilles Veinstein, *op. cit.*, p. 68—78).

contradictoriu al informațiilor disponibile¹ ne împiedică să realizăm o medie sau să oferim un ordin de mărime pentru pierderile monetare pe care le sufereau Țările Române pe această cale; credem totuși a nu greși atunci când afirmăm că aceste pierderi erau deseori considerabile, adăugându-se astfel sumelor date ca haraci, peșcheșuri și rușfeturi.

Donațiile domnilor și chiar ale unor boieri români către stabilimente religioase din Imperiul otoman reprezintă și ele o formă de ieșiri monetare nete motivate extraeconomic din Țările Române spre teritoriile otomane, chiar dacă autoritățile otomane nu erau implicate direct în aceste operațiuni. Sumele trimise în acest mod erau mai degrabă modeste, în primele două decenii ale secolului al XVI-lea nici un așezământ monastic neprimind mai mult de câteva mii de aspri pe an². De-a lungul secolului sumele au sporit, dar nici măcar cea mai importantă donație de acest fel — cea a doamnei Ruxandra, văduva lui Alexandru Lăpușneanu, care a plătit 165 000 de aspri pentru răscumpărarea mănăstirii Dochiariu de la Athos, amenințată cu confiscarea de către sultanul Selim al II-lea³ — nu depășește 3 000 de galbeni. Chiar dacă ținem cont de faptul că într-un an puteau beneficia mai multe asemenea așezăminte monastice de generozitatea domnilor și boierilor români, și chiar dacă acceptăm faptul că așezămintele monastice respective preluau în formă bănească veniturile obținute de metoacele dotate cu moșii care au început să le fie închinat în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea⁴, totuși trebuie să acceptăm că sumele trimise în acest mod în teritoriile otomane erau mici în raport cu cele care erau preluate de autoritățile otomane.

Încercând acum să evaluăm totalul ieșirilor monetare motivate politic (și religios) din Țările Române spre Imperiul otoman, suntem siliți să constatăm că acestea se lasă greu surprinse documentar și că va trebui să ne mulțumim cu

¹ De exemplu, averea confiscată de otomani de la Petru Șchiopul în anul 1579 este estimată de bailul venețian Gabriele Cavazza la 14 000 de ducați într-un prim raport (*Hurmuzaki*, IV/2, doc. XXVII, p. 108), și la 18 000 de ducați numai 17 zile mai târziu (*ibidem*, doc. XXVIII, p. 109).

² Conform studiilor lui Octavian Iliescu recordul muntean pentru perioada de până la 1520 este reprezentat de o donație de 11 200 de aspri a lui Neagoe Basarab către mănăstirea Cutlumus de la Athos, ceea ce însemna puțin peste 200 de galbeni (*Despre renta în bani constituită în Țara Românească în beneficiul unor așezăminte monastice (de la Vlaicu Vodă la Neagoe Basarab)*, RI, III, 1992, nr. 5—6, p. 459).

³ DIRA, vol. II, doc. 247, p. 235—237. Pentru împrejurările în care s-a făcut această donație, vezi și Petre Ș. Năsturel, *Le Mont Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle à 1654*, Roma, 1986, p. 209—211, 331—332.

⁴ Pentru detalii, a se vedea Teodor Bodogae, *Ajutoarele românești la mănăstirile din sfântul Munte Athos*, Sibiu, 1940, p. 70—310.

aproximații indicând mai degrabă ordine de mărime decât totaluri ferme și precise. De altfel, Mihai Berza, singurul care s-a încumetat până acum la calcularea unor sume totale ale plăților către Poartă, avertiza încă la începutul studiului său: „Previn dintr-o dată pe cititori că, deși prezentate în cifre, aceste totaluri vor avea în chip fatal un caracter de aproximație. Pentru a fi altfel, ar trebui să avem la îndemână alte izvoare decât acele de care dispunem”¹. Folosind izvoarele europene, Mihai Berza a ajuns la concluzia că în deceniul 1581 — 1590 Țara Românească a pierdut în relația cu Imperiul otoman 6,5 milioane de galbeni, ceea ce înseamnă 650 000 de galbeni anual². Această medie trebuie corectată ținând seama de studiile bazate pe documente otomane ale lui Mihai Maxim cu privire la cuantumul haraciului. Astfel, față de media de 116 000 de galbeni anual postulată de Mihai Berza, calculele noastre bazate pe informațiile lui Mihai Maxim extrase din documentele otomane³ evidențiază faptul că în deceniul 9 al secolului al XVI-lea haraciul muntean a valorat în medie doar circa 72 000 de galbeni anual. La această sumă trebuie adăugat impozitul pentru redresarea monedei imperiale (*akçe-i tashih-i sikke-i humâyun*) de 1 milion de aspri anual plătit de Țara Românească timp de 3 ani succesiv spre sfârșitul deceniului⁴, care determină o creștere de 2 500 de galbeni anual pentru întregul deceniu. Rezultă deci că în deceniul 9 haraciul plus impozitul pentru redresarea monedei imperiale reprezentau luate împreună o medie de circa 74 500 de galbeni anual. Nu avem nici un motiv să punem sub semnul întrebării cifrele stabilite de Mihai Berza pentru disputele legate de obținerea sau păstrarea domniei; este însă posibil ca aceste sume, preluate din relatările occidentale, să cuprindă laolaltă atât rușfeturile, cât și peșcheșurile, mai ales că distincția între cele două categorii de daruri nu era întotdeauna lesne de sesizat pentru observatorii apuseni. Probleme ridică în schimb suma de 700 000 de galbeni acceptată de Mihai Berza după Sivori pentru averea cu care a fugit Petru Cercel în 1585 în Transilvania. Mai întâi, este posibil ca valoarea acestei averi să fi fost mai mică, putând fi plasată undeva între 333 000 și 500 000 de galbeni⁵. În al doilea rând, la Istanbul au fost trimiși bani în valoare de 126 000 de galbeni, la care se adăugau obiecte prețioase ce nu pot fi estimate

¹ Mihai Berza, *Variațiile...*, p. 59—60.

² *Ibidem*, p. 60—61.

³ Mihai Maxim, *Regimul economic...*, p. 1739 și 1764; idem, *Haraciul...*, p. 29—34.

⁴ Maxim-1975, p. 413.

⁵ Astfel, într-o scrisoare către nunciul papal din Polonia, Petru Cercel afirma că transilvănenii au trimis 300 000 de scuzi sultanului și au păstrat pentru ei încă o dată pe atât (*Hurmuzaki*, III/1, doc. XCI, p. 105—106), ceea ce dă un total de 500 000 de galbeni; un an mai târziu, Pezzen raporta din Istanbul că Petru Cercel îi acuza pe transilvăneni că l-ar fi jefuit de mai mult de 500 000 de taleri (*Hurmuzaki*, XI, doc. CXCVI, p. 728), ceea ce echivala cu 333 333 de galbeni.

riguroși; credem însă a nu greși prea mult dacă apreciem partea ajunsă la Istanbul din averea lui Petru Cercel la circa 200 000 de galbeni. Aceasta ar însemna că din suma stabilită de Mihai Berza pentru întregul deceniu ar mai trebui scăzuți circa 500 000 de galbeni, iar de la media anuală 50 000 de galbeni, ceea ce, laolaltă cu scăderea datorată rectificării sumelor privitoare la haraci și cu adăugirea reprezentată de impozitul pentru redresarea monedei imperiale, ar conduce la o medie anuală de circa 555 000 de galbeni. Trebuie însă să avem în vedere că Mihai Berza, care era interesat să demonstreze fără putință de tăgadă că plățile de la sfârșitul secolului al XVI-lea erau mai mari decât cele din secolul următor, a procedat de obicei cu zgârcenie în evaluările sale, preferând sistematic cifrele mai mici atunci când avea mai multe variante pentru diferitele plăți. În plus, este posibil ca nu toate plățile efectuate să fi fost consemnate în izvoarele care au ajuns până la noi. De asemenea, Mihai Berza nu a ținut cont de prestațiile considerabile în muncă și natură din acest deceniu¹, deși uneori aceste prestații erau însoțite și de diverse plăți în bani. În aceste condiții, credem că plățile totale către Poartă ar putea fi estimate mai degrabă la circa 600 000 de galbeni în medie anuală pentru anii 1581 — 1590, și poate ceva mai mult în anii 1591 — 1594.

Pentru Moldova nu dispunem de studii de tipul celui realizat de Mihai Berza pentru Țara Românească. Vom încerca să reluăm cifrele cunoscute pentru plățile moldovenești, oprindu-ne la anii 1582 — 1591, pentru care aceste plăți sunt mai bine reflectate de documente. Mai întâi, haraciul a reprezentat în acești 10 ani un total de 410 359 galbeni, ceea ce înseamnă o medie anuală de circa 41 000 de galbeni. Apoi, impozitul pentru redresarea monedei imperiale a însumat în trei din acești 10 ani 2,7 milioane de aspri², ceea ce, la scara întregii decade avute de noi în vedere, înseamnă 2 250 galbeni anual. La acestea trebuie să mai adăugăm sumele considerabile plătite pentru tron: 600 000 ducați de către Petru Șchiopul la reînscăunarea sa în 1582³, 800 000 de ducați de către același pentru evitarea mazilirii în 1586⁴, 260 000 ducați în 1589 pentru a obține numirea formală ca domn a fiului său Ștefan⁵, alți 150 000 de taleri sultanului

¹ Mihai Maxim, *Obligațiile militare, în muncă și de transport ale Moldovei și Țării Românești față de Poartă în a doua jumătate a veacului XVI*, AUBI, XXVIII, 1979, p. 99 — 109. Aceste prestații nu au fost incluse în calculele lui Mihai Berza, deși pare inevitabil că ele comportau pentru domnie și unele cheltuieli bănești.

² Mihai Maxim, *Haraciul...*, p. 20.

³ *Hurmuzaki*, III/1, doc. LXIII, p. 79.

⁴ *Hurmuzaki*, XI, doc. CLI, p. 695.

⁵ Într-un raport al lui Pezzen către arhiducele Ernest se amintește că Petru Șchiopul ar fi dat 200 000 de ducați sultanului și 60 000 de ducați marelui vizir, jumătate în bani și jumătate în diferite bunuri prețioase (*Hurmuzaki*, XI, doc. CC, p. 731). Concordanța acestei cifre cu

plus 60 000 de taleri și un număr neprecizat de cai, trăsură și zibeline dregătorului otoman trimis de Poartă să-l instaleze oficial ca domn pe minorul Ștefan¹, ceea ce ar însemna circa 140 000 de galbeni, și în fine 600 000 de ducăți plătiți de Aron în anul 1591 sultanului și marelui vizir pentru dobândirea tronului². Aceste sume dau un total de 2 520 000 de galbeni pentru 10 ani, adică o medie anuală de 252 000 de galbeni. La aceste sume mai trebuie adăugate cele plătite sub diverse alte motive, cum ar fi 26 de poveri de aspri pentru flota otomană în anii 1583—1586³, ceea ce înseamnă un total de cel puțin 21 666 galbeni, sau 60 000 de scuzi (= 50 000 de ducăți) pentru pregătirile otomane de război împotriva Poloniei în 1590—1591⁴. Fără a include contravaloarea tuturor celorlalte prestații în muncă sau materiale, unele considerabile⁵, deoarece nu știm câți bani au plătit efectiv domniile Moldovei, ajungem la un total general pentru anii 1582—1591 de 3 024 525 galbeni, adică la o medie de ceva mai mult de 300 000 de galbeni anual. Este aproape sigur că această cifră este mai mică decât cea reală, deoarece în izvoare se precizează că majoritatea sumelor plătite pentru tron au fost date sultanului și marelui vizir, ceea ce înseamnă că ele nu au cuprins decât o parte dintre peșcheșurile datorate celorlalți dregători otomani. Totodată, este posibil ca domniile Moldovei să fi plătit și alte sume care nu apar în izvoarele folosite de noi. De aceea, credem că mai sigur ar fi să afirmăm că în anii 1582—1591 Moldova a plătit Porții în medie între 300 000 și 400 000 de galbeni anual.

Este evident că anii 1581—1594 reprezintă o perioadă de maximă presiune financiară otomană asupra Țărilor Române, ceea ce face ca nici estimările lui Mihai Berza pentru Țara Românească și nici cele prezentate de noi mai sus pentru Moldova să nu poată fi generalizate la scara întregului secol al XVI-lea. De altfel, singurul cercetător care s-a încumetat să încerce evaluarea pe termen lung a sumelor plătite de Țările Române otomanilor a fost Mihai Maxim, care a apreciat că în anii 1538—1600 Țara Românească a plătit numai în contul

informația complet independentă a lui Ierotei, mitropolit de Monemvasia, care afirmă că Petru Șchiopul ar fi cheltuit 300 de poveri de aspri (*ibidem*, XIV/1, doc. CXLVIII, p. 85), adică 30 de milioane de aspri sau 250 000 de galbeni, ne-a îndemnat să excludem alte două cifre contradictorii oferite de Pezzen, 200 000 de galbeni (*ibidem*, III/1, doc. CXV, p. 131) și 800 000 de taleri (*ibidem*, XI, doc. CC, p. 732).

¹ *Hurmuzaki*, III/1, doc. CXVIII, p. 134—135.

² *Hurmuzaki*, III/1, doc. CXL, p. 153.

³ Mihai Maxim, *Obligațiile militare...*, p. 105.

⁴ *Hurmuzaki*, XI, doc. CCXVIII, p. 748.

⁵ De exemplu, conform calculelor lui Mihai Maxim (*Obligațiile militare...*, p. 108), prezența salahorilor moldoveni la repararea cetății otomane de la Tighina din anul 1583 a scutit Poarta de cheltuieli în valoare de peste 5 milioane de aspri (circa 84 000 de galbeni).

haraciului un total de 3,6 milioane de galbeni, iar Moldova un total de circa 2 milioane de galbeni¹, ceea ce ar însemna medii anuale de circa 57 000 și respectiv 31 750 galbeni. Asemenea medii pe termen lung sunt însă înșelătoare în condițiile când fluctuațiile de-a lungul secolului au fost considerabile, de la 1 la 10 în cazul haraciului muntean și chiar mai mari în cazul haraciului moldovenesc. În condițiile lipsei de relevanță a mediilor referitoare la intervale mai lungi de timp, ni se pare preferabil să ne referim la ponderea relativă a principalelor tipuri de plăți. Astfel, în prima jumătate a secolului al XVI-lea haraciul și rușfeturile dominau categoric în cadrul plăților totale către Poartă, în timp ce în a doua jumătate a secolului al XVI-lea a crescut foarte mult partea rușfeturilor, partea haraciului a scăzut la circa 12% pentru Țara Românească în anii 1581 — 1590 și la circa 13,5% pentru Moldova în decada 1582 — 1591, iar cea a peșcheșurilor, mai greu de reconstituit documentar, pare și ea să fi scăzut, chiar dacă mai puțin decât cea a haraciului.

Un alt aspect care trebuie semnalat este că nu toate aceste plăți către Poartă reprezentau ieșiri nete de mijloace monetare dinspre Țările Române spre Imperiul otoman. O parte din aceste sume, mai ales după 1580, nu erau plătite în bani gheață trimiși din țară, ci erau procurate prin recurgerea la credite obținute îndeosebi de pe piața Istanbulului. Într-un studiu referitor la economia munteană anterioară anului 1594 am relevat că Țara Românească era incapabilă să plătească mai mult de aproximativ 400 000 de galbeni anual, ceea ce făcea ca pentru o medie anuală de cel puțin 200 000 de galbeni să trebuiască să fie contractate împrumuturi bănești la Istanbul². În cazul Moldovei este greu de făcut o asemenea estimare, deoarece nu dispunem de suficiente informații similare pentru numărul populației și pentru quantumul fiscalității pentru a putea aprecia capacitatea de plată a principatului de la răsărit de Carpați. Cert este că nivelul considerabil al datoriilor acumulate de domnii români dovedește fără putință de tăgadă că în deceniul 9 Țara Românească plătea efectiv din resurse proprii numai circa 2/3 din cele 600 000 de galbeni anual, iar Moldova poate 3/4 din cele 300 000 de galbeni anual din anii 1582 — 1591. Chiar dacă aceste cifre, desigur aproximative, nu pot fi generalizate la scara întregului secol al XVI-lea, pare sigur că ieșirile monetare spre Imperiul otoman absor-

¹ Mihai Maxim, *Regimul economic...*, p. 1740. Din cifra oferită pentru totalitatea plăților Moldovei și Țării Românești în același interval (1538 — 1600) — „minimum 13 — 15 milioane de galbeni“ (*ibidem*, p. 1761) — esențial ni se pare cuvântul „minimum“, quantumul real fiind — după părerea noastră — mult mai mare.

² Bogdan Murgescu, *Plăți externe, fiscalitate și economie monetară în Țara Românească la sfârșitul secolului al XVI-lea*, RI, IV, 1993, nr. 5 — 6, p. 458 — 465. Vezi și idem, *Câteva observații pe marginea datoriilor domnilor Țării Românești și Moldovei în 1594*, RI, VI, 1995, nr. 3 — 4, p. 243 — 253.

beau majoritatea resurselor bănești ale statelor românești extracarpătice. Această situație nu este specifică numai anilor 1580—1594, ea instituindu-se mult mai timpuriu, fapt dovedit de corelația puternică între creșterea plăților către Poartă și sporirea fiscalității din Țările Române¹. Faptul că deși statul muntean și cel moldovean captau o parte crescândă din produsul intern brut al Țării Românești și respectiv al Moldovei, fără ca partea alocată plăților către Poartă să scadă, însemna că ieșirile monetare către Imperiul otoman au afectat o parte crescândă (și probabil majoritară în preajma anului 1594) din masa monetară a celor două principate extracarpătice.

II.2.1.2. Alte plăți politice

Celelalte fluxuri monetare externe având la bază motivații ce pot fi circumscrise sferei politicului prezintă o considerabilă diversitate în cazul Țărilor Române. Pentru a aduce o anumită ordine în cadrul acestui amalgam de plăți politice vom folosi criteriul sensului acestor fluxuri din punctul de vedere al statelor românești, respectiv vom analiza separat ieșirile și intrările monetare.

Ieșirile monetare motivate politic cuprind în cazul statelor românești din secolul al XVI-lea — în afară de plățile către Imperiul otoman, pe care le-am analizat deja — plățile către diversele state creștine, averile domnilor și boierilor care s-au refugiat în aceste state și subvențiile acordate unor așezăminte religioase din aceste state.

În relațiile cu Ungaria, Țările Române nu au plătit nici un fel de tribut sau alte sume în secolul al XVI-lea; dimpotrivă, după cum vom vedea, Moldova și ocazional Țara Românească au beneficiat ele de unele subvenții din partea regatului Ungariei. Nici după 1541 situația nu s-a schimbat, Habsburgii, care s-au crijat în moștenitori ai regatului medieval al Ungariei, nefiind în situația de a putea percepe efectiv vreo sumă din partea domnilor români; ca și în cazul regilor anteriori ai Ungariei, ei au trebuit deseori să trimită bani în Țările Române atunci când și-au activizat politica în această regiune.

Mai complexă a fost relația cu Polonia. În prima jumătate a secolului al XVI-lea relațiile moldo-polone au cunoscut dese momente de încordare, Polonia nereușind să-și impună supremația efectivă asupra Moldovei propriu-zise, chiar dacă a biruit în disputa pentru Pocuția². Pentru începutul

¹ A se vedea demonstrația acestei corelații pentru Țara Românească la Damaschin Mioc, *Cuantumul birului pe gospodăria țărănească în Țara Românească în secolul al XVI-lea*, SMIM, V, 1962, p. 159—161, valabilă și azi chiar dacă autorul a folosit cifre depășite pentru cuantumul haraciului.

² Pentru relațiile moldo-polone din această perioadă, a se vedea îndeosebi Veniamin Ciobanu, *Țările Române și Polonia. Secolele XIV—XVI*, București, 1986, p. 92—209.

deceniului 6 avem un raport trimis din Cracovia la 15 iulie 1551 de agentul modenez Negrisoni, care susține că moldovenii s-ar fi angajat să plătească Poloniei 100 000 de florini pe an în timp de pace și s-o ajute cu 20 000 de luptători în timp de război¹. Deși în aprilie — mai 1551 o solie moldovenească sosită la Cracovia încercase fără succes să obțină extrădarea unor boieri fugari în Polonia, iar boierii moldoveni încercau și ei să obțină cu orice preț sprijinul regelui Poloniei², suma de bani și numărul de luptători sunt prea mari pentru a fi verosimile. De altfel, nici tratatul moldo-polon din 1547, nici jurământul de la Bakota al lui Alexandru Lăpușeanu față de nobilii poloni, nici jurământul de credință depus de Alexandru Lăpușeanu la Hârlău la 22 iunie 1553 în fața reprezentanților regelui Sigismund al II-lea August, nici tratatul moldo-polon de la Vilna din 16 decembrie 1554 și nici jurământul de credință depus de Bogdan Lăpușeanu în octombrie 1569 în fața solilor regelui Poloniei nu prevăd plata vreunei sume de bani, iar numărul luptătorilor promiși ca ajutor militar în unele dintre aceste documente era de numai 7 000³. De aceea, credem că în deceniile 6—7 ale secolului al XVI-lea Moldova nu a plătit nici un fel de tribut Poloniei. Pentru anii 1572—1595 această problemă nici nu se mai pune, accentuarea dominației otomane limitând drastic capacitatea Poloniei de a-și concretiza pretențiile de suzeranitate asupra Moldovei. Această situație s-a schimbat radical după 1595, când polonii au instalat ca domn al Moldovei pe Ieremia Movilă. Totuși, ascendentul politic polonez asupra Moldovei nu s-a concretizat în plăți politice decât în anul 1600, după ce oastea cancelarului Jan Zamoyski l-a reinstalat pe Ieremia Movilă, care fusese temporar alungat de Mihai Viteazul. Desigur, afirmația aparent exasperată a lui Zamoyski că, „eu, cât am trăit, n-am văzut nici un ban de la el” și că, de fapt, Ieremia Movilă era cel care-i cerea bani cu împrumut⁴, trebuie privită cu circumspecție, fiind menită să-l dezvinovățească de acuzațiile ce i se aduceau că ar fi angajat Polonia în Țările Române pentru a se îmbogăți pe sine. Totuși, în toamna anului 1600 Ieremia Movilă și fratele său Simeon Movilă, care a fost instalat ca domn în Țara Românească, au fost obligați să plătească tribut regatului Poloniei⁵; este

¹ Hurmuzaki, XI, doc. LIX, p. 44.

² Aceste circumstanțe au fost analizate recent de Gheorghe Pungă, *Țara Moldovei în contextul relațiilor politice internaționale (1538—1572)*. Curs special, Iași, 1994, p. 60—65.

³ Aceste documente au fost recent republicate în traducere românească în *ibidem*, p. 188—194, 197—211, 213—219.

⁴ Ilie Corfus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVI-lea*, București, 1979, doc. 232, p. 431.

⁵ A se vedea și comentariile lui Veniamin Ciobanu. *La cumpănă de veacuri. (Țările române în contextul politicii poloneze la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea)*, Iași, 1991, p. 276—277.

însă de observat că sumele efectiv plătite au fost folosite îndeosebi pentru achitarea soldelor trupelor polone care acționau în Țările Române¹. Cum aceste trupe au cheltuit probabil cea mai mare parte a acestor sume în teritoriile românești, aceste plăți nu au reprezentat decât în mică măsură ieșiri monetare nete din spațiul românesc.

În fine, trebuie să luăm în discuție problema „împrumutului” acordat de Petru Rareș lui Ioachim de Brandenburg, comandantul forțelor Imperiului german în campania antiotomană din anul 1542. Mai multe documente descoperite de Alexandru Papiu-Ilarian în arhivele de la Berlin au evidențiat corespondența dintre cei doi principii, care au și încheiat un tratat de alianță între ei; printre aceste documente se găsesc și două adevărinițe prin care Ioachim de Brandenburg se recunoaște dator lui Petru Rareș mai întâi cu 200 000 de florini ungurești, apoi cu 300 000 de galbeni ungurești, iar în tratatul de alianță confirmat de Ioachim de Brandenburg în tabăra de la Dunăre de lângă Viena se pomeneste de suma de 500 000 de galbeni ungurești². Deși prima dintre adevărinițele emise de Ioachim de Brandenburg, datată din 24 iunie 1542 de la Viena, este explicită în a susține că Petru Rareș „una sută de mii de florini ungurești ne-a numărat-o în bani gata, iar pentru restul de una sută de mii de florini ungurești ne-a dat boi, pe care, vânzându-i în Iaroslavia prin servitorul nostru, am primit banii”³, totuși anvergura operațiunii și contextul economic și politic neclar în care ar fi trebuit să se desfășoare aceasta ne-au îndemnat la prudență. Îndoielile noastre au fost axate pe două direcții principale: dispunea oare Petru Rareș atât de ușor de banii și de vitele respective încât să se lipsească de ele pentru realizarea unei acțiuni antiotomane ale cărei șanse de succes numai sigure nu erau? Și: de ce nu avem informații despre impactul acestei sume asupra desfășurării campaniei antiotomane a lui Ioachim de Brandenburg?

În prima problemă, este de semnalat faptul că la un preț de cel mult 3 galbeni pentru un bou moldovenesc⁴, Petru Rareș ar fi trebuit să trimită mai mult

¹ A se vedea îndeosebi raportul financiar anonim polon de la începutul anului 1601 (Ilie Cortus, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVII-lea*, București, 1983, doc. 1, p. 1—4).

² „Piese de dosarului”, inclusiv documente ulterioare referitoare la disputele pentru recuperarea acestei creanțe, au fost publicate mai întâi de Alexandru Papiu-Ilarian în *Tesauru de monumente istorice pentru România*, t. III, București, 1864, p. 7—54, și republicate ulterior în mai multe rânduri, cel mai recent de către Gheorghe Pungă (*op. cit.*, p. 158—168).

³ Gheorghe Pungă, *op. cit.*, p. 162.

⁴ Informația referitoare la prețul de 3 ducăți ungurești pentru un bou moldovenesc în anul 1545 am preluat-o de la Jan Baszanowski, *Z dziejów handlu polskiego w XVI—XVIII w. Handel wolami*, Gdańsk, 1977, p. 214. Atenționăm însă asupra faptului că în anul 1540 la granița moldo-polonă un bou era evaluat la numai 2 zloti polonezi (*Hurmuzaki*, supl. II, vol. I, doc. LXX,

de 30 000 de boi¹ pentru a împlini suma de 100 000 de ducați ungurești. Or, exporturile moldovenești de vite către Polonia au cuprins 22 100 de boi în medie anuală în perioada 1532—1538, 18 000 de boi în anii 1539—1541, și numai 14 400 de boi în anii 1542—1548². Desigur, Moldova era unul dintre marii crescători europeni de vite pentru negoț, dar este puțin plauzibil faptul că Petru Rareș va fi reușit să rechiziționeze în folosul său nemijlocit în 1542 mai mult decât dublul exporturilor totale de vite ale Moldovei spre Polonia; un asemenea act este neîndoielnic că ar fi stârnit o împotrivire categorică din partea boierilor care erau cei mai importanți exportatori moldoveni, iar ecourile unor asemenea tensiuni ar fi trebuit să lase măcar o urmă în documentele de epocă. Pentru faptul că aceste vite nu fuseseră încă trimise în momentul când Ioachim de Brandenburg recunoștea primirea contravalorii lor (24 iunie 1542) pledează și împrejurarea că de regulă comerțul cu boi la mare distanță se desfășura vara și toamna, primăvara fiind folosită pentru pășunatul boilor, care trebuiau să se refacă după privațiunile din timpul iernii și să prindă puteri în vederea drumului lung pe care îl aveau de străbătut până la locul de vânzare finală; de altfel, iarmarocul de vite de la Iaroslav, invocat în adeverința lui Ioachim de Brandenburg, începea în fiecare an de Sf. Maria, adică pe 15 august, iar cel mai timpuriu iarmaroc folosit de exportatorii moldoveni, cel de la Liov, avea loc la sfârșitul lunii mai³.

Nici în ceea ce privește banii lucrurile nu stau mai bine. Este bine știut faptul că Petru Rareș și-a pierdut o mare parte din tezaur în 1538, și apoi a trebuit să cheltuiască sume considerabile pentru redobândirea tronului în 1540—1541, pe care le-a dobândit împrumutându-se la Istanbul⁴. În plus, odată cu redobândirea tronului Petru Rareș a trebuit să accepte mărirea haraciului

p. 136), adică mai puțin de 1,5 ducați ungurești (zlotul polonez era o monedă de calcul valorând 30 de groși în anul 1540), în timp ce în același an un ducat de aur valora la Liov 47,5 groși — cf. Stanislaw Hoszowski, *Les prix à Lwow (XVIe—XVIIe siècles)*, Paris, 1954, p. 88).

¹ Cifra de 30 000 de boi apare în tratatul din 1 martie 1542, unde Petru Rareș promite expedierea prin Polonia la oastea imperială a acestui număr de boi, și în cel din 6 iulie 1542, unde Ioachim de Brandenburg se angajează să-i plătească pentru cei 30 000 de boi promiși de Petru Rareș „un preț bun și cuviincios în aur bun sau în postav“ (Gheorghe Pungă, *op. cit.*, p. 160 și 167—168).

² Date prezentate de Ian Blanchard, *The Continental European Cattle Trades, 1400—1600*, „Economic History Review“, XXXIX, 1986, nr. 3, p. 459, care citează pe Roman Rybarski, *Handel i polityka handlowa Polski w XVI stolecu*, Warszawa, 1958.

³ Friedrich-Wilhelm Henning, *Der Ochsenhandel aus den Gebieten nördlich der Karpaten im 16. Jahrhundert*, „Scripta mercaturae“, V, 1973, H.1, p. 46.

⁴ Constantin Rezachevici, *Pribeția lui Petru Rareș*, în volumul *Petru Rareș*. Redactor coordonator Leon Șimanschi, București, 1978, p. 198—200.

pentru a răscumpăra unele zone din răsăritul Moldovei pe care sultanul le anexasese în 1538, fapt pentru care a și cerut sprijinul financiar al regelui Poloniei; or, suma mai degrabă modestă pe care Petru Rareș o solicita regelui polonez — mai întâi 10 000, apoi 20 000 de ducați ungrești — ca și repetarea insistență a acestor cereri nesatisfăcute de rege¹, constituie mai degrabă argumente pentru starea precară a finanțelor sale la începutul celei de-a doua domnii. Un alt argument că suma de 100 000 de florini ungrești era prea mare pentru a fi cheltuită cu ușurință este faptul că în noiembrie 1542, când a asediat Bistrița, Petru Rareș a cerut drept răscumpărare 8 000 de florini ungrești, dar a trebuit până la urmă să se mulțumească cu jumătate din această sumă, din care numai 1940 de florini în bani și restul în cupe de argint aurit și într-o cruce de argint².

Suma de 200 000 de ducați ungrești era foarte mare în contextul bugetului mai degrabă precar de care a dispus Ioachim de Brandenburg în expediția sa împotriva Budei. Deși nu știu să dispunem de un buget complet al acestei campanii, cu titlu de comparație putem aminti câteva dintre contribuțiile financiare ale principilor germani. Astfel, ducelui Wilhelm de Bavaria, considerat unul dintre cei mai bogați principii ai Imperiului german, având venituri anuale estimate la 200 000 de florini renani (adică 128 000 de ducați ungrești)³ i s-au cerut doar 10 000 de florini renani. La rândul său, Ferdinand I de Habsburg, care era direct interesat de expediție, deși promisese 1,1 milioane de florini renani, a cheltuit cu mare efort câte 65 000 de florini în lunile de vârf ale efortului de război, și pentru a face față acestor solicitări a trebuit să împrumute în condiții nefavorabile 30 000 de florini renani de la negustorii din Augsburg⁴. Ținând cont de mărimea ajutorului bănesc pe care l-ar fi reprezentat cei 200 000 de ducați ungrești trimiși de Petru Rareș, sosirea acestora ar fi trebuit să fie consemnată cu satisfacție în tabăra creștină și să dea un impuls considerabil operațiunilor armatei „cruciate”; or, nimic de genul acesta nu transpare nici din documentele cunoscute de noi, nici din monografia detaliată a lui Hermann Traut despre această expediție.

¹ Ilie Corfus, *op. cit.*, doc. 31—32, p. 39—44, doc. 35—36, p. 50—54, doc. 40, p. 64, doc. 47, p. 88.

² Radu Constantinescu, *Moldova și Transilvania în vremea lui Petru Rareș. Relații politice și militare (1527—1546)*, București, 1978, p. 239—240.

³ Pentru faptul că 1 ducat ungreșc = 1,56 florini renani, a se vedea ordonanța monetară a dietei imperiale de la Speyer, unde s-a stabilit că 1 florin renan (*Reinischer goldgulden*) = 16 batzen, în timp ce 1 ducat ungreșc = 25 batzen (textul ordonanței a fost publicat în Hermann Traut, *Kurfürst Joachim II von Brandenburg und der Türkenfeldzug vom Jahre 1542. Nach archivalischen Quellen bearbeitet*, Gummersbach, 1892, p. 154—157).

⁴ *Ibidem*, p. 59—60.

Semnele de întrebare referitoare la realitatea „împrumutului“ au fost în mare măsură risipite de Gheorghe Pungă, care a reluat de curând în detaliu studiul acestei probleme și a conchis: „O cercetare atentă a tratatului din 1 martie 1542 demonstrează nu numai faptul că domnul Moldovei nu l-a finanțat pe căpitanul suprem al cruciadei, ci, dimpotrivă, acesta se obliga să-l răsplătească pe voievod pentru serviciile făcute cu o mare sumă de bani“¹. Dacă aceasta este adevărata semnificație a sumelor de bani consemnate în documentele emise de Ioachim de Brandenburg, și credem că aprecierea lui Gheorghe Pungă este corectă, atunci nu ne mai rămâne decât să atenționăm că angajamentele de plată ale electorului fuseseră asumate cu o ușurință ce denotă fie neseriozitate, fie mai degrabă hotărârea prealabilă de a nu-și îndeplini promisiunea în caz de succes.

Transilvania și Polonia au fost pentru o lungă perioadă în evul mediu zonele de refugiu predilect ale domnilor izgoniți de pe tron și ale boierilor fugari din Țara Românească și respectiv din Moldova. Unii dintre aceștia reușeau să-și ia cu ei și o parte mai mică sau mai mare din averile lor mobile. Chiar fără a fi informați despre toate situațiile de acest fel, vom încerca să trecem în revistă câteva din cazurile reprezentative din secolul al XVI-lea.

Dintre domnii români refugiați în Transilvania semnalăm mai întâi cazul lui Mihnea cel Rău. Acesta fiind asasinat la Sibiu în anul 1510, averea sa a rămas doamnei Voica. Partea bănească a acestei averi pare să fi fost constituită îndeosebi din aspri, fiul vitreg al doamnei Voica, Mircea, cerându-i acesteia cu împrumut 300 000 de aspri (= 6 000 de florini) pentru pregătirea unei expediții de recucerire a tronului². Nu știm dacă doamna Voica a dat curs acestei cereri, dar știm că ea acordase un împrumut de 100 de florini în aspri unui anume Iacob Sartor (Croitorul) din Sibiu³ și că în 1514 cea mai mare parte a banilor se risipise, un inventar al averii sale care tocmai fusese luată în custodie de castelanul de Făgăraș consemnând numeroase obiecte de argint, ceva stofe și numai 150 de florini în aspri⁴. În concluzie, putem aprecia că cea mai mare parte a banilor din averea rămasă de la Mihnea cel Rău a reprezentat într-adevăr o ieșire monetară netă din punctul de vedere al Țării Românești, dar a fost cheltuită în Transilvania. Remarcăm de asemenea preferința ce se va verifica

¹ Gheorghe Pungă, *op. cit.*, p. 180—181.

² Grigore Tocilescu, *534 documente istorice slavo-române din Țara Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul. 1346—1603*, București, 1931, doc. 229, p. 221.

³ Hurmuzaki, XV/1, doc. CCCXXXIX, p. 216.

⁴ *Ibidem*, doc. CCCCVII, p. 225—226.

și în cazul altor pribegi de a cheltui mai întâi banii și de a înstrăina numai în ultimă instanță argintăria și celelalte obiecte de valoare.

Un caz aparte este acela al soției marelui vornic moldovean Huru, care, în refugiul ei spre Bistrița în toamna anului 1538, a trebuit să îngroape 1 900 de zloți; când oamenii lui Huru au dezgropat banii, aceștia au fost însușiți de agenții birăului din Bistrița.¹ Această situație pare totuși să fi fost insolită, Petru Rareș (care își pierduse o mare parte din avere în Moldova) scăpând nespoliat de bani, deși a primit suficiente dovezi de ostilitate în timpul șederii sale în Transilvania din anii 1538—1540.

Tot în Transilvania s-au refugiat în iarna anilor 1557—1558 doamna Voica, văduva lui Pătrașcu cel Bun (1554—1557), și un grup de boieri devotați acestuia în frunte cu marele vornic Socol, care a luat cu el și vistieria răposatului domn. Mărimea sumei de bani transferate astfel din Țara Românească în Transilvania nu este cunoscută, cifra de 400 000 de ducați vehiculată în cercurile otomane² fiind în mod cert exagerată. Predat otomanilor de către Isabella și Ioan Sigismund, Socol oferea ambasadorului Franței la Poartă numai 14 000 de ducați pentru a fi eliberat³; admitând că această promisiune era serioasă, am avea o minimă deasupra căreia se situa valoarea reală a tezaurului lui Pătrașcu cel Bun. Cu cât însă era mai mare acest tezaur, este greu de spus. De altfel, otomanii i-au suspectat mult timp pe Isabella și pe Ioan Sigismund că și-au însușit această avere în loc s-o trimită la Poartă așa cum le poruncise sultanul. Cert este că în 1569 o mare parte a acestei averi se topise, boierii pribegi aflați la Sibiu acumulând datorii și prilejuind până la urmă decizia lui Ioan Sigismund de sechestrare a bunurilor lor. Inventarul acestor bunuri relevă cantități relativ mici de monede — 300 de forini de aur „într-o pungă“ aparținând doamnei Voica, și doi săculeți ai lui Radu stolnicul, fiul lui Socol, conținând primul 99 de taleri și al doilea 1 000 de aspri — împreună cu un mare număr de obiecte de îmbrăcăminte și argintărie valorând în total mai multe mii de florini, majoritatea zălogite însă pe la diverși creditori sibieni⁴.

¹ Scrisoarea lui Huru către bistrițeni în această problemă a fost publicată atât de Stoica Nicolaescu, *Documente slavo-române cu privire la relațiile Țării Românești și Moldovei cu Ardealul în sec. XV și XVI*, București, 1905, doc. LXXVI, p. 178—179, și de Grigore Tocilescu, *op. cit.*, doc. 520, p. 538.

² Hurmuzaki, II/1, doc. CCCXLI, p. 359.

³ *Ibidem*, p. 360.

⁴ Veress, vol. I, doc. 336, p. 279—286. Pentru faptul că boierii din grupul lui Socol „erau foarte lipsiți de bani de cheltuială“ în timpul exilului lor sibian, deși își mai însușiseră bunuri și de pe la diverse rude, vezi DRHB, vol. VII, doc. 141, p. 187.

Dacă averea cu care s-au refugiat în Transilvania doamna Voica și boierii din grupul lui Socol poate fi apreciată ca importantă, cea cu care a fugit Petru Cercel din Țara Românească în Transilvania este de un cu totul alt calibru. Am arătat deja mai sus că mărimea exactă a acestei averi este controversată. Secretarul italian al domnului, genovezul Franco Sivori, dă cifra de 700 000 de scuzi, dar menționează în alt loc și că averea totală a lui Petru Cercel ar fi valorat 1 milion de scuzi¹. Contradicțiile și inexactitățile care apar în relatarea lui Sivori au determinat pe editoarea traducerii române a acesteia să atragă atenția că informațiile sale de natură economico-financiară trebuie preluate cu spirit critic, deoarece Sivori și-a scris Memorialul cu scopul de a obține sprijin din Occident pentru cauza lui Petru Cercel și avea deci interesul să amplifice resursele Țării Românești pentru a-i atrage pe eventualii sprijinitori². Ca atare, cifrele date de Sivori pentru averea lui Petru Cercel trebuie confruntate cu informațiile provenind din alte surse despre mărimea ei. Dintru început trebuie să spunem că totalul de 126 000 de galbeni în monede și o listă lungă de obiecte de preț care au fost trimise sultanului³ nu rezistă unei confruntări critice, știut fiind faptul că o parte din această avere a fost jefuită de soldații ardeleni și de marii nobili transilvăneni, nemaiajungând deci la Istanbul. De altfel, numărul mare de care în care era transportată averea lui Petru Cercel — 43 de care conform unui raport al lui Berthier⁴, 48 de care conform Socotelilor Brașovului⁵ — este un argument puternic pentru faptul că averea lui Petru Cercel era substanțial mai mare decât sumele ajunse la Istanbul. În aceste condiții credem că cel mai în măsură să ne ofere informații credibile despre mărimea acestei averi este Petru Cercel însuși; este de semnalat însă că cifrele oferite de acesta nu concordă. Astfel, într-o scrisoare către nunțiul papal din Polonia, Petru Cercel vorbește de 600 000 de scuzi (= 500 000 de ducați), din care transilvănenii ar fi trimis sultanului numai jumătate⁶, iar un an mai târziu se raporta din Istanbul că el se

¹ Memorialul lui Sivori a fost publicat mai întâi în italiană de Ștefan Pascu în *Petru Cercel și Țara Românească la sfârșitul sec. XVI*, Sibiu, 1944, p. 135—277 și republicat fragmentar în traducere românească însoțită de comentarii critice în *Călători străini...*, III, p. 1—70 (estimările cantitative despre averea lui Petru Cercel se găsesc la p. 38—39).

² *Călători străini...*, vol. III, p. 4—5.

³ A se vedea inventarul trimis sultanului în *Hurmuzaki*, III/1, doc. LXXV, p. 90—91. Conte Francisc Kendy i-a relatat și el lui Sivori că sultanului i s-au trimis numai 150 000 de scuzi (*Călători străini...*, vol. III, p. 52), ceea ce însemna circa 125 000 de ducați, deci o sumă foarte apropiată de cea din inventarul oficial.

⁴ *Hurmuzaki*, supl. I/1, doc. CXLV, p. 96.

⁵ *Ibidem*, XI, Apendicele II.I, p. 830.

⁶ *Hurmuzaki*, III/1, doc. XCI, p. 105—106.

plângea că fusese jefuit de mai mult de 500 000 de taleri¹, ceea ce echivala cu 333 333 de galbeni (ducați). Fără a putea tranșa în mod categoric, credem a nu greși când apreciem că averea cu care fugise Petru Cercel în Transilvania valora între 333 000 și 500 000 de ducăți, poate mai aproape de limita maximă a acestui interval. Din această sumă totală, bani și bunuri în valoare de până la 200 000 de galbeni au ajuns în Imperiul otoman, în timp ce restul banilor au fost însușiți de transilvăneni sau — în cantități modeste — înapoiati apropiaților lui Petru Cercel, inclusiv lui Sivori, care a primit înapoi 4 cufere cu veșminte și argintărie, în care se găseau și 4 000 de taleri². În concluzie, o mare parte din averea lui Petru Cercel (poate 200 000 de galbeni) a fost cheltuită în Transilvania, reprezentând o pierdere monetară netă pentru Țara Românească, dar nu și o ieșire monetară din ansamblul spațiului românesc, așa cum se întâmplase în cazul părții de avere ajunsă la Istanbul.

Dacă Transilvania era refugiul „natural” al pribegilor munteni, cei moldoveni preferau de obicei Polonia, de unde puteau dobândi un sprijin mai substanțial în încercările lor de a reveni în țară. De altfel, chiar și Petru Rareș a încercat în 1538 să se refugieze mai întâi în Polonia, și abia după eșecul acestui plan a trecut munții în Transilvania. Dar, dacă Petru Rareș nu a putut ajunge în Polonia, un anume Sienco Popovici și-a însușit o parte din averea domnului și a fugit cu ea la nord de Nistru. Această avere, compusă dintr-o sumă modestă de bani — 20 000 de aspri și o „traistă cu galbeni — și dintr-un număr însemnat de obiecte prețioase, în valoare de cel puțin 300 000 de aspri, nu a mai putut fi recuperată de domnul moldovean în ciuda repetatelor sale diligențe din timpul celei de-a doua domnii³. O situație oarecum asemănătoare a survenit în anii 1561 — 1564: după alungarea lui Lăpușeanu tezaurul acestuia a fost capturat de Despot, apoi ce a mai rămas a revenit lui Ștefan Tomșa, succesorul lui Despot, iar în 1564 acesta s-a refugiat în Polonia, unde bunurile sale (inclusiv cele ale lui Lăpușeanu) au fost confiscate de polonezi. Corespondența lui Lăpușeanu, care încerca să-și recupereze averea, ne informează despre compoziția acesteia: 2,4 milioane aspri (= 40 000 de galbeni), mai mult de 100 de cupe de argint aurit, 24 de tăvi mari de argint, 24 de săbii de argint ferecate cu aur, linguri de argint etc.⁴ Nici în acest caz, averea dusă în Polonia nu a mai

¹ Hurmuzaki, XI, doc. CXCVI, p. 728.

² *Călători străini...*, vol. III, p. 51.

³ Nicolae Iorga, *Relațiile comerciale ale țărilor noastre cu Lembergul*, București, 1900, p. 35 — 37. Pentru disputa juridică din anii 1541 — 1546, vezi Ilie Corfus, *op. cit.*, p. 45 — 46, 54, 60, 64, 68, 81, 87, 93 — 94, 101, 105 — 106, 120.

⁴ Ilie Corfus, *op. cit.*, doc. 126, p. 240 — 241.

putut fi recuperată. Comparativ cu sumele revendicate de Lăpușeanu, averiile confiscate de polonezi de la Ștefan Tomșa și de la boierii Ioan Moțoc și Petru Spancioc, care au fost executați tustrei la Liov în 1564, sunt mult mai modeste, de numai câteva mii de galbeni¹.

Dacă informațiile de mai sus nu ridică probleme speciale de interpretare, în schimb spiritul critic trebuie să se exercite asupra relatării ambasadorului venețian la Viena că, la moartea principelui Ioan Sigismund al Transilvaniei în anul 1571, averea acestuia, estimată la mai mult de 300 000 de ducați în monede, la care se adăugau obiecte în valoare de peste 150 000 de ducați, ar fi fost moștenită de către regele Poloniei, unchiul decedatului². Dubii ridică atât cifrele referitoare la valoarea totală a acestei averi, cât mai ales faptul că o asemenea moștenire uriașă — care practic egala veniturile fiscale anuale ale statului polono-lituanian³ — ar fi trebuit să lase ecouri în mediul polonez, și poate chiar să schimbe raporturile de forțe din Polonia. Ținând cont și de faptul că informația ambasadorului venețian este introdusă de sintagma „și dice”, care ar denota că este vorba nu de o certitudine, ci mai degrabă de un zvon care circula la curtea Habsburgilor austrieci, îngrijorați de o asemenea perspectivă, credem a nu greși când considerăm că un transfer monetar de o asemenea anvergură nu a avut loc în anul 1571 și nici mai târziu.

În anul 1582 Iancu Sasul s-a refugiat în Polonia, fiind apoi arestat și executat din ordinul regelui Ștefan Báthory. Inventarul averii sale consemnează bani în valoare de 31 179 de taleri⁴, la care se adăugau diverse creanțe asupra unor negustori lioveni și o însemnată cantitate de argint, în valoare de 12 500 de taleri, pe care o dăduse la lucrat unor argintari din Liov⁵. Evident, această avere, care poate fi apreciată la cel puțin 30 000 de galbeni, reprezenta o pierdere monetară netă din punctul de vedere al Moldovei.

¹ Hurmuzaki, supl. II/1, doc. CXXIV, p. 238—241.

² Hurmuzaki, VIII, doc. CCXLI, p. 168.

³ Pentru anul 1580 Antoni Maczak estimează aceste venituri la 828 000 de zloți polonezi (Antoni Maczak, *State Revenues and National Income: Poland and the Crisis of the Seventeenth Century*, în *Prodotto lordo e finanza pubblica. Secoli XIII—XX. Atti della «Ottava Settimana di Studi»* 3—9 maggio 1976 a cura di Annalisa Guarducci, Firenze, 1988, p. 681), ceea ce ar însemna în jur de 450 000 de ducați (cf. echivalențele monetare prezentate pentru anul 1580 de Stanislaw Hoszowski, *op. cit.*, p. 88).

⁴ Theodor Holban, *Monetele curente în Moldova și contravaloarea lor în Polonia la sfârșitul sec. al XVI-lea*, „Arhiva”, 40, 1933, nr. 3—4, p. 144—147; nouă, adunarea diverselor sume de bani ne-a dat 31 189 taleri.

⁵ Nicolae Iorga, *Relațiile comerciale ale țerilor noastre cu Lembergul*, București, 1900, p. 58.

Ultimul deceniu al secolului al XVI-lea ne aduce cazul lui Petru Șchiopul, care în anul 1591 s-a refugiat nu în Polonia, ci în Imperiul german, găsimu-și adăpost tocmai la Bozen, în Tirol. S-au păstrat mai multe documente referitoare la averea cu care a fugit Petru Șchiopul, dar neclaritățile unora dintre aceste documente și contradicțiile dintre ele ne împiedică să fim siguri cu privire la mărimea exactă a acestei averi. Astfel, testamentul din 10 mai 1594 al lui Petru Șchiopul consemnează 10 000 de galbeni, plus 700 000 de aspri¹, iar un inventar românesc amintește, pe lângă 9 000 de galbeni, o listă lungă de obiecte de valoare și de creanțe ce trebuiau să fie valorificate². În fine, inventarul realizat de imperiali în anul 1602³ la moartea lui Ștefan, fiul lui Petru Șchiopul, consemnează 38 736 florini renani în bani și 32 550 florini renani creanțe recuperabile din Imperiul german, deci un total de 71 286 florini renani, ceea ce ar însemna puțin mai mult de 51 000 de galbeni la cursul oficial din Imperiu, stabilit la 82 kreuzeri pentru un florin renan și 114 kreuzeri pentru un ducat unguresc; la acestea se adăugau creanțele vechi ale lui Petru Șchiopul în Imperiul otoman, practic irecuperabile în acel moment, care cuprindeau cel puțin 32 433 de ducați, 3,9 milioane aspri (= 48 750 taleri = peste 32 000 de galbeni) și cel puțin 242 de mărci de argint în diverse obiecte. Fără a putea calcula în mod ferm valoarea averii lui Petru Șchiopul, credem că, incluzând creanțele din Imperiul otoman, aceasta depășea 100 000 de galbeni. Rămâne însă discutabil în ce măsură aceste sume reprezentau o pierdere monetară netă pentru Moldova; trebuie totuși să presupunem că banii dați cu împrumut în Imperiul otoman aveau la origine tot venituri obținute în Țările Române.

La toate aceste ieșiri monetare motivate politic trebuie să adăugăm subvențiile acordate de domnii români unor așezăminte religioase ortodoxe din Transilvania și din Polonia. În ceea ce privește Transilvania, așezămintele patronate de domnii și uneori chiar de boierii români beneficiau mai des de sprijin material provenit din veniturile obținute pe domeniile transilvănene ale acestora, și mai rar de expedierea unor sume de bani din Țara Românească sau din Moldova. În schimb, comunitatea ortodoxă din Liov a fost sprijinită cu bani și produse trimise din Moldova îndeosebi de către Alexandru Lăpușneanu și Ieremia Movilă. În ceea ce privește pe Alexandru Lăpușneanu, sumele trimise de acesta pentru ridicarea bisericii ortodoxe din Liov, eşalonate pe mai mulți ani, au fost mai degrabă modeste, nici una din plăți nefiind mai mare de 100 de zloți polonezi⁴. Mai mult, căutând să nu trimită bani, Lăpușneanu a preferat

¹ *Hurmuzaki*, XI, doc. DLXXXI—DLXXXII, p. 438—442.

² *DIRA*, vol. IV, doc. 123, p. 97—102.

³ *Veress*, vol. VII, doc. 35, p. 36—45.

⁴ *Hurmuzaki*, supl. II/1, doc. C—CI, p. 205—207 și doc. CXXXII, p. 255—256.

deseori să trimită boi¹, juninci² sau ceară³; rigoarea cu care cerea socoteală Lăpușeanu pentru felul cum erau cheltuiți banii pe care totuși îi expedia la Liov, atrăgând de exemplu atenția ca pentru inscripționarea pisaniei să nu se plătească decât 4 florini fără un ort⁴, nu este egalată decât de asprimea cu care făcea recomandări cum să fie zugrăvită biserica⁵, cum să fie acoperită⁶ și cum să stea credincioșii în lăcașul sfânt (respectiv ca femeile să nu aibă voie în naos)⁷. Comparativ cu Lăpușeanu, Ieremia Movilă pare a fi fost mult mai generos — în anul 1599 se pare că a trimis în mai multe tranșe un total de 1 100 de galbeni⁸ — și mai puțin preocupat să ordoneze el de la distanță viața enoriașilor bisericii Sf. Adormiri din Liov.

Conchizând în ceea ce privește ieșirile monetare motivate politic (sau religioase) spre lumea creștină, pare cert că plățile politice propriu-zise și daniile religioase au fost practic neglijabile cantitativ de-a lungul secolului, singurul capitol care a pricinuit „puncții” monetare serioase Țărilor Române fiind averile cu care plecau în exil diverșii domni și boieri. Trebuie însă adăugat că aceste scurgeri de mijloace monetare erau foarte neregulate, iar dacă încercăm să estimăm media pierderilor de acest fel pe mai mulți ani, sau pe întregul secol al XVI-lea, aceasta este modestă în raport cu plățile către Imperiul otoman.

Intrările monetare motivate politic sunt mai puțin diversificate decât ieșirile, ele constând aproape exclusiv din sumele de bani pe care le trimiteau diverse state creștine — și, după cum vom vedea, chiar și Imperiul otoman — pentru a determina și a finanța acțiuni politico-militare favorabile lor în spațiul românesc.

În primele decenii ale secolului al XVI-lea cele mai importante subvenții politico-militare care au ajuns în spațiul românesc sunt cele trimise de papă regilor Ungariei pentru întărirea capacității lor de acțiune antiotomană. Sumele variau destul de mult. În anul 1500, când Veneția se afla în război cu Imperiul otoman și căuta aliați, papa a autorizat pe legatul apostolic de la Buda să promită regelui Ungariei o subvenție anuală de 40 000 de galbeni din partea sa și 100 000 de galbeni din partea venețienilor, evident cu condiția intrării în

¹ *Ibidem*, doc. CVIII, p. 215–216.

² *Ibidem*, doc. CXXXII, p. 255–256.

³ *Ibidem*, doc. CXXXI, p. 254–255.

⁴ *Ibidem*, doc. CIII, p. 209–210.

⁵ *Ibidem*, doc. CXXIX, p. 249–250.

⁶ *Ibidem*, doc. CXXXIII, p. 256–257.

⁷ *Ibidem*, doc. CII, p. 208.

⁸ *Ibidem*, doc. CCLXXI, p. 523, doc. CCLXXXII, p. 538–539 și doc. CCLXXXIX, p. 548.

războiul antiotoman¹; nu știm însă dacă și în ce măsură au fost plătite după 1501 aceste sume considerabile pentru începutul secolului al XVI-lea. În 1514, un alt papă, Leon al X-lea promitea 50 000 de galbeni în cazul organizării unei expediții majore, sau 20 000 de galbeni anual pentru consolidarea cetăților de margine². Cum expediția plănuită nu a mai avut loc din cauza răscoalei conduse de Gheorghe Doja, în anul 1515 papa a trimis 20 000 de galbeni, dar pentru a fi sigur că vor fi folosiți pentru fortificații, i-a expediat direct lui Ștefan Báthory, comitele de Timișoara³; în aceste condiții, este probabil că cea mai mare parte a acestor bani au fost cheltuiți în Banat. Nu știm în ce măsură aceste subvenții au căpătat regularitate sau au fost plătite numai ocazional. Ținând însă cont de faptul că anii 1516—1520 au marcat o pauză în războaiele italiene, este posibil ca plățile să fi continuat și în acești ani.

Dacă regii Ungariei erau sprijiniți financiar de către papă, la rândul lor ei trimiteau diverse sume de bani domnilor Moldovei și — ocazional — celor ai Țării Românești. Este adevărat, pentru aceste subvenții nu se foloseau banii veniți de la papă, ci veniturile pe care regalitatea le avea de primit de la sași; în consecință, era vorba doar de fluxuri monetare pe distanță medie, și nu de intrări monetare nete pentru ansamblul spațiului românesc. În ceea ce privește Moldova, subvențiile au căpătat un caracter de regularitate, chiar dacă sumele angajate și monedele în care erau realizate efectiv aceste plăți variau de la un an la altul. Astfel, în 1512 palatinul Ungariei cerea să fie trimiși domnului Moldovei 3 000 de florini⁴, în timp ce în 1523 este vorba de numai 1 000 de florini, plătiți în dinari⁵. Cum plata în dinari de tipul *nova moneta* a nemulțumit pe moldoveni, în 1525 regele Ludovic al II-lea scria bistrițenilor să trimită domnului 1 000 de florini în monedă care să poată fi cheltuită în Moldova⁶; în același an, Ștefăniță insista să fie plătit în aur⁷. Suma de 1.000 de florini a continuat să fie plătită și după Mohács, inclusiv în anul 1529⁸. După trecerea Bistriței împreună cu Rodna și Ungurașul în stăpânirea lui Petru Rareș, sumele percepute de domnul Moldovei au crescut, acesta adăugând censului de Sânmartin o serie de dări extraordinare, percepute ca extrem de împovărătoare

¹ Hurmuzaki, II/2, doc. CCCLXXXI, p. 456—457.

² Hurmuzaki, II/3, doc. CXLVI, p. 189—190.

³ *Ibidem*, doc. CLXXI, p. 217—218.

⁴ Hurmuzaki, XV/1, doc. CCCXCV, p. 219.

⁵ *Ibidem*, doc. CCCCXCI, p. 269.

⁶ *Ibidem*, doc. DXVII, p. 285.

⁷ *Ibidem*, doc. DXVIII, p. 285.

⁸ *Ibidem*, doc. DLXXXIV, p. 317 (cererea lui Petru Rareș adresată bistrițenilor) și *ibidem*, II/3, doc. CCCCXXXI, p. 634 (adeverirea plății).

de către bistrițeni. Astfel, deși suma pe care bistrițenii o datorau oficial domnului Moldovei era de numai 2 000 de florini anual, în anul fiscal 1532—1533 ei i-au trimis lui Rareș un total de 3 650 de florini¹, și plățile astfel sporite au continuat până în 1538. După această dată autoritatea domnilor Moldovei în Transilvania a scăzut, Petru Rareș obținând în a doua domnie bani din Transilvania mai mult ca răscumpărare din partea orașelor săsești amenințate de trupele sale², în timp ce — atunci când nu erau susținute de trupe — solicitările sale ca bistrițenii să-și achite restanțele de plată s-au bucurat de mult mai puțin succes³. După încetarea din viață a lui Petru Rareș, domniile Moldovei nu au mai avut capacitatea de a obține sume de bani mai importante din Transilvania.

Comparativ cu domniile Moldovei, cei munteni au beneficiat sporadic de subvenții mult mai mici. Astfel, Radu de la Afumați, care a fost sprijinit masiv cu trupe de către regatul Ungariei în lupta sa antiotomană din anii 1522—1524, avea de primit prin intermediul brașovenilor numai 324 florini în anul 1524⁴. Mai eficiente erau momentele de amenințare militară, cum a fost de exemplu anul 1541, când Radu Paisie a intrat cu trupe în Transilvania, acționând la ordinul sultanului împotriva lui Ștefan Mailat. Încă înainte să teacă munții, el cerea brașovenilor 2 000 de florini⁵, iar Mailat recomanda sibienilor să-i promită bani domnului muntean cu condiția să-i convingă pe turci să nu intre în Transilvania⁶. Nu știm dacă el a primit până la urmă bani la începutul campaniei, dar după capturarea lui Mailat brașovenii i-au dat 200 de florini⁷. Este semnificativ însă pentru raportul de forțe dintre domniile Moldovei și cei ai Țării Românești faptul că Petru Rareș a primit cu același prilej 2 000 de florini.

Unele probleme ridică ocupația habsburgică în Transilvania în anii 1551—1556. Fără a minimaliza efectele negative ale prezenței trupelor jefuitoare de mercenari și ale exacțiunilor lui Castaldo, trebuie totuși să remarcăm că ocupația habsburgică nu a determinat apariția unui flux monetar semnificativ dinspre Transilvania spre Viena, ci dimpotrivă. Astfel, la începutul anului 1552

¹ Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 69.

² De exemplu, în vara anului 1541 Brașovul i-a „dăruit” o trăsură, 3 cai, un scut aurit și 2 000 de florini (Constantin Rezachevici, *Politica externă*, în volumul *Petru Rareș*. Redactor coordonator Leon Șimanschi, p. 243—244) iar în noiembrie 1542 Bistrița a fost silită să dea bani și argintărie în valoare de 4 000 de florini (Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 240).

³ Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 257—263; Radu Constantinescu, *op. cit.*, p. 118—121.

⁴ *Hurmuzaki*, XV/1, doc. DVII, p. 280.

⁵ *Ibidem*, doc. DCCLXI, p. 404.

⁶ *Ibidem*, doc. DCCLXII, p. 405.

⁷ Constantin Rezachevici, *op. cit.*, p. 242.

Ferdinand conștientizase deja faptul că în acel moment el putea obține din Transilvania venituri de numai 90 000 de ducați, în timp ce apărarea principatului i-ar fi costat 300 000 de florini¹; chiar dacă acceptăm faptul că prin „florini“ Ferdinand înțelegea florinii renani (moneda de calcul a Imperiului german), deficitul prevăzut de el tot s-ar fi ridicat la 100 000 de ducați. Chiar dacă Ferdinand nu a trimis efectiv în Transilvania acești 100 000 de galbeni anual, fapt care explică într-o anumită măsură jafurile trupelor neplătite la timp ale lui Castaldo, pare totuși sigur că pentru Transilvania intrările monetare dinspre teritoriile ereditare ale Habsburgilor austrieci au depășit ieșirile în acea direcție. Evident, aceasta nu înseamnă că bilanțul general al ocupației habsburgice a fost pozitiv, deoarece „câștigurile“ monetare directe, atâtea câte vor fi fost, erau contrabalansate și probabil depășite de pierderile indirecte cauzate de dispariția unor oportunități de export spre teritoriile otomane, îndeosebi în ceea ce privește sarea², și de distrugerile provocate de trupe și de război în general.

Un alt moment în care Habsburgii au expediat bani spre Țările Române a fost episodul Despot. Astfel, Francisc Zay, căpitan suprem în Ungaria Superioară aflată sub stăpânire habsburgică, a finanțat pe Despot-cu 16 500 de florini ungurești³; Despot nu a trimis înapoi bani, ci mai ales vite, dintre care o parte au fost oprite în Polonia⁴.

Cele mai importante plăți politico-militare ale Habsburgilor în Țările Române în secolul al XVI-lea au fost cele pricinuite de războiul din anii 1593—1606. Dacă în anii 1594—1595 nu s-au trimis sume de bani semnificative, aspectul financiar al colaborării antiotomane a trecut în prim-plan începând cu anul 1596. În cursul întâlnirii de la Praga cu Rudolf al II-lea, Sigimund Báthory a cerut 40 000 de taleri pe lună, iar imperialii au oferit 20 000⁵. Până la urmă părțile au căzut de acord ca imperialii să dea câte 24 000 de taleri timp de 7 luni în cursul anului 1596⁶. La rândul său, regele Spaniei s-a angajat în vara aceluiași an să trimită 80 000 de ducați în 4 rate plătibile la Venetia⁷. Nu avem date clare

¹ *Hurmuzaki*, II/4, doc. CCCCXXV, p. 683.

² *Călători străini...*, vol. II, p. 68.

³ *Hurmuzaki*, II/5, doc. CCXLVII, p. 538—539.

⁴ Pentru disputele în legătură cu această pricină, vezi *ibidem*, doc. CCXLVIII—CCL, p. 540—542, doc. CCLII, p. 544, doc. CCLIV—CCLX, p. 546—553, doc. CCLXII—CCLXIII, p. 554—556, doc. CCLXVII—CCLXXI, p. 560—566, doc. CCLXXIII—CCLXXVI, p. 569—575, doc. CCLXXVII, p. 576, doc. CCLXXXI, p. 576, doc. CCLXXXI—CCLXXXII, p. 579—580 și doc. CCCVII, p. 610.

⁵ *Hurmuzaki*, III/2, doc. CXCIV, p. 174—175.

⁶ *ibidem*, doc. CXCVI, p. 176—177.

⁷ Alexander Randa, *Pro Republica Christiana. Die Walachei im „langen“ Türkenkrieg der katholischen Universalreiche (1593—1606)*, München, 1964, p. 127.

în ce măsură aceste sume au ajuns efectiv în Transilvania. Știm însă că în plata lor au apărut unele nereguli, agenții lui Sigismund primind o parte din subvenția spaniolă la Praga în octombrie 1596¹, iar într-un raport al lui Pezzen către Consiliul de război imperial se recunoștea la începutul anului 1597 că nu s-a acordat principelui Transilvaniei întregul ajutor promis².

De altfel, începutul anului 1597 a marcat o cotitură în politica imperială de subvenționare a acțiunii antiotomane a Țărilor Române. Dacă în 1596 fusese finanțat principele Transilvaniei, din 1597 subvențiile au fost reorientate spre Țara Românească. Motivele erau multiple: eficacitatea militară redusă a lui Sigismund Báthory ieșise în evidență la Mezökeresztes, întărirea militară a lui Mihai Viteazul promitea să țină cât mai multe trupe otomane departe de teatrul principal de război din Ungaria și totodată mercenarii recrutați în Țara Românească erau mai ieftini decât cei din Imperiul german³. Fără a mai intra în detaliile diferitelor angajamente de plată ale Habsburgilor către Mihai Viteazul, să consemnăm faptul că angajamentele au fost respectate numai parțial și cu destule întârzieri. Astfel, în 1597 au ajuns în Țara Românească banii pentru soldele a 2 000 de călăreți și 2 000 de pedestrași, dar numai pe 5 luni din cele 6 promise⁴, deci circa 80 000 de taleri, iar în 1598 doar 59 000 de taleri⁵ din cei 150 000 de taleri care fuseseră prevăzuți pentru acest scop într-un raport al lui Pezzen către împărat⁶. Informațiile despre eventualele subvenții trimise lui Mihai în anul 1599 sunt contradictorii: un raport spaniol din Praga consemnează că solii lui Mihai la curtea imperială ar fi primit 80 000 de taleri, 600 de muschete și mai multe daruri⁷, un raport modenез susține că, dimpotrivă, gândul susținerii financiare a lui Mihai a fost abandonat, deși o parte din bani fuseseră deja trimiși⁸, iar din Viena se raporta împăratului Rudolf al II-lea că solii lui Mihai, întorcându-se de la Praga, au arătat că împăratul a promis 60 000 de taleri, muschete, săbii și alte arme, dar Geißhofler, responsabilul finanțelor imperiale, „s-a minunat foarte tare de aceasta“, drept care solilor nu li s-a dat nimic și au fost trimiși mai departe la Basta⁹. Se pare că în primăvara anului

¹ *Ibidem*, p. 139.

² *Lupta pentru unitate națională a Țărilor Române 1590—1630. Documente externe*. Publicate de Radu Constantinescu, București, 1981, doc. 108, p. 192.

³ *Ibidem*, p. 192—193.

⁴ Veress, vol. V, doc. 73, p. 119.

⁵ *Hurmuzaki*, XII, doc. DCXXI, p. 409.

⁶ *Lupta pentru unitate...*, doc. 131, p. 203.

⁷ Alexander Randa, *op. cit.*, p. 191.

⁸ Veress, vol. V, doc. 147, p. 226.

⁹ *Hurmuzaki*, XII, doc. DCXCII, p. 445—446.

1599 nu au ajuns nici un fel de bani trimiși de Habsburgi în Țara Românească, deoarece în august 1599 Pezzen insista să se trimită totuși „pentru început“ („quanto prima“) 100 000 de taleri lui Mihai Viteazul¹; este însă îndoielnic că acești bani au mai apucat să ajungă la destinatar înainte de Șelimbăr. După ce Mihai a preluat controlul asupra Transilvaniei, subvențiile habsburgice nu au mai ajuns în Țara Românească, ci au fost preluate și cheltuite în mare parte în Transilvania. Se știe că la puțin timp după cucerirea Transilvaniei oamenii lui Mihai au preluat la Kosice o parte din banii promiși pentru anul 1599, izvorul menționând 25 000 de „zloți“ („zlatych“)², ceea ce probabil indică florini de calcul ungurești. Este probabil ca o știre din Tokay din martie 1600, după care Mihai ar fi primit „de curând“ mai mult de 30 000 de taleri, să se refere de fapt tot la această plată de la sfârșitul anului 1599³, cu atât mai mult cu cât în martie 1600 relațiile lui Mihai cu Basta se deterioraseră deja foarte mult, iar comisarii imperiali aflați în Transilvania condiționau în negocierile cu Mihai ajutorul bănesc de concesiile politice ale domnului în problema Transilvaniei. Abia după încheierea acordului efemer cu Pezzen, la Cluj au sosit la sfârșitul lui iulie 125 000 de taleri, care la 5 august erau plătiți mercenarilor lui Mihai la Alba Iulia⁴. În fine, deși astfel ieșim dintre limitele secolului al XVI-lea, să amintim că în anul 1601 Mihai a primit pentru expediția din Transilvania 250 000 de florini, adică o șesime din întregul buget de război al Habsburgilor pe acel an⁵; acești bani au fost cheltuiți atât în Ungaria Superioară, unde Mihai și-a recrutat mercenarii, cât și în Transilvania.

Pe lângă subvențiile acordate lui Sigismund Báthory și lui Mihai Viteazul, în Transilvania au mai intrat începând cu anul 1598 și banii cu care au fost plătite trupele lui Basta pe timpul cât aceste trupe au staționat în Transilvania. Nu avem informații cu privire la volumul acestor intrări monetare, dar, ținând seama de faptul că aceste trupe au staționat în principatul intracarpatic numai câteva luni în anul 1598 și alte câteva luni la sfârșitul anului 1600, credem că sumele de bani astfel ajunse în spațiul românesc nu au fost foarte mari.

Însumând diferitele categorii de plăți, credem că subvențiile habsburgice care au ajuns în Țările Române în anii 1596—1600 pot fi estimate la o medie anuală de circa 100 000 de taleri, cu o minimă în 1599 și o maximă în 1600.

¹ Hurmuzaki, III/2, doc. CCCLXXXIII, p. 323.

² MVCE, vol. 4, doc. 126, p. 171—172.

³ *Ibidem*, doc. 173, p. 230.

⁴ Ștefan Andreescu, *Mihai Viteazul și Roma*, RI, V, 1994, nr. 1—2, p. 67.

⁵ *Lupta pentru unitate...*, doc. 211, p. 231.

Nu numai Habsburgii au trimis bani în Țările Române. Deși nu dispunem de cifre, ni se pare sigur că cele două expediții polone din anii 1595 (în Moldova) și 1600 (în Moldova și Țara Românească) au fost finanțate mai mult cu resurse bănești aduse din Polonia decât cu banii Movileștilor. Acest aflux de monedă poloneză în teritoriile românești extracarpătice explică în mare măsură și ponderea mult sporită a monedelor poloneze — îndeosebi a triplilor groși — în descoperirile monetare din ultimii ani ai secolului al XVI-lea și din prima parte a secolului al XVII-lea.

La rândul său, Imperiul otoman a expediat și el bani în Țările Române. Aici trebuie să distingem între cheltuielile pentru expedițiile otomane în teritoriu românesc, îndeosebi pentru cele din 1595 și 1598, și subvențiile acordate lui Ieremia Movilă pentru a acționa mai eficient împotriva lui Mihai Viteazul.

Pentru campaniile otomane din 1595 și 1598 nu dispunem de date care să indice costul lor total, și cu atât mai puțin câți bani au cheltuit otomanii în teritoriul românesc. Știm însă că în ajunul trecerii Dunării lui Sinan i s-au trimis 300 de poveri de aspri din vistieria interioară (vistieria particulară a sultanului)¹, ceea ce înseamnă 30 de milioane de aspri, adică 250 000 de galbeni la cursul oficial al Vistieriei otomane². Ținând cont de faptul că oștirea lui Sinan număra cam 50 000 de oameni și că soldele obișnuite în armata otomană în acea vreme erau de 7 aspri zilnic pentru un ienicer și 13 aspri zilnic pentru un călăreț³, această sumă era aproape acoperitoare pentru perioada cât trupele otomane au acționat la nord de Dunăre (cam două luni și jumătate). Evident, nu știm în ce măsură toți acești bani au rămas în Țara Românească, sau trupele otomane au reușit să mai salveze o parte în cursul retragerii la sud de Dunăre. Pentru campania otomană din 1598 nu dispunem nici măcar de bruma de informații referitoare la cea din 1595. Știm însă că anvergura expediției a fost mai mică decât în 1595, ceea ce ne lasă să presupunem că și cheltuielile au fost inferioare. Mai dispunem și de tezaurul monetar găsit la Oradea, în cadrul căruia monedele otomane de aur și argint predomină într-un mod cu totul atipic pentru descoperirile monetare transilvănene de la sfârșitul secolului al XVI-lea, ceea ce ne îndeamnă să credem că acești bani provin de la trupele otomane care au asediat Oradea.

În ceea ce privește pe Ieremia Movilă, acesta a cerut ajutorul Porții mai întâi în primăvara anului 1597 împotriva amenințărilor transilvăneano-mun-

¹ MVCE, vol. 1, doc. 29, p. 134.

² Un raport spaniol indică o sumă puțin diferită, de numai 200 000 de *sultani* (MVCE, vol. 4, doc. 34, p. 67).

³ Caroline Finkel, *The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593–1606*, Wien, 1988, p. 76–79.

tene¹; se pare că atunci el nu a primit nici un fel de bani, fiind chiar pus în situația să plătească în august haraciul, pe care nu-l achitase de la înscăunarea sa în 1595². Domnul Moldovei a mai cerut ajutor bănesc și la sfârșitul anului 1599 în perspectiva unui iminent atac al lui Mihai³, dar nici de această dată otomanii nu au trimis nici un ban. Abia după ocuparea Moldovei de către Mihai au început otomanii să se îngrijoreze și i-au expediat ajutorul mult promis. În ceea ce privește cuantumul acestui ajutor, izvoarele disponibile oferă cifre contradictorii. Astfel, un raport venețian din iulie 1600 de la Istanbul indică un ajutor de 400 000 de țechini⁴, ceea ce evident este mult prea mult, iar într-o scrisoare nedată a marelui vizir către regele Poloniei se amintește că „s-a poruncit vistieriei împărătești să dea patru mii de zloți roșii”⁵. Se pare totuși că suma trimisă de Poartă lui Ieremia Movilă a fost de 40 000 de galbeni, și aceștia sub forma unui împrumut care avea să-i fie cerut înapoi câțiva ani mai târziu⁶.

La capătul acestui lung excurs, conștienți de faptul că este posibil ca unele dintre plățile politice să nu fi lăsat urme documentare și/sau ca unele informații să fi scăpat atenției noastre, vom încerca să tragem câteva concluzii cu un caracter mai general privitoare la această categorie de fluxuri monetare. Excepțând plățile către Imperiul otoman, celelalte fluxuri monetare motivate politic au fost deosebit de neregulate în timp și diferite cantitativ. Per total, de-a lungul celei mai mari părți a secolului al XVI-lea cantitățile angajate au fost relativ mici, dar chiar și atunci unele ieșiri excepționale puteau genera perturbări în economia Țărilor Române. Sumele implicate cresc considerabil abia în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea, și aceasta pe toate direcțiile studiate de noi. Sporul cantitativ al fluxurilor monetare externe a fost una dintre cauzele crescânde „internaționalizării” a circulației monetare în Țările Române, la fel ca și în alte părți ale Europei în secolul al XVI-lea. Totodată, fluxurile monetare din și spre lumea creștină au fost mai puțin regulate și inferioare cantitativ celor dintre Țările Române și Imperiul otoman. În fine, dacă în raport cu Europa

¹ Ștefan Andreescu, *O „pace prefăcută” la Dunărea de Jos: tratativele transilvăneano-muntenene cu Poarta din anii 1597—1598*, RI, V, 1994, nr. 11—12, p. 1132, unde se indică și împrejurările politice ale acestei solicitări.

² Mihai Berza, *Haraciul...*, p. 17; Mihai Maxim, *Haraciul...*, p. 27—28.

³ *Hurmuzaki*, IV/2, doc. IV, p. 7.

⁴ *Ibidem*, doc. XVII, p. 25.

⁵ P. P. Panaitescu, *Documente privitoare la istoria lui Mihai Viteazul*, București, 1936, p. 142.

⁶ Mihai Berza, *Haraciul...*, p. 16 (fără indicarea sumei); Mihai Maxim, *Haraciul...*, p. 27, nota 154 (cu trimiteri și la documentele otomane); pentru împrejurările generale ale acestui ajutor bănesc, a se vedea și Veniamin Ciobanu, *La cumpănă de veacuri...*, p. 266—267.

creștină pare să fi existat un relativ echilibru până în 1594 și un excedent după această dată, deficitul pe relația cu Imperiul otoman a făcut ca per total balanța plăților politice externe să fie puternic deficitară pentru Țările Române, cel puțin până în anul 1594. Acest deficit, care este greu de evaluat cantitativ, avea să fie compensat în mare măsură prin încasările rezultate din comerț.

II.2.2. Balanțele comerciale

Trecând la problematica comercială, trebuie mai întâi să atragem atenția că nu putem aborda aici toate aspectele comerțului românesc în secolul al XVI-lea¹, un asemenea demers presupunând elaborarea a cel puțin încă unei lucrări de doctorat. Renunțând deci la evidențierea drumurilor comerciale, a tipurilor de mărfuri vehiculate și a categoriilor de negustori care efectuau acest comerț, ne vom focaliza atenția asupra reconstituirii balanțelor comerciale, desigur, în măsura în care sursele disponibile ne permit acest lucru. Totodată, vom lua în considerare numai balanțele comerciale cu statele vecine, legăturile economice cu statele mai îndepărtate (Ragusa, Veneția etc.) neintrând în preocupările noastre deoarece deficitul sau activul rezultat din aceste relații este deja inclus în balanțele cu statele vecine care intermediu aceste legături la mare distanță.

Referindu-ne mai întâi la relațiile comerciale dintre cele trei state românești, credem că putem lăsa la o parte, ca având un volum mult prea scăzut pentru a conta în balanța comercială generală, negoțul dintre Moldova și Țara Românească, negoț limitat în mod obiectiv de prea marea asemănare structurală a economiilor celor două principate. În schimb, economiile Țării Românești și Moldovei prezentau suficiente elemente de complementaritate cu Transilvania, care era mai dezvoltată din punct de vedere meșteșugăresc, astfel încât comerțul dintre teritoriile intra- și extracarpatică a căpătat încă din secolul al XIV-lea un caracter de regularitate și o pondere destul de mare în economia Țărilor Române.

¹ Pentru comerțul principatelor extracarpatică în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, a se vedea prezentarea generală a Liei Lehr, *Comerțul Țării Românești și al Moldovei în a doua jumătate a secolului XVI și prima jumătate a secolului XVII*, SMIM, IV, 1960, p. 223—306, iar pentru Transilvania pe cea încă și mai generală a lui Samuel Goldenberg, *Der Handel Transilvaniens vom 14. bis zum 17. Jahrhundert*, „Scripta Mercaturae“, 11, 1977, H. 1, p. 5—23.

Pentru comerțul transcarpatic dispunem mai întâi de informațiile cuprinse în registrele vamale de la Brașov și de la Sibiu, studiate de Radu Manolescu¹ și de Samuel Goldenberg². Împreună cu datele fragmentare și deseori indirecte referitoare la comerțul Bistriței cu Moldova³, aceste registre i-au permis lui Radu Manolescu să estimeze volumul comerțului transcarpatic la circa 150 000 – 200 000 de florini (de cont) în medie anuală pentru ansamblul secolului al XVI-lea⁴. Această medie ascunde însă un anume declin de-a lungul secolului al XVI-lea, datorat pe de o parte faptului că la Brașov, care concentrează singur cam o jumătate din acest trafic, datele pentru începutul secolului (anul 1503) sunt duble față de media pe întregul secol⁵, și pe de altă parte scăderii valorii florinului de calcul în raport cu monedele stabile, îndeosebi cu ducații de aur (vezi supra, I.1.2.1.). Volumul general al comerțului transcarpatic ne este desigur de folos atunci când încercăm să evaluăm intensitatea activității comerciale, dar nu ne lămurește încă suficient cu privire la balanța comercială. Singurul punct unde putem urmări pe o durată mai lungă evoluția defalcată a comerțului este Brașovul.

Tabulul 49

*Structura comerțului Țării Românești și Moldovei cu Brașovul*⁶

	Mărfuri moldo-muntene		Mărfuri transilvănene și apusene		Mărfuri orientale		Total
	aspri	%	aspri	%	aspri	%	
1503	1 102 685	13	3 016 315	36	4 246 034	51	8 365 034
1529/1530	764 300	46	486 475	29	407 808	25	1 658 583
1542	789 214	20	1 154 272	29	2 038 015	51	3 981 501
1543	1 111 220	27	1 294 580	32	1 688 975	41	4 094 775

¹ Radu Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (Secolele XIV–XVI)*, București, 1965; idem, *Relațiile comerciale ale Țării Românești cu Sibiul la începutul veacului al XVI-lea*, AUB, 5, 1956, p. 207–260.

² Samuel Goldenberg, *Der Südhandel in den Zollrechnungen von Sibiu (Hermannstadt) im 16. Jahrhundert*, RESEE, II, 1964, nr. 3–4, p. 385–421.

³ Mihail Dan, Samuel Goldenberg, *Bistrița în secolul al XVI-lea și relațiile ei economice cu Moldova*, „Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Historia”, 1964, fasc. 2, p. 23–83.

⁴ Radu Manolescu, *Legături economice între țările române în feudalism. (Secolele XIV–XVIII)*, în Ștefan Ștefănescu (coord.), *Națiunea română. Geneză. Afirmare. Orizont contemporan*, București, 1984, p. 261–262.

⁵ Cf. datele din idem, *Le rôle commercial de la ville de Brașov dans le sud-est de l'Europe au XVIe siècle*, „Nouvelles études d'histoire”, II, 1960, p. 219.

⁶ Datele absolute după Radu Manolescu, *Comerțul...*, p. 177; procentajele au fost calculate de noi (rotunjirea face ca uneori totalul să nu fie de 100%).

	Mărfuri moldo-muntene		Mărfuri transilvănene și apusene		Mărfuri orientale		Total
	aspri	%	aspri	%	aspri	%	aspri
1544	lipsă	?	lipsă	?	1 557 000	?	?
1545	1 415 510	44	934 450	29	848 365	27	3 198 325
1546	1 600 000	43	1 200 000	32	900 000	24	3 700 000 (aproximativ)
1547	1 294 700	39	1 046 290	31	1 018 180	30	3 359 170
1548	1 531 034	?	116 329 (incomplet)	?	1 178 625	?	2 825 988 (incomplet)
1549	1 541 980	41	1 099 175	29	1 148 005	30	3 789 160
1550	1 555 340	44	941 760	27	1 032 230	29	3 529 330
1551	1 700 000	?	700 000	?	2 400 (incomplet)	?	2 402 400 (incomplet)
1554	1 336 440	32	1 159 830	28	1 626 450	39	4 122 720

Dincolo de variațiile dintr-un an sau altul, care pot fi efemere, datele registrelor vamale brașovene evidențiază creșterea considerabilă a exporturilor muntene (ponderea Moldovei este modestă la Brașov), care depășesc treptat atât tranzitul de mărfuri orientale, cât mai ales importurile muntene de mărfuri transilvănene și apusene. Această tendință avea să se mențină și în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Astfel, într-un document din 1587 este menționată plângerea egumenului mănăstirii Glavacioc, care arată că schilerii de la vama Prahovei nu mai dau mănăstirii partea datorată potrivit unor vechi privilegii din veniturile acestei vămi; în urma investigației ordonate de domn, s-a aflat că, potrivit vechilor reglementări, mănăstirile Snagov și Glavacioc trebuiau să-și împartă veniturile rezultate din vămuirea mărfurilor sosite de la Brașov. Mihnea Turcitul a schimbat această regulă, hotărând „să amestece și vama de peste Dunăre, cât este cumpărătură turcească, cu vama de la Brașov, iar călugării din mănăstirea de la Glavacioc și cea de la Snagov să aibă din toată vama a treia parte, iar vameșii două părți”¹. Admițând că domnul a oferit călugărilor o compensație echivalentă, rezultă că în deceniul 9 fluxul de mărfuri dinspre Brașov spre Țara Românească reprezenta doar o treime din volumul traficului comercial prin acest punct vamal, iar celelalte două treimi erau date de traficul de la sud spre nord. Este de altfel o concluzie concordantă cu datele registrelor vamale de la mijlocul secolului al XVI-lea.

Dacă acest raport poate fi generalizat pentru ansamblul comerțului dintre Țara Românească și Transilvania, și dacă ținem cont de faptul că negoțul moldo-transilvănean reprezenta doar o parte modestă din traficul

¹ DIRB, vol. V, doc. 348, p. 331 — 332; vezi și DIRB, vol. VI, doc. 70, p. 61 — 62.

transcarpatic¹, atunci ar rezulta că în relația cu Transilvania, Țara Românească avea un excedent anual de aproape 50 000 de florini de calcul (ceea ce, în galbeni, ar însemna circa 38 000 de galbeni în al treilea sfert al secolului al XVI-lea și 31 000—33 000 de galbeni spre sfârșitul aceluiași secol). Desigur, acest excedent nu era un câștig net, deoarece o parte din el se datora comerțului de tranzit, respectiv valorii superioare a tranzitului mărfurilor otomane spre Transilvania în raport cu tranzitul mărfurilor apusene și transilvănene spre teritoriile otomane. Dacă ar fi să raportăm numai mărfurile muntene trimise peste Carpați cu cele transilvănene (și apusene) care ajungeau în Țara Românească, excedentul ar fi fost mult mai mic, ridicându-se poate la 10 000—15 000 de galbeni².

În ceea ce privește balanța comercială dintre Moldova și Transilvania, nu avem suficiente informații pentru a face estimări cantitative ferme, putând doar aprecia că acest comerț era excedentar pentru Moldova. Totuși, ținând cont de faptul că volumul general al acestui trafic era modest, credem că excedentul Moldovei nu putea depăși în nici un caz câteva mii de galbeni anual.

Moldova avea un excedent mult mai substanțial în relația cu Polonia. Lipsa unor registre vamale moldovenești și dispariția celor poloneze în timpul celui de-al doilea război mondial³ ne împiedică să fixăm momentul apariției acestui excedent și evoluția lui cantitativă. Dispunem însă de o indicație indirectă cu privire la amploarea acestui excedent: în anul 1598 dieta poloneză a introdus o taxă de 2% pe exporturile de monede la granițele rusă și moldoveană, semn că deficitul polonez pe aceste relații suscita îngrijorare. Singurele date cantitative cu privire la volumul încasărilor, posibil indicator al fluxului monetar dinspre Polonia spre Moldova, provin din anul 1647, când negustorii armeni au plătit 2 554 zloți polonezi, ceea ce înseamnă că ei au exportat în acel an monedă în valoare de circa 40 000 de taleri⁴. Cum armenii nu erau singurii negustori care

¹ Astfel, la Brașov traficul spre și dinspre Moldova reprezenta la mijlocul secolului al XVI-lea cam 1/25 din traficul total (Radu Manolescu, *Comerțul...*, p. 180—181), iar ponderea Bistriței în ansamblul traficului transcarpatic era și ea foarte modestă (idem, *Legături economice...*, p. 262).

² Această evaluare ne apropie de cifra de 18 000—20 000 de florini (de calcul) postulată de Radu Manolescu pentru excedentul comercial anual al Țării Românești în comerțul cu Transilvania.

³ Unele date au fost cercetate în perioada interbelică și au stat la baza lucrării lui Roman Rybarski, *op. cit.*, dar nu ne-au putut fi de folos din punctul de vedere al balanței comerciale moldo-polone.

⁴ Zbigniew Switalski, *Clo od wywozu pieniedzy wywozonych za granice Rzeczypospolitej w latach 1598—1659*, „Przegląd historyczny”, LI, 1960, nr. 1, p. 24—32. Recent această problemă a fost reluată și de Dariusz Kolodziejczyk, *The export of silver coin through the Polish-Ottoman border and the problem of the balance of trade* (comunicare susținută la al VII-lea congres internațional de istorie economică și socială a Imperiului otoman, Heidelberg, 28 iulie 1995).

operau în comerțul moldo-polonez, rezultă că deficitul polonez (sau excedentul moldovenesc) era mult mai mare la mijlocul secolului al XVII-lea. Deoarece pentru secolul al XVI-lea nu dispunem de asemenea informații documentare, suntem nevoiți să ne bazăm pe presupuneri în ceea ce privește mărimea dezechilibrului balanței de plăți. O asemenea estimare a încercat relativ recent cercetătorul polonez Dariusz Kolodziejczyk, care a postulat că la mijlocul secolului al XVI-lea comerțul otomano-polon, din care o mare parte se desfășura prin Moldova, avea un volum de circa 200 000 de galbeni, iar deficitul polon era de aproximativ 60 000 de galbeni¹. Cum o mare parte din acest comerț se desfășura prin Moldova, și cum în aprecierile lui Kolodziejczyk Moldova este inclusă la Imperiul otoman, o mare parte din acest deficit polonez (probabil 40 000—50 000 de galbeni) poate fi considerată ca excedent al Moldovei. Dar, la fel ca în cazul Brașovului pentru Țara Românească, acest excedent nu poate fi considerat ca un câștig net pentru Moldova, deoarece el cuprinde și mult comerț de tranzit. Astfel, traficul de la granița moldo-polonă cuprindea în principal următoarele fluxuri de mărfuri: exportul otoman de mărfuri orientale (și pentru un timp de vinuri) spre Polonia și eventual mai departe spre Europa centrală, exportul moldovenesc de vite, exportul polonez de postavuri și alte mărfuri occidentale (uneori și blănuri rusești) din care o mică parte erau vândute în Moldova și cea mai mare parte erau destinate pieței otomane, și — în fine — monedele și metalele prețioase prin care era soldat deficitul polonez la mărfuri „normale” în relația cu Orientul. Dacă ar fi să estimăm numai relația directă dintre Moldova și Polonia, atunci excedentul comercial moldovenesc ar fi în a doua jumătate a secolului al XVI-lea probabil de numai circa 20 000 de galbeni anual².

Evaluarea balanței comerciale dintre Țările Române luate în ansamblu și Ungaria este mai dificilă, îndeosebi din cauza apartenenței Transilvaniei la regatul Ungariei înainte de 1541. În absența unor registre vamale care să consemneze traficul dintre Transilvania și Ungaria în prima jumătate a secolului al XVI-lea, trebuie să recurgem la informații indirecte. Astfel, se știe că în a

¹ Dariusz Kolodziejczyk, *Kilka uwag o handlu polsko-tureckim w XVI wieku*, „Kwartalnik Historyczny”, 1988, nr. 3, p. 211—212.

² Astfel, exporturile moldovenești de vite spre Polonia au variat în această perioadă în jur de 15 000 de exemplare anual (Ian Blanchard. *op. cit.*, p. 459), ceea ce, la un preț care a oscilat de la 1,5 la 3 galbeni pentru un bou, ar da un venit de 22 500—45 000 de galbeni. Cum nu cunoaștem exact nici volumul celorlalte exporturi moldovenești, nici pe cel al importurilor moldovenești din Polonia, dar știm că deseori boii erau plătiți parte în bani, parte în postav, credem că o creștere a veniturilor obținute din exporturile de bovine avea drept corolar și o creștere a importurilor de postav, ceea ce făcea ca excedentul comercial să nu varieze prea mult.

doua jumătate a secolului al XV-lea și la începutul secolului al XVI-lea Ungaria avea o balanță comercială pasivă la hotarele sale apusene, importurile de produse manufacturate, îndeosebi de postavuri, depășind cu mult exporturile sale. Acest deficit era soldat de către Ungaria printr-un flux contrar de metale prețioase. În prima jumătate a secolului al XVI-lea acest raport avea să se schimbe radical, exporturile ungurești de vite crescând puternic și asigurând un important excedent comercial¹. Revenind la Transilvania, este de presupus că ea a cunoscut o evoluție similară, având deci un pasiv la limitele sale apusene la începutul secolului al XVI-lea. Mai problematică este însă trecerea la o balanță excedentară începând cu al doilea sfert al secolului al XVI-lea, știut fiind că Transilvania exporta mai puține vite decât zonele de pustă din Ungaria centrală. Înregistrările vamale de la Cluj din anul 1599, singurele de la hotarele apusene ale Transilvaniei care au intrat în circuitul științific pentru perioada de până la 1600, indică un deficit de peste 75 000 de florini de calcul la un volum al comerțului de 1 18 000 de florini de calcul². Cum la Cluj comerțul cu Europa centrală reprezenta peste 95% din importuri și 92% din exporturi³, rezultă că cea mai mare parte din acest deficit se realiza pe această relație. Trebuie însă precizat că deficitul nu se datora legăturilor cu Ungaria propriu-zisă, în raport cu care la Cluj se constată un notabil excedent, ci importurilor de la Viena, din Slovacia și Polonia⁴. Rămâne de stabilit în ce măsură Clujul anului 1599 era reprezentativ pentru comerțul apusean al Transilvaniei în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Două aspecte trebuie discutate în această privință. Mai întâi, Clujul nu era singura vamă de la hotarele apusene ale Transilvaniei, chiar dacă era poate cea mai importantă dintre ele⁵. Totodată, Clujul, fiind unul dintre cele mai importante centre urbane ale Transilvaniei și deci un pol de concentrare a consumului, este normal să indice o prevalență a importurilor; în schimb,

¹ Zsigmond P. Pach, *The Role of East-Central Europe in International Trade (16th and 17th Centuries)*, „Études historiques”, 1970, p. 224—258; Gyözö Ember, *Zur Geschichte des Aussenhandels Ungarns im XVI. Jahrhundert*, „Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae”, 44, 1960 (extras); Harald Prickler, *Das Volumen des westlichen ungarischen Außenhandels vom 16. Jahrhundert bis 1700*, în Othmar Pickl (hrsg.), *Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege*, Graz, 1971, p. 131—144.

² Samuel Goldenberg, *Clujul în sec. XVI. Producția și schimbul de mărfuri*, București, 1958, p. 255—256.

³ Francisc Pap, *Orientarea central-europeană a comerțului clujean în prima jumătate a sec. XVII*, AMN, XVII, 1980, p. 210—211.

⁴ *Ibidem*, p. 212.

⁵ A se vedea lista vămilor la Lidia A. Demény, *Regimul tricesimelor și punctele vamale din Transilvania în perioada principatului autonom*, SMIM, VII, 1974, p. 213.

este foarte probabil ca multe dintre exporturi, îndeosebi cele de vite, slab reprezentate la Cluj în anul 1599¹, să se fi derulat prin alte puncte vamale. Totuși, mărimea deficitului înregistrat la Cluj (echivalentul a circa 9 000 de boi)² nu credem că putea fi compensată pe deplin de un eventual activ la celelalte puncte vamale de la hotarele apusene ale Transilvaniei. Dar, dacă este probabil că Transilvania a înregistrat un deficit comercial în relația cu Europa centrală în anul 1599, rămâne de văzut dacă anul 1599 este reprezentativ pentru a doua jumătate a secolului al XVI-lea. În ceea ce ne privește, credem că ultimii ani ai secolului al XVI-lea reprezintă o perioadă atipică, în care subvențiile habsburgice, deși destinate în principiu războiului antiotoman, au mărit cererea solvabilă în Transilvania, diminuând exporturile și impulsționând importurile. Rămâne însă ca cercetările viitoare să lămurească dacă și în ce măsură un asemenea deficit al balanței comerciale se întâlnește și înainte de 1594. În ceea ce ne privește, opinăm că în comerțul ei apusean Transilvania a înregistrat un anume deficit la începutul secolului al XVI-lea și după 1594, în timp ce de-a lungul celei mai mari părți a secolului al XVI-lea balanța comercială a fost relativ echilibrată.

Cele mai dificile probleme le ridică reconstituirea balanței comerciale a Țărilor Române în raport cu Imperiul otoman, și aceasta nu în ceea ce privește constatarea caracterului ei excedentar pentru Țările Române, problemă asupra căreia domnește consensul între specialiști, ci în ceea ce privește estimarea cantitativă a acestui excedent. Astfel, singurul registru vamal care a fost studiat pentru zona Dunării de Jos este cel de la Tulcea din anii 1515—1517, pentru care Hóvári János a calculat că traficul mediu anual era de circa 1 114 000 de aspri, sau 29 000 de galbeni³, deci de câteva ori mai mic decât cel de la Brașov. Nu trebuie însă pierdut din vedere faptul că Tulcea era un centru comercial modest în raport cu altele de la Dunărea de Jos, și că mai mult de jumătate din valoarea traficului înregistrat aici era dată de negoțul cu sclavi aduși din Bugeac sau din stepele nord-pontice, la care Țările Române nu participau decât cel mult involuntar, prin locuitorii lor robiți de turci sau de tătari. De altfel, defalcarea traficului total pe fluxuri comerciale este marea dificultate în studiile asupra negoțului dunărean.

¹ Francisc Pap, *Comerțul Transilvaniei cu țările Europei centrale în sec. XVII. Comerțul clujean reflectat în registrele de tricesimă (1599—1637)*. Lucrare de doctorat (inedită), București, 1980, p. 68, 96, 125—129, 136.

² În anul 1600 un bou costa la Cluj 8—8,5 florini de calcul (Samuel Goldenberg, *Clujul...*, p. 358).

³ Hóvári János, *Customs Register of Tulça (Tulcea), 1515—1517*, „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae”, XXXVIII, 1984, nr. 1—2, p. 136,

În afară de studiul lui Hóvári pentru Tulcea, mai dispunem de o serie de informații cu privire la volumul arenzilor veniturilor din unele porturi dunărene, ca și de la Akkerman. Problema cea mare este că aceste arenzii — considerabile cantitativ — nu cuprindeau numai vama propriu-zisă (*gümrük*) sau taxa de vânzare (*bac*), ci și alte venituri obținute de statul otoman din zona respectivului punct vamal. Din cauza incertitudinii asupra compoziției diferitelor arenzii, nu a fost cu puțință reconstituirea volumului traficului comercial pe baza cuantumului arenzii vamale. O altă dificultate este că în porturile dunărene era înregistrat nu numai negoțul transdanubian, dar și comerțul care lega populația de pe cele două maluri ale Dunării cu zonele riverane Mării Negre și cu Istanbulul; or, o parte din acest trafic, și anume cel care avea ca punct de pornire sau ca punct terminus malul sudic al Dunării era un negoț intra-otoman, la care Țara Românească și Moldova nu aveau nici o participare. În aceste condiții, datele referitoare la arenzile vamale otomane de la Dunărea de Jos nu ne pot servi decât la constatarea volumului considerabil al traficului de mărfuri prin aceste puncte și la postularea tendinței de creștere generală a acestor venituri de-a lungul secolului al XVI-lea. Dar să dăm câteva exemple. Către 1530 eminii de Vidin și de Rahova erau capabili să împrumute pe Craiovești cu 40 000 și respectiv 50 000 de aspri din veniturile vămile¹, ceea ce înseamnă că aceste venituri erau sensibil superioare. Documentele otomane sunt mai precise, dar se referă la o perioadă mai târzie. Astfel, arenda anuală a veniturilor pe care statul otoman urma să le obțină de pe urma porturilor Vidin și Feth-i Islam (Cladova) era în 1562 de 860 000 de aspri (peste 14 300 de galbeni), în 1570 de 1 068 666 aspri (peste 17 800 de galbeni), iar în 1578 de 1 042 000 de aspri (peste 17 300 de galbeni)²; pentru comparație, amintim aici faptul că vicesima Brașovului era arendată în aceeași perioadă pentru numai 2 000 de florini de calcul³. În raport cu Vidinul, Giurgiul aducea venituri mai modeste. Astfel, arenda porturilor Giurgiu și Tunakan (probabil lectură greșită pentru Tutrakan, adică Turtucaia) era evaluată în 1545 la 295 000 de aspri (circa 5 000 de galbeni), în 1559 la 376 666 aspri (circa 6 300 de galbeni), în 1569 la 560 000 de galbeni (peste 9300 de galbeni), iar în 1580 la 666 666 de aspri (peste 11 000 de galbeni)⁴. Sume incomparabil mai mari obținea statul otoman din arenda veniturilor porturilor Akkerman (1 633 333 de aspri în 1573, 1 716 666 de aspri în

¹ DRHB, vol. III, doc. 141, p. 222.

² Murat Çizakça, *Tax-farming and Financial Decentralization in the Ottoman Economy, 1520–1697*, JEEH, 22, 1993, nr. 2, p. 242.

³ Radu Manolescu, *Comerțul...*, p. 179.

⁴ Murat Çizakça, *op. cit.*, p. 242.

1580)¹ și mai ales Chilia (2 075 000 de aspri anual în intervalul 1577 — 1583)². Chiar dacă cuantumul arenzilor nu reflectă automat evoluția valorică a traficului — de exemplu, arenzile cresc lent după devalorizarea monetară din 1584 — 1586, deși „normal“ ar fi trebuit să se dubleze rapid — este evident că sporul vizibil de-a lungul secolului reflectă volumul și valoarea crescândă a traficului comercial de la Dunărea de Jos, din care o mare parte era efectuat de Țara Românească și de Moldova.

Cum însă informațiile referitoare la arenze nu ne oferă cifre cu privire la valoarea totală a traficului și nici cu privire la balanța comercială, va trebui să recurgem la reconstituirea acestora pe baza datelor referitoare la fluxul diferitelor mărfuri³, deși aceste date nu sunt atât de numeroase și de sigure pe cât am fi dorit.

Știm astfel că animalele și produsele animaliere erau principala categorie de exporturi ale Țărilor Române în Imperiul otoman. Referitor la vitele mari, singura estimare mai realistă provine dintr-un raport din 1603 al bailului venețian Agostino Nani, potrivit căruia din Țara Românească și Moldova „solevano venir ogni anno per 27 000 e piu capi d'animali“⁴. După cum arată și textul lui Nani, această cifră nu indică un maxim, ci mai degrabă un export „normal“, care în circumstanțe favorabile putea fi lesne depășit. Defalcarea cifrei lui Nani între cele două principate românești extracarpătice nu este ușor de făcut. Totuși, ținând cont că Moldova avea un potențial bovin mai ridicat decât Țara Românească, dar exporta mai mult spre Europa centrală prin Polonia și/sau prin Transilvania, considerăm că cea mai mare parte a acestor 27 000 de vite anual provenea din Țara Românească (poate 20 000), iar o parte mai mică din Moldova. Cum cea mai mare parte a comerțului cu vite — și în general a comerțului românesc cu Imperiul otoman — era efectuată de negustori otomani, care își și însușeau cea mai mare parte a profitului comercial, pentru evaluarea veniturilor obținute de Țările Române de pe urma acestui export trebuie să luăm în calcul prețul intern al mărfurilor exportate. Pentru Țara Românească avem prețuri interne variind între 100 și 200 de aspri înainte de

¹ *Ibidem*, p. 243; Halil Sahillioğlu indică o cifră ușor diferită pentru anul 1580 (5 155 000 de aspri pentru 3 ani, deci 1 718 333 aspri anual) și o scădere sensibilă în 1583, când arenda pe 4 ani a fost dată pentru 3 666 666 de aspri, deci cuantumul anual ar fi fost de numai 916 666 de aspri (*Années sivas et crises monétaires dans l'Empire Ottoman*, „Annales. E.S.C.“, 24, 1969, nr. 5, p. 1075).

² Murat Çizakça, *op. cit.*, p. 243.

³ Pentru Țara Românească înainte de anul 1594 am făcut o primă încercare în acest sens în Bogdan Murgescu, *Plăți externe...*, p. 462 — 464.

⁴ Barozzi e Berchet, *Relazioni degli ambasciatori e baili veneti a Constantinopoli*, parte 1, Venezia, 1873, p. 36.

devalorizarea asprului din 1584 — 1586, și între 250 și 400 de aspri în ultimele două decenii ale secolului al XVI-lea¹, ceea ce ar însemna cam 2—3 galbeni pentru un bou de negoț. Același nivel de 2—3 galbeni/bou trebuie luat în considerare și pentru Moldova², deși și aici informațiile documentare prezintă o marjă de variație destul de ridicată³. În aceste condiții considerăm că înainte de 1594 Țara Românească obținea din exportul bovinelor în Imperiul otoman un excedent de 40 000 — 60 000 de galbeni anual, iar Moldova către 20 000 de galbeni anual.

În ceea ce privește oile, Mihai Maxim estima exporturile celor două principate extracarpătice în a doua jumătate a secolului al XVI-lea la circa 300 000 de capete fiecare⁴; trebuie însă să ținem seama că în prima jumătate a secolului volumul acestor exporturi era probabil sensibil mai mic⁵. Luând în

¹ DRHB, vol. V, doc. 262, p. 287, vol. XI, doc. 11, p. 14, doc. 138, p. 184, doc. 173, p. 223—224, doc. 193, p. 260, doc. 385, p. 531; DIRB, vol. IV, doc. 322, p. 318, doc. 363, p. 353, vol. V, doc. 403, p. 383, doc. 457, p. 443, vol. VI, doc. 32, p. 27. Există și informații despre prețuri mai mari, îndeosebi în timpul lui Mihai Viteazul (DRHB, vol. XI, doc. 303, p. 406—407, doc. 317, p. 432, doc. 331, p. 455, doc. 338, p. 476), dar acestea par să exprime mai degrabă o conjunctură excepțională. A se vedea și Damaschin Mioc, *Prețurile din Țara Românească în secolele XV—XVI și dinamica lor*, RdI, 33, 1980, nr. 2, p. 324, unde se indică prețul mediu de 100 de aspri pentru începutul secolului al XVI-lea, 220 de aspri în deceniul 9, și 380 de aspri în ultimul deceniu al acestui secol.

² Astfel, la mijlocul secolului al XVI-lea un bou era apreciat la granița de pe Nistru la 2,5 galbeni (Jaroslav Stepaniv, *A Turkish Document in Ukrainean from the Mid-Sixteenth Century: On the Origin of the Ukrainean Cossaks*, „Harvard Ukrainean Studies“, I, 1977, nr. 2, p. 217), iar Graziani afirmă că boii exportați de Moldova spre Europa creștină costau către 3 galbeni bucata (*Călători străini...*, vol. II, p. 381).

³ Astfel, în ultimul deceniu al secolului al XVI-lea documentele interne ne indică pentru un bou prețuri de 2 taleri (DIRA, vol. IV, doc. 40, p. 36), de 5 taleri (*ibidem*, doc. 219, p. 163) și chiar de 15 taleri (DIRA, vol. III, doc. 567, p. 462—463). Amintim aici și faptul că un document otoman consemnează faptul că Iancu Sasul se înțelesese cu un grup important de gelepi să le ramburseze o parte din datorii trimițându-le 24 000 de boi cu excelențul preț de 6 galbeni de cap, dar a preferat până la urmă să-și vândă boii în „țara nemțească” (informație de la dl. Mihai Maxim, căruia îi mulțumim și pe această cale).

⁴ Mihai Maxim, *Regimul economic...*, p. 1755. Cele numai 141 400 de oi înregistrate în catastiful lui Petru Șchiopul din mai 1591 (DIRA, vol. IV, doc. 24, p. 19—26) nu reprezintă întregul export al Moldovei din acel an, știut fiind că exportul oilor continua și la începutul verii.

⁵ Știm astfel că în 1544—1545 otomanii au solicitat domnilor Țării Românești și Moldovei să trimită câte 100 000 de oi la Istanbul (Mihai Maxim, *Regimul economic...*, p. 1751—1752; documentele otomane relevante au fost publicate de Mihnea Berindei, Gilles Veinstein, *op. cit.*, doc. 17, p. 172 și doc. 28, p. 178—179). Trebuie însă adăugat că aceste comenzi nu reflectă fidel volumul exporturilor românești de oi, deoarece pe de o parte domniile nu au trimis toate aceste oi (în 1545 se discută despre restanțe din 1544) și pe de altă parte negustorii otomani cumpărau și ei separat un număr de oi din Țările Române.

considerare un preț de de circa 1/3 galbeni pentru o oaie¹, ar rezulta venituri anuale de aproximativ 100 000 de galbeni pentru fiecare dintre cele două state românești extracarpatice, dar aceasta numai de la mijlocul secolului al XVI-lea până la 1594. Pentru restul secolului al XVI-lea veniturile obținute de Țările Române din exporturile de oi, deși apreciable, erau probabil mai mici.

Exporturile muntene de sare au fost evaluate de Mihai Maxim pe baza unor date despre veniturile obținute de Petru cel Tânăr la cel puțin 40 000 de galbeni². Pentru Moldova nu avem asemenea informații cantitative, dar știm că ea își exporta sarea precumpănitor spre teritoriile otomane; după toate aparențele cantitățile erau însă inferioare celor ale Țării Românești. Asemănătoare este situația Transilvaniei, care la mijlocul secolului al XVI-lea producea anual 1 milion de bolovani de sare în valoare de 30 000 de florini³, din care o parte era dedicată consumului intern iar restul era exportată în teritoriile otomane din Serbia⁴ și Ungaria.

Mierea și ceara dețineau și ele un rol important în exporturile românești în Imperiul otoman. Pentru perioada imediat premergătoare anului 1594 știm că atât Moldova, cât și Țara Românească trebuiau să trimită pentru bucătăria imperială de la Istanbul câte 33 de tone de miere și o cantitate identică de ceară⁵. Dacă în ceea ce privește ceara nu avem informații cu privire la prețul intern din Țările Române, pentru mierea munteană Damaschin Mioc a postulat prețul de 12 aspri ocaua⁶, ceea ce ar da ceva mai mult de 300 000 de aspri (= 2 500 — 2 600 de galbeni) anual pentru Țara Românească și probabil cam tot atât pentru Moldova. Desigur, în cazul mierii și cerii cerute de autoritățile otomane, ca și în cazul altor produse comandate oficial, uzuală nu era plata lor în bani, ci

¹ Astfel, pentru Țara Românească avem prețul de 17 aspri pentru o oaie în anii 1542 și 1578 (Damaschin Mioc, *op. cit.*, p. 324), 3 șahi (= 24 de aspri) pentru o oaie în 1589 (*Călători străini...*, vol. III, p. 295) și 45—50 de aspri pentru o oaie în timpul lui Mihai Viteazul (DRHB, vol. XI, doc. 274, p. 365), iar pentru Moldova 18 aspri pentru o oaie în 1565 (*Hurmuzaki*, supl. II/1, doc. CXXXII, p. 255—256), 0,4 taleri de oaie în timpul lui Petru Șchiopul (*Hurmuzaki*, XV/1, doc. MCCXXII, p. 660), 34—47 de aspri pentru o oaie în 1589 (DIRA, vol. III, doc. 536—539, p. 446—447) și 29—55 de aspri de oaie în 1591 (DIRA, vol. IV, doc. 24, p. 19—26).

² Mihai Maxim, *Ottoman Documents concerning the Wallachian Salt in the Ports on the Lower Danube in the Second Half of the Sixteenth Century*, RESEE, XXVI, 1988, nr. 2, p. 121. Sivori aprecia că domnul câștiga în deceniul 9 de pe urma ocnelor de sare circa 40 000 de scuzi (*Călători străini...*, vol. III, p. 14), ceea ce ar da aproximativ 33 333 de galbeni.

³ *Călători străini...*, vol. II, p. 79.

⁴ Pentru aceste exporturi la începutul secolului al XVI-lea vezi Hóvári János, *The Transylvanian Salt in the Ottoman Semendire/Smeredevo, 1514—1516*, „Archivum Ottomanicum”, XIII, 1993—1994, p. 143—168.

⁵ Mihai Maxim, *Regimul economic...*, p. 1757.

⁶ Damaschin Mioc, *op. cit.*, p. 324.

scăderea valorii lor din tribut, proces care de multe ori antrena pierderi pentru Țările Române. În aceste circumstanțe, includerea acestor sume la veniturile comerciale ale statelor românești este discutabilă; cum însă haraciul a fost inclus integral la plățile politice către Imperiul otoman, chiar dacă uneori era achitat parțial în asemenea produse, considerăm echitabil să includem contravaloarea acestor produse în calculul balanței comerciale.

Caii românești erau și ei adeseori solicitați de către Poartă în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. De obicei cererile vizau câteva sute de cai de la fiecare dintre cele două principate românești extracarpatiche, dar în 1579, în contextul războiului cu Persia, otomanii au cerut câte 2000 de cai atât din Moldova, cât și din Țara Românească¹. Desigur, prețurile cailor erau extrem de variabile, reflectând marea diversitate a calităților acestor cai. Astfel, caii de țară au costat în Țara Românească în medie 300—400 de aspri în primele trei decenii ale secolului al XVI-lea, apoi 600—800 de aspri până către 1590 (dar cu o scădere sensibilă în decada 1541—1550) și 1677 de aspri în deceniul 1591—1600; în schimb, caii de rasă depășeau frecvent 1 000 de aspri bucata, ajungând chiar la 10 000—12 000 de aspri de exemplar². În Moldova prețul cailor era ceva mai mare, plasându-se de-a lungul întregului secol al XVI-lea la mai mult de 1 000 de aspri³. În aceste condiții apreciem că veniturile obținute de fiecare din statele românești extracarpatiche din exportul de cai spre Imperiul otoman nu au depășit decât în mod excepțional câte 5 000 de galbeni anual.

Spre deosebire de secolele XIX—XX, în secolul al XVI-lea Țările Române nu erau un mare exportator de cereale. De altfel, exceptând anii în care din diverse motive în Imperiul otoman era foamete, raportul dintre prețurile românești și otomane nu încuraja un export semnificativ. De exemplu, în ceea ce privește grâul, prețul său mediu din Țara Românească în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea a ajuns la 50 de aspri obrocul de 22 de ocale⁴, în timp ce pe piața liberă de la Istanbul prețul chilei de 20 de ocale nu a depășit 50 de aspri decât la începutul secolului al XVII-lea⁵. Cum diferența dintre cele două prețuri

¹ Mihai Maxim, *Regimul economic...*, p. 1755.

² Ruxandra Cămărășescu, Coralia Fotino, *Din istoria prețurilor. Evoluția prețului cailor în Țara Românească (secolele XV—XVII)*, SMIM, VI, 1973, p. 229—240.

³ DIRA, vol. III, doc. 137, ș.108, doc. 151, p. 121, doc. 394, p. 326, doc. 443, p. 362—363, doc. 463, p. 374, doc. 503, p. 413, doc. 516, p. 426, doc. 567, p. 462—463, vol. IV, doc. 6, p. 6—7, doc. 249, p. 190, doc. 349, p. 286—287.

⁴ Damaschin Mioc, *op. cit.*, p. 324; în 1592—1594 prețul a fost însă de 120 de aspri obrocul (idem, *Cuantumul birului pe gospodăria țărănească în Țara Românească în secolul al XVI-lea*, SMIM, V, 1962, p. 164).

⁵ Ljuben Berov, *Dvizenieto na cenite na Balkanite prez XVI—XIX v. i evropejskata revolucija na cenite*, Sofia, 1976, p. 188.

ar fi trebuit să acopere cheltuielile negustorului — dintre care numai transportul maritim dintre Isaccea și Istanbul costa în 1616 câte 8 aspri pentru fiecare chilă de Istanbul¹ — și să asigure un anume profit, este evident că în condiții normale nu era rentabilă comercializarea grâului românesc pe piața otomană, și este probabil că aceeași situație se întâlnea și la celelalte cereale. Ca atare, cea mai mare parte a exporturilor românești de cereale nu se realiza pe baze comerciale, ci ca urmare a comenzilor oficiale ale statului otoman, care solicita, pentru armată sau pentru palatul imperial, diverse cantități pentru care impunea prețuri oficiale — deseori mai mici decât cele de pe piața liberă² — și pe care eventual nici nu le plătea efectiv în bani, ci le scădea din haraci. De obicei aceste comenzi oficiale vizau orzul, dar uneori întâlneam și grâu, mei și chiar făină. Cantitățile solicitate nu erau prea mari, maximul cunoscut de noi fiind atins la sfârșitul anului 1592, când Poarta a cerut domnilor Moldovei și Țării Românești să trimită la Istanbul câte 8 000 de mudd (= 3 560 tone) de orz³. La un preț de 25 de aspri pentru obrocul de 22 de ocale⁴, orzul astfel trimis de fiecare dintre cele două principate valora aproximativ 3,63 milioane de aspri, deci în jur de 30 000 de galbeni. Admițând că orzului i se mai adăugau cantități mai mici din celelalte cereale, considerăm că exporturile de grâne ale statelor românești extracarpătice nu au putut depăși în nici un caz 40 000 de galbeni, fiind însă în mod obișnuit sensibil mai mici.

Pentru celelalte articole exportate de Țările Române în Imperiul otoman (pește, unt, seu, piei, lemn etc.) nu dispunem nici de indicații cantitative, nici de informații referitoare la prețuri, astfel încât nu le putem estima valoarea. De asemenea, nu cunoaștem exact nici valoarea produselor occidentale pe care Țările Române le tranzitau spre Imperiul otoman. Astfel, este absolut sigur că cea mai mare parte a cuțitelor și postavurilor importate de Țara Românească de la Brașov nu erau vândute pe piața munteană, ci erau trimise mai departe în Imperiul otoman⁵. Pe baza analizei înregistrărilor vamale din 1503, Radu Manolescu a estimat că numai circa 1/3 din importurile Țării Românești de la

¹ Rhoads Murphey, *Provisioning Istanbul: The State and Subsistence in the Early Modern Middle East*, „Food and Foodways”, 1988, nr. 2, p. 227.

² Mihai Maxim, *Regimul economic...*, p. 1756.

³ *Ibidem*, p. 1757.

⁴ Damaschin Mioc, *Prețurile...*, p. 324.

⁵ De exemplu, în 1503 Țara Românească a importat aproape 2,4 milioane de cuțite, ceea ce ar însemna 7—8 cuțite pe cap de locuitor. Radu Manolescu estima că piața munteană putea absorbi maximum 100 000 de cuțite, restul de 2,3 milioane de bucăți fiind tranzitate spre teritoriile otomane (*Comerțul...*, p. 160—161). Cum Moldova, care avea o populație apropiată de cea a Țării Românești, a importat numai aproximativ 25 000 de cuțite, credem că este probabil ca consumul muntean să fi fost sensibil inferior cifrei de 100 000 de cuțite postulate anterior.

Braşov erau destinate consumului intern, în timp ce restul de 2/3 (adică mărfuri în valoare de 1,8—2 milioane de aspri sau 35 000—40 000 de galbeni) erau doar tranzitate spre teritoriile otomane¹. Spre mijlocul secolului al XVI-lea nu mai dispunem de înregistrări la fel de detaliate ca în 1503, dar pe baza scăderii cantităţilor de cuţite şi de postavuri, se poate aprecia că ponderea tranzitului spre Imperiul otoman a scăzut în comerţul Ţării Româneşti cu Braşovul. Oricum însă, acest tranzit a rămas important, iar valoarea sa s-a adăugat exporturilor de mărfuri muntene spre teritoriile otomane. La aceasta trebuie să mai adăugăm faptul că şi Polonia tranzita postavuri central- şi vest-europene spre Imperiul otoman prin intermediul Moldovei.

În ceea ce priveşte importurile româneşti din Imperiul otoman avem încă şi mai puţine date decât pentru exporturi. Aceste importuri cuprindeau atât mărfurile dedicate consumului intern, cât şi mărfurile orientale tranzitate spre statele creştine învecinate. La Sibiu, aceste mărfuri orientale foarte diverse — mirodenii, ţesături, materii prime textile ca mătasea şi bumbacul, obiecte de îmbrăcăminte şi pielărie, orez, smochine etc. — valorau în 1540 peste 12 000 de florini de cont², în timp ce la Braşov acest import de mărfuri orientale a atins maximul în 1503 (4 246 034 aspri = 84 920 florini), scăzând apoi la 20 000—30 000 de florini spre mijlocul secolului al XVI-lea³. În ceea ce priveşte tranzitul de mărfuri orientale spre Polonia, nu dispunem de informaţii la fel de detaliate ca cele provenind din oraşele din sudul Transilvaniei. Nici estimările generale ale lui Dariusz Kolodziejczyk, 200 000 de galbeni pentru comerţul total de la graniţele sudice ale Poloniei şi un deficit de 60 000 de florini pentru Polonia⁴, nu ne permit obţinerea unei precizii prea mari. Astfel, ar rezulta că Polonia importa din Moldova şi Imperiul otoman mărfuri în valoare de 130 000 de galbeni, din care vitele moldoveneşti valorau cel mult 60 000 de galbeni (am pornit de la cifra de 20 000 de boi şi un preţ de 3 galbeni bucata, ceea ce este poate prea mult). Nu putem însă considera că toţi ceilalţi 70 000 de galbeni reprezintă mărfurile orientale tranzitate prin Moldova spre Polonia, deoarece în cadrul acestei sume trebuie să includem şi celelalte mărfuri moldoveneşti exportate spre Polonia, şi mărfurile otomane exportate direct în Polonia prin Ucraina. De aceea, singurul lucru pe care îl putem afirma cu certitudine este că

¹ Radu Manolescu, *Comerţul...*, p. 162—164.

² Samuel Goldenberg, *Der Südhandel...* p. 398. Pentru anul 1500 totalul de 789 florini este sigur o subînregistrare, datorată faptului că mărfurile comercializate de negustorii sibieni nu au fost consemnate în registrul care ni s-a păstrat (Radu Manolescu, *Relaţiile comerciale...*, p. 242—243).

³ Radu Manolescu, *Comerţul...*, p. 172—173.

⁴ Dariusz Kolodziejczyk, *Kilka...*, p. 211—212.

tranzitul românesc de mărfuri orientale spre Polonia avea ordinul de mărime de mai multe zeci de mii de galbeni.

Dacă încercăm acum să însumăm datele existente pentru exporturile și respectiv importurile Țărilor Române în și din Imperiul otoman, constatăm că dispunem de informații sau estimări mai mult pentru a doua jumătate a secolului al XVI-lea și îndeosebi pentru perioada imediat premergătoare anului 1594, în timp ce pentru prima jumătate a secolului al XVI-lea cunoaștem ceva mai bine numai tranzitul românesc din și spre teritoriile otomane. Din acest motiv vom încerca mai întâi să calculăm balanțele comerciale pentru perioada de dinainte de 1594. Pentru Țara Românească exporturile cunoscute (bovine, ovine, sare, miere, cereale) dau un total anual de 200 000—250 000 de galbeni, la care se adaugă spre 20 000 de galbeni pentru tranzitul de mărfuri transilvănene și apusene și o sumă imposibil de precizat pentru mărfurile referitor la care nu am putut face estimări valorice (pește, unt, seu, piei, lemn, ceară etc.). Însumând, credem a nu greși apreciind că exporturile muntene către Imperiul otoman valorau înainte de 1594 între 300 000 și 400 000 de galbeni, limita inferioară fiind probabil mai apropiată de adevăr decât cea superioară. Pentru Moldova exporturile cunoscute reprezintă 160 000—180 000 de galbeni, iar cu tranzitul și mărfurile pentru care nu dispunem de informații, circa 200 000 de galbeni, sau poate puțin mai mult. În fine, în cazul Transilvaniei exporturile directe spre teritoriile otomane — ne referim aici la exporturile spre Ungaria și Banatul aflate sub stăpânire otomană, deoarece cele spre teritoriile sud-dunărene erau mediate de obicei de Țara Românească — aveau un ordin de mărime de câteva zeci de mii de galbeni, dintre care cea mai mare parte era dată de sare.

După 1594, datorită împrejurărilor politice speciale, exporturile tuturor celor trei state românești către Imperiul otoman au cunoscut momente de discontinuitate care le-au diminuat atât volumul, cât și valoarea. Însemnătatea deuseului otoman pentru economia Țărilor Române și pentru obținerea banilor necesari plății oștilor a fost reflectată de eforturile domnilor români de a alterna momentele de confruntare politico-militară cu temporare compromisuri politice, care să asigure funcționarea în continuare a negoțului¹. Fără a dispune de indicații documentare cu privire la volumul acestui comerț, credem a nu greși când estimăm că în anii 1595—1600 exporturile Țării Românești în Imperiul otoman s-au situat în medie la jumătatea valorii de dinainte de 1594, anii de pace relativă (1597, 1599—1600) alternând cu cei de confruntare militară (1595—1596, 1598), iar cele ale Moldovei s-au menținut ceva mai bine, deși nici ele nu au fost scutite de tendința de scădere față de anii de dinainte de 1594.

¹ Ștefan Andreescu, *O „pace prefăcută”...*, p. 1143—1147.

Ar rezulta deci exporturi muntene medii de 150 000—200 000 de galbeni și moldovenești de 100 000—150 000 de galbeni. În ceea ce privește Transilvania, tendința de diminuare a exporturilor spre Imperiul otoman pare certă, dar mărimea scăderii nu credem să poată fi estimată. Inutil de adăugat că estimările pentru ultimii ani ai secolului al XVI-lea reprezintă mai degrabă deducții aproximative, și nu cifre sigure.

Pentru a estima exporturile românești la începutul secolului al XVI-lea vom încerca să deducem mărimea acestora pe baza evoluției arenzilor vămilor dunărene. Astfel, acolo unde avem date pe o perioadă mai lungă, arenzile au crescut într-un ritm destul de susținut pînă la începutul deceniului 9 (am arătat mai sus că după devalorizarea asprului din 1584—1586 arenzile manifestă o anume inerție în a se adapta noilor realități monetare, deși traficul comercial nu a scăzut). Astfel, între 1545 și 1583 arenda porturilor Giurgiu și Turtucaia a crescut de la 295 000 de aspri la 666 666 de aspri, iar la Silistra arenda a sporit de la 266 666 de aspri în 1535 la 1 000 000 de aspri în 1583¹. Extrapolând această tendință pînă la începutul secolului al XVI-lea, credem a nu greși când afirmăm că în jur de 1500 arenzile erau de 3—4 ori mai mici decât în deceniul 9 al secolului al XVI-lea. Admițând că volumul arenzilor reflectă evoluția valorii traficului — ceea ce este desigur discutabil, cuantumul arenzilor fiind stabilit și în funcție de alți factori² — ar rezulta că la începutul secolului al XVI-lea exporturile muntene în Imperiul otoman valorau în jur de 100 000 de galbeni, din care aproape o jumătate era reprezentată de tranzitul de mărfuri apusene și transilvănene. Pe baza aceluiași principiu, exporturile moldovenești către Imperiul otoman ar fi însumat la începutul secolului al XVI-lea ceva mai mult de 50 000 de galbeni anual.

Referitor la importurile Țărilor Române din Imperiul otoman credem că putem accepta cifra de aproximativ 100 000 de galbeni pentru Țara Românească la începutul secolului al XVI-lea, cifră care a cunoscut o pronunțată tendință de scădere încă din prima jumătate a secolului al XVI-lea, stabilizându-se apoi probabil la circa 40 000 de galbeni după mijlocul secolului. În cadrul acestor importuri tranzitul de mărfuri orientale spre Transilvania și Europa centrală reprezenta partea leului, scăzând însă și el de la 85—90% către 1500 la circa 2/3 în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. În cazul importurilor moldovenești din Imperiul otoman, pentru care nu dispunem de cifre sigure, stabilitatea pare să fi prevalat, neexistând indicii care să ateste o diminuare de talia celei cunoscute de importurile muntene. Credem deci că importurile

¹ Murat Çizakça, *op. cit.*, p. 241—242.

² A se vedea discuția detaliată în *ibidem*.

moldovenești din Imperiul otoman au rămas destul de stabile la o valoare anuală de câteva zeci de mii de galbeni de-a lungul întregului secol al XVI-lea. În ceea ce privește Transilvania, importurile sale directe din Imperiul otoman au fost mai degrabă modeste, neinfluențând în mod semnificativ balanța sa de plăți.

În concluzie, la începutul secolului al XVI-lea balanța comercială dintre Țările Române și Imperiul otoman pare să fi fost destul de echilibrată, în cadrul comerțului predominând însă tranzitul de produse orientale spre Europa creștină și de produse apusene și central-europene spre teritoriile otomane. De-a lungul secolului au crescut însă puternic exporturile de produse românești spre piața otomană, scăzând în schimb importurile și tranzitul, fenomene care au condus la un comerț puternic excedentar pentru Țările Române. Către 1594, excedentul comercial direct reprezenta câteva zeci de mii (cel mai probabil în jur de 20 000) de galbeni în cazul Transilvaniei, mai mult de 150 000 de galbeni în cazul Moldovei și circa 300 000 de galbeni, poate chiar mai mult, în cazul Țării Românești.

Înainte de a încheia, trebuie să mai luăm în considerare și intrările monetare nete rezultate din încasările vamale. Aceste sume sunt dificil de estimat, deoarece informațiile documentare despre quantumul veniturilor vamale ale domniei sunt nesigure și contradictorii. Astfel, Sivori apreciază că vămile aduceau domnilor Țării Românești în timpul domniei lui Petru Cercel 60 000 de scuzi anual¹, ceea ce ar da cam 50 000 de galbeni, însă această informație nu este confirmată de alte izvoare, iar cifrele lui Sivori trebuie întotdeauna tratate cu prudență. Pentru Moldova dispunem de o scrisoare a lui Aron Tiranul, care arată că la sfârșitul domniei lui Iancu Sasul arenda vămilor Moldovei era de 40 000 de taleri². În ceea ce privește Transilvania, al cărei comerț exterior era inferior valoric celui al principatelor extracarpatiche, dispunem de informații relativ bogate despre încasările din diversele puncte vamale (Brașov³,

¹ *Călători străini...*, vol. III, p. 14.

² Nicolae Iorga, *Relațiile comerciale...*, p. 74; informația că în 1592 quantumul arendei vămilor era deja de 80 000 de taleri (*ibidem*, p. 97) nu este convingătoare, mai ales dacă avem în vedere faptul că în același an vama Hotinului, unde era taxat comerțul cu Polonia, nu a adus în perioada de vârf a lunilor august—septembrie decât aproximativ 3 000 de taleri, la care trebuie adăugați încă 3 453 taleri venituri de pe urma iarmarocului (*idem*, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. XXIII, doc. CCCCXLV, p. 424—425). Același quantum de 40 000 de taleri este reținut și de Lia Lehr, *Comerțul...*, p. 292—293.

³ Arenda vămii Brașovului s-a stabilizat în secolul al XVI-lea la 2 000 de florini, dar veniturile efectiv realizate au atins un maxim de peste 8 000 de florini în 1503 și au oscilat ulterior în jurul a 4 000 de florini (Radu Manolescu, *Comerțul...*, p. 86—93).

Sibiu¹, Bistrița², Cluj³). Fără a intra în detalii, putem aprecia că veniturile vamale totale ale Transilvaniei se situau în mod obișnuit la circa 10 000 de galbeni, dintre care, datorită sistemului arendării vămilelor, numai o parte ajungea în vistieria princiară. Pe de altă parte, trebuie arătat că dacă încasările vamale totale ale Transilvaniei au fost relativ stabile de-a lungul secolului al XVI-lea, scăderile de la unele puncte vamale fiind compensate de sporurile înregistrate în alte puncte vamale. În cazul Țării Românești și Moldovei valorile consemnate pentru începutul deceniului 9 sunt aproape de maxim, tendința comerțului exterior fiind crescătoare de-a lungul celei mai mari părți a secolului al XVI-lea, excepție făcând numai anii de după 1594.

II.2.3. Încercare de bilanț

Înainte de a face bilanțul în vederea reconstituirii balanțelor de plăți externe ale statelor românești, trebuie să facem câteva precizări metodologice. Unele balanțe parțiale nu au putut fi reconstituite, fie din lipsa surselor relevante, fie din cauza faptului că ar fi provocat distorsiuni analizei finale. Un exemplu în acest sens este importul de blănuri din Rusia, despre care știm numai că atingea valori apreciabile, fără să dispunem însă de date cantitative. Cea mai mare parte a acestor blănuri erau doar tranzitate prin Țările Române, ajungând în Imperiul otoman, fie pe căi comerciale, fie sub forma de peșcheșuri și alte daruri pentru sultan și dregătorii otomani. Cum valoarea blănurilor nu poate fi separată în cadrul plăților politice către Imperiul otoman, includerea în bilanț a unei estimări vagi pentru importul românesc din Rusia ar fi dus la o dublă înregistrare a acestor blănuri. De aceea am renunțat la includerea lor aparte, avertizând însă că o parte din plățile politice către Imperiul otoman se efectuau în produse, banii corespunzători acestor produse ajungând în țara de unde acestea erau importate, respectiv în Rusia în cazul blănurilor și al colților de morsă. De asemenea, am lăsat de o parte balanțele de plăți în raporturile cu tătarii, deficitare din cauza plăților ocazionale pentru evitarea raidurilor sau pentru răscumpărarea robilor luați de către aceștia; evident, aceste plăți erau mai mari în cazul Moldovei

¹ Media veniturilor vămii Sibiului în secolul al XVI-lea este de sub 2 000 de florini anual (calculul nostru pe baza datelor pentru 17 ani prezentate de Samuel Goldenberg, *Der Südhandel...*, p. 390).

² Încasările vamale au oscilat la Bistrița între 100 de florini în 1503 și 313 în 1548 (Mihail Dan, Samuel Goldenberg, *Bistrița...*, p. 73 – 75).

³ În 1599 s-au încasat la Cluj 3 966 florini, 89 dinari (Samuel Goldenberg, *Clujul...*, p. 255), dar trebuie adăugat faptul că anul 1599 a fost un an deosebit de activ în ceea ce privește importurile la Cluj.

decât în cel al Țării Românești și al Transilvaniei. Totodată, nu am putut reconstitui decât balanțele plăților politice și pe cele comerciale, rămânând însă în afară fluxurile propriu-zis financiare, respectiv depunerile de bani în exterior, pentru care avem prea puține informații pentru a îndrăzni aproximări cantitative. Știm desigur că domnii și uneori chiar boierii și negustorii români depuneau bani în Imperiul otoman, îndeosebi la Athos, după cum unii negustori transilvăneni depuneau diverse sume în Europa centrală¹; sumele totale par să nu fi fost prea mari în secolul al XVI-lea, ele urmând să crească abia începând cu secolul al XVIII-lea. În ceea ce privește importurile românești de capital, dacă exceptăm forma particulară a creditelor considerabile contractate de domnii Moldovei și Țării Românești pentru asigurarea plăților politice către Poartă, acestea au fost și ele modeste. Informații mai precise avem numai despre încercarea Fuggerilor de a acapara minele și salinele din Transilvania în anii 1528—1531, încercare soldată cu pierderi de aproximativ 17 000 de florini renani²; cum cea mai mare parte a acestor bani au fost cheltuiți în teritoriul românesc, aceste pierderi ale Fuggerilor reprezentau intrări monetare nete pentru Transilvania. În fine, dar nu în cele din urmă, trebuie să reiterăm un avertisment repetat de mai multe ori în această parte a lucrării noastre: în această încercare de reconstituire a balanțelor de plăți externe suntem nevoiți să comparăm sume aproximative pentru exporturi cu sume aproximative pentru importuri, astfel încât rezultatele vor fi numai ordine de mărime și ele aproximative, și nu cifre sigure.

Reconstituirea noastră începe, după cum era poate și firesc, cu balanțele de plăți dintre cele trei state românești.

Tabelul 50

*Balanțele de plăți ale Țării Românești și Moldovei
cu Transilvania (galbeni)³*

		începutul sec. XVI	a doua jumătate a sec. XVI
Țara Românească	pol.	— ? (neregulat)	— ? (neregulat)
	com.	+ > 50 000 (+ < 5 000)	+ < 40 000 (+10 000—15 000)
Moldova	pol.	+ < 3 000	0
	com.	+ < 2 000	+ < 5 000

¹ De exemplu, Peter Haller, stabilit la Sibiu, a împrumutat cu sume importante orașul Nürnberg, aflat în dificultăți financiare la mijlocul secolului al XVI-lea (Samuel Goldenberg, *Hallerii. Un capitol din istoria comerțului și a capitalului comercial din Transilvania în sec. XVI*, Rdl, 11, 1958, nr. 5, p. 108—113).

² Gustav Gündisch, *Das siebenbürgische Unternehmen der Fugger 1528—1531*, în *Omagiu lui Ioan Lupăș*, București, 1943, p. 333—334.

³ Aici, la fel ca și în celelalte tabele din capitolul II.2.3, cifrele propuse sunt cele stabilite în urma discuției din capitolele II.2.1. și II.2.2. Prescurtările „pol.” și „com.” sunt folosite pentru a

Datele referitoare la balanțele de plăți explică unele dintre fenomenele monetare constatate de noi în partea I a acestei lucrări, îndeosebi creșterea prezenței dinarilor ungurești în Țara Românească în a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

Una dintre trăsăturile importante ale secolului al XVI-lea în spațiul românesc a fost surclasarea legăturilor economice dintre Țările Române de către legăturile lor cu Imperiul otoman, fenomen reflectat și de balanțele de plăți.

Tabelul 51

Balanțele de plăți ale Țărilor Române cu Imperiul otoman (galbeni)

		începutul sec. XVI	ante 1594	1595—1600
Țara Românească	pol.	- < 30 000	- 600 000	+ ?
	com.	0 (+ > 40 000)	+ 300 000	+ 150 000
Moldova	pol.	- < 10 000	- > 300 000	?
	com.	+ < 20 000	+ > 150 000	+ 80 000
Transilvania	pol.		- > 15 000	+ ?
	com.		+ 20 000	?

Înainte de a comenta datele concentrate în tabelul de mai sus, trebuie lămurite câteva aspecte. Separarea perioadei 1595—1600 de cea anterioară anului 1594, chiar fără a fi putut reconstitui toate cifrele relevante, s-a datorat nevoii de a marca mutația esențială realizată prin ridicarea la luptă antiotomană a Țărilor Române în anul 1594. Această ridicare a dus la suspendarea și apoi reducerea drastică a plăților către Imperiul otoman. Plusurile nedeterminate cantitativ pentru plățile politice din acești ani au provenit din excedentele sumelor cheltuite de armatele otomane care au operat în Țara Românească și în Transilvania în raport cu sporadicele plăți de haraci efectuate de către Mihai Viteazul. În ceea ce privește Moldova, am considerat că subvenția otomană de 40 000 de galbeni din 1600 echivalează grosso modo cu banii trimiși neregulat de Ieremia Movilă în contul haraciului.

Dintre concluziile care se pot degaja din studiul datelor consemnate în tabel, remarcăm faptul că la începutul secolului balanța de plăți a Țărilor Române cu Imperiul otoman era echilibrată sau prezenta chiar un ușor excedent, pentru ca apoi dinamica plăților politice să fie fulminantă, obligând

indica balanța plăților politice și respectiv balanța comercială. Cifrele în paranteze la balanțele comerciale se referă la importurile și exporturile de produse românești, excluzând deci tranzitul de mărfuri occidentale și orientale.

la creșterea exporturilor, fără însă ca excedentul comercial să poată împiedica sporirea deficitelor balanței generale de plăți. O situație particulară prezintă din acest punct de vedere Transilvania, mai puțin afectată de creșterea plăților politice, fapt care i-a permis să păstreze un anume echilibru al balanței de plăți în raporturile directe cu Imperiul otoman; trebuie însă adăugat faptul că dacă am adăuga valoarea produselor orientale consumate în Transilvania, valoare neinclusă în acest tabel deoarece aceste produse erau tranzitate de Țara Românească, atunci principatul intracarpatic ar fi avut un deficit în relația cu lumea otomană.

Dintre statele creștine cu care Țările Române, și îndeosebi Moldova, aveau legături directe cel mai important era probabil Uniunea polono-lituaniană.

Tabelul 52

Balanțele de plăți ale Moldovei cu Polonia (galbeni)

	prima jumătate a sec. XVI	1551 — 1594	1595 — 1600
pol.	0	- ? (neregulat)	+ ?
com.	+ < 50 000 (+ < 20 000)	+ 50 000 (+ 20 000)	+ 50 000 (+ > 20 000)

O primă observație se referă la datele consemnate pentru prima jumătate a secolului al XVI-lea. Cifrele postulate de noi sunt valabile în mai mare măsură pentru mijlocul secolului al XVI-lea, în timp ce la începutul acestui secol excedentul comercial era probabil mai mic, fără ca mărimea sa să poată fi estimată cantitativ. Această precizare reliefează încă mai clar tendința crescătoare a excedentului comercial al Moldovei în raporturile cu Uniunea polono-lituaniană de-a lungul secolului al XVI-lea. Evoluția ascendentă a acestui excedent explică în bună măsură creșterea prezenței monedelor poloneze în Moldova către anul 1600.

Legăturile directe ale Țărilor Române cu Europa creștină nu se limitau la raporturile moldo-poloneze. Ele mai cuprindeau și legăturile Transilvaniei cu Europa centrală (inclusiv cu Polonia).

Tabelul 53

Balanțele de plăți ale Transilvaniei cu Europa centrală (galbeni)

	1501 — 1526	1527 — 1595	1596 — 1600
pol.	+ < 20 000	+ ? (ocasional)	+ 80 000 — 100 000 ¹
com.	- ?	?	- 50 000

¹ Această cifră se referă la ansamblul subvențiilor habsburgice ajunse în Țările Române. În Transilvania au rămas probabil cam 3/4 dintre aceste subvenții, în timp ce aproximativ un sfert din total au ajuns în Țara Românească.

Observăm faptul că per total Transilvania a avut un anume excedent în raporturile cu Europa centrală, excedent care explică în bună măsură afluxul de monede occidentale și central-europene. Faptul că acest excedent avea la bază plățile politice neregulate, care au depășit deficitul comercial, este mai puțin important din acest punct de vedere.

În încheierea acestei treceri în revistă a balanțelor de plăți parțiale, se cuvine să încercăm să reconstituim și balanțele generale de plăți externe ale Țărilor Române¹, ceea ce poate fi și un mijloc de a verifica plauzibilitatea cifrelor stabilite de noi.

Tabelul 54

Balanțele de plăți externe ale Țărilor Române (galbeni)

		începutul sec. XVI	ante 1594	1595—1600
Țara Românească	pol.	- 30 000	-> 600 000	+> 20 000
	com.	+> 50 000	+ < 400000	+> 200 000
Moldova	pol.	-> 7 000	-> 300 000	+ ?
	com.	+> 50 000	+> 200 000	+> 150 000
Transilvania	pol.	+> 15 000	?	+ 80 000
	com.	-> 40 000	- < 15 000	- 70 000

Desigur, balanțele nu se echilibrează perfect, dar acest lucru nici nu ar fi fost cu putință. Per total, la începutul secolului al XVI-lea Țările Române au avut un anume excedent, care explică măcar în parte prosperitatea lor la cum-păna secolelor al XV-lea și al XVI-lea. Acest excedent, care în plan monetar trebuie să fi avut ca urmare acumularea de monedă străină și sporirea stocurilor monetare proprii, a fost însă erodat de creșterea obligațiilor financiare către Imperiul otoman către mijlocul secolului al XVI-lea și cu atât mai mult în a doua jumătate a acestuia, plățile către Poartă au cauzat o serioasă restructurare economică a principatelor extracarpătice, sporul vertiginos al fiscalității determinând reducerea puterii de cumpărare interne, diminuarea importurilor și sporul considerabil al exporturilor, indiferent de direcția în care se îndreptau acestea. Excedentul comercial nefiind suficient pentru a compensa pierderile politice, Țara Românească și Moldova au acumulat însemnate deficite ale balanței de plăți, deficite care au fost acoperite prin destezurizare, deci prin scăderea stocurilor monetare interne, și prin contractarea de datorii pe piețele

¹ Menționăm faptul că la balanța comercială am luat în acest caz în considerare și intrările monetare rezultate din încasările vamale.

externe, îndeosebi la Istanbul. Cum situația financiară a principatelor extracarpatică devenise disperată, ridicarea la luptă antiotomană din 1594 a fost o soluție riscantă din punct de vedere politic, dar rațională din punct de vedere economic¹. După 1594 Țările Române au acumulat însemnate excedente, atât prin comerț cât și prin subvențiile militare sosite de la marile puteri implicate în războiul din 1593—1606. Aceste excedente au fost însă folosite în cea mai mare parte la plata trupelor necesare în condițiile de risc politico-militar sporit, și pe un plan economic mai general au fost contrabalansate de distrugerile cauzate de război.

Studiul balanțelor de plăți relevă totodată situația specială a Transilvaniei în raport cu principatele extracarpatică. În secolul al XVI-lea Transilvania a avut aproape permanent un ușor deficit al balanței de plăți, excedentul politic din unele perioade neputând compensa în întregime deficitul comercial decât cel mult în ultimii ani ai secolului. Cu toate acestea, producția proprie de metale prețioase a permis Transilvaniei să consume mai mult decât producea fără să-și reducă rezervele monetare, ba chiar dimpotrivă. Totodată, potențialul demografic, economic și politic superior, ponderea mai scăzută a comerțului exterior în ansamblul activităților economice și mai buna dezvoltare a pieței interne comparativ cu principatele extracarpatică au făcut ca Transilvania să fie mai puțin vulnerabilă în fața proceselor de periferializare economică ce au afectat Țara Românească și Moldova. Din acest punct de vedere, Transilvania a reușit să-și conserve o poziție semiperiferică la confluența dintre economiile-univers otomană și (vest-)europeană².

Revenind însă la aspectele propriu-zis monetare, trebuie să remarcăm tendința de ceștere a volumului fluxurilor monetare externe în cazul tuturor celor trei state românești, chiar dacă în Transilvania această tendință este mai atenuată decât în Țara Românească și în Moldova. Această creștere a ponderii și volumului relațiilor economice externe a contribuit neîndoielnic la fenomenul de „internaționalizare“ a circulației monetare, fenomen întâlnit și în alte părți ale Europei în secolul al XVI-lea. În cazul românesc acest fenomen are la bază nu numai ponderea zdrobitoare a monedelor străine — de altfel monedele locale aveau o pondere foarte scăzută și la 1500 — ci și extinderea ariei geografice din care proveneau monedele. Astfel, dacă la începutul secolului al XVI-lea monedele străine aflate în circulație în Țările Române proveneau îndeosebi din Ungaria, Uniunea polono-lituaniană și teritoriile europene și

¹ Am analizat pe larg această problemă în Bogdan Murgescu, *Aspecte...*

² Bogdan Murgescu, Florin Bonciu, *Considerații asupra abordării mondiale a proceselor istorico-economice*, AIIAI, XXX, 1993, p. 540—541.

vest-anatoliene ale Imperiului otoman, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea întâlnim în număr crescând monede din Europa centrală și apuseană, ca și din monetăriile orientale și chiar africane ale Imperiului otoman.

II.3. Țările Române și marile fluxuri monetare internaționale din secolul al XVI-lea

Secolul al XVI-lea reprezintă o perioadă de diversificare, intensificare și extindere a fluxurilor monetare la nivel mondial. Cercetările asupra acestei probleme¹ au evidențiat pe de o parte faptul că metalele prețioase, în formă monetară sau în lingouri, au constituit primul tip de mărfuri pentru care s-a constituit încă din secolul al XVI-lea o piață mondială, și pe de altă parte faptul că dintre aceste metale prețioase argintul a fost acela care a circulat cel mai mult, sensul principal al traficului fiind dinspre America spaniolă, principalul producător mondial din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, prin Europa apuseană sau peste Pacific, spre zonele cu o puternică cerere din Asia, îndeosebi spre China și India. În ceea ce privește argintul american ajuns în Europa, care ne interesează mai mult decât traficul transpacific, acesta fie rămânea în diversele țări ale Europei apusene, fie era trimis mai departe spre răsărit. În acest din urmă caz existau trei mari direcții: direct spre India prin ocolirea Africii pe „drumul portughez“; prin Mediterana spre Levantul controlat de otomani, de unde o parte a argintului era apoi expedit mai departe spre Iran și India; spre zona Mării Baltice, de unde apoi o parte a argintului trecea prin Polonia spre Imperiul otoman și ulterior poate mai departe spre răsărit, iar altă parte ajungea prin Rusia în Persia și în Asia centrală. În cadrul acestui flux transcontinental al argintului, care s-a articulat îndeosebi spre sfârșitul secolului al XVI-lea, Țările Române reprezentau una dintre verigi, legând atât Polonia, cât și Europa centrală, de Imperiul otoman.

¹ Dintre analizele mai recente ale acestei problematice amintim: Artur Attman, *The Bullion Flow between Europe and the East 1000—1750*, Göteborg, 1981; idem, *Dutch Enterprise in the World Bullion Trade 1550—1800*, Göteborg, 1983; Michel Morineau, *op.cit.*; Wolfram Fischer, R. Marvin McInnis, Jürgen Schneider (eds.), *The Emergence of a World Economy: Papers of the IX. International Congress of Economic History*, Stuttgart, 1986; Ward Barrett, *World bullion flows, 1450—1800*, în James D. Tracy (ed.), *The Rise of Merchant Empires. Long-Distance Trade in the Early Modern World, 1350—1750*, Cambridge, 1990.

Comparativ cu marile fluxuri monetare ale secolului al XVI-lea, cele care treceau prin spațiul românesc erau mai degrabă modeste cantitativ¹. Astfel, fluxul monetar net dinspre Polonia spre Imperiul otoman poate fi estimat la cel mult 2,3 tone argint anual în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, iar cel dinspre Europa centrală spre Transilvania și Țara Românească a atins un maxim de 2,5—3 tone argint doar în unii dintre anii războiului din 1593—1606. În relația cu Țara Românească, Transilvania a avut un deficit care era soldat cu circa 1,8 tone echivalent argint la începutul secolului al XVI-lea, și cu aproximativ 1,5 tone spre sfârșitul acestuia. Mai important era fluxul net al argintului dinspre Țările Române spre Imperiul otoman, care pentru perioada de dinainte de 1594 poate fi evaluat la aproximativ 5,5 tone anual².

Pentru comparație, intrările europene de metale prețioase americane au fost evaluate pentru primele 3 decenii ale secolului al XVI-lea la 7,7 tone echivalent argint anual, în deceniul 1551—1560 au depășit în medie 100 de tone, iar în deceniul 1591—1600 erau de 293,8 tone argint³. Ieșirile europene spre Asia pe „drumul portughez” reprezentau la sfârșitul secolului al XVI-lea în jur de 50 de tone echivalent argint⁴, cele spre Levant prin Mediterana sunt și ele apreciate la circa 25⁵ sau chiar 50⁶ de tone, iar cele spre zona Mării Baltice

¹ O precizare metodologică se impune: studiile care analizează fluxurile monetare din secolul al XVI-lea din perspectivă macroeconomică convertesc toate formele de monedă în echivalent argint. În ceea ce privește Țările Române, acest procedeu este licit, deoarece cea mai mare parte a circulației monetare se realiza cu ajutorul monedelor de argint, ponderea aurului fiind mai degrabă modestă (vezi supra, capitolele I.2. și I.3.). Totodată, în calcul sunt luate fluxurile monetare nete, și nu volumul general al traficului monetar.

² În acest caz nu am luat în considerare deficitul total al Țărilor Române în raport cu Imperiul otoman, ci am ținut seama de faptul că o mare parte a acestui deficit era acoperită prin recursul la împrumuturi pe piața Istanbulului, împrumuturi care nu antrenau fluxuri monetare efective (vezi supra, capitolul I.3.5.3.).

³ Michel Morineau, *op. cit.*, p. 578.

⁴ Cifrele vehiculate în istoriografie sunt foarte variabile: Pierre Vilar susține că exporturile de metale prețioase europene spre Oceanul Indian au crescut în secolul al XVI-lea de la 20,5 la 64,3 tone echivalent argint (*op. cit.*, p. 122), în timp ce Artur Attman apreciază exportul european de argint spre zona Oceanului Indian la 1,4 milioane taleri (= mai mult de 35 tone argint) în anul 1600 (*American Bullion in the European World Trade 1600—1800*, Göteborg, 1986, p. 77).

⁵ Artur Attman, *Dutch Enterprise...*, p. 95.

⁶ Calculul nostru pe baza estimării lui Geoffrey Parker de 1,5 milioane de ducăți pentru ultimul deceniu al secolului al XVI-lea (*The Emergence of Modern Finance in Europe 1500—1730*, în Carlo M. Cipolla (ed.), *The Fontana Economic History of Europe. 2. The Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Glasgow, 1974, p. 529). După părerea mea, este vorba de o estimare excesivă, cifra lui Attman fiind mai plauzibilă.

aproximativ 50 de tone¹. Evident, fluxurile monetare trecând prin Țările Române sunt mai mult decât modeste în raport cu aceste fluxuri majore ale economiei secolului al XVI-lea. De altfel, comparația nici nu este potrivită, deoarece circuitele monetare enumerate mai sus legau mari zone ale lumii, având un potențial economic și demografic net superior Țărilor Române.

Dacă am calcula în argint pe cap de locuitor, raportul ar fi mult mai echilibrat. Astfel, considerând că Țările Române aveau la sfârșitul secolului al XVI-lea cam 2 milioane de locuitori², ieșirile medii pe cap de locuitor ale Țărilor Române spre Imperiul otoman înainte de 1594 (circa 2,75 grame echivalent argint) sunt chiar ceva mai mari decât cele ale Europei apusene către răsărit (circa 150 tone argint anual la o populație de circa 70 de milioane de locuitori³, ceea ce înseamnă aproximativ 2,14 grame argint pe locuitor). Este adevărat însă că la capitolul intrări de metale prețioase pe cap de locuitor Țările Române se află chiar și în anii excepționali de la sfârșitul secolului al XVI-lea sub media Europei apusene (cel mult 2,65 față de peste 4,2 grame argint pe locuitor⁴).

Dar poate comparațiile cu zone atât de mari precum ansamblul Europei apusene și centrale nu sunt cele mai potrivite, și ar trebui să facem apel la datele pentru ținuturi de dimensiuni mai modeste, comparabile cu Țările Române. De exemplu, excedentul comercial al Angliei în raport cu orașele hanseatice era în anii 1539—1547 de circa 6,5 tone echivalent argint⁵, ceea ce, admitând că Anglia avea o populație de aproximativ 3 milioane de locuitori la mijlocul secolului al XVI-lea⁶, ar însemna ceva mai mult de 2 grame echivalent argint pe

¹ Artur Attman, *op. cit.*, p. 78; Michael North, *Bullion Transfer from Western Europe to the Baltic and the Problem of Trade Balances: 1550—1750*, în Eddy van Cauwenberghe (ed.), *Precious metals, coinage and the changes of monetary structures in Latin America, Europe and Asia: late middle ages — early modern times*, Leuven, 1989, p. 59.

² Bogdan Murgescu, *Istorie românească...*, p. 15.

³ Peter Kriedte dă cifra de 75,9 milioane de locuitori pentru Europa apuseană și centrală (*Peasants, Landlords and Merchant Capitalists. Europe and the World Economy, 1500—1800*), Leamington, 1983, p. 3), dar din această cifră a trebuit să scădem populația Poloniei, a Suediei și a zonelor baltice ale Germaniei, deoarece acestea se aflau la răsărit de punctul de înregistrare a ieșirilor occidentale spre Marea Baltică.

⁴ Am inclus aici numai intrările de metale prețioase din America, nemaiținând seama de producția europeană și de importurile de aur african, care nici ele nu erau complet neglijabile.

⁵ Calculul nostru după datele din Michael North, *Geldumlauf und Wirtschaftskonjunktur im südlichen Ostseeraum an der Wende zur Neuzeit (1440—1570). Untersuchungen zur Wirtschaftsgeschichte am Beispiel des Grossen Lübecker Münzschatzes, der norddeutschen Münzfunde und der schriftlichen Überlieferung*, Sigmaringen, 1990, p. 160.

⁶ George D. Ramsay, *Britische Inseln 1350—1650*, în Hermann Kellenbenz (hrsg.), *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, III, Stuttgart, 1986, p. 504.

locuitor. Un alt exemplu: în anul 1542 Ungaria înregistra un excedent de 180 000 de florini de calcul în comerțul său apusean¹, ceea ce înseamnă aproximativ 5,2 tone echivalent argint; din păcate, datorită lipsei informațiilor documentare relevante și a tulburărilor politico-militare din această perioadă, care împiedică realizarea de extrapolări pornind de la cifrele cunoscute pentru alte epoci, nu putem estima cu un grad rezonabil de certitudine populația Ungariei la mijlocul secolului al XVI-lea, și nu putem calcula echivalentul pe cap de locuitor. Iată și un flux de argint din afara Europei, pentru care însă din nou nu putem calcula cuantumul pe cap de locuitor: în ultimele două decenii ale secolului al XVI-lea din America au ajuns în Filipine trecând Oceanul Pacific („galionul de Manila“) câte 2,4 tone de argint anual². Oricum, datele de mai sus sunt în măsură să ne arate că în ceea ce privește volumul lor total fluxurile monetare care străbăteau Țările Române făceau parte dintre cele de categorie mijlocie sau chiar mică la scara Europei secolului al XVI-lea, dar calculate pe cap de locuitor ele se situau în preajma mediei europene. Dat fiind că — mai ales în teritoriile extracarpătice — piața internă era modestă în raport cu relațiile economice externe, similitudinea observată în ceea ce privește fluxurile monetare externe nu înseamnă însă că gradul de monetarizare a economiei românești ar fi fost echivalent cu media europeană.

Perspectiva macroeconomică din care am abordat până acum problematica fluxurilor monetare se cere completată printr-o abordare microeconomică. În studiile de istorie monetară a secolului al XVI-lea analizele microeconomice vizează pe de o parte evoluția costurilor de producție (sau de procurare) pentru fiecare dintre metalele prețioase și pentru diversele tipuri de monede, și pe de altă parte opțiunile diverșilor agenți economici pentru utilizarea în operațiunile lor a unuia sau altuia dintre posibilele mijloace monetare (monede, metale prețioase în lingouri, hârtii cu valoare etc.)³. Aceste opțiuni pot avea la bază considerații variate: diferența între nivelul general al prețurilor dintre două arii geografice, care făcea ca moneda raportată la anumite mărfuri să valoreze într-o anumită regiune mai mult decât în alta, diferența dintre rata bimetalică din două zone, care putea genera un circuit de schimb de aur contra argint (și mai rar cupru), sau preferința pentru lichidități, respectiv încercarea diverșilor agenți

¹ Zsigmond P. Pach, *op. cit.*, p. 239.

² Ward Barrett, *op. cit.*, p. 249.

³ Dennis O. Flynn, *The Microeconomics of Silver and East-West Trade in the Early Modern Period*, în Wolfram Fischer, R. Marvin McNnis, Jürgen Schneider (eds.), *op. cit.*, p. 37—60.

economici de a evita să plătească în monedă și de a obține în schimb să fie ei plătiți în monedă metalică¹.

În Țările Române fluxurile complementare ale metalelor prețioase sunt foarte rar atestate. Un caz ar putea fi acela al traficului de aur moldovenesc spre Bistrița, de care se plângea Bogdan al III-lea în 1515², și care ar putea fi legat de ieftinătatea argintului (adică de rata bimetalică avantajoasă aurului) în zona minelor de la Rodna. Ideea noastră cu privire la natura speculativă a acestui trafic va rămâne însă numai o ipoteză până la eventuala ei confirmare din alte surse documentare, după cum trebuie să avem în vedere faptul că un asemenea circuit aur contra argint era oricum un fenomen local limitat la nord-vestul Moldovei și nord-estul Transilvaniei, în restul Transilvaniei aurul fiind relativ abundent și neîngăduind obținerea de profituri pe această cale. Însemnătatea fluxurilor monetare opuse ale aurului și argintului pare să fi crescut la sfârșitul secolului al XVI-lea, când relativa abundență a argintului în Occident a făcut să crească decalajele ratei bimetalice față de Imperiul otoman și față de Orient în general. În aceste condiții un val de monede europene de argint, îndeosebi taleri dar și tripli groși, s-a abătut prin Europa centrală și Țările Române asupra Imperiului otoman. În schimb, la sfârșitul secolului al XVI-lea monedele otomane de aur pătrund tot mai mult spre nord, în Țările Române, în Polonia și chiar în Imperiul german³. Deși existența acestor fluxuri argint contra aur pare neîndoielnică, rolul ratei bimetalice în geneza lor trebuie totuși nuanțat, plățile politico-militare cauzate de războiul din 1593—1606 având și ele un rol important. Totodată, rata bimetalică de 12,3 constatată de noi pentru Țara Românească la sfârșitul secolului al XVI-lea era mai mare decât cea de la Liov (11,6) și decât cea din Austria (10,9)⁴, și ar fi trebuit în mod normal să atragă mai degrabă aur decât argint dinspre Europa centrală; cu toate acestea, monedele europene de argint abundă în Țările Române la sfârșitul secolului al XVI-lea și în secolul al XVII-lea. Explicația credem că stă în diferența dintre cursul monedelor mari și cele mărunte de argint, cele din urmă fiind cotate mai prost; de altfel, raportul de 12,3 pentru Țara Românească a fost constatat pe

¹ A se vedea discuția critică a lui Kristof Glamann, cu referințe directe la exportul european de metale prețioase în zona Oceanului Indian, dar cu importante elemente de generalizare (*Edelmetallströme und Welthandel vom 16. bis 18. Jahrhundert. Einige Gesichtspunkte*, în Hermann Kellenbenz, *Precious metals...*, p. 277—296).

² Mihai Costăchescu, *Documentele moldovenești dela Bogdan Voievod (1504—1517)*. București, 1940, doc. 85, p. 506.

³ Andrzej Mikolajczyk, *Polish-Ottoman Monetary Relations in the Light of Numismatic Evidence (16th to 18th Century)*, WN, XXIX, 1985, nr. 1—2, p. 91—93 și 97—98.

⁴ Pentru trimiteri vezi supra, tabelele 46—47.

baza unei informații despre echivalența dintre galbeni și aspru, în timp ce raportul dintre galbeni și taleri ar fi indicat probabil o rată bimetalică inferioară¹, iar fluxul argintului european prin Țările Române spre Imperiul otoman ar deveni pe deplin explicabil.

Această observație sugerează faptul că schimbul aur contra argint nu era singura formă de speculație monetară în secolul al XVI-lea. Ei trebuie să-i adăugăm speculația asupra unor monede diferite din același metal, profitând de faptul că cel puțin în una dintre regiuni cel puțin una dintre monede avea un curs oficial diferit de cel care ar fi rezultat din conținutul său intrinsec de metal prețios². Un exemplu în acest sens este dat de un ordin al sultanului Murad al III-lea din iunie 1584, unde sultanul îi cere lui Petru Șchiopul să-i împiedice pe gelepii otomani care în mod obișnuit cumpărau oi din Moldova să-și folosească asprii achiziționând taleri europeni (*guruş*)³. Desigur, sultanul nu era interesat atât să-i împiedice pe negustori să câștige, cât mai ales să asigure aprovizionarea prioritară a Istanbulului, amenințată de deturnarea fondurilor disponibile spre speculațiile monetare. Îngrijorarea lui Murad al III-lea era justificată, conjunctura anului 1584 fiind excepțională și oferind perspectivele de câștig deosebite pentru speculațiile monetare: astfel, în Imperiul otoman tocmai avea loc devalorizarea asprului, al cărui curs față de monedele de aur și față de taleri se redusese la jumătate. Or, schimbând aspri vechi la cursul tradițional de 40 pentru un taler în Țările Române, negustorii otomani sperau să obțină 70—80 de aspri noi la cursul oficial de la Istanbul, protejându-se astfel împotriva efectelor devalorizării, ceea ce, într-un context în care majoritatea posesorilor de aspri pierdeau, însemna un real câștig.

Devalorizarea otomană din 1584—1586 a prilejuit de altfel un val de speculații monetare, care s-a prelungit în tot deceniul 9 al secolului al XVI-lea, atât timp cât cursurile monetare întârziiau să se echilibreze pe diferitele piețe. De exemplu, frații Giovanni și Pascal de' Marini Poli au trimis din Țara Românească, prin Sofia și Ragusa la Venetia, Marioarei Adorno, mătușa lui Mihnea Turcitul, 20 000 de aspri, mizând pe faptul că acolo cursul nu era decât de 100 de aspri pentru un galben⁴ în timp ce Țara Românească se aliniase

¹ Dacă pornim de la raportul de 1 galben = 1,5 taleri, frecvent atestat la sfârșitul secolului al XVI-lea în această parte a Europei, atunci rata bimetalică ar fi aproape de 11.

² Marie-Thérèse Boyer-Xambeu, Ghislain Deleplace, Lucien Gillard, *Monnaie privée et pouvoir des princes. L'économie des relations monétaires à la Renaissance*, Paris, 1986, p. 222—227.

³ Mihai Maxim, *Culegere de texte otomane. Fasc. I. Izvoare documentare și juridice (sec. XV—XX)*, București, 1974, doc. 13, p. 60—61.

⁴ *Călători străini...*, vol. III, p. 225—227.

probabil la noul curs otoman de 120 de aspri pentru un galben. Exceptând însă conjunctura specială din deceniul 9, speculațiile pur monetare par să fi fost totuși rare în spațiul românesc în secolul al XVI-lea, ceea ce nu exclude însă faptul că oamenii din acea vreme alegeau monedele cu care trebuiau să facă diferitele plăți; după cum atrăgea însă atenția Kristof Glamann, în aceste cazuri metalele prețioase (și/sau monedele) sunt pentru negustori un element al capitalului costuri, și nu elementul prin a cărui vânzare se spera obținerea grosului profitului¹.

De fapt, fluxurile monetare cele mai importante din punct de vedere cantitativ au avut la origine în Țările Române în secolul al XVI-lea un factor extraeconomic, respectiv de exigențele financiare ale Imperiului otoman în raporturile cu Țara Românească și cu Moldova. Nevoia de bani pentru a face față plăților către Poartă a determinat creșterea fiscalității, care a transferat asupra contribuabililor obligația de a face rost de bani. Această formidabilă cerere de monedă a generat fenomene periodice de penurie monetară pe piața internă, menținând prețurile interne la un nivel general scăzut. Obligația contribuabililor de a vinde din producția proprie chiar și în condiții defavorabile a stimulat creșterea exporturilor, luând astfel naștere un circuit economic în care o mare parte dintre banii trimiși la Istanbul în mod oficial se întorceau în Țările Române pentru achiziționarea de produse pentru piața otomană, treceau apoi pentru foarte puțină vreme în mâinile producătorilor români, apoi în posesia fiscului domnesc, pentru a lua din nou calea Istanbulului, împreună cu alți bani obținuți de români din exporturile către Europa creștină. Acest circuit, care angaja sume care puteau depăși 1 milion de galbeni anual înainte de 1594 și care tipologic nu este deloc izolat la sfârșitul evului mediu și la începuturile epocii moderne², a stat la baza procesului de incorporare a principatelor extracarpaticе la periferia economiei-univers otomane.

Pe de altă parte, nevoia de bani resimțită de cea mai mare parte a societății românești nu a mai lăsat prea mult loc raționamentelor cu privire la rentabilitatea relativă a diferitelor tipuri de monede. Totodată, faptul că monedele erau folosite în primul rând pentru plata dărilor și pentru plățile către Imperiul otoman, rămânând puțin timp la diversii beneficiari, a împiedicat manifestarea unei preferințe pentru lichidități în formă monetară, în Țările Române putându-se observa deseori preferința pentru păstrarea unei părți cât mai mari din

¹ Kristof Glamann, *op. cit.*, p. 293.

² John Day, *Introduction*, în John Day (ed.), *Études d'histoire monétaire*, Lille, 1984, p. 11; vezi și Pedro Roqué, *153 000 florins d'or d'Aragon, de 1414 à 1428. Avatars politiques et avatars monétaires en Sardaigne médiévale*, în *ibidem*, p. 221 — 228.

averi în obiecte de aur și de argint, în bijuterii conținând eventual pietre prețioase sau în obiecte scumpe de îmbrăcăminte. După cum am arătat și în discuția din capitolul I.3.5.2., informațiile de epocă nu ne îngăduie încă să decidem dacă această preferință pentru mijloace alternative de conservare a valorii avea o raționalitate economică, sau motivațiile sale erau precumpănitor psihologice.

În concluzie, în secolul al XVI-lea întâlnim în Țările Române 3 tipuri majore de fluxuri monetare:

— circuitul monetar dintre Țările Române și Istanbul, care a cunoscut o creștere accelerată în acest secol, ajungând să predomine din punct de vedere cantitativ după 1550;

— fluxul argintului din Europa centrală spre Imperiul otoman, flux în cadrul căruia Țările Române erau doar una dintre verigile de legătură; acest flux avea la bază îndeosebi mecanismele comerciale în conexiunea dintre Europa centrală și Țările Române, în timp ce pe relația dintre Țările Române și Imperiul otoman elementele politice prevaluau; în fine, în unele momente fluxul argintului european a dat naștere unui contra-flux al aurului otoman;

— fluxurile monetare interne, reprezentând banii care circulau statornic pe piețele locale și mai rar regionale; aici trebuie observat că în principatele extracarpatiche, deși în secolul al XVI-lea tranzacțiile monetare interne au sporit cantitativ, ponderea piețelor interne a scăzut procentual în raport cu legăturile economice externe, al căror dinamism a fost superior; o excepție de la această evoluție o reprezintă Transilvania, unde ponderea schimburilor interne a rămas superioară, în timp ce schimburile externe au cunoscut o relativă stagnare sau chiar s-au diminuat în al doilea sfert al secolului al XVI-lea, crescând abia în preajma anului 1600.

III. MONEDĂ ȘI SOCIETATE ÎN ȚĂRILE ROMÂNE ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

III.1. Fiscalitatea — motor al monetarizării

Fiscalitatea este una dintre componentele esențiale ale funcționării oricărui stat. Fernand Braudel o plasează imediat după asigurarea monopolului statului asupra exercitării violenței, afirmând tranșant că a doua sarcină imuabilă a oricărui stat este de „a controla de aproape sau de la distanță viața economică, a organiza într-un chip conștient sau nu, circulația bunurilor, a pune mâna mai ales pe o parte notabilă a venitului național cu scopul de a asigura propriile lui cheltuieli, luxul lui, «administrația» lui, sau războiul”¹. La aceste posibile utilizări ale veniturilor prelevate de stat trebuie neapărat să adăugăm, în cazul Țărilor Române, plățile către exterior, respectiv către Imperiul otoman, esențiale atât pentru salvagardarea existenței statelor românești, cât și pentru influențarea competiției politice între diverșii membri ai elitelor politice românești. Dat fiind rolul crucial al fiscalității în funcționarea statelor românești, Șerban Papacostea postula: „Nici un domeniu mai mult decât fiscalitatea nu oferă posibilitatea de a pătrunde mai adânc în esența puterii de stat în Țara Românească în evul mediu”².

Dacă rolul fiscalității în asigurarea mijloacelor materiale indispensabile funcționării statelor este incontestabil, impactul ei asupra dezvoltării economice

¹ Fernand Braudel, *Jocurile schimbului*, vol. II, București, 1985, p. 195.

² Șerban Papacostea, *Oltenia sub stăpînirea austriacă (1718–1739)*, București, 1971, p. 221.

generale este ambiguu și deseori controversat. Majoritatea disputelor științifice referitoare la fiscalitate s-au concentrat asupra raportului dintre quantumul acesteia și ritmurile creșterii economice. Fără a intra în detaliile acestor controverse, ne vom referi numai la impactul fiscalității asupra raportului dintre componenta monetară și cea nemonetară a economiei.

În principiu, fiscalitatea este de natură să stimuleze extinderea economiei monetare, obligând pe contribuabili să vândă o parte din produsele realizate pentru a obține banii necesari pentru a-și plăti dările. Desigur, această aserțiune are în vedere dările în bani, cele percepute în natură sau în muncă având dimpotrivă efecte deseori inhibitoare asupra dezvoltării economiei monetare. Pe de altă parte, mărirea dărilor, fie ele și în formă bănească, duce inevitabil la diminuarea puterii de cumpărare a contribuabililor, transferând în schimb această putere de cumpărare la nivelul aparatului de stat și a beneficiarilor redistribuției de venituri realizate prin intermediul statului. Atâta timp cât statul prelua dări cu precădere de la păturile defavorizate și le redistribuia precumpănitor privilegiaților, așa cum era cazul mai peste tot în secolul al XVI-lea, sporirea fiscalității ducea la restrângerea pieței pentru bunurile de larg consum și la sporirea cererii de bunuri de lux sau în orice caz de folosință mai limitată din punct de vedere social. Din punctul de vedere al ansamblului economiei, o asemenea evoluție conducea în cele din urmă la plafonarea pieței interne, putând deci anula efectul favorabil al creșterii ofertei de bunuri din partea contribuabililor. Întâlnirea dintre o ofertă abundentă de produse ale gospodăriilor țărănești (țăranii reprezentau în secolul al XVI-lea marea majoritate a contribuabililor) și o cerere internă limitată de asemenea bunuri conduce inevitabil la plafonarea în jos a prețurilor acestor produse. Într-o economie care nu este izolată, prețurile interne scăzute constituie un stimul pentru exporturi (și o frână pentru importuri). Desigur, raportul exporturi/importuri nu depinde numai de evoluția fiscalității, ci și de conjunctura externă. În cazul particular al Țărilor Române, conjunctura secolului al XVI-lea, caracterizată prin creșterea prețurilor la produsele agricole atât în Europa creștină cât și în Imperiul otoman, a făcut ca veniturile obținute din exporturi să depășească sensibil pierderile rezultate din stagnarea sau chiar restrângerea pieței interne, astfel încât sporul fiscalității a dus efectiv la o extindere a economiei monetare. Faptul că beneficiile rezultate din această intensificare a activității economice nu au putut fi capitalizate pe plan intern și au fost „exportate” în exterior este o altă problemă, a cărei tratare depășește cadrele acestei lucrări. Înainte însă de a dezvolta aceste considerații generale cu privire la rolul și impactul fiscalității, se cuvine mai întâi să restabilim sensul și limitele evoluției sale în Țările Române în secolul al XVI-lea.

III.1.1. Evoluția fiscalității

În general, secolul al XVI-lea a reprezentat pentru Țările Române perioada unei veritabile „revoluții fiscale“, fiscalitatea sporind considerabil atât prin mărirea cuantumului unor dări existente anterior, cât și prin instituirea unor dări noi. La nivelul celor trei state românești, acest fenomen a cunoscut însemnate diferențieri, sporul fiscalității fiind moderat în Transilvania comparativ cu Moldova și mai ales cu Țara Românească, în acest din urmă caz creșterea dărilor către stat fiind de-a dreptul explozivă. Această diferențiere este similară celei constatate în cazul plăților către Imperiul otoman, confirmând demonstrația mai veche a lui Damaschin Mioc cu privire la corelația puternică dintre cele două procese istorice¹.

În ceea ce privește tipurile de dări, în secolul al XVI-lea întâlnim în Țările Române atât impozitele directe, fie de repartiție, fie de cotitate, cât și impozitele indirecte, dintre care se remarcă îndeosebi vămile⁴. În raport cu secolele XIV — XV, când majoritatea dărilor directe erau percepute în natură și domnia își procura cea mai mare parte a veniturilor bănești din vămi, secolul al XVI-lea marchează în principatele extracarpatiche trecerea crescândă la perceperea în bani a impozitelor directe, care ajung să prevaleze categoric în raport cu cele indirecte. La nivelul dărilor directe, cea mai importantă era în secolul al XVI-lea birul, cunoscut și sub numele de „darea împărâtească“. Acesta este atestat încă din prima jumătate a secolului al XV-lea atât în Țara Românească, cât și în Moldova, fiind perceput în unele cazuri pe avere (în principal pe ocina și pe vitele contribuabilului) și în alte cazuri pe capul birnicului³. Alături de bir, care cunoaște o creștere spectaculoasă⁴, în secolul al XVI-lea apar și o serie de noi dări directe de repartiție, unele purtând chiar numele monedelor în care era

¹ Damaschin Mioc, *Cuantumul birului pe gospodăria țărănească în Țara Românească în secolul al XVI-lea*, SMIM, V, 1962, p. 159 — 161.

² Cunoștințele disponibile cu privire la sistemul fiscal din Țările Române au fost sintetizate relativ recent de Damaschin Mioc, Nicolae Grigoraș și Vladimir Hanga în capitolul *Organizarea fiscală din Istoria dreptului românesc*, vol. I, București, 1980, p. 327 — 351. În acest capitol, informațiile pentru care nu se indică o altă sursă sunt de regulă extrase din acest studiu sintetic. Pentru diferitele dări, a se consulta și Valeria Costăchel, Petre P. Panaitescu, Aurel Cazacu, *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV—XVII)*, București, 1957, p. 355 — 392, precum și *Instituții feudale din Țările Române. Dicționar*. Coordonatori Ovid Sachelarie și Nicolae Stoicescu, București, 1988, p. 139 — 144.

³ Damaschin Mioc, *Despre modul de impunere și percepere a birului în Țara Românească până la 1632*, SMIM, II, 1957, p. 49 — 116.

⁴ Idem, *Cuantumul...*

calculată valoarea lor¹. Dărilor de cotitate erau extrem de variate, cele mai importante fiind găleata (pe cereale), oieritul (goștina oilor), goștina pe porci, dijmăritul (albinăritul), vinăriciul, ilișul (pe cai); percepute inițial în natură, aceste dări au început în secolul al XVI-lea să fie cerute în bani, pierzând treptat legătura cu volumul producției și devenind de fapt dări de repartitie. Pe lângă aceste transformări fiscale menite să sporească veniturile pe care statul le obținea de la contribuabilii obișnuiți, secolul al XVI-lea marchează și eforturile domniei de a-i impune și pe privilegiați². Furia privilegiaților în fața acestei încercări de a lărgi baza fiscală a statului transpare cu putere din cronica lui Efimie: „Iliăș [Rareș], care se numea și Mahmet, nu a putut să rabde mai mult, ci și-a vărsat veninul ascuns înăuntrul inimii sale fățarnice și a scris pe toți boierii mari și mici la birul cel mare, și tot sfatul, dar și vătafilor toți în toată țara de la cei dintâi până la cei din urmă le-a poruncit să dea, și mitropolitului și episcopilor, a scris încă și toate mănăstirile câte sunt în Moldovlahia la haraciul cel mare și câți popi și diaconi sunt în granițele moldovenesti. Și ce să spunem multe, toate cele creștinești și bisericesti erau într-o mare turburare”³. Dacă aceste încercări de a supune pe privilegiați la dările obișnuite au stârnit o împotrivire deseori eficientă din partea acestora, domnia a reușit totuși să impună pe unii dintre aceștia la dări speciale pentru fiecare dintre categoriile sociale (birul curtenilor, birul slujitoresc, birul popesc etc.). Totodată, domnia a recurs și la spolieri selective, cum ar fi confiscarea averilor unor boieri sau spolierea bisericilor de odoarele lor, cum s-a întâmplat de exemplu în timpul lui Despot⁴, precum și la diverse expediente, cum ar fi vânzarea — sau donarea în compensație pentru diverse avansuri bănești sau în cai⁵ — unor părți ale domeniului domnesc.

¹ De exemplu, într-o scutire de dări a satului Vălceștii din ținutul Sucevii se menționează, printre altele, dările de 50 de aspri și de 2 zloți (DIRA, vol. IV, doc. 4, p. 3).

² Pentru încadrarea acestui fenomen în procesul mai larg de limitare a imunităților fiscale, a se vedea și Ștefan Ștefănescu, *Privire asupra stăpânirii funciare în Țara Românească în sec. XIV—XVI. Imunitatea feudală*, „Arhivele Olteniei” (serie nouă), 3, 1984, p. 60—61.

³ *Cronicile slavo-române din sec. XV—XVI. publicate de Ion Bogdan*. Ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959, p. 120.

⁴ Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*. Ediție îngrijită, studiu introductiv, indice și glosar de P. P. Panaitescu. București, 1955, p. 163—164.

⁵ Câteva exemple în DIRA, vol. III, doc. 384, p. 318, doc. 490, p. 394, doc. 502—503, p. 412—413, doc. 515, p. 426, doc. 519, p. 430, vol. IV, doc. 6, p. 6—7, doc. 32, p. 31, doc. 91, p. 71, doc. 127, p. 105, doc. 217, p. 162, doc. 285, p. 233, doc. 349, p. 286—287; de asemenea, Nistor Ciocan, *Două documente moldovenesti din arhivele polonexe*, AIIAI, XVI, 1979, p. 504—505.

În Transilvania evoluția fiscalității a fost mai puțin radicală decât în principatele extracarpatice. Datorită rezistenței eficiente a stărilor privilegiate, dările directe au rămas aici relativ moderate, principiile obținând în schimb o parte considerabilă din venituri din așa-numitele drepturi regaliene (mineritul, baterea monedelor, exploatarea sării, arendarea vămlilor etc.), ca și din exploatarea domeniilor princiare¹. Și în Transilvania se observă tendința de impunere a privilegiatilor, care a fost însă mai apăsătoare pentru secui și pentru sași, în timp ce nobilimea s-a apărat mai bine de fiscul regal și ulterior princiar. Totaodată, odată cu Reforma, principiile și-au însușit și o parte a dijmelor plătite anterior bisericii, dijme pe care deseori le-au arendat unor nobili. Dincolo de această tendință similară de extindere a fiscalității la scara întregii societăți, trebuie subliniat faptul că în Transilvania regimurile fiscale speciale s-au menținut mult mai ferm decât în principatele extracarpatice, expresie a mult mai clare delimitări juridice a diferitelor categorii de privilegiați.

Fără a intra în descrierea de amănunt a mecanismelor și formelor fiscalității, din punctul de vedere al istoriei circulației monetare ne interesează pe de o parte raportul dintre dările plătite în bani și cele prestate în muncă sau percepute în natură, și pe de altă parte evoluția cuantumului total al dărilor. În prima problemă, chiar dacă nu dispunem de procentaje ferme, pare cert că a crescut ponderea dărilor în bani în raport cu cele în natură și în muncă.

În ceea ce privește cuantumul fiscalității, sarcina noastră este mai complicată. Pentru calcularea acestuia există două metode principale. Prima are la bază însumarea cuantumului tuturor dărilor, totalul indicând mărimea presiunii fiscale. Este o cale dificilă, deoarece în lumea medievală și incipient modernă fiscalitatea nu era repartizată uniform asupra întregii populații, ci dimpotrivă prevalau statutele fiscale speciale. În condițiile acestei mari variabilități a dărilor, calcularea fiscalității medii pe locuitor (sau pe gospodărie) este practic imposibilă pe această cale. Cea de-a doua metodă pornește de la estimările cu privire la volumul total al veniturilor statului, și prin raportare la numărul total al populației, ne indică povara fiscală medie suportată de locuitorii respectivului stat. Evident însă că această metodă, excelentă pentru stabilirea mediilor, ascunde complet inegalitățile în repartizarea poverii fiscale, atât de importante în secolul al XVI-lea.

În Țara Românească principala dare era în secolul al XVI-lea birul. Evoluția cantitativă a acestuia a fost restabilită acum mai bine de trei decenii de către Damaschin Mioc.

¹ Pentru fiscalitatea transilvăneană a se vedea și raportul detaliat al lui Georg Werner din 1552 în *Călători străini...*, vol. II, p. 17—90.

Cuantumul birului pe gospodărie în Țara Românească¹

Perioada	Aspri	Indice
1521—1557	86	100
1558—1566	212	246
1567—1581	265	308
1582—1584	301	350
1585—1591	550	639
1592—1594	946	1100
1596—1600	577	671

Remarcăm creșterea susținută și practic neîntreruptă până în anul 1594, curmată numai odată cu ridicarea la luptă antiotomană din timpul lui Mihai Viteazul. Birul era însă numai una dintre dările la care erau supuși contribuabilii munteni, chiar dacă era cea mai importantă din punct de vedere cantitativ. Pentru cuantumul celorlalte dări nu avem date la fel de detaliate ca pentru bir, dar Damaschin Mioc a reușit să depisteze și să analizeze mai multe documente unde se precizează cuantumul tuturor dărilor impuse pe gospodăria contribuabilă.

Tabelul 56

Cuantumul fiscalității pe gospodărie în Țara Românească (aspri)²

Perioada	Birul	Total fiscalitate
1585—1588	550	1000
1594	946	1925
1603—1604	577 (?)	778

Mai multe concluzii se pot desprinde din datele de mai sus. În perioada de maximă înăsprire a fiscalității cuantumul celorlalte dări tinde să egaleze pe cel al birului, astfel încât presiunea fiscală totală pe gospodărie tinde să reprezinte dublul birului. În schimb, în perioadele de relativă ușurare a fiscalității, dările suplimentare scad mai repede decât birul; această tendință poate să ne sugereze faptul că și înainte de 1585, perioadă pentru care nu avem date despre cuantumul total al fiscalității pe gospodărie, birul era mai mare decât toate celelalte dări luate la un loc. În aceste condiții, credem că putem estima povara

¹ Damaschin Mioc, *Cuantumul...* p. 160.

² După *ibidem.*, p. 158.

fiscală pe gospodărie la circa 2 galbeni în prima jumătate a secolului al XVI-lea, peste 8 galbeni în anii 1585—1588 și 15—16 galbeni în 1594. Scăderea ulterioară din timpul lui Mihai Viteazul trebuie pusă nu pe seama filantropiei domnului, nici pe seama unei eventuale reduceri a nevoilor de bani ale domniei¹, ci pe seama imposibilității politice de a menține același nivel al fiscalității în condițiile nesigure ale războiului cu Imperiul otoman.

Trebuie însă observat că datele stabilite de Damaschin Mioc reprezintă cuantumul oficial al fiscalității. Or, este bine știut faptul că în toate epocile contribuabilii au încercat să evite achitarea dărilor. În secolul al XVI-lea fenomenul evaziunii fiscale a dobândit proporții considerabile în Țara Românească, la fel ca și în celelalte state românești și nu numai, statul trebuind să ia măsuri speciale pentru a preveni reducerea veniturilor sale. Chiar dacă instituirea sistemului răspunderii fiscale colective și practica aruncării „năpăștilor“ asupra contribuabililor rămași la îndemâna fîscului² au mai diminuat aceste pierderi, pare totuși cert că statul muntean nu a putut percepe integral dările pe care le impunea.

Pentru a putea evalua cuantumul mediu efectiv al fiscalității, trebuie să facem apel la datele de care dispunem cu privire la veniturile totale ale statului muntean și cu privire la populația totală a Țării Românești. Pentru veniturile totale dispunem de mai multe aprecieri de epocă, destul de discordante între ele: peste 1 milion de scuzi (= 833 333 de galbeni) după Sivori³, 1 milion de taleri (= 666 666 de galbeni) după o relatare anonimă adresată papei în anul 1587⁴ și circa 400 000 de ducăți după un raport spaniol din anul 1600⁵. Evident, dintre aceste izvoare Sivori ar fi trebuit să fie cel mai bine informat — el este singurul care ne oferă și detalii cu privire la structura acestor venituri — dar el are tendința de a mări cifrele referitoare la bogăția Țării Românești pentru a demonstra atractivitatea acesteia pentru eventualii sprijinitori ai lui Petru Cercel⁶. În ceea ce ne privește, combinând datele cunoscute despre populația Țării Românești cu cuantumul fiscalității stabilit de Damaschin Mioc, și adăugând apoi cifrele oferite de Sivori pentru veniturile domnului din vămi,

¹ Am demonstrat cu un alt prilej faptul că întreținerea unei oștiri de mercenari suficient de mari pentru a rezista unei reveniri în forță a otomanilor ar fi costat mai mult decât sumele plătite Porții înainte de 1594 (Bogdan Murgescu, *Aspecte financiare ale acțiunii politico-militare a lui Mihai Viteazul*, în „Revista de istorie militară”, 1994, nr. 1—2, p. 43—45).

² Damaschin Mioc, *Despre modul de impunere și percepere a birului...*, p. 108—111.

³ *Călători străini...*, vol. III, p. 14.

⁴ *Ibidem*, p. 203.

⁵ MVCE, vol. 4, doc. 234, p. 313—314.

⁶ A se vedea comentariile editorilor în *Călători străini...*, vol. III, p. 4—5.

ocne și arendarea pescăriilor, am apreciat că veniturile totale ale domniei muntene se ridicau în deceniul 9 al secolului al XVI-lea la circa 600 000—650 000 de galbeni¹. După toate probabilitățile, această estimare reprezintă un maxim la scara secolului al XVI-lea, evoluția fiscalității indicând că înainte de 1580 veniturile totale ale statului erau sensibil mai mici. Totodată, în timpul lui Mihai Viteazul distrugerile cauzate de campania din 1595, dereglarea temporară a exporturilor spre Imperiul otoman și scăderea silită a fiscalității au condus la o reducere a veniturilor domnești față de perioada anterioară anului 1594, cifra de 400 000 de ducați postulată în raportul spaniol din 1600 fiind perfect plauzibilă. Raportând aceste venituri la o populație de circa 300 000 de locuitori², ar rezulta pentru anii de dinainte de 1594 o povară fiscală efectivă de circa 2 galbeni pe cap de locuitor. Întorcându-ne acum la cuantumul maxim al fiscalității nominale pe gospodărie, quantum stabilit de Damaschin Mioc la ceva mai mult de 15 galbeni pe gospodărie, ceea ce, la un indicator de 5 persoane pe gospodărie, ar însemna 3 galbeni pe locuitor, rezultă că produsul fiscal real era cu cel puțin o treime mai mic decât cel oficial. Sau, altfel spus, că cvaziunea fiscală reprezenta cel puțin o treime din fiscalitatea oficială și cel puțin o jumătate din banii care efectiv erau strânși în numele domniei.

Pentru Moldova dispunem de mai puține date decât pentru Țara Românească, fapt care a descurajat studiile de istorie fiscală și financiară a principatului de la răsărit de Carpați. Știm că dările erau la fel de diversificate ca în Țara Românească³, dar cu excepția acelor dări a căror denumire indică și suma ce trebuia plătită, nu cunoaștem cuantumul lor. Știm însă că o dare suplimentară de 1 galben pe familie introdusă de Despot în 1562 a stârnit o rezistență deosebit de puternică din partea contribuabililor⁴, ceea ce indică faptul că ea reprezenta un spor considerabil la cuantumul obișnuit al fiscalității din acea vreme. În ceea ce privește veniturile totale ale statului, pentru Moldova dispunem de mai puține informații decât pentru Țara Românească, dar aceste informații prezintă cifre mai puțin dispersate: până la 400 000 de galbeni în 1564 după Graziani⁵, și ceva mai mult de 500 000 de taleri (=333 333 de galbeni) după relatarea

¹ Bogdan Murgescu, *Plăți externe, fiscalitate și economie monetară în Țara Românească la sfârșitul secolului al XVI-lea*, RI, IV, 1993, nr. 5—6, p. 460.

² Ștefan Ștefănescu, *Demografia — dimensiune a istoriei*, Timișoara, 1974, p. 88—91.

³ Astfel, într-un document de scutire fiscală din 1591 sunt enumerate darea împărătească, 50 de aspri, 2 zloți, ilișul, goștina de oi, goștina de porci, desetina de stupi, munca și dabilele (nespecificate) (DIRA, vol. IV, doc. 4, p. 3).

⁴ *Călători străini...*, vol. II, p. 259—264.

⁵ *Ibidem*, p. 382.

anonimă din 1587¹. Acceptând pentru Moldova o populație de 300 000—400 000 de locuitori, ar rezulta o fiscalitate efectivă de 1 galben/locuitor. Trebuie precizat că și în Moldova, la fel ca în Țara Românească, această fiscalitate nu reprezintă o medie pentru întregul secol, ci doar vârful atins în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, în timp ce la începutul secolului cuantumul fiscalității și al veniturilor statului era mult mai mic; în schimb, în Moldova nu avem indicii pentru o scădere a fiscalității comparabilă cu cea din Țara Românească după 1594.

Pentru Transilvania informațiile documentare sunt mai numeroase decât pentru teritoriile extracarpate. Dispunem în primul rând de hotărârile dietale cu privire la nivelul oficial al fiscalității. În prima parte a secolului al XVI-lea fiecare iobag era dator să dea 1 florin în două rate anuale². După Mohács³ se încearcă să fie impuși și nobilii, menținându-se darea de 1 florin pentru iobagii care aveau bunuri în valoare de cel puțin 3 florini. După 1540 dietele votează pentru un timp dări mai mici, dar există tendința să se perceapă 2 dări pe an, iar în deceniul 6 se stabilește regula să se perceapă anual 2 dări de câte 99 de dinari, adică 2 florini fără 2 dinari. Totodată, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea au fost instituite mai multe dări suplimentare, care au contribuit la sporirea fiscalității. Creșterea poverii fiscale se observă foarte bine pe domeniul Branului, unde în anul 1556 au fost strânși 292,56 florini de la 452 gospodării⁴, iar în 1566 s-au perceput 722,18 florini de la 490 de gospodării⁵. Sporul cel mai puternic a fost însă înregistrat în ultimul deceniu al secolului al XVI-lea, în condițiile implicării Transilvaniei în războiul dintre Liga Sfântă și Imperiul otoman. Astfel, în 1595 s-au cerut în total 7,50 florini de poartă, maximumul fiind atins în timpul stăpânirii lui Mihai Viteazul în Transilvania, când în mai puțin de 1 an au fost votate dări de 16 florini de poartă⁶. Tabloul acestei creșteri a fiscalității, ca și cel al încercărilor principilor de a elimina regimurile fiscale

¹ *Ibidem*, vol. III, p. 202.

² *Corpus Juris Hungarici*, vol. I, Lipsiae, 1901, p. 714.

³ Informațiile pentru anii 1527—1600 sunt preluate, acolo unde nu se indică altfel, după David Prodan, *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVI-lea*, vol. I, București, 1967, p. 413—424.

⁴ Floarea Costea, *Date despre strângerea censului în satele domeniului Bran în anii 1556—1560*, „Cumidava”, II, 1968, p. 98.

⁵ *Idem*, *Date privind strângerea censului în satele domeniului Branului între anii 1561—1575*, „Cumidava”, III, 1969, p. 144.

⁶ Ioachim Crăciun, *Dietele Transilvaniei ținute sub domnia lui Mihai Viteazul (1599—1600)*, „Anuarul Institutului de istorie națională din Cluj”, VII, 1937—1938, p. 624, 631—632, 634.

speciale și de a impune și pe unii dintre privilegiați, îndeosebi pe secui și pe sași, trebuie însă nuanțat cu rezistența eficientă a nobililor. Nobilii au reușit să impună principiul că ei înșiși nu erau supuși taxării, obținând totodată scutirea personalului casnic și domenal. De asemenea, fiind interesați să preia pentru sine o parte cât mai mare din roadele muncii țăranilor dependenți, nobilii s-au împotrivit deseori perceperii dărilor către stat de pe domeniile lor. Cea mai importantă formă de contrabalansare a creșterii nominale a fiscalității princiare a fost însă impunerea dărilor pe porți fiscale și nu pe capii de familie. Or, o poartă fiscală cuprindea mai multe familii și, ceea ce a fost la fel de grav, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea numărul porților fiscale a scăzut considerabil, deși nu avem dovezi despre reducerea populației principatului în această perioadă. Astfel, în anul 1545 dieta de la Turda a impus o dare de 65 de dinari de poartă, anticipând astfel obținerea a 16 000 de florini¹, ceea ce înseamnă că se luau în considerare 24 000—25 000 de porți²; în 1599, un inventar prezentat lui Mihai Viteazul nu mai consemna decât 14 424 de porți fiscale³, ceea ce înseamnă că în decursul celor 54 de ani dispăruseră din evidențe peste 10 000 de porți, sau peste 40% din numărul inițial de unități fiscale.

Acest evazionism masiv, ca și multitudinea statutelor fiscale speciale care s-au menținut în ciuda eforturilor omogenizatoare ale principilor, atestă dificultățile pe care le întâmpină calcularea poverii fiscale medii pornind de la cuantumul diferitelor dări particulare. Cea de-a doua metodă, raportarea veniturilor totale la numărul populației, nu este mult mai ușoară, informațiile fiind puțin numeroase și deseori nesigure. Astfel, potrivit estimărilor trimisului venețian A. Surian, în anul 1516 regele Ungariei obținea din întregul regat venituri de 219 000 de florini⁴, în timp ce într-o scrisoare către Francisc I al Franței, scrisă nu cu mult înainte de Mohács, Ludovic al II-lea al Ungariei prezenta venituri al căror total nu depășea 400 000 de florini anual⁵; evident, numai o parte minoritară din totalul veniturilor regale era obținută din Transilvania. După 1526 dezordinea politică a defavorizat strângerea veniturilor statului, și deși în epocă s-au făcut auzite multe plângeri la adresa administrației

¹ *Hurmuzaki*, II/4, doc. CCXXV, p. 381.

² Tot 24 000 de porți contribuabile ia în considerare pentru Transilvania propriu-zisă în a doua jumătate a secolului al XVI-lea și Gábor Barta în *Kurze Geschichte Siebenbürgens*. Herausgegeben von Béla Köpeczi, Budapest, 1990, p. 265.

³ DRHB, vol. XI, doc. 348, p. 492—493.

⁴ János M. Bak, *Monarchie im Wellental: Materielle Grundlagen des ungarischen Königtums im fünfzehnten Jahrhundert*, în Reinhard Schneider (hrsg.), *Das spätmittelalterliche Königtum im europäischen Vergleich*, Sigmaringen, 1987, p. 359.

⁵ *Hurmuzaki*, II/3, doc. CCCLXIX, p. 531.

financiare a lui Martinuzzi, pare totuși cert că veniturile statului au scăzut în această perioadă. De altfel, în 1552 Ferdinand I de Habsburg aprecia că Transilvania putea aduce în acel moment venituri de numai 90 000 de ducați anual, deși Martinuzzi se lăudase cu 300 000¹. Odată cu restabilirea ordinii și cu organizarea fermă a principatului Transilvaniei este probabil că veniturile statului au crescut². Relatările de epocă sunt destul de confuze: astfel, Giovan Andrea Gromo scria prin 1566—1567 că principele Transilvaniei „scoate de regulă peste 600 000 de taleri sau cel puțin 400 000, dar foarte arareori așa de puțin”³ — ceea ce pare o estimare destul de realistă — dar apoi, în încheierea lucrării sale acceptă ideea fantezistă că minele transilvănene ar putea produce un venit de 2 milioane de piese de aur⁴, ceea ce pune sub semnul întrebării seriozitatea sa în ceea ce privește cifrele vehiculate. La rândul său, Antonio Possevino aprecia în 1583 că „veniturile obișnuite ale principelui se ridică la 150 000 de ducați ungurești pe an”⁵, ceea ce pare a fi o sumă prea mică. Admițând că suma de 600 000 de taleri (= 400 000 de galbeni) indicată de Gromo este un maxim pentru veniturile princiare înainte de 1590 și luând în considerare o populație de 1 milion de locuitori pentru întregul principat, rezultă o povară fiscală de 0,4 galbeni/locuitor, cu foarte mari disparități între diferitele categorii de contribuabili. În ultimul deceniu al secolului al XVI-lea fiscalitatea nominală a crescut foarte mult, dar la fel au crescut evazionismul și chiar împotrivirea violentă la strângerea dărilor, astfel încât sporul poverii fiscale efective nu a putut fi prea mare. În schimb, în prima jumătate a secolului al XVI-lea fiscalitatea efectivă a fost mult mai redusă, quantumul său nede-pășind probabil 0,1—0,2 galbeni/locuitor.

Calculule de mai sus, deși în mod vădit aproximative și discutabile, evidențiază atât elemente convergente, cât și o sensibilă divergență între cele trei state românești. Astfel, în secolul al XVI-lea impunerile către stat au crescut de mai multe ori în toate cele trei state românești, dar ritmul și amploarea creșterii au fost inegale, ceea ce a determinat o puternică diferențiere provincială

¹ *Hurmuzaki*, II/4, doc. CCCCXXV, p. 683.

² În *Kurze Geschichte Siebenbürgens* se apreciază că în ultima treime a secolului al XVI-lea principele dispunea de venituri de 300 000 de „Goldgulden” anual (p. 266). Estimarea este oarecum confuză, deoarece autorul capitolului respectiv, Gábor Barta, pare să nu fie conștient de diferența dintre florinii de calcul și monedele de aur. Cum estimările parțiale (în „Gulden”!) par să se refere la florinii de calcul (p. 265—266), presupunem că și întregul total trebuie raportat tot la florinii de calcul, și nu la ducății de aur.

³ *Călători străini...*, vol. II, p. 369.

⁴ *Ibidem*, p. 371.

⁵ *Ibidem*, p. 564.

în domeniul fiscal. Fiscalitatea a crescut cel mai mult în Țara Românească — după cum vom vedea mai jos, principatul muntean reprezintă din acest punct de vedere un caz extrem la nivel european — a sporit considerabil în Moldova și a crescut într-un ritm mult mai lent în Transilvania, deși aceasta din urmă avea un potențial economic superior celui al principatelor extracarpătice. Raporturile acestea capătă însă o semnificație mai clară dacă le plasăm în contextul general al fiscalității din secolul al XVI-lea.

III.1.2. Comparații internaționale

În mod ideal, comparațiile internaționale ar trebui să se refere la procentul din produsul intern brut care era absorbit de către fisc. Fernand Braudel a încercat să schițeze câteva ordine de mărime, apreciind că nivelul fiscalității oscilează în Europa occidentală la cumpăna dintre evul mediu și epoca modernă între 5% și 15% din venitul național: „Căci 5%, limita de jos, reprezenta *grosso modo*, în acele timpuri îndepărtate, nivelul unui buget obișnuit; 15% reprezenta o depășire care nu s-ar fi putut prelungi în timp fără o catastrofă”¹. Braudel insistă totodată că marjele între care se poate înscrie fiscalitatea depind într-o măsură apreciabilă de gradul de urbanizare a statului respectiv, o societate urbanizată având de regulă o economie mai puternic monetarizată în raport cu societățile mai pronunțat rurale, ceea ce îngăduia și o fiscalizare superioară. Dacă aprecierea lui Braudel cu privire la limita maximă a fiscalizării poate fi considerată în general corectă — fără a pierde însă din vedere că uneori statele depășeau limitele de suportabilitate „normală” — 5% nu reprezintă cu adevărat o limită de jos, fiind cunoscute state care au trebuit să se mulțumească cu mult mai puțin. Astfel, Antoni Maczak a constatat că în jurul anului 1580 veniturile regale reprezentau în Polonia numai aproximativ 1,5% din produsul național brut². La rândul său, Raymond W. Goldsmith a evidențiat foarte marile variații în partea pe care statul o capta din produsul național brut: 1—2% în Anglia sub Elisabeta I, 19% în Imperiul Marilor Moguli în jurul anului 1600, și aproape 25% în Provinciile Unite la mijlocul secolului al XVII-lea³.

¹ Fernand Braudel, *Jocurile schimbului*, vol. II, p. 217—218.

² Antoni Maczak, *State Revenues and National Income: Poland and the Crisis of the Seventeenth Century*, în *Prodotto lordo e finanza pubblica. Secoli XIII—XX*. Atti della «Ottava Settimana di Studi» 3—9 maggio 1976 a cura di Annalisa Guarducci, Firenze, 1988. p.684.

³ Raymond W. Goldsmith, *Premodern financial systems. A historical comparative study*, Cambridge, 1987, p. 104 și 248.

Chiar dacă interesul pentru realizarea unor comparații de acest fel este indiscutabil, pentru Țările Române sursele necesare pentru calculul produsului național brut lipsesc, astfel încât gradul de aproximare ar fi mult prea mare, iar eventualul rezultat la care am ajunge ar fi prea puțin sigur și practic de nefolosit. În aceste condiții, în cele ce urmează vom recurge la un indicator mai rudimentar, și anume numărul de galbeni pe locuitor pe care și-i însușește statul. Totodată, pentru a evita deformările cauzate de diferențele între valoarea galbenilor în diversele state, vom converti apoi acest quantum din galbeni în bunuri de largă folosință, respectiv în kg de grâu.

Potrivit lui Fernand Braudel, în lumea mediteraneană regula era în secolul al XVI-lea ca statul să preia cam 1 galben de locuitor¹, dar Braudel însuși arată pe larg cât de aproximativă era această regulă și că deseori suveranii trebuiau să se mulțumească cu mai puțin². La rândul său, Maurice Aymard arăta că în Sicilia statul prelua la sfârșitul secolului al XVI-lea câte 1 scud (= 0,833 galbeni) de locuitor, un alt scud revenind autorităților municipale sau seniorilor locali³. Statele mai puternic urbanizate prezintă quantumuri fiscale mai ridicate. De exemplu, la Veneția fiscalitatea efectivă pare să se fi situat la sfârșitul secolului al XVI-lea la circa 2 galbeni/locuitor⁴. Cea mai ridicată povară fiscală o întâlnim însă în Provinciile Unite la mijlocul secolului al XVII-lea, unde statul preleva cam 4,5 galbeni de locuitor, acești bani fiind împărțiți în proporții aproximativ egale între administrația centrală și administrațiile provinciale și municipale⁵. În cazul statelor teritoriale mai întinse, nivelul fiscalității efective era mai redus, fiind handicapat atât de gradul de urbanizare mai scăzut, cât și de capacitatea pe care o dovedea uneori societatea în a se opune încercărilor statului de a mări dările. De exemplu, la începutul secolului al XVII-lea regii

¹ Fernand Braudel, *Mediterrana și lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, vol. 2, București, 1985, p. 369.

² *Ibidem*, p. 362, unde se indică pentru întreaga lume mediteraneană venituri statale de 48 milioane de galbeni la o populație de 60 de milioane de locuitori, adică 0,8 galbeni/locuitor.

³ Intervenție Maurice Aymard la colochiul de la Prato din mai 1976, consemnată în *Prodotto lordo e finanza pubblica. Secoli XIII—XX*. Atti della «Ottava Settimana di Studi» 3—9 maggio 1976 a cura di Annalisa Guarducci, Firenze, 1988, p.127.

⁴ Calculul nostru pornind de la veniturile totale de 3,9 milioane ducăți (Fernand Braudel, *Mediterrana...*, vol. 2, p. 362) la o populație de 1,8 milioane locuitori pentru teritoriile italiene ale Serrenissimei (*ibidem*, p. 294—297), la care mai trebuie adăugat ceva pentru a ține cont de populația coloniilor levantine.

⁵ Calculul nostru pornind de la veniturile de 20 milioane florini olandezi pentru administrația centrală și cam tot atât pentru administrațiile provinciale și municipale (Raymond W. Goldsmith, *op.cit.*, p. 226) la o populație de 1,8 milioane de locuitori (*ibidem*, p. 198).

Franței obțineau venituri anuale puțin mai mari de 1 livră de Tours de locuitor¹, ceea ce înseamnă cam 0,3 galbeni pe locuitor. În Anglia, unde gradul de urbanizare era mai ridicat, dar regalitatea depindea de acordul Parlamentului pentru instituirea unor noi impozite, statul reușea să încaseze numai în jur de 0,25 galbeni/locuitor². În fine, în estul Europei, în regatul Poloniei (excluzând Lituania), unde împotrivirea stărilor privilegiate se asocia cu un indice redus al urbanizării, fiscalul regal reușea să preleveze numai 0,14 galbeni/locuitor³.

Comparativ cu datele prezentate mai sus pentru statele Europei creștine la sfârșitul secolului al XVI-lea, numai fiscalitatea transilvăneană (0,4 galbeni/locuitor) se încadrează limitelor „normale”. În schimb, și Moldova (cu 1 galben/locuitor) și Țara Românească (cu 2 galbeni/locuitor) prezintă clare cazuri de fiscalitate net superioară statelor europene comparabile. S-ar putea desigur invoca faptul că galbenul colectat de domnii Moldovei de la supușii lor este la urma urmelor foarte apropiat de media lumii mediteraneene; dacă ținem însă cont de gradul redus de urbanizare a Moldovei comparativ cu lumea mediteraneană, ca și de nivelul mult mai ridicat al prețurilor mediteraneene în raport cu cele moldovenești⁴, ne dăm seama de diferența considerabilă între cele două niveluri de fiscalitate. La fel, cei 2 galbeni/locuitor din Țara Românească nu sunt în nici un caz echivalenți cu cei 2 galbeni/locuitor din statul venețian.

Dar dacă fiscalitatea din Moldova și din Țara Românească s-a îndepărtat în secolul al XVI-lea de modelul fiscalității europene, aceasta nu înseamnă că ea se revendică de la vreun model „asiatic” de fiscalitate. Astfel, în Imperiul

¹ Calculul nostru pornind de la informațiile referitoare la veniturile regale din David J. Buisseret, *Les budgets de Henri IV*, „Annales.E.S.C.”, 39, 1984, nr. 1, p. 32, unde se arată că în anii 1601—1610 acestea au oscilat între 15 și 20,7 milioane de livre de Tours, și estimările pentru populația regatului, circa 16—18,5 milioane de locuitori (cifra minimă după Fernand Braudel, *Mediterrana...*, vol. 2, p. 362, cea maximă după Hermann Kellenbenz, în *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, III, Stuttgart, 1986, p. 119).

² Calculul nostru pornind de la datele prezentate de Raymond W. Goldsmith: venituri regale totale de 382 000 £ anual în perioada 1598—1600 (*op. cit.*, p. 190) și o populație de 4,3 milioane locuitori (*ibidem*, p. 179).

³ Calculul nostru pornind de la veniturile regale de 828 000 de zloți polonezi (de calcul) în jur de 1580 (Antoni Maczak, *op. cit.*, p. 681) la o populație de 3,1 milioane locuitori pentru teritoriile coroanei polone în 1578 (Marian Malowist, Adelheid Simsch, *Polen 1450—1650*, în Hermann Kellenbenz (hrsg.), *Handbuch...*, p. 1078).

⁴ Astfel, Fernand Braudel și Frank Spooner apreciau că nivelul prețurilor din Polonia (cu care cele moldovenești erau relativ apropiate) era de 4 ori mai mic decât cel din Europa sudică (*Prices in Europe from 1450 to 1750*, în *The Cambridge Economic History of Europe*, IV, p. 398).

otoman vistieria centrală preleva cam 0,2 galbeni/locuitor, iar dacă includem și veniturile timarelor și *vakif*-urilor avem un total de circa 0,5 galbeni pe locuitor¹. Desigur, această medie la scara unui imperiu tricontinental ascunde considerabile diferențe provinciale². De exemplu, în Egipt statul otoman a realizat în anul 1596 venituri în valoare de 0,15 galbeni/locuitor³, în timp ce în teritoriile românești aflate sub administrație otomană — și în general în provinciile europene și anatoliene — acest quantum era mult mai mare. Astfel, în anul 1591/1592 statul otoman obținea în eialetul Timișoarei 9 milioane de aspri din oierit, *cizye* (capitația nemusulmanilor) și arenzile fiscale⁴. Luând în

¹ Am pornit în calculul nostru de la estimarea de 5 milioane de galbeni pentru veniturile vistieriei centrale în anii 1581 — 1583: în 1581/1582 au intrat în vistieria centrală 4,66 milioane de galbeni (Ömer Lütfi Barkan, *The Price Revolution of the Sixteenth century: A Turning Point in the Economic History of the Near East*, IJMES, 6, 1975, nr. 1, p. 17), iar în 1582/1583 echivalentul a 313,7 milioane de aspri, adică 5,23 milioane de galbeni (Halil Sahillioglu, *The role of international monetary and metal movements in Ottoman monetary history 1300 — 1750*, în J. F. Richards (ed.), *Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern Worlds*, Durham, 1983, p. 298 — 299). Pentru populația totală a Imperiului am reținut estimările lui Fernand Braudel (22 — 26 milioane de locuitori, în *Mediterrana...*, vol. 2, p. 281 — 282) și Raymond W. Goldsmith (25 de milioane de locuitori, în *op. cit.*, p. 81). Pentru estimarea veniturilor concesdate de stat timarioșilor și *vakif*-urilor am pornit de la structura veniturilor din Egipt, unde nu existau timare, și unde dările pe pământ, care în restul imperiului erau de obicei concesdate, reprezentau 61,8% din total. Extrapolând acest raport și rotunjind, am ajuns la concluzia că totalitatea veniturilor statului se cifra în jur de 12,5 milioane de galbeni, adică aproximativ 0,5 galbeni/locuitor. Evident, toate aceste calcule sunt extrem de aproximative și, firește, supuse corecțiilor ulterioare.

² Un caz extrem a fost constatat de Bruce McGowan, care a observat că locuitorii *sancak*-ului Semendire erau impuși de 3 ori mai mult decât vecinii lor din *sancak*-ul Sirem (*Food Supply and Taxation on the Middle Danube (1568 — 1579)*, „Archivum Ottomanicum“, I, 1969, p. 179). Pentru complexitatea deosebită a fiscalității otomane a se vedea și Mihnea Berindei, Gilles Veinstein, *Règlements fiscaux et fiscalité de la province de Bender-Aqkerman 1570*, „Cahiers du monde russe et soviétique“, XXII, 1981, nr. 2 — 3, p. 251 — 328.

³ Pornind de la veniturile totale în valoare de 66,1 milioane parale și de la o populație de 5 milioane de locuitori, Raymond W. Goldsmith a calculat un quantum de 13,2 parale/locuitor (*op. cit.*, p. 91). Cum, potrivit lui Şevket Pamuk, în ultimul deceniu al secolului al XVI-lea un ducat venețian era cotate la 85 de parale (Şevket Pamuk, *Money in the Ottoman Empire. 1326 — 1914*, în Halil İnalcık, Donald Quataert (eds.), *An Economic and Social History of the Ottoman Empire. 1300 — 1914*, Cambridge University Press, 1994, p. 958), rezultă că statul otoman a încasat cam 0,15 galbeni de locuitor. Dintre aceștia, circa 30% au fost trimiși la Istanbul, 2% la Mecca și Medina, iar restul au fost folosiți pentru diverse cheltuieli publice în Egipt.

⁴ Valeriu Veliman, *Documente turco-osmane privind vilaietul (eialetul) Timișoarei*, RA, 1985, nr. 4, p. 415. Cifra de 350 (000) de galbeni la care a ajuns Mihai Maxim pentru veniturile obținute de statul otoman în eialetul Timișoarei în anul 1579 (*Teritorii românești sub administrație otomană în secolul al XVI-lea*, Rdl, 36, 1983, nr. 9, p. 884), deși bazată pe documente otomane

considerare o populație de circa 150 000 de locuitori¹, și ținând cont de faptul că în totalul respectiv nu sunt incluse toate dările datorate statului, credem că 0,50 galbeni de locuitor reprezintă un minimum pentru Banatul otoman la sfârșitul secolului al XVI-lea. De asemenea, în 1598 statul otoman încasa în *kaza-ua* Brăila 576360 de aspri la o populație de aproximativ 5200 de locuitori², ceea ce înseamnă puțin peste 110 aspri/locuitor, adică 0,91 galbeni/locuitor la cursul oficial al Vistieriei otomane sau ceva mai puțin la cursul liber al pieții. Observăm că deși în aceste zone europene ale Imperiului otoman fiscalitatea era mai ridicată decât în teritoriile orientale sau africane, ea totuși nu o egala pe cea din Țara Românească și nici măcar pe cea din Moldova. Exemplul Indiei Mogule, unde în anul 1600 statul încasa echivalentul a 0,34 galbeni/locuitor³, este de natură să ne arate o dată în plus că fiscalitatea moldo-munteană, departe de a urma un model „asiatic“, constituia mai degrabă un caz de excepție la sfârșitul secolului al XVI-lea.

Dacă din punct de vedere monetar comparațiile efectuate prin raportarea la moneda de aur sunt cele mai potrivite pentru secolul al XVI-lea, când multe dintre monedele de calcul au cunoscut fenomene inflaționiste puternice, iar monedele de argint au fost și ele destul de instabile, din punct de vedere economic trebuie să ținem seama de diferențele dintre nivelurile generale ale prețurilor în diferitele țări. De aceea, credem că este util să nuanțăm concluziile obținute până acum calculând povara fiscală și prin raportare la produsele agrare. Cum dintre aceste produse cel mai bine suntem informați cu privire la

de epocă, ni se pare prea mare; de altfel, tot Mihai Maxim citează un document prin care beilerbeii Timișoarei susținea în anul 1565 că n-ar putea întreține cu veniturile beilerbeilicului 1 000 de soldați care trebuiau trimiși principelui Transilvaniei (*ibidem*, nota 99), deși aceștia n-ar fi costat mai mult de 2 000—3 000 de galbeni lunar.

¹ Extrapolarea noastră pornind de la estimarea lui Dávid Géza că la începutul secolului al XVIII-lea eialetul Timișoarei avea cam 180 000—200 000 de locuitori și de la concluzia aceluiași autor că în perioada stăpânirii otomane populația Banatului a cunoscut o creștere lentă, dar reală (*Adalétek a Temesvári ejálet 18. századi történetéhez*, „Keleskutató”, 1993, p. 49—55 și 169).

² Anca Ghiață, *Brăila și ținutul înconjurător într-un registru de recensământ inedit de la sfârșitul secolului al XVI-lea*, CSSȘA, IV, 1994, p. 140 (pentru venituri) și calculul nostru pe baza datelor din *ibidem*, p. 139, pentru populație.

³ Calculul nostru pornind de la estimările lui Raymond W. Goldsmith, potrivit căruia Marii Moguli ar fi încasat 114 milioane de rupii la o populație de 110 milioane de supuși (*op. cit.*, p. 104). Pentru convertirea rupiilor în galbeni am pornit de la faptul că 1 rupie avea circa 10,56 g argint fin (greutatea brută era de aproximativ 11 grame, iar finețea de 0,96, cf. *ibidem*, p. 110); pentru rata bimetalică am acceptat raportul de 9:1 (*ibidem*, p. 111).

prețul grâului, am optat pentru convertirea valorilor monetare calculate de noi mai sus în kg grâu¹.

Tabelul 57

Cuquantumul prelevărilor statale pe locuitor

Statul	galbeni	kg grâu
Anglia (1600)	0,25	21,5
Provinciile Unite (1650)	4,5	148
Veneția (1600)	2	50
Polonia (1580)	0,14	10
Țara Românească (1590)	2	134
Moldova (1590)	1	67
Transilvania (1590)	0,4	40
Imperiul otoman (1581—1583)	0,5	60
Banatul otoman (1591)	> 0,50	> 50
Brăila (1598)	0,91	55
India Mogulă (1600)	0,34	86

După cum lesne se poate vedea, ierarhia poverii fiscale este sensibil modificată în funcție de criteriul ales pentru calcul. Desigur, extremele își păstrează locul, dintre exemplele noastre Polonia fiind în ambele variante statul cu fiscalitatea cea mai scăzută, iar Provinciile Unite cel cu fiscalitatea cea mai apăsătoare. Situația însă a Țării Românești în imediata vecinătate a Provinciilor

¹ Pentru prețurile cerealelor am făcut apel la următoarele surse: Damaschin Mioc, *Prețurile din Țara Românească în secolele XV—XVI și dinamica lor*, RDI, 33, 1980, nr. 2, p. 324 (pentru Țara Românească și Moldova); Samuel Goldenberg, *Clujul în sec. XVI. Producția și schimbul de mărfuri*, București, 1958, p. 316 și 358 (pentru Transilvania); Ljuben Berov, *Dvizenieto na cenite na Balkanite prez XVI—XIX v. i evropejskata revolucija na cenite*, Sofia, 1976, p. 188 (pentru teritoriile europene ale Imperiului otoman); Stanislaw Hoszowski, *Les prix à Lwow (XVIe—XVIIe siècles)*, Paris, 1954 (pentru Polonia); Fernand Braudel, Frank Spooner, *op. cit.*, p. 470—473 (pentru Polonia, Veneția și Provinciile Unite); Raymond W. Goldsmith, *op. cit.*, p. 104 (pentru Anglia și India Mogulă). Evident, în toate aceste cazuri indicațiile referitoare la prețul grâului reprezintă numai o foarte mare aproximație medii naționale, astfel încât toate conversiile noastre dau numai ordine de mărime, și nu valori ce pot să fie creditate în mod absolut. Nu am inclus în tabel datele calculate de Bruce McGowan pentru teritoriile otomane din Serbia și Ungaria, deoarece cuquantumul fiscalității a fost umflat prin includerea echivalentului tuturor dijmelor în natură, ajungând astfel la cuquantumuri variind între 104 și 276 kg grâu pe locuitor (*op. cit.*, p. 175). Dacă eliminăm aceste dijme (conform procentajelor din *ibidem*, p. 176), atunci cuquantumul fiscalității poate fi echivalat la aproape 55 kg grâu în *sancak*-ul Sirem, aproape 60 kg grâu în *sancak*-ul Segedin, aproximativ 82,5 kg grâu în *sancak*-ul D'ula și puțin peste 125 kg grâu în *sancak*-ul Semendire.

Unite, în condițiile în care nivelul și potențialul economic al celor două state erau extrem de diferite, iar structura fiscalității era foarte deosebită, în Provinciile Unite prevalând impozitele indirecte iar în Țara Românească cele directe, arată încă o dată caracterul excepțional al fiscalității muntene înainte de 1594. Dacă am fi putut calcula ponderea veniturilor statului în cadrul produsului social brut, atunci acest caracter deosebit al fiscalității muntene (și în parte al celei moldovenești) ar fi ieșit și mai limpede în evidență, iar „rivalitatea“ ușor absurdă cu Provinciile Unite ar fi fost definitiv tranșată.

O ultimă observație: comparațiile efectuate de noi se referă numai la sfârșitul secolului al XVI-lea și uneori chiar la prima parte a secolului al XVII-lea. Ele statuează o anumită ierarhie a poverilor fiscale, dar nu ne spun nimic despre geneza acestei ierarhii. Ar fi fost desigur util să putem face asemenea comparații internaționale și pentru perioade mai timpurii, îndeosebi pentru începutul secolului al XVI-lea, dar nu dispunem de informații cantitative suficiente. Totuși, cunoștințele noastre, atâtea câte sunt, par să ateste că în preajma anului 1500 fiscalitatea din Țara Românească și din Moldova era destul de moderată, perfect comparabilă cu cea din alte state precumpănitor agrare. În consecință, excepționalitatea constatată la sfârșitul secolului al XVI-lea pentru Țara Românească și parțial pentru Moldova este un fenomen ce trebuie atribuit mutațiilor survenite în decursul secolului al XVI-lea, când ritmul de creștere a poverii fiscale a fost mult mai mare în principatele românești extracarpatiche decât în oricare dintre cazurile cunoscute de noi. Fără a intra în detaliile discuției cu privire la măsura în care această evoluție deosebită a fost determinată de presiunea financiară otomană, se cuvine să semnalăm faptul că momentul ales de noi pentru comparație — începutul deceniului 10 al secolului al XVI-lea — reprezintă punctul de maximă divergență între fiscalitatea moldo-munteană și cea „normală“ pentru Lumea Veche. După acest maxim, care s-a dovedit economic ruinător și politic exploziv, ridicarea antiotomană din 1594 a permis o parțială reapropiere între fiscalitatea din principatele extracarpatiche și cea din restul Europei, fără să șteargă însă toate elementele de diferențiere statornicite în secolul al XVI-lea.

III.1.3. Fiscalitatea în raport cu celelalte forme de prelevare a plusprodusului

Fiscalitatea nu este însă singura formă de concentrare a unei părți din valoarea producției sociale. De aceea, evaluarea impactului fiscalității trebuie

să aibă în vedere și raportul său cu celelalte forme de prelevare utilizate în societatea respectivă.

În prelevarea plusprodusului realizat de către producătorii direcți, statul intra în competiție în mod obiectiv cu stăpânii de pământ laici sau ecleziastici, precum și cu negustorii și mânăitorii de capital din orașe. În contextul particular al Țărilor Române, nu toți acești competitori aveau aceeași capacitate de a-și însuși o parte dintre roadele procesului productiv.

Astfel, orașele românești extracarpătice erau prea slabe pentru a constitui un rival semnificativ pentru domnie, ele trebuind să facă față concurenței negustorilor și cămătarilor veniți din exterior, îndeosebi din Imperiul otoman. Această concurență levantină era cu atât mai eficientă cu cât, piețele urbane din Țara Românească și Moldova fiind limitate, singurul debușeu semnificativ pentru producția locală era piața externă, îndeosebi cea otomană. Or, în operațiunile de comerț la mare distanță, negustorii locali intrau cel mai adesea într-o relație subalternă față de negustorii levantini, posesori ai unor capitaluri superioare și beneficiari ai unor relații de afaceri mai strânse pe piața otomană. Mai important însă decât acest raport între diferitele categorii de negustori este faptul că toți negustorii angajați în operațiuni de export erau într-un fel de simbioză cu fiscul domnesc, ei fiind interesați ca dările tot mai mari să-i oblige pe producători să vândă produsele lor în aproape orice condiții, deci la un preț cât mai mic; deseori acești negustori se angajau și în operațiuni cămătărești, acordând producătorilor credite în contul producției viitoare, ceea ce le permitea să adauge dobânzile la profitul comercial. În Transilvania, unde orientarea spre export era mult mai slabă, o mare parte a profiturilor negustorești era obținută prin mijlocirea importurilor destinate consumului nobiliar sau al păturilor înstărite de la orașe, ceea ce făcea ca negustorii să preia numai indirect o parte din roadele muncii producătorilor direcți. Per total, în secolul al XVI-lea elementul urban reprezintă desigur un mijlocitor important al circulației monetare, dar rolul său rămâne totuși secund atât în raport cu statul cât și cu boierimea (nobilimea).

În calitate de instituție, biserica percepea anumite dări de la enoriași, dar acestea erau de cele mai multe ori în natură și nu în bani. Totodată, în Transilvania, unde sistemul dărilor bisericesti era mai riguros reglementat decât în teritoriile extracarpătice, secolul al XVI-lea marchează un recul în aceste prelevări bisericesti, introducerea Reformei prilejuind principelui și nobililor preluarea în folosul lor a dijmelor bisericesti¹. În consecință, principala formă prin care biserica își însușea o parte din produsul social era exploatarea

¹ David Prodan, *op. cit.*, p. 250–276.

domeniilor proprii, mai ales a celor mănăstirești în Țara Românească și în Moldova. La aceasta se adăugau diversele dări în natură încasate de preoții parohi, precum și diversele danii în bani și obiecte pe care oamenii bisericii reușeau să le obțină uneori de la laici. În acest din urmă caz biserica nu se afla însă în rivalitate cu statul sau cu boierimea (nobilimea), ci era și ea un beneficiar secund al prelevărilor realizate de aceștia în dauna producătorilor direcți.

În consecință, singurul rival serios al statului în exploatarea producătorilor direcți era boierimea (în Transilvania nobilimea), la care se adaugă o parte din cler în calitatea sa de mare stăpânitor funciar. Această rivalitate, care derivă din faptul că posibilitățile de exploatare a țărănimii erau fizic limitate, a cunoscut evoluții foarte deosebite în cele trei state românești.

Cel mai bine este documentat raportul dintre exploatarea nobiliară și fiscalitate în cazul Transilvaniei. Fără a intra în detaliile evoluției obligațiilor țărănești, magistral studiate de David Prodan¹, putem consemna faptul că în principatul intracarpatic victoria a aparținut în general nobilimii, atât în raport cu statul, cât și în raport cu biserica și cu țărănimea. Ca urmare a acestei victorii, nobilimea a reușit să blocheze mobilitatea țărănească și să sporească obligațiile țărănimii într-un mod spectaculos, mărinind decalajul în termeni absoluți față de încasările fiscului princiar. Chiar dacă victoria nobilimii transilvănene a fost mai puțin completă decât cea a nobilimii poloneze, care a blocat practic edificarea unui stat modern în Polonia, ea se înscrie totuși în modelul mai larg răspândit de întărire a relațiilor iobăgești în Europa central-răsăriteană².

Situația a evoluat într-un mod cu totul deosebit în teritoriile românești extracarpatic. Aici, sub impactul obligațiilor financiare către Imperiul otoman, fiscalitatea a crescut în ritm rapid, concentrând în mâinile statului cea mai mare parte a plusprodusului realizat de țărănime. Pentru boierime efectele au fost ambigue. Creșterea dărilor către stat limita într-adevăr posibilitățile boierilor de a intensifica exploatarea țăranilor aflați deja în dependență, dar ea destabiliza totodată comunitățile țărănești libere, silite să vândă mai întâi o parte din pământuri și uneori să se vândă cu totul pentru a-și putea plăti dările. Ca atare, din punctul de vedere al multora dintre boieri, blocajul în intensificarea exploatarea era compensat de extinderea domeniilor lor în dauna țărănimii anterior

¹ *Ibidem*, passim.

² Pentru acest proces — numit uneori destul de ambiguu „a doua iobăgie” — a se vedea observațiile relativ recente ale lui Holm Sundhaussen, *Der Wandel in der osteuropäischen Agrarverfassung während der frühen Neuzeit. Ein Beitrag zur Divergenz der Entwicklungswege von Ost- und Westeuropa*, SOF, IL, 1990, p. 15—56. Referitor la particularitățile evoluțiilor transilvănene, fundamentale rămân comentariile lui David Prodan, *op. cit.*, p. 573—592.

libere. Dincolo însă de mutațiile în structura proprietății și în raportul dintre diferitele categorii sociale, pare cert faptul că în raport cu statul boierimea s-a văzut împinsă pe locul secund în exploatarea țăranilor. Această observație ar trebui verificată cantitativ, dar din păcate nu dispunem de suficiente informații pentru a putea calcula riguros cuantumul exploatarei boierești în Moldova și în Țara Românească. O estimare a încercat Valeria Costăchel, care, pornind de la documente de la începutul secolului al XVII-lea, a apreciat că un sat din Țara Românească aducea un venit anual de 6 000 de aspri și 20 de oi¹; luând în considerare 20 de gospodării sau 100 de locuitori de sat, precum și prețul de 100 de aspri pentru o oaie², ar rezulta cam 80 de aspri de locuitor sau 400 de aspri de gospodărie, ceea ce este totuși sensibil mai puțin decât birul, pentru a nu mai vorbi de totalitatea dărilor impuse de stat (vezi supra, tab. 55 și 56). Pentru Moldova nu dispunem nici măcar de asemenea palide indicii cantitative, dar, ținând seama de faptul că aici fiscalitatea n-a atins totuși nivelul celei muntene ca și de faptul că boierii moldoveni aveau posibilități mai bune de export decât cei munteni, credem că în principatul de la răsărit de Carpați raportul între fiscalitate și exploatarea boierească era mai echilibrat decât în Țara Românească.

Succesul statului în raport cu boierii în Moldova și mai ales în Țara Românească nu trebuie însă absolutizat. Boierii au găsit repede căi de adaptare, astfel încât să-și mențină și chiar să-și sporească veniturile. O metodă defensivă, dar deseori eficientă, a fost sprijinirea interesată a țăranilor dependenți de pe domeniile proprii în încercarea lor de a evita plata dărilor către stat. Complicitatea boierilor și țăranilor împotriva fiscalității avea să constituie una dintre dominantele istoriei sociale a Țărilor Române în secolele XVI—XVIII. Totodată, boierii au adoptat și căi active de adaptare, cea mai importantă dintre acestea fiind implicarea în serviciul domniei, fapt care le permitea să beneficieze de o parte a sumelor strânse prin intermediul fiscului. Ponderea crescândă a slujbelor și dregătoriilor în structura veniturilor boierești avea să conducă treptat la condiționarea statutului boieresc de ocuparea unor asemenea posturi în aparatul de stat, fenomen care avea să fie mai accentuat în Țara Românească decât în Moldova. Mutația parțială de la veniturile domeniiale la veniturile publice în conservarea și consolidarea poziției privilegiate a boierimii moldo-muntene prezintă unele similitudini cu procesul care avea loc simultan în Occident, unde o parte din nobilime a fost silită de criza veniturilor senioriale din secolele XIV—XV să intre în slujba statului sau să caute mijloace

¹ Valeria Costăchel, Petre P. Panaitescu, Aurel Cazacu, *op. cit.*, p. 267.

² Damaschin Mioc, *Prețurile...*, p. 324.

alternative de asigurare economică a statului său social¹. Asemănarea nu este totuși decât superficială, întrucât contextul economic general era foarte diferit în Occident comparativ cu Țările Române, iar rezultatul final avea să fie o evoluție divergentă în cele două cazuri. Astfel, în Occident slăbirea exploatarii nobiliare tradiționale s-a făcut în favoarea orașului și a birocrăției legate de stat, în timp ce în Țările Române slăbiciunea orașelor și dependența prea puternică de un factor exterior, Imperiul otoman, au împiedicat acumularea internă și „modernizarea” statului, conducând deci la perpetuarea poziției subalterne, periferice, față de Istanbul.

Revenind acum la aspectele monetare, se cuvine semnalat faptul că, indiferent de cuantumul lor, prelevările nobiliare (boierești) nu au stimulat extinderea economiei monetare în aceeași măsură ca fiscalitatea. Cauza acestui impact diferit rezidă în structura diferită a dărilor către stat în raport cu cele către stăpânii de pământ. În timp ce dările către stat erau percepute preponderent în bani, în cazul obligațiilor către stăpânii feudali au precumpănit cele în natură și în muncă. Acest fenomen se observă atât în Țara Românească și în Moldova, unde renta feudală în bani era „puțin răspândită” în secolul al XVI-lea, observându-se totodată un anume echilibru între obligațiile în muncă și cele în produse², cât și în Transilvania, unde David Prodan apreciază chiar că partea în natură și-a mărit ponderea în cadrul veniturilor domeniiale în raport cu cea în bani³. Explicațiile acestui fenomen sunt însă diferite: dacă în teritoriile extracarpatiche incapacitatea boierilor de a percepe dări în bani se datorează faptului că statul strânsese el deja cea mai mare parte a disponibilităților bănești ale țărănilor, în Transilvania el este legat de precaritatea combinată a pietelor externe și a celor interne, care făcea ca posibilitățile de comercializare a produselor domeniului să fie mediocre⁴.

În concluzie, dacă în jurul anului 1500 gradul de monetarizare a economiei transilvănene era superior în raport cu teritoriile românești extracarpatiche, în secolul al XVI-lea procesul de extindere a economiei monetare este încetinit în Transilvania de accentuarea regimului iobăgesc, în timp ce în Moldova și în Țara Românească el cunoaște o dezvoltare rapidă, impulsionată de accentuarea fiscalității. Cazul principatelor extracarpatiche arată însă o dată mai mult că

¹ Immanuel Wallerstein, *Sistemul mondial modern. Agricultura capitalistă și originile economiei mondiale europene în secolul al XVI-lea*, vol. I, București, 1992, îndeosebi p. 33–34.

² Damaschin Mioc, Haralambie Chircă, Ștefan Ștefănescu, *L'évolution de la rente féodale en Valachie et en Moldavie du XIVe au XVIIe siècle*, „Nouvelles études d'histoire”, II, 1960, p. 231–241.

³ David Prodan, *op. cit.*, p. 549.

⁴ *Ibidem*, p. 578–584.

extinderea utilizării monedei nu este suficientă pentru asigurarea unei dezvoltări economice armonioase și durabile.

III.2. Atitudini față de monedă și problemele monetare

În cazul Țărilor Române în secolul al XVI-lea reconstituirea concepțiilor și atitudinilor față de monedă este mult îngreunată de puținătatea și laconismul informațiilor de epocă. Spre deosebire de alte țări, unde problemele monetare au făcut obiectul unor preocupări susținute, generând chiar polemici publice¹, în Țările Române nu avem indicii despre existența unor dezbateri pe această temă. Lipsa unor preocupări sistematice nu înseamnă însă că moneda și problemele monetare se aflau în afara preocupărilor locuitorilor Țărilor Române în secolul al XVI-lea. De altfel, aceasta ar fi fost și imposibil, moneda jucând deja un rol important în viața fiecărui individ, măcar pentru că îi era indispensabilă în plata dărilor. Absența unor dezbateri sistematice ne îndeamnă însă să considerăm că în Țările Române raportarea subiectivă la monedă și la problematica monetară a rămas în secolul al XVI-lea la nivelul atitudinilor stabilite pe criterii morale, fără a genera încă difuzarea unor observații și concepții referitoare la aspectele tehnice ale circulației monetare. Chiar dacă eventual asemenea considerații au fost formulate în unele cercuri restrânse, ele nu s-au transmis până la noi și foarte probabil nici nu au exercitat o influență semnificativă în epocă.

În lipsa unor scrieri specializate care să contribuie la formarea opiniilor în problemele monetare, cadrul de referință principal pentru oamenii secolului al XVI-lea era neîndoielnic Biblia. Or, aceasta difuza un mesaj antimercantil, preocuparea pentru înavuțire fiind considerată contrară efortului spre mântuire. Cuvintele atribuite lui Iisus sunt relevante pentru această profundă mesianță față de avuție și implicit față de bani: „Adevărat zic vouă că un bogat cu greu va intra în împărăția cerurilor. Și iarăși zic vouă că mai lesne este să treacă cămila prin urechile acului, decât să intre un bogat în împărăția lui Dumnezeu”². Alte

¹ Pentru concepțiile europene despre monedă și problemele monetare în secolul al XVI-lea a se consulta îndeosebi Jean-Yves Le Branchu, *Écrits notables sur les monnaies de Copernic à Davanzati*, 2 vol., Paris, 1934 și Pierre Vilar, *Les primitifs espagnols de la pensée économique. «Quantitativisme» et «bullionisme»*, „Bulletin hispanique”, t. LXIV bis, 1962, p. 261—284. Pentru dezbaterile otomane, a se consulta contribuția recentă a lui Cemal Kafadar, *Les troubles monétaires de la fin du XVIe siècle et la prise de conscience ottomane du déclin*, „Annales. E.S.C.”, 46, 1991, nr. 2, p. 381—400.

² Matei, 19, 23—24; ideea se regăsește în evangheliile lui Marcu (10, 23—24) și Luca (18, 24—25).

episoade în care atitudinea lui Iisus poate fi considerată explicit „anticapitalistă“ sunt episodul alungării negustorilor și zarafilor din templu, ca și pilda talanților. Acest filon este adâncit și amplificat în epistolele apostolilor, unde formulările sunt uneori mai tranșante decât în evanghelii. Explicit este îndemnul Sf. Apostol Pavel către evrei: „Feriți-vă de iubirea de argint și îndestulați-vă cu cele ce aveți, căci însuși Dumnezeu a zis: Nu te voi lăsa, nici nu te voi părăsi“¹. În această interpretare, obsesia de a strânge bani este percepută ca neîncredere în grația lui Dumnezeu. De aici nu mai era decât un singur pas până la considerarea banilor aflați în exces ca un element impur, care stigmatizează pe posesori: „Aurul vostru și argintul au ruginit și rugina va fi mărturie asupra voastră și vă va mânca trupurile, ca focul. Ați strâns comori în zilele cele de apoi!“². Un ecou considerabil a avut și poziția generalizatoare a Sf. Apostol Pavel din prima epistolă către Timotei: „Și, în adevăr, evlavia este mare câștig, dar atunci când se îndestulează cu ce are. Pentru că noi n-am adus nimic în lume, tot așa cum nici nu putem să scoatem ceva din ea afară. Ci având hrană și îmbrăcăminte, cu acestea vom fi îndestulați. Cei care vor să se înbogățească, dimpotrivă, cad în ispită și în cursă și în multe poște nebunești și vătămătoare, ca unele care cufundă pe oameni în ruină și în pierzare. Că iubirea de argint este rădăcina tuturor relelor și cei ce au poftit-o cu înfocare au răătăcit de la credință și s-au străpuns cu multe dureri“³. Acest pasaj a fost dezvoltat în *Cazania a II-a* tipărită de Coresi în 1581: „Mai vârtos de iubirea argintului nemică nu iaste alta mai rea. Și de iubirea avuției nemic mai iute nu iaste. Că multe case pierdu și cetății den temeiu le sparse și multe războaie mari rădică. Și frați unul pre alalt mânia, și tatăl spre fecior rădică, și blânzaia firei omenească sălbătăcește-o, și mii și de alte reale face. Iubirea argintului, marele Pavel zice-i, că e rădăcina a tuturor realelor, și a doa slujire de idoli meneaște-o, că face oamenii spre avuție să nădăjduiască... Ce însă, fraților, să ne nevoim de acea neputință, ca o rădăcină a tuturor realelor, den rădăcină să o tăiem den sufletele noastre... Va Domnul să slobozească pre noi den păcatul iubirei de argint... Derp ce că iubirea aurului nu numai de Dumnezeu desparte pe noi, ce și lu Mamon învață pre noi“⁴. Motive ostile efortului de a dobândi un exces de bunuri lumești au circulat în Țările Române și prin intermediul literaturii apocrife, cum ar fi tema zăpisului lui Adam, potrivit căreia după alungarea din rai Adam ar fi acceptat

¹ Evrei, 13, 5.

² Iacov, 5, 3.

³ Timotei I, 6, 6—10.

⁴ *Crestomație de literatură română veche*, vol. I. Coordonatori I. C. Chițimia și Stela Toma, Cluj-Napoca, 1984, p. 109.

să-și cedeze copiii Diavolului în schimb unor recolte bogate¹; este de remarcat însă faptul că în discuția dintre Petru Rareș și Peresvetov, unde este menționat acest zapis, blamul asupra goanei după îmbogățire este confuz și puțin convingător².

Dacă atitudinea Bibliei și a doctrinei ortodoxe față de bani și avuție este clară, mai problematic este impactul lor asupra comportamentului curent al oamenilor secolului al XVI-lea. Înclinăm însă să credem că, dacă unii oameni își ghidau viața după preceptele biblice, aceasta nu-i împiedica pe mulți alții să fie foarte absorbiți de cele lumești, inclusiv de acumularea de pământ, de diverse alte bunuri și nu în ultimul rând de bani. Ostilitatea doctrinei oficiale față de iubirea de arginți înlesnea însă blamarea cu argumente irefutabile a acestui comportament la adversarii politici sau de altă natură. Exemplară este din acest punct de vedere diatriba lui Azarie împotriva lui Ion vodă cel Cumplit: „El însă, dacă a primit scaunul domniei, s-a apucat să adune aur. O, aur tiran, rădăcină a tuturor relelor, țesătură a vicleniei, lepădat de Dumnezeu și tovarăș al diavolului, făcător de rele, ucigaș al prietenului și trădător al neamului, băutor de sânge, cum te învîrți și răscolești, strălucești pe dinafară și pătrunzi înăuntru inimii, ne avînd obiceiul a te sătura”³. Pentru contrast, același Azarie laudă generozitatea doamnei Roxanda a lui Alexandru Lăpușeanu, care făcea danii „necruțînd aurul și fără să socotească”⁴. Elogiul nu era însă dezinteresat, așezămintele religioase fiind principalele beneficiare ale munificenței domnești⁵.

Incriminarea goanei după câștig a determinat în societatea românească, la fel ca și în alte părți, blamarea oficială a împrumuturilor cu dobîndă. Chiar dacă nu cunoaștem pînă acum variante de justificare a acestui blam prin faptul că astfel se fură timpul, care aparține numai lui Dumnezeu, așa cum s-a întîmplat în mediul catolic⁶, putem constata faptul că în secolul al XVI-lea în mediul românesc nu se face oficial distincția între dobîndă și camătă⁷. Lipsa unui prag

¹ Pentru prezența acestei teme în mediul românesc, atât în manuscrise, cât și în pictura bisericească, vezi mai recent Emil Turdeanu, „Versul lui Adam de umilință”, „Revista de istorie și teorie literară”, XLII, 1994, nr. 2, p. 223—227.

² *Călători străini...*, vol. I, p. 461.

³ *Cronicile slavo-române...*, p. 149.

⁴ *Ibidem*, p. 147.

⁵ Același Azarie este explicit în această privință: „Și peste tot hramurile sfințite primeau adăpare. căci era ca un rîu de aur cu undele de argint și săracii s-au adăpat și au băut pînă la săturare” (*ibidem*).

⁶ Jacques Le Goff, *Banii și viața. Economie și religie în Evul Mediu*, București, 1993.

⁷ Lia Lehr, *Camăta în Țara Românească pînă în secolul al XVIII-lea*, Rdl, 23, 1970, nr. 4, p. 706—709; Ioan Caproșu, *O istorie a Moldovei prin relațiile de credit pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea*, Iași, 1989, p. 135—137.

care să demarce dobânda „acceptabilă“ de cea excesivă făcea ca oricând să poată cădea reproșul că s-a impus o „dobândă mare“¹. Chiar dacă nu știm ca blamul moral să fi determinat anularea de dobânzi, este neîndoielnic că mulți dintre creditorii erau puși în situații inconfortabile în relațiile interumane. Evident, avantajele materiale compensau cu prisosință acest inconfort spiritual, dar blamarea dobânzilor în general este un simptom al persistenței în secolul al XVI-lea a deficitului de onorabilitate al ocupațiilor legate de activitățile bănești. Din acest punct de vedere, situația din Țările Române este deosebită de evoluțiile din mediul calvin, unde Calvin, chiar dacă fără entuziasm, a legitimat dobânzile situate mai întâi sub 5%, apoi sub 6,66%².

Chiar dacă atitudinile tradiționaliste, ostile funcționării normale a economiei monetare, au predominat la nivel ideologic, în planul activității practice ele nu par să fi avut un impact semnificativ. De altfel, mai multe documente oficiale consemnează creșterea prețului aceleiași proprietăți funciare de la o tranzacție la alta. Important nu este aici faptul că prețul satului Cristinești a crescut de la 20 000 de aspri sub Neagoe Basarab la 30 000 de aspri sub Radu de la Afumați și la 50 000 de aspri în 1588³, sau că „niște prăvălii“ în București au fost cumpărate de Iane și Neacșa cu 3 500 de aspri și revândute apoi cu 7 000 de aspri⁴ — la urma urmei prețurile au crescut în mod evident în secolul al XVI-lea și în Țările Române⁵ — ci faptul că aceste creșteri de preț flagrante sunt consemnate fără nici un fel de comentariu negativ. Faptul că exemplele citate de noi mai sus provin din deceniul 9, care a fost prin excelență o perioadă de instabilitate monetară și de creștere a prețurilor sub impactul devalorizării asprului din anii 1584—1586, nu reduce cu nimic semnificația faptului că modificările prețurilor bunurilor funciare erau acceptate ca ceva firesc. Din păcate, lipsa unor izvoare relevante ne împiedică să apreciem dacă această

¹ DRHB, vol. XI, doc. 183, p. 244.

² Geoffrey Parker, *The Emergence of Modern Finance in Europe 1500—1730*, în Carlo M. Cipolla (ed.), *The Fontana Economic History of Europe. 2. The Sixteenth and Seventeenth Centuries*, Glasgow, 1974, p. 538, unde se semnalează faptul mai puțin cunoscut că această legalizare a dobânzilor și mărirea nivelului dobânzii „acceptabile“ au fost smulse lui Calvin de protestele negustorilor, care au amenințat că altfel își mută capitalurile de la Geneva la Lyon; după moartea lui Calvin, Théodore de Bèze a trebuit să accepte în 1568 ridicarea ratei legale a dobânzii la 10%. Pentru atitudinile concrete ale lui Calvin și ale discipolilor săi față de activitățile financiare a se vedea și André Biéler, *La pensée économique et sociale de Calvin*, Genève, 1959, p. 166—169.

³ DIRB, vol. V, doc. 387, p. 368.

⁴ *Ibidem*, doc. 334, p. 320.

⁵ Pentru ritmurile acestei creșteri vezi Damaschin Mioc, *Prețurile...*, p. 317—325 și Samuel Goldenberg, *Clujul...*, p. 312—340.

atitudine exista și la începutul secolului al XVI-lea sau a apărut în ultimele decenii ale acestuia tocmai ca urmare a condițiilor economice noi generate de devalorizarea monetară. Reacțiile nu erau la fel de senine în cazul creșterilor de prețuri la produsele de uz curent, fie ele agricole sau meșteșugărești. Dacă pentru Țara Românească și Moldova nu dispunem de informații documentare specifice, în Transilvania știm că s-au adoptat numeroase măsuri pentru oprirea creșterilor de prețuri; chiar dacă nici hotărârile breslelor, nici cele ale conducătorilor municipale și nici limitările dietale nu au avut eficacitatea dorită¹, ele marchează atașamentul celei mai mari părți a societății transilvănene la ideea impunerii stabilității prețurilor prin orice mijloace, inclusiv prin măsuri politice în caz de nevoie.

O notă discordantă în ideologia oficială introduce și Alexandru Lăpușneanu. Nu ne vom referi aici la grija lui deosebită pentru vânzarea în bune condiții a vitelor și porcilor domnești peste hotare, nici măcar la gustul lui puțin obișnuit în mediul românesc pentru bere, ci mai ales la parcimonia și strictetea de care a dat dovadă chiar și atunci când a făcut danii unor așezăminte religioase. Astfel, atunci când contribuie cu bani la construirea bisericii ortodoxe din Liov, se plânge că liovenii au cumpărat prea scump bronzul pentru clopote și atrage totodată atenția să nu plătească mai mult de 4 florini fără un ort pentru inscripționarea pisaniei². Această „zgârcenie“ este un cert element de modernitate³, contrastând cu idealul medieval al largheței, ideal prețuit de Azarie la soția lui Lăpușneanu, care, după cum am văzut mai sus, cheltuia „fără să socotească“⁴.

În ciuda ideologiei dominante, însemnătatea practică a banilor se impunea cu puterea evidenței oamenilor secolului al XVI-lea. Deosebit de pregnantă este percepția rolului deseori decisiv al banilor în purtarea războaielor. Astfel, în hotărârea dietei de la Alba Iulia din 20—28 noiembrie 1599 se afirmă în mod clar: „Măria Ta să nu duci lipsă nici de hrană, nici de bani, care sunt nervul războiului, fără de care nu e cu putință războirea, după Dumnezeu“⁵. Aceeași

¹ Samuel Goldenberg, *Clujul...*, p. 331—340; idem, *Aprovizionarea și politica de prețuri a unor orașe din Transilvania în secolele XVI—XVII*, AMN, XVII, 1980, p. 199—207.

² Hurmuzaki, supl. II/1, doc. CIII, p. 209—210.

³ O opinie similară a exprimat Gheorghe Pungă, autorul celei mai recente monografii dedicate lui Lăpușneanu: „Din informațiile păstrate reiese că politica sa economică nu se circumscrie unor tipare medievale: dinamismul, ambiția și avariția sa, ca și tendința de câștig imediat... prefigurează pe omul epocii moderne“ (*Țara Moldovei în vremea lui Alexandru Lăpușneanu*, Iași, 1994, p. 85). A se vedea și exemplele de avariție în relațiile cu Bistrița, citate în *ibidem*, p. 97, nota 274.

⁴ *Cronicile slavo-române...*, p. 147.

⁵ Ioachim Crăciun, *op. cit.*, p. 623.

idee, într-o formulare încă și mai generalizantă, apare într-o scrisoare a lui Mihai Viteazul către Pezzen, unde se cer „pecuniae, quae a<n>i<n>a est rerum gerendarum”¹. Expresia îl arată pe Mihai Viteazul perfect sincronizat gândirii politico-financiare europene, secolul al XVI-lea marcând în Europa occidentală, potrivit analizei lui Michael Stolleis, trecerea de la ideea „pecunia nervus belli” la ideea că banii sunt sufletul tuturor lucrurilor într-un stat, idee care se constituie într-o componentă de bază a rațiunii de stat². Pe de altă parte, în ciuda bogatei experiențe personale cu privire la însemnătatea banilor, în problemele bănești Mihai Viteazul nu a dat dovadă întotdeauna de rigoare și calcul. Mărturia lui Walawski este explicită din acest punct de vedere: „E așa de milostiv cu noi, încât de se numește cineva polon, îl dăruiește cu ceva, și celui care vrea să-i slujească îi dă bani gata. Pe de altă parte când mergem la dînsul ne primește pe noi polcovnicii și rotmiștrii cu mare cinste; la masă ședem cu el și nu ne privește ca un domn ci se poartă cu noi ca un tovarăș de luptă. Aproape nu trece o zi să nu ne dea nouă cîte ceva din al său, ca haine, blănuri scumpe, cît și galbeni din care are mereu la el buzunarele pline. Nu se sgîrcește cu banii și la masă închină el pentru sănătatea slugilor sărace și le dă chiar cu mîna sa mîncări, îndulcindu-le bine cu galbeni”³. Chiar dacă Walawski mai exagerează puțin, el căutînd în acel moment să atragă mercenari polonezi în slujba lui Mihai, este evident că în relațiile cu ostașii din subordinea sa domnul român dădea dovadă de o generozitate menită să câștige atașamentul acestora. Din punctul de vedere al discuției noastre este mai puțin important faptul dacă această generozitate era constitutivă firii lui Mihai sau era rodul unui calcul pragmatic de a oferi aparența bogăției pentru a păstra loialitatea unor oameni pe care nu-i putea plăti cu regularitate. Cert este faptul că indiferent de motive, Mihai a ales să apară în ochii celor din jur ca un darnic cavaler medieval, și nu ca un spirit mercantil preocupat mereu de bilanțul contabil. Această opțiune probabil instinctivă pentru valorile medievale în dauna spiritului capitalist ne arată încă o dată măsura în care mentalitățile erau, și în cazul atitudinilor românești față de problemele monetare, „închisori de lungă durată”⁴.

¹ MVCE, 5, doc. 147, p. 235: traducerea propusă de editori „bani, care sunt sufletul războaielor” (p.246) este restrictivă, mai apropiată de original fiind formularea „bani, care sunt sufletul lucrurilor care trebuie făcute”.

² Michael Stolleis, *Pecunia nervus rerum: zur Staatsfinanzierung in der frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main, 1983, p. 69—72. Pentru circulația expresiilor „pecunia nervus belli” și „pecunia nervus rerum”, ca și pentru sursele antice ale acestor expresii, vezi *ibidem*, p. 63—68.

³ *Călători străini...*, vol. IV, p. 181.

⁴ Expresie aparținînd lui Fernand Braudel, *Écrits sur l'histoire*. Paris, 1969, p. 51.

III.3. Problematika emisiunilor monetare proprii ale Țărilor Române în secolul al XVI-lea

Una dintre problemele care au focalizat într-o măsură considerabilă atenția istoricilor români preocupați de istoria monetară a fost explicarea cauzelor pentru care emisiunile monetare proprii ale Țărilor Române, abundente în ultima parte a secolului al XIV-lea și în secolul al XV-lea, s-au rărit și chiar au încetat în secolul al XVI-lea. De fapt, generalizarea nu este corectă, deoarece emisiunile monetare proprii nu au încetat cu adevărat decât în Țara Românească, continuând în schimb atât în Moldova, cât și în Transilvania. Astfel, monetările transilvănene au funcționat fără întreruperi majore de-a lungul întregului secol XVI, bătând monedă nu numai în timpul ființării regatului Ungariei, ci și în epoca principatului. Emisiunile transilvănene au fost de o mare varietate, cuprinzând atât monedă mărunță, cât și monedă mare de argint și de aur, într-o mare varietate de tipuri monetare. Menționăm astfel emisiunile de dinari, tripli groși, taleri (inclusiv piese de 1/4, 1/2, 1 1/4, 1 1/2 și 2 taleri) și ducați (incluzând aici și piesele de 1/4, 1/2, 1 1/2, 2, 3, 4, 5, 9 și 10 ducați)¹. La rândul său, Moldova a emis, chiar dacă mai puțin continuu, groși și polgroși în primele decenii ale secolului al XVI-lea, dinari sub Alexandru Lăpușeanu, Despot și Ștefan Tomșa, ducați, taleri și mangâri sub Despot, mangâri cu nume de aspri sub Ion vodă cel Cumplit, și tripli groși sub Ștefan Răzvan și Ieremia Movilă².

În consecință, problema încetării emisiunilor monetare în nume propriu se pune cu adevărat în secolul al XVI-lea numai pentru Țara Românească, unde ultima dintre aceste emisiuni datează din deceniul 8 al secolului al XV-lea, din timpul domniei lui Laiotă Basarab; pentru Transilvania problema nu se pune deloc, iar pentru Moldova sunt de explicat numai discontinuitățile emisiunilor monetare. Dacă însă privim problema într-o perspectivă cronologică mai largă, atunci observăm că în secolul al XVII-lea emisiunile monetare în nume propriu au fost cu totul sporadice în ambele principate extracarpatice (amintim aici numai șilingii lui Mihnea al III-lea, bătuți însă probabil în Transilvania și „șalării” lui Eustratie Dabija), la care se adaugă în secolul următor numai

¹ Lista acestor emisiuni la Adolf Resch, *Siebenbürgische Münzen und Medaillen von 1538 bis zur Gegenwart*, Hermannstadt, 1901, p. 18—47, Octavian Iliescu, *Moneda în România 491—1864*, București, 1970, p. 43—44 și George Buzdugan, Octavian Luchian, Constantin C. Oprescu, *Monede și bancnote românești*, București, 1977, p. 120—145, nr. 1—614.

² Octavian Iliescu, *Moneda...*, p. 33—37; George Buzdugan, Octavian Luchian, Constantin C. Oprescu, *op. cit.*, p. 85—92, nr. 743—820.

medaliile jubiliare ale lui Constantin Brâncoveanu și emisiunile rusești de la Sadagura din anii 1771—1774¹. Ținând seama de faptul că în secolul al XIX-lea încercările românești de a adopta un sistem monetar național au fost obstrucționate de Imperiul otoman pe motive politice, era ușor de tras concluzia că și încetarea emisiunilor monetare proprii în secolele XV—XVIII s-a datorat tot restricțiilor politice specifice dominației otomane. Istoricii români au considerat de datoria lor să arate că încetarea emisiunilor monetare proprii ale Țării Românești și Moldovei nu a fost rezultatul unor interdicții otomane, care ar fi însemnat pierderea unuia dintre atributele suverane ale Țărilor Române, ci a fost cauzată de alte motive, precumpănitor economice. Această linie de argumentare a prevalat în istoriografia românească postbelică, fiind exprimată foarte net încă în tratatul de istorie a României: „Încetarea emisiunilor de monedă proprie nu are o cauză politică — așa cum au crezut unii istorici mai vechi — deoarece Țara Românească și Moldova nu-și pierduseră independența la data încetării acestor emisiuni iar turcii nu au impus circulația exclusivă a monedei lor; în Moldova, de altfel, nici nu o puteau face la acea dată. Cauzele sunt de ordin economic și anume lipsa argintului, care nu se exploata în cele două țări, și dominarea pieței de către monedele străine”². Este interesant de observat faptul că deși problema părea în linii mari tranșată, mulți dintre istoricii români s-au simțit datori și în continuare să insiste pe faptul că în această perioadă Țările Române nu și-au pierdut oficial dreptul de a bate monedă³.

Fără a intenționa să contestăm această concluzie generală, câteva comentarii ni se par necesare. Astfel, în Imperiul otoman, la fel ca și în alte state, emiterea de monedă în nume propriu era considerată a fi un atribut fundamental

¹ O prezentare comodă a emisiunilor monetare din Țara Românească și Moldova în secolele XVII—XVIII în Octavian Iliescu, *Moneda...*, p. 23—24, 37—38 și 51—52. Vezi și George Buzdugan, Octavian Luchian, Constantin C. Opreșcu, *op. cit.*, p. 33—35, nr. 274—295 și p. 93—105, nr. 821—1111.

² *Istoria României*, vol. II, București, 1962, p. 588 (subcapitol redactat de Ștefan Ștefănescu și Nicolae Stoicescu); este adevărat însă că în același volum formularea lui Mihai Berza era mai puțin clară: „Or, dacă nu se poate stabili o legătură directă între încetarea baterii de monedă în cele două țări și extinderea dominației otomane, este cert că turcii nu au mai îngăduit reluarea ei” (*ibidem*, p. 790).

³ Dintre aceste intervenții semnalăm acum numai: Octavian Iliescu, *Moneda...*, p. 23 și 37; Emil Condurachi, *Quelques problèmes des ateliers monétaires roumains au moyen âge*, BAIIESEE, XIII—XIV, 1975—1976, p. 121; Aurel Smaranda, *Jus monetæ dans les pays roumains depuis la fondation jusqu'à 1867*, „Recherches sur l'histoire des institutions et du droit”, II, 1978, p. 121—128 (unde se acceptă însă că exercitarea dreptului monetar a încetat sub fanarioți); Mihai Maxim, *Le statut des Pays Roumains envers la Porte ottomane aux XVIe—XVIIIe siècles*, RRH, XXIV, 1985, nr. 1—2, p. 43.

al suveranității. Cum însă suveranitatea otomană se raporta la un univers islamic, monedele emise de principii creștini nu erau percepute ca o contestare a suveranității padișahului, așa cum s-ar fi întâmplat cu cele care ar fi fost bătute cu inscripții arabe de către unul dintre supușii musulmani ai sultanului. De altfel, s-a semnalat faptul că în secolele XVI—XVII (și nu numai) otomanii au dat dovadă de un cert pragmatism atunci când nevoia de monedă a intrat în contradicție cu principiul oarecum abstract că moneda în circulație indică suveranitatea într-un stat și au încurajat circulația monedelor străine¹, îndeosebi a monedelor mari de argint și a monedelor de aur. În aceste condiții o interdicere a emisiunilor monetare românești ar fi fost în contradicție cu linia politică generală a Porții, care acorda prioritate intereselor financiare ale imperiului asupra principiilor abstracte; de altfel, singurul caz cunoscut când autoritățile otomane și-au manifestat nemulțumirea față de emisiunile monetare ale domnilor români datează din secolul al XVIII-lea, când medaliile jubiliare bătute în numele lui Constantin Brâncoveanu au fost unul dintre capetele (secundare) de acuzare împotriva domnului muntean.

Dreptul domnilor români de a bate monedă ar fi putut fi contestat nu numai de otomani, dar și de către unii dintre suveranii creștini care aveau pretenții de suzeranitate asupra Țărilor Române. Știm totuși că asemenea contestări nu au fost frecvente în secolul al XVI-lea. Astfel, în 1514 Sigismund I al Poloniei răspundea căpitanului de Liov care se plânsese de circulația monedelor moldovenești, că el nu poate nega dreptul domnului Moldovei de a bate monedă². Nici în relațiile cu Habsburgii nu s-a pus problema dreptului domnilor români sau al principilor transilvăneni de a emite monedă, singurele dispute vizând titlul de rege al Ungariei asumat de Ioan Sigismund, titlu la care acesta a trebuit să renunțe prin tratatul de la Speyer din 1570³. Doar spre sfârșitul secolului polonezii au condiționat acordul la emisiunile monetare ale lui Ieremia Movilă de conformitatea monedelor acestuia cu modelul polonez⁴.

Discuția despre aspectele politice ale emisiunilor monetare ne obligă să luăm în considerare distincția dintre diferitele feluri de emisiuni monetare. Astfel, baterea de monedă putea avea la origine motivații foarte diverse, afirmarea suveranității emitentului fiind numai una dintre acestea. De obicei, țelul

¹ Şevket Pamuk, *The Disintegration of the Ottoman Monetary System During the Seventeenth Century*, „Princeton Papers in Near Eastern Studies”, 1993, nr. 2, p. 76—77.

² Hurmuzaki, II/3, doc. CLV, p. 166.

³ *Kurze Geschichte Siebenbürgens*, p. 257. De menționat însă faptul că pe dinarii emiși în anul 1571 Ioan Sigismund continuă să se intituleze rege al Ungariei (cf. George Buzdugan, Octavian Luchian, Constantin C. Opreșcu, *op. cit.*, p. 128, nr. 273).

⁴ Octavian Iliescu, *Moneda...*, p. 37.

de a marca dreptul de suveran și de a spori prestigiul emitentului prevala în cazul emisiunilor de monede mari de aur și de argint, precum și în cel al medaliilor care erau destinate mai mult să fie dăruite cu diverse ocazii solemne decât să servească schimburilor economice obișnuite. Asemenea emisiuni au fost efectuate în secolul al XVI-lea atât de principii Transilvaniei, inclusiv de Mihai Viteazul în perioada stăpânirii sale în principatul intracarpatic¹, cât și de Despot². Desigur, în cazul acestor emisiuni nu trebuie exclusă nevoia resimțită de emitenți de a folosi aceste monede pentru efectuarea unor plăți, mai ales pentru a achita soldele mercenarilor, dar credem că volumul emisiunilor proprii era oricum insuficient pentru realizarea integrală a acestor plăți; mai mult, atunci când plățile erau presante, utilizarea directă a monedelor străine era mai comodă și mai ieftină. În consecință, considerăm că în cazul emisiunilor monedelor mari de argint și de aur și în cel al monedelor-medalii scopul politic prima asupra nevoilor economice.

În alte situații însă, baterea de monede era o importantă sursă de câștig pentru emitenți. În secolul al XVI-lea — și nu numai — era curentă practica de a impune un curs oficial supraevaluat pentru monedele proprii, astfel încât să fie compensate cheltuielile legate de funcționarea atelierelor monetare și să se obțină venituri cât mai importante pentru vistierie. Devalorizările monetare erau mai frecvente în situațiile în care diversele state aveau dificultăți în echilibrarea bugetelor prin impunerea unor noi dări, emiterea unor monede depreciate fiind considerată o metodă alternativă de a aduce în posesia statului o parte din averea socială³. Utilizarea fiscală a emisiunilor monetare era mai lesnicioasă în cazul monedelor mărunte, fiind în schimb rară în ceea ce privește monedele mari de argint sau de aur. Această opțiune era determinată de faptul că era mai simplu din punct de vedere economic și mai puțin exploziv din punct

¹ Idem, *La monnaie-médaille de Michel le Brave (1600)*, RRH, XXXII, 1993, nr. 3—4, p. 221—238, unde se menționează și alte cazuri de medalii jubiliare emise în secolul al XVI-lea, inclusiv de generalii imperiali Castaldo și Basta.

² Ilie Țabrea, *Monedele lui Despot-Vodă în lumina ultimelor cercetări*, SCN, V, 1971, p. 161—163 și 174—175. A se vedea și felul în care Despot se lăuda cu monedele sale în fața agentului imperial Belsius în *Călători străini...*, vol. II, p. 192.

³ Peter Spufford, *Münzverschlechterung und Inflation im spätmittelalterlichen und frühneuzeitlichen Europa*, în Michael North (hrsg.), *Geldumlauf, Währungssysteme und Zahlungsverkehr in Nordwesteuropa 1300—1800. Beiträge zur Geldgeschichte der späten Hansezeit*, Köln—Wien, 1989, p. 109—126; Charles P. Kindleberger, *A Financial History of Western Europe*, 2nd edition, New York—Oxford, 1993, p. 22 și 28—33. Pentru discuțiile de epocă în mediile poloneze și germane cu privire la alternativa între creșterea fiscalității „obișnuite” și deprecierea oficială a monedelor a se vedea și textele antologate în Jean-Yves Le Branchu, *op. cit.*, p. 1—47.

de vedere politic să se introducă moneda depreciată în circuitele monetare folosite de oamenii obișnuiți, care nu aveau decât rareori cunoștințele și condițiile pentru a alege monedele cele mai convenabile, în timp ce monedele mari de argint și cele de aur intrau de obicei în posesia unor oameni care știau să distingă monedele „bune“ de cele „proaste“ și aveau întotdeauna alternative care le permiteau să nu se lase păgubiți.

În spațiul românesc emiterea de monedă având un conținut de metal prețios inferior cursului stabilit oficial a fost practică în secolul al XVI-lea atât de regii Ungariei cât și de domnii Moldovei. Referitor la regalitatea maghiară, trebuie să menționăm îndeosebi emiterea dinarilor de tipul *nova moneta* în anii 1521 — 1525, când regalitatea a încercat să impună acceptarea monedelor depreciate la paritate cu dinarii vechi, deși diferența de conținut intrinsec de argint era apreciabilă¹. Acest episod nu este însă izolat, monetările fiind în mod constant una dintre principalele surse de venituri ale regilor Ungariei; trebuie însă adăugat faptul că în alte perioade regalitatea obținea venituri îndeosebi din impunerea unor cursuri foarte scăzute pentru aurul și argintul predate cămărilor regele conform monopolului regal asupra exploatării metalelor prețioase, și mai puțin din baterea unor monede depreciate. Totodată, trebuie semnalat faptul că după 1526 amintirea tensiunilor monetare din anii anteriori, ca și competiția politică cu Ferdinand de Habsburg l-au determinat pe Ioan Zápolya să bată la Cluj dinari având o finețe superioară celei folosite la dinarii obișnuiți (0,650 față de 0,500 la emisiunile lui Matia Corvin și Vladislav al II-lea)². Observăm în acest caz cum considerentele politice au primat asupra intereselor financiare, situație care avea să se perpetueze și în perioada principatului, când în monetările transilvănene s-au emis mai mult monede mari de argint și monede de aur, mai puțin supuse manipulărilor monetare, dar care marcau mai bine calitatea de suveran a principilor. Pe de altă parte, decizia oarecum aberantă a lui Ioan Zápolya de a bate monede conținând mai mult argint decât ar fi fost normal, combinată cu incapacitatea sa de a controla efectiv întregul teritoriu al regatului, a stimulat activitatea atelierelor monetare clandestine, unde monedele de bună calitate erau retopite cu un câștig apreciabil pentru nobilii care stăpâneau aceste ateliere³.

¹ Pentru acest episod a se vedea îndeosebi Peter Ratkos, *Die Entwertung der ungarischen Kleinmünze in 1521 und ihre Auswirkungen in der Slowakei bis 1526*, „Studia Historica Slovaca“, I, 1963, p. 30 — 62.

² Lajos Huszár, *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*, München, 1979, p. 13.

³ Frigyes Kahler, *Angaben zur Frage der Münzfälschung während des Mittelalters in Mitteleuropa*, în I. Gedai, K. Biró-Sey (ed.), *Proceedings of the International Numismatic Symposium*, Budapest, 1980, p. 150 — 153; Francisc Pap, *Circulația monetară în Transilvania în perioada 1526—1571*, AMN, XXIV—XXV, 1987—1988, p. 624 — 625.

Practica emiterii de monedă de slabă calitate, căreia i se impunea apoi un curs oficial supraevaluat, a fost curentă îndeosebi în Moldova în secolul al XVI-lea. Faptul este lesne observabil atât la emisiunile de groși și polgroși din primele decenii ale secolului al XVI-lea, când multe dintre monedele bătute în numele lui Bogdan al III-lea și Ștefăniță erau alcătuite din bronz sau chiar din alamă argintată și nu din argint, așa cum fuseseră cele bătute de Ștefan cel Mare¹. Calitatea nu era punctul forte nici în cazul dinarilor moldovenești, care au fost emiși începând cu domnia lui Alexandru Lăpușeanu². Unele neclarități prezintă în această privință politica monetară a lui Despot. După cum bine se știe, acesta a continuat emisiunile de dinari, bătând în plus taleri, ducați, mangîri și poate orți³. Or, agentul imperial Belsius mai descrie într-un raport din 7 iunie 1562 și o monedă cu legendă grecească, despre care adaugă că avea valoarea unui aspru⁴. Descrierea lui Belsius nu se potrivește nici uneia dintre emisiunile cunoscute ale lui Despot, dar, dacă informația lui Belsius nu este cu totul fantezistă, atunci nu poate fi vorba decât de dinari, care erau monedele moldovenești cele mai apropiate valoric de aspri. În cazul în care Belsius se referă efectiv la dinarii lui Despot⁵, atunci este de observat că domnul Moldovei încerca să impună acestor monede ale sale un curs de două ori mai ridicat decât cel practicat în mod obișnuit în acea vreme, când un aspru valora în mod normal 2 dinari.

Cele mai spectaculoase câștiguri erau însă obținute din punerea în circulație a monedelor de cupru (de fapt de bronz, deoarece cuprul nealiat era prea moale pentru a fi utilizat în scop monetar). În cazul acestora diferența dintre valoarea intrinsecă și valoarea de schimb era atât de mare, încât avem de-a face practic cu monede fiduciare. Mecanismul folosit era acela de a obliga pe supuși să accepte din partea vistieriei monedele de cupru la un curs forțat cât mai ridicat, oferindu-le totodată promisiunea că acest curs oficial avea să fie menținut la tranzacțiile de pe piața internă. Apoi monedele de cupru erau folosite pentru achitarea diferitelor datorii sau achiziții ale statului, care își menaja astfel disponibilitățile de monedă de aur și argint, pe care le putea utiliza pentru plățile

¹ Octavian Iliescu, *Moneda...*, p. 33 — 34; George Buzdugan, Octavian Luchian, Constantin C. Oprescu, *op.cit.*, p. 78 — 87.

² Gheorghe Pungă, *Țara Moldovei în vremea lui Alexandru Lăpușeanu*, p. 83.

³ Ilie Țabrea, *op.cit.*

⁴ *Călători străini...*, vol. II, p. 192.

⁵ Această ipoteză pare să fie confirmată de faptul că în sinteza colectivă a lui George Buzdugan, Octavian Luchian și Constantin C. Oprescu se menționează, fără a se indica o sursă exactă, că Despot a instituit „un sistem monetar original“, impunând printre altele paritatea 1 dinar = 1 aspru (*op. cit.*, p. 88).

externe sau pentru soldele mercenarilor. Desigur, era vorba de un câștig temporar, deoarece după un timp monedele de cupru aveau tendința să se întoarcă în vistierie cu ocazia strângerii dărilor; și în acest caz exista însă posibilitatea stabilirii unui plafon până la care să se accepte plata dărilor în monede de cupru — în Imperiul otoman acest plafon a fost la sfârșitul secolului al XVII-lea de maximum o treime — sau se putea suspenda susținerea oficială a cursului acestor monede, fapt care le lipsea rapid de orice valoare. Moldova avea o bogată experiență în utilizarea monedelor de cupru, o mare parte dintre emisiunile de groși și polgroși din secolul al XV-lea și din primele decenii ale secolului al XVI-lea fiind realizate din bronz¹. După un hiat de mai multe decenii, această practică a fost reluată de Despot, care a bătut mangîri de bronz în anii 1562 — 1563. Deși numele monedei provine de la monedele de cupru otomane, aspectul numismatic cu capul domnitorului pe avers, stema Moldovei pe revers și legenda inspirată de emisiunile anterioare de dinari indică o sinteză monetară de o certă originalitate. Voluntarismul lui Despot s-a manifestat și în ceea ce privește supraevaluarea acestor monede. Dacă monedele otomane de cupru aveau în acea vreme un curs de cel mult 1/8 aspri², se pare că mangîrii lui Despot erau cotați la 1/2 dinari³, ceea ce în mod normal ar fi însemnat 1/4 aspri; din acest punct de vedere se poate aprecia că modelul otoman fusese depășit de domnul Moldovei. „Performanța“ lui Despot a fost însă surclasată de către Ion vodă cel Cumplit, care a bătut monede de cupru de dimensiuni relativ mari (greutatea exemplarelor cunoscute variază între 4,90 g și 8 g, media situându-se la 6,33 g), pe care le-a numit *akce*, încercând neîndoielnic să le atribuie cursul oficial de 1 aspru⁴. Or, chiar dacă monedele lui Ion vodă erau cam de două ori mai mari decât monedele otomane de cupru, aceasta nu justifică în nici un caz atribuirea unui curs oficial atât de ridicat, conform căruia monedele moldovene de bronz aveau o valoare de schimb de cel puțin 10 ori mai mare decât ar fi justificat-o prețul metalului din care erau alcătuite. Cum este îndoielnic că „asprii“ lui Ion vodă — pentru care se cunosc până acum cel puțin 12 subtipuri monetare distincte — au mai avut putere circulatorie după 1574, paguba pricinuită astfel locuitorilor Moldovei a fost apreciabilă.

¹ Octavian Iliescu, *Moneda...*, p. 26 — 34; George Buzdugan, Octavian Luchian, Constantin C. Oprescu, *op.cit.*, p. 58 — 87.

² Mihaela Blaskó, Eugen Nicolae, *Contribuții la studiul monedelor de cupru otomane din secolele XV — XVI*, BSNR, LXXVII — LXXIX, 1983 — 1985, nr. 131 — 133, p. 298.

³ Ilie Țabrea, *op. cit.*, p. 166 — 167.

⁴ Octavian Luchian, *Moneda lui Ion Vodă cel Cumplit*, SCN, I, 1957, p. 441 — 446.

Tot aici trebuie să amintim și problema falsurilor monetare. Există mai multe indicii că la cumpăna secolelor al XV-lea și al XVI-lea în Țările Române au funcționat ateliere monetare unde au fost falsificați asprii otomani. Amintim în această privință faptul că Radu cel Mare, domnul Țării Românești în anii 1495 — 1508, a solicitat brașovenilor să elibereze pe un om al pârcălabului Gherghina acuzat de a fi falsificat aspri¹; dincolo de argumentația domnului muntean, important este faptul că el nu contestă existența unui falsificator de aspri în posesiunile sale. Prezența asprilor falși este semnalată și de documentele maghiare, și de descoperirile numismatice². Dincolo de neclaritățile care persistă încă în legătură cu acești aspri falși, grafia barbarizantă a multora dintre aceste monede sugerează faptul că cel puțin o parte dintre ele au fost bătute în afara teritoriilor otomane, probabil în Țările Române. În legătură cu acest fapt, Eugen Nicolae a avansat ipoteza că aceste emisiuni erau patronate de domnie, având rostul de a compensa încetarea emisiunilor în nume propriu ale Țării Românești, și ulterior ale Moldovei³. Rămâne însă ca noi dovezi documentare să confirme această ipoteză înainte de a putea exclude cu totul varianta că falsificarea asprilor a fost opera unor falsificatori particulari.

Comparativ cu afirmarea suveranității și încercarea de a obține venituri suplimentare, preocuparea de a asigura o bună funcționare a economiei a jucat un rol cu totul marginal în decizia domnilor români (și a principilor Transilvaniei) de a bate monedă. Singura mențiune documentară care ar putea fi eventual asociată cu o preocupare de acest fel este afirmația lui Alexandru Lăpușneanu, care scria bistrițenilor la 1 ianuarie 1561 că dinarii vor circula în Moldova la fel ca în Transilvania⁴. Nici în acest caz nu este însă sigur dacă este vorba de o reglementare ocazională a circulației monetare, sau acesta a fost unul

¹ Documentul respectiv, nedatat, a fost publicat în mod autonom de Ioan Bogdan (*Documente privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și cu Țara Ungurească în sec. XV și XVI. Vol. I 1413 — 1508*, București, 1905, doc. CXCIV, p. 232 — 233) și Grigore Tocilescu (*534 documente istorice slavo-române din Țara Românească și Moldova privitoare la legăturile cu Ardealul, 1346 — 1603*, București, 1931, doc. 200, p. 191 — 192).

² Lista și bibliografia descoperirilor de falsuri și imitații la Eugen Nicolae, *Imitations et contrefaçons des aspres ottomans en Roumanie (fin du XVe — début du XVIe siècle)*, în Tony Hackens, Ghislaine Moucharte (ed.), *Actes du XIe Congrès International de Numismatique, Bruxelles, 8 — 13 septembre 1991*, vol. III, Louvain, 1993, p. 305 — 307. La acestea trebuie adăugat și asprul imitativ descoperit la Șieu, în Transilvania, despre care Ernest Oberländer-Târnoveanu crede că a fost bătut în Moldova.

³ Eugen Nicolae, *Imitations et contrefaçons...*, p. 306; idem, *Problèmes actuels de la numismatique ottomane en Roumanie*, în Mihai Maxim, Bogdan Murgescu (coord.), *Caietele Laboratorului de Studii Otomane*, 2, 1993, p. 52 — 53.

⁴ Hurmuzaki, XV/1, doc. MXLVI, p. 566.

dintre motivele care l-au determinat pe domn să bată dinari; se cuvine însă precizat faptul că emisiunile de dinari moldovenești începuseră cu 3 ani înainte de această scrisoare.

De altfel, rolul emisiunilor proprii în asigurarea circulației monetare a fost modest în întregul secol al XVI-lea în Țările Române. Dacă pentru Țara Românească acest fapt este unanim recunoscut, emisiunile mai vechi ale principatului muntean neapărând în contexte de secol XVI, trebuie subliniat faptul că ponderea monedelor locale era foarte redusă și în Moldova și în Transilvania. Astfel, emisiunile locale reprezintă 0,7% din valoarea monedelor din tezaurele moldovenești încheiate în anii 1501 — 1580, și numai 0,03% în cele încheiate în anii 1581 — 1600. Chiar dacă vom accepta faptul că ponderea lor în circulația măruntă era ceva mai mare, monedele moldovenești funcționând ca „monedă proastă“, care nu era teaurizată, dar era mereu privilegiată la plăți, acest fapt nu îngăduie schimbarea semnificativă a concluziei noastre cu privire la rolul marginal al acestor monede în economia monetară a principatului de la răsărit de Carpați. În ceea ce privește Transilvania, deși activitatea atelierelor monetare era mai intensă aici decât în teritoriile românești extracarpaticе, ponderea economică a emisiunilor proprii nu era mult mai mare. Astfel, chiar dacă dinarii ungurești asigurau cea mai mare parte a circulației monetare, trebuie observat că atelierelor propriu-zis transilvănene (Baia Mare, Sibiu, Cluj) dădeau numai câteva procente din emisiunile de dinari, peste 90% dintre monedele de acest tip care circulau în Transilvania provenind de la Kremnitz (din Slovacia actuală), la care se adăugau emisiunile celorlalte ateliere monetare din nord-vestul regatului medieval al Ungariei. Nici după desprinderea principatului Transilvaniei de Ungaria propriu-zisă situația nu s-a schimbat semnificativ din acest punct de vedere, monedele transilvănene continuând să fie puternic minoritate în circulația monetară a principatului intracarpatic. Astfel, Francisc Pap a calculat — după o metodologie diferită de a noastră — că în perioada 1571 — 1691 monedele transilvănene reprezintă 10 — 11% din numărul total de monede aflate în circulație¹. Cum însă volumul emisiunilor monetare transilvănene a crescut considerabil în primele decenii ale secolului al XVII-lea, este foarte probabil ca în secolul al XVI-lea procentajul să fi fost sensibil mai mic decât media pentru întregul interval 1571 — 1691; credem deci a nu greși când apreciem că în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea ponderea emisiunilor proprii nu a depășit în nici un caz 10% din totalul monedelor aflate în circulație în principatul Transilvaniei.

¹ Francisc Pap, *Aspecte...*, p. 67, nota 10.

Acest raport favorabil monedelor străine în raport cu cele locale nu era un fenomen singular în Europa secolului al XVI-lea. Desigur, situația concretă varia în funcție de mărimea diferitelor state și de amploarea emisiunilor lor monetare, dar în general se poate aprecia că secolul al XVI-lea a fost o perioadă de „internaționalizare“ a circulației monetare în cea mai mare parte a Europei. Câteva exemple sunt de natură să susțină această apreciere. Astfel, în Germania nordică ponderea emisiunilor din această regiune, foarte mare de altfel, a scăzut la nivelul circulației monedelor mărunte de la 98,7% în anii 1440—1500 la 87,1% în anii 1501—1570¹, și de la 37% la 27% la nivelul circulației monedelor mari². În Belgia tezaurele de la sfârșitul secolului al XV-lea cuprindeau numai 10—20% monede străine; un secol mai târziu, monedele străine reprezentau peste 50% din total³. O evoluție similară poate fi observată în cazul încasărilor vamale de la Solothurn, din Elveția: în primul deceniu al secolului al XVI-lea monedele străine reprezentau 23,9% din total, iar în ultimul deceniu al aceluiași secol 37%, dar această ultimă valoare este încadrată de 50,8% în decada 1581—1590 și 56,7% în anii 1601—1610⁴. Fără a intra aici în discuția referitoare la gradele de „internaționalizare“ a circulației monetare, constatăm că această tendință era larg răspândită în Europa secolului al XVI-lea. Totodată, precumpănirea monedelor străine în circulația monetară din Țările Române era atât de mare, încât era greu de conceput ideea că sporul emisiunilor proprii ar fi putut îmbunătăți semnificativ condițiile circulației monetare interne; de altfel, volumul acestor emisiuni ar fi trebuit să fie considerabil pentru ca ele să dobândească un rol dominant în economie, or, o asemenea schimbare a structurii monetare era greu de conceput și practic cu neputință de realizat. Dacă mai avem în vedere și faptul că valoric emisiunile muntene și moldovenești nu jucaseră un rol major nici în secolul al XV-lea, atunci ne dăm mai bine seama

¹ Din tabelul alcătuit de Michael North (*Geldumlauf und Wirtschaftskonjunktur im südlichen Ostseeraum an der Wende zur Neuzeit (1440—1570). Untersuchungen zur Wirtschaftsgeschichte am Beispiel des Grossen Lübecker Münzschatzes, der norddeutschen Münzfunde und der schriftlichen Überlieferung*, Sigmaringen, 1990, p. 34) pentru zona nordică a Europei am eliminat cifrele referitoare la regatul Danemarcei și Norvegiei.

² *Ibidem*, p. 63.

³ Georges Depeyrot, *Numéraire et prix: le rôle des métaux*, în Georges Depeyrot, Tony Hackens, Ghislaine Mouchart (ed.), *Rythmes de la production monétaire, de l'Antiquité à nos jours*, Louvain, 1987, p. 714—715. Tot aici mai este invocat exemplul tezaurelor franceze de la Uzès (1491) și Cognac (1560—1570), dintre care primul conține 26%, iar al doilea mai mult de 50% monede străine, dar este greu de apreciat în ce măsură aceste două tezaure sunt reprezentative pentru circulația monetară din întregul regat al Franței.

⁴ Martin Körner, *Gold- und Silbermünzen in der schweizerischen Geldzirkulation des 16. und 17. Jahrhunderts*, NK. LXXXII—LXXXIII, 1983—1984, p. 49.

că între emisiunile monetare proprii și calitatea circulației monetare interne nu exista o legătură necesară și univocă.

În acest context, încetarea emisiunilor proprii ale Țării Românești și întreruperile frecvente ale celor ale Moldovei capătă un înțeles mai complet. Pe lângă lipsa resurselor miniere proprii de metale prețioase, ele se explică prin ritmul alert al circulației monetare și prin faptul că o mare parte din masa monetară intra și ieșea din țară în cadrul unui ciclu sezonier, ceea ce făcea ca aurul și argintul să se afle numai pentru scurtă vreme la îndemâna domniei, respectiv între momentul când contribuabilii își plăteau dărilor și cel când domnii trimiteau banii la Istanbul. Pe de altă parte, reticența vistieriei otomane de a accepta monedele creștine mărunte făcea ca orice emisiune de monedă mărunță depreciată, care ar fi adus venituri domniei, să fie de uz strict intern, neputând fi utilizată la plățile către Imperiul otoman. Or, aceste plăți reprezentau pentru domni principală prioritate financiară, activitățile legate de emiterea de monede scoțând pentru un timp sau definitiv din circulație disponibilități bănești de care domnii aveau neapărată nevoie pentru a face față cererilor grăbite ale autorităților otomane. Dacă mai adăugăm faptul că instalarea unui atelier monetar era o operațiune complicată și costisitoare — nu datorită instalațiilor, deoarece în Țările Române în secolul al XVI-lea presa cu valțuri s-a introdus numai la Baia-Mare¹, iar în restul cazurilor monedele au fost bătute cu ciocanul și cu matrice, ci din cauză că meșterii monetari trebuiau „importați”² — atunci ne dăm seama că în mod normal deschiderea unor ateliere monetare proprii era puțin rentabilă în principatele românești extracarpătice. Acesta este de altfel și motivul pentru care domnii Moldovei, atunci când au bătut monedă, au bătut mai ales monedă mărunță și „proastă”, de natură să le permită compensarea pierderilor suferite din cauza întârzierilor în circuitul

¹ Gustav Gündisch, *Geschichte der Münzstätte Nagybánya in habsburgischer Zeit (1530—1828)*, „Numismatische Zeitschrift”, Neue Folge, 25, 1932, p. 90—91. Trebuie menționat faptul că această inovație tehnologică majoră a fost adoptată după model german într-o perioadă când monetăria de la Baia Mare se afla sub stăpânire habsburgică, neputând fi deci atribuită în nici un fel principilor Transilvaniei.

² Amintim aici faptul că emisiunile lui Despot au necesitat angajarea unui meșter silvănean, Wolfgang (numit de moldoveni Lupu Sasul), „întrucât nu era nici un altul care să bată bani” (*Călători străini...*, vol. II, p. 267). Dacă în raporturile cu Moldova Transilvania „exporta” meșteri monetari, ea însăși beneficia de expertiza germană. Astfel, dincolo de introducerea preseii cu valțuri, cercetările lui János Buza arată că și emisiunile talerilor lui Sigismund Báthory s-au făcut direct după modelul german, și nu după vreun intermediar unguresc (*Erdélyi tallérok az európai pénzforgalomban (Adulék Báthory Zsigmond pénzveréséhez)*, NK, XC—XCI, 1991—1992, p. 127—132).

metalelor prețioase sau din cauza neacceptării de către otomani a unora dintre aceste monede. După cum lesne se poate observa, chiar dacă argumentele sunt parțial deosebite, concluzia noastră este similară celei a studiilor anterioare: încetarea emisiunilor monetare muntene și rădăcirea celor moldovenești nu s-a datorat vreunei interdicții otomane, ci unor motive economice, respectiv nerentabilității reluării normale a producției monetare.

CONCLUZII

Deși suntem pe deplin convinși de faptul că cunoașterea istorică este etern dinamică și că niciodată în știință nu este spus ultimul cuvânt, odată ajunși la capătul acestei cercetări credem că este necesar să punctăm câteva concluzii. O facem cu conștiința faptului că este posibil ca cercetările viitoare nu numai să confirme, dar uneori să și infirme sau să aducă unele corective opiniilor noastre. Credem însă că o lucrare științifică este valoroasă nu numai prin rezultatele cognitive concrete pe care le aduce, ci și prin întrebările pe care le pune și prin direcțiile de cercetare pe care le deschide sau numai le sugerează. Pentru aceasta este însă nevoie de o prezentare netă, tranșantă, a stadiului atins în cunoașterea acestei problematici.

Secolul al XVI-lea a adus importante mutații în structura circulației monetare din Țările Române. Astfel, de la o circulație monetară dominată la începutul secolului de un număr redus de monede mărunte — aspri și dinari în Țara Românească, dinari, aspri și în mai mică măsură polgroși în Moldova, dinari și zonal aspri în Transilvania — situația a evoluat în sensul diversificării nominalurilor concomitent cu creșterea ponderii monedelor mai valoroase. Această evoluție s-a manifestat nu numai prin creșterea ușoară a ponderii monedelor de aur și prin intrarea viguroasă în circulație a monedelor mari de argint din categoria talerilor în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, dar și prin mutații în compoziția categoriei monedelor mărunte, respectiv prin rolul crescând al unor monede ce ar putea fi catalogate mai degrabă drept mijlocii

(dirhemi, tripli groși), și care au compensat scăderea treptată a valorii monedelor mărunte propriu-zise (aspri, dinari, polgroși).

O altă categorie de mutații privește sursele de aprovizionare cu monedă a Țărilor Române. Din acest punct de vedere rolul resurselor proprii ale statelor românești extracarpătice a fost scăzut în 1500 și neglijabil 100 de ani mai târziu. Situația a fost parțial diferită în Transilvania, care avea resurse importante de metale prețioase și care a putut menține o producție monetară proprie semnificativă de-a lungul aproape întregului secol al XVI-lea; cu toate acestea, și în Transilvania emisiunile locale au fost în categorică minoritate în raport cu monedele venite din afara principatului. În ceea ce privește monedele străine, prima jumătate a secolului al XVI-lea reprezintă apogeul influenței monetare otomane în teritoriile extracarpătice, cu observația că această hegemonie a fost mai timpurie și mai accentuată în Țara Românească, în timp ce în Moldova, unde pătrunderea monedelor otomane a fost mai tardivă, asistăm mai degrabă la o împărțire zonală a preponderenței între monedele otomane și cele ungrești. Dominația monedelor otomane a fost erodată în a doua jumătate a secolului al XVI-lea de creșterea ponderii monedelor ungare, vizibilă îndeosebi prin cantitățile importante de dinari care pătrund în Țara Românească. Totodată, în ultimele două decenii ale secolului în circulația monetară din Țările Române au pătruns masiv monedele mărunte și mijlocii poloneze, ca și talerii și monedele de aur provenite din Europa centrală și apuseană și în mai mică măsură din sudul Europei creștine. Scăderea ponderii monedelor otomane nu semnifică însă o diminuare a dependenței economice a Țărilor Române de Imperiul otoman, și nici măcar o reducere a legăturilor monetare cu acesta. Dimpotrivă, circuitul monetar care lega principatele extracarpătice de Istanbul este unul dintre fenomenele cele mai dinamice din economia românească în secolul al XVI-lea. Acest circuit, care avea drept motor incontestabil plățile domnilor români către Imperiul otoman, determina o mișcare de flux-reflux a unor considerabile cantități de monede, care soseau în Țările Române ca plată pentru produsele românești exportate la sud de Dunăre, intrau apoi în vistieria domnească prin intermediul fiscalității (împreună cu banii obținuți din exporturile către Europa creștină și uneori cu metalele prețioase destezaurizate) și erau retrimise la Istanbul autorităților otomane, de la care apoi o mare parte din aceste sume ajungeau din nou în posesia negustorilor otomani, astfel încât cercul se închidea și circuitul putea fi reluat de la capăt. În acest context, intensificarea relațiilor economice ale Țărilor Române cu Europa creștină servea de fapt intereselor otomane, excedentele obținute prin creșterea exporturilor către statele creștine permițând satisfacerea exigențelor financiare ale Porții, respectiv aprovizionarea Imperiului otoman cu metale prețioase din

Occident, îndeosebi sub forma monedelor mari de argint și a celor de aur. Desigur, această situație nu era lipsită de contradicții, exporturile românești spre țările Europei creștine venind în conflict cu alte interese otomane, respectiv cu preocuparea de a se asigura aprovizionarea la preț scăzut a Istanbulului și a armatelor otomane. Totuși, credem că în pofida diverselor interdicții de export și a altor măsuri restrictive edictate de autoritățile otomane, per total interesele financiare ale Porții au prevalat asupra preocupărilor de aprovizionare și asupra intereselor negustorilor otomani¹, astfel încât comerțul Țărilor Române cu Europa creștină nu a fost stânjenit în mod semnificativ.

Încercând să evaluăm impactul mutațiilor din structura circulației monetare asupra funcționării economiei românești în secolul al XVI-lea, credem că este potrivit să luăm mai întâi în considerare elementele constitutive ale ecuației cantitative a lui Irving Fisher ($MV = PT$), chiar dacă asupra valorii acestei ecuații au fost emise serioase rezerve de-a lungul timpului. Până acum unele studii au vizat numai evoluția prețurilor (P). Pe baza datelor referitoare la piața Clujului² s-a constatat astfel că prețurile nominale s-au dublat în a doua jumătate a secolului al XVI-lea la făină și arpacaș, și au crescut de 4—5 ori la orz și ovăz; creșteri însemnate au cunoscut și celelalte prețuri, fie ele agricole, fie meșteșugărești. Accelerarea tendinței de creștere a prețurilor spre sfârșitul secolului al XVI-lea și sporul mai accentuat în cazul produselor agricole în raport cu unele dintre produsele meșteșugărești³ și cu salariile reflectă încadrarea Transilvaniei, cu o anume întârziere cronologică, în modelul general european al „revoluției prețurilor”⁴. Situația din Țara Românească este oarecum diferită. Prețul pământului crește considerabil încă din ultima parte a secolului al XV-lea și în primele decenii ale secolului al XVI-lea, fluctuează apoi puternic la mijlocul acestui secol, și se prăbușește după 1580, probabil datorită dez-

¹ Am tratat mai pe larg această problemă în Bogdan Murgescu, *World-economy or world-empire? Politics and trade in the relationship between the Ottoman Empire and the Romanian Principalities (16th—18th centuries)* (un rezumat al acestui studiu a apărut deja în *VII. Internationaler Kongress für osmanische Wirtschafts- und Sozialgeschichte (1300—1920)*, Heidelberg 25.—29. Juli 1995. *Abstracts der Referate*, Heidelberg, 1995, p. 76.

² Date preluate după Samuel Goldenberg, *Clujul în sec. XVI. Producția și schimbul de mărfuri*, București, 1958, p. 321—340.

³ Opinia lui Samuel Goldenberg că „prețurile la produsele meșteșugărești cunosc în a doua jumătate a secolului al XVI-lea o creștere ce întrece cu mult, la o serie de produse, nivelul de prețuri al produselor agricole” (*ibidem*, p. 326) nu se susține decât parțial, exemplele concrete fiind contradictorii. Pe de altă parte trebuie să ținem seama de faptul că în cazul produselor meșteșugărești diversitatea calitativă era mai mare decât în cazul celor agricole, ceea ce antrena și o varietate mai mare a prețurilor.

⁴ Mircea N. Popa, „Revoluția prețurilor” în Europa, SAI, XII, 1968, p. 163.

organizării vieții rurale din cauza fiscalității excesive¹. În schimb, prețurile cerealelor și animalelor manifestă o tendință de creștere susținută, căreia însă, cu excepția cailor, nu-i putem surprinde fluctuațiile de ritm de-a lungul acestui secol². Cazul cailor, care din multe puncte de vedere este atipic, prezintă următoarea evoluție: fluctuații ocazionale destul de accentuate pe fondul unei tendințe mai generale de creștere lentă de-a lungul celei mai mari părți a secolului, apoi o creștere accentuată în ultimii ani ai secolului al XVI-lea și la începutul secolului al XVII-lea, datorată probabil nevoilor de cai pentru războiul antiotoman din acea perioadă³. Pentru Moldova nu dispunem de suficiente informații de preț pentru a putea trage concluzii ferme, dar datele de care dispunem pentru oi — 8 groși (= 12 aspri) în 1540⁴, 18 aspri în 1565⁵, 38—40 de aspri în 1580⁶, 34—47 de aspri în 1589⁷ și 29—55 de aspri în 1591⁸ — sugerează că și aici prețurile au cunoscut o tendință de creștere.

În ceea ce privește volumul tranzacțiilor (T; în unele lucrări apare și notația Q), deși nu dispunem de informații documentare totalizatoare, putem aprecia că acesta a crescut puternic în Țara Românească și în Moldova, în timp ce în Transilvania în cel mai bun caz a cunoscut o creștere lentă. Trebuie însă adăugat că sporul înregistrat în principatele extracarpătice s-a datorat îndeosebi exporturilor de animale și produse agrare, în timp ce vânzările destinate pieței interne au stagnat. Din acest motiv, stagnarea relativă a populației Țărilor Române în secolul al XVI-lea⁹ nu a influențat decât în mică măsură volumul general al tranzacțiilor, iar teza „populaționistă” este complet nerelevantă pentru evoluția prețurilor în Țările Române în secolul al XVI-lea.

Evoluția masei monetare (M) este mai greu de surprins. Studiul tezaurelor, mult mai diverse și mai bogate în ultimele decenii ale secolului al XVI-lea decât în preajma anului 1500, ar indica o creștere a disponibilităților monetare.

¹ Damaschin Mioc, *Prețurile din Țara Românească în secolele XV—XVI și dinamica lor*, RdI, 33, 1980, nr. 2, p. 318—320.

² *Ibidem*, p. 323—324.

³ Ruxandra Cămărășescu, Coralia Fotino, *Din istoria prețurilor. Evoluția prețului cailor în Țara Românească (secolele XV—XVII)*, SMIM, VI, 1973, p. 230—231.

⁴ Hurmuzaki, supl. II/1, doc. LXX, p. 139.

⁵ *Ibidem*, doc. CXXXII, p. 255—256.

⁶ Mihai Maxim, *Regimul economic al dominației otomane în Moldova și Țara Românească în a doua jumătate a secolului al XVI-lea*, RdI, 32, 1979, nr. 9, p. 1756, nota 27.

⁷ DIRA, vol. III, doc. 536—539, p. 446—447.

⁸ DIRA, vol. IV, doc. 24, p. 19—26.

⁹ Bogdan Murgescu, *Istorie românească — istorie universală (600—1800)*, București, 1994, p. 14—15.

Studiul balanțelor de plăți externe indică dimpotrivă trecerea de la un activ notabil în jur de 1500 la pierderi de metale prețioase în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, tendință răsturnată numai după 1594, când din motive politice intrările monetare depășesc din nou ieșirile. De fapt, evoluțiile pot fi înțelese dacă simultan cu masa monetară luăm în considerare și viteza de circulație a monedei (V). Mai multe elemente sugerează o creștere considerabilă a vitezei de circulație a monedei în toate cele trei state românești. Astfel, în timp ce în prima parte a secolului al XVI-lea majoritatea tezaurelor sunt compuse din câte un singur nominal, în ultimele decenii ale aceluiași secol predomină tezaurele compuse din mai multe tipuri de monede. Pe de altă parte, extinderea apreciabilă a creditului, îndeosebi expansiunea operațiunilor financiare în lumea satului, unde cămătarii acordau avansuri atunci când țăranii trebuiau să-și plătească dările și le recuperau în momentul recoltei sau al vânzării animalelor, indică și ele accelerarea ritmului circulației monetare în Țara Românească și în Moldova. Creșterea vitezei de circulație a monedei, împreună cu rolul major al fluxurilor monetare externe care angajau o mare parte a masei monetare din Țara Românească și Moldova, explică în mare măsură observațiile contradictorii cu privire la masa monetară. Pur și simplu din cauza fluxurilor monetare sezoniere între principatele extracarpatică și Istanbul masa monetară existentă la un moment dat în teritoriile românești varia foarte puternic în cursul unuia și aceluiași an. Per total în Țările Române ajungeau mai mulți bani, dar aceștia nu rămâneau decât puțin timp aici, fiind trimiși repede la Istanbul. Totodată, deficitul balanțelor de plăți externe a fost compensat uneori prin destezurizare, astfel încât este posibil ca stocul de metale prețioase al principatelor românești extracarpatică să fi scăzut pe ansamblul secolului al XVI-lea. Datorită creșterii vitezei circulației monetare și a fluxurilor monetare externe, scăderea stocului intern de metale prețioase (care nu este însă valabilă pentru primele decenii și nici pentru ultimii ani ai secolului al XVI-lea) a putut coexista cu creșterea masei monetare aflate în circulație în Țara Românească și în Moldova.

În ceea ce privește Transilvania, situația este mai complicată, fluxurile monetare externe având aici o pondere mult mai redusă. Deficitul balanțelor de plăți externe a fost însă compensat și depășit de producția proprie de metale prețioase, chiar și în condițiile în care această producție a scăzut cantitativ în secolul al XVI-lea. Nu credem deci a greși când apreciem că stocul monetar transilvănean a cunoscut o ușoară creștere în această perioadă, creștere accentuată de activul plăților politice după 1595. În condițiile în care viteza de circulație a monedei a cunoscut o accelerare lentă, nefiind stimulată ca în teritoriile extracarpatică de „explozia“ creditului cămătăresc, iar volumul

tranzacțiilor este o mare necunoscută, cea mai mare parte a creșterii nivelului general al prețurilor s-a datorat factorului monetar, la care trebuie să adăugăm conjunctura specială a războiului din anii 1593—1606. Dincolo însă de turbulențele din acești ani, per total Transilvania a cunoscut în secolul al XVI-lea o perioadă de stabilitate relativă pe plan monetar, care reflectă absența unor modificări majore în structura generală a economiei principatului în această perioadă.

Stabilitatea relativă din Transilvania contrastează cu transformările mult mai rapide și mai profunde din Țara Românească și Moldova. În aceste două state condițiile economice și politice schimbate din secolul al XVI-lea, și îndeosebi accentuarea dominației politice și economice a Imperiului otoman au determinat o amplă restructurare economică și socială. Sub impactul creșterii explozive a fiscalității și a legăturilor economice externe schimbul de mărfuri și-a mărit considerabil ponderea în ansamblul economiei principatelor extracarpatică. Aceasta a condus la o extindere apreciabilă a relațiilor bănești, deși nevoile schimburilor au impus folosirea în continuare a produselor-monedă alături de monedele metalice. Pe de altă parte, din cauza prevalenței stimulilor externi, respectiv din cauza dependenței de Imperiul otoman, eforturile remarcabile din sfera productivă (pe lângă exporturile masive de animale, produse animaliere și apicole, cereale, lemn, sare etc., amintim și dezvoltarea apreciabilă a producției meștesugărești proprii pentru a compensa reducerea silită a importurilor) și sacrificiile impuse populației proprii nu au putut declanșa un proces de acumulare internă, circuitele monetare facilitând „exportarea” profiturilor spre Istanbul. În aceste condiții, restructurarea economică internă nu a putut conduce spre „modernizarea” semnificativă a societății și economiei românești în secolul al XVI-lea. Din această perspectivă, progresele realizate de principatele extracarpatică în secolul al XVI-lea în domeniul circulației bănești nu au avut drept efect pozitiv decât cel mult un anume spor de experiență în funcționarea economiei monetare. Pe de altă parte însă, poziția dezavantajată în care locuitorii Țărilor Române se găseau de cele mai multe ori în cursul operațiilor bănești era de natură să trezească resentimente față de cei care câștigau cu regularitate din aceste operațiuni, respectiv față de negustori și mai ales față de cămătari. Or, aceste resentimente, deseori colorate moral și/sau religios, nu făceau decât să întârzie procesul de învățare a mecanismelor subtile ale economiei monetare.

Privite într-o perspectivă mai largă, fenomenele monetare se dovedesc a fi o latură constitutivă a unui proces istoric de amploare, și anume integrarea Țărilor Române la periferia a două sisteme-univers distincte, cel otoman și cel vest-european. Acest proces s-a manifestat atât printr-o crescândă diviziune a

muncii în domeniul productiv, Țărilor Române revenindu-le rolul de exportator de produse agricole și miniere, în timp ce producția de bunuri de lux și serviciile erau dominate de zonele centrale ale Imperiului otoman și respectiv ale economiei-univers europene, cât și printr-o integrare a spațiului românesc în circuitele monetare mondiale. Fără a intra în discutarea particularităților situației celor trei state românești în raport cu economia-univers europeană și cu cea otomană¹, trebuie să subliniem faptul că în secolul al XVI-lea Țările Române au devenit una dintre verigile de legătură între spațiul monetar central-european și cel otoman. Acest rol internațional sporit s-a manifestat printre altele și prin atragerea de la distanțe tot mai mari — inclusiv din Europa apuseană și din teritoriile orientale și africane ale Imperiului otoman — a monedelor intrate în circulația monetară din Țările Române. Integrarea monetară nu a putut însă suplini handicapurile fundamentale ale societății și economiei românești din secolul al XVI-lea în raport cu zonele mai dezvoltate ale Europei și ale Imperiului otoman: mediocra productivitate agricolă, cu corolarul ei în densitatea demografică redusă și în indicele scăzut al urbanizării, inferioritatea tehnologică și organizatorică a producției meșteșugărești, slăbiciunea aparatului de stat și a instrumentului său militar². Dimpotrivă, moneda a funcționat ca un catalizator, progresele economiei monetare facilitând fructificarea decalajelor în folosul celor mai puternici. Din acest punct de vedere, exemplul Țărilor Române în secolul al XVI-lea confirmă opinia lui Fernand Braudel: „Banul este unitatea, dar este și nedreptatea lumii”³.

¹ Bogdan Murgescu, Florin Bonciu, *Considerații asupra abordării mondiale a proceselor istorico-economice*. AIIAI, XXX, 1993, p. 540—541.

² Pentru aceste decalaje vezi Bogdan Murgescu, *Istorie românească...*, p. 9—48.

³ Fernand Braudel, *Structurile cotidianului: posibilul și imposibilul*, vol. 2, București, 1984, p. 262.

I. LISTA TEZAURELOR MONETARE FOLOSITE PENTRU CALCULUL STRUCTURII CIRCULAȚIEI MONETARE ¹

I.1. Țara Românească

1501 — 1580

Giurgiu („Cetate“), post 1512

9 monede argint

Valoare: 4,5 aspri

Bibliografie: Constanța Știrbu, *Noi tezaure monetare intrate în patrimoniul Muzeului de Istorie al R. S. România*, CN, I, 1978, p. 91.

București-Militari, post 1512/1520

20 monede argint

Valoare: 20 aspri

Bibliografie: Octavian Iliescu, *Un tezaur de aspri turcești de la începutul secolului al XVI-lea, găsit în București*, SCN, III, 1960, p. 287 — 309.

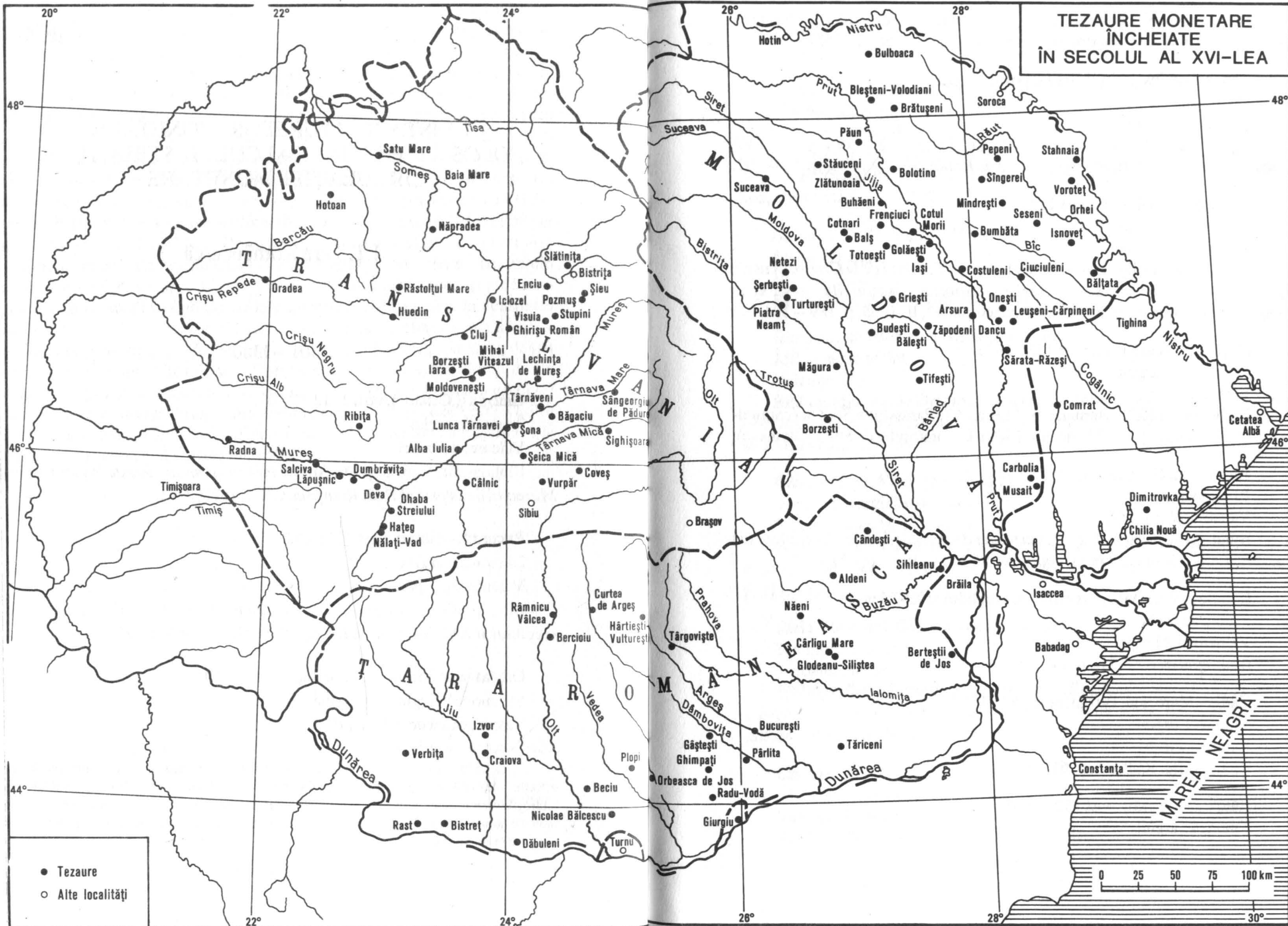
Orbeasca de Jos, jud. Teleorman, post 1512/1520

619 monede argint + podoabe

Valoare monede: 619 aspri

¹ Tezaurele au fost ordonate în ordinea cronologică a *post-quem*-ului. Pentru modul de selecție a tezaurelor și pentru cel de calculare a valorii totale a se vedea capitolul I.1. La bibliografie nu au fost enumerate toate lucrările care menționează respectivele tezaure, ci au fost indicate numai acelea care oferă informațiile cele mai complete, sau oferă informații ce nu se regăsesc în celelalte lucrări.

TEZAURE MONETARE
ÎNCHEIATE
ÎN SECOLUL AL XVI-LEA

Bibliografie: N. Constantinescu, *Un tezaur feudal de monede și obiecte de podoabă, de pe Valea Teleormanului*, SCIV, 17, 1966, nr. 3, p. 551—555.

Bertești de Jos, județul Brăila, post 1520/1566

290 monede argint

Valoare: 290 aspri

Bibliografie: Mihai Maxim, *Un trésor d'aspres turcs des XVe—XVIe siècles découvert à Bertești, département de Brăila*, SAO, X, 1980, p. 89—102.

Gâstești, jud. Giurgiu, post 1520/1566

882 monede argint

Valoare: 882 aspri

Bibliografie: H. Dj. Siruni, Panait I. Panait, *Tezaurul de la Gâstești și unele probleme privind circulația acelei pe teritoriul orașului București și în împrejurimi*, „Materiale de istorie și muzeografie“, II, 1965, p. 189—204.

Plopi, jud. Teleorman, post 1520/1566

211 monede argint

Valoare: 211 aspri

Bibliografie: REP-Otomane, p. 111, nr. 67; Paraschiva Stancu (comunicare inedită la ședința din 20 ianuarie 1988 a Laboratorului de Studii Otomane).

Pârlita, jud. Giurgiu, post 1547

19 monede argint

Valoare: 26 aspri (?)

Bibliografie: Elena Isăcescu, *Un tezaur de monede franceze și engleze din secolele XV—XVI găsit în județul Ilfov*, SCN, IV, 1968, p. 429—438.

Dăbuleni, jud. Dolj, post mijlocul secolului al XVI-lea (?)

7 monede argint

Valoare: 5,25 aspri

Bibliografie: REP-ȚR, p. 140, nr. 55.

Cârligu Mare, jud. Buzău, post 1526/1565

4 monede argint

Valoare: 2 aspri

Bibliografie: REP-BZ, p. 612, nr. 18.

Năeni, jud. Buzău, post 1526/1565

4 monede argint

Valoare: 2 aspri

Bibliografie: REP-BZ, p. 613, nr. 25.

Bistreț, jud. Dolj, post 1566/1574

185 monede argint

Valoare: 185 aspri

Bibliografie: Ion Stan, Toma Rădulescu, *Tezaurul de aspri turcești descoperiți la Bistreț-Dolj*, „Buletin informativ. Societatea Numismatică Română. Secțiunea Craiova“ II, 1976, p. 48—51.

Aldeni, Jud. Buzău, post 1564/1578

8 monede argint

Valoare: 4,25 aspri

Bibliografie: REP-BZ, p. 611, nr. 11.

Glodeanu-Siliștea, jud. Buzău, post 1568

158 monede argint

Valoare: 81 aspri

Bibliografie: Vasile Drâmbocianu, *Un tezaur de monede medievale descoperit la Glodeanu-Siliștea, județul Buzău*, „Studii și cercetări de istorie buzoiiană“ I, 1973, p. 33—39.

Cândești, jud. Vrancea, post 1571

31 monede argint + podoabe

Valoare monede: 15,5 aspri

Bibliografie: Victor Bobi, *Tezaurul medieval de monede și podoabe descoperit la Cîndești-Vrancea*, „Vrancea. Studii și comunicări“ III, 1980, p. 111—126.

Radu Vodă, jud. Giurgiu, post 1574/1584

369 monede argint

Valoare: 369 aspri

Bibliografie: informație Eugen Nicolae (Eugen Nicolae, Emil Păunescu, *Un tezaur din secolul al XVI-lea descoperit la Radu Vodă, comuna Izvoarele, județul Giurgiu*, SCN, X, sub tipar).

Craiova, post ?

35 monede argint

Valoare: 35 aspri

Bibliografie: Mitrea, 1981, p. 388, nr. 213.

Curtea de Argeș, post ?

505 monede argint

Valoare: 265,25 aspri

Bibliografie: Elena Isăcescu, *Tezaurul de monede din sec. XVI—XVII de la Curtea de Argeș*, „Creșterea colecțiilor“ nr. 19, 1967, p. 44.

1581—1600

Tăriceni, jud. Ialomița, post 1581

1 343 monede argint

Valoare: 5 074 aspri

Bibliografie: Elena Isăcescu, *Les monnaies ottomanes en Valachie au XVIe siècle (le trésor de Tăriceni, district de Lehliu)*, SAO, VII, 1968, p. 263—271; unele identificări numismatice au fost revizuite de Eugen Nicolae, Gabriel Custurea, *Tezaurul monetar din secolul al XVI-lea descoperit la Bercioiu, jud. Vâlcea*, BSNR, LXXVII—LXXIX, 1983—1985, nr. 131—133, notele 11 și 18.

Izvor, jud Dolj, post 1582

740 monede argint

Valoare: 740 aspri

Bibliografie: Olimpia Tudoran, *Tezaurul monetar medieval de la Izvor-Dolj secolele XVI—XVII*, „Oltenia“ I, 1974, p. 93—98.

Sihleanu, jud. Brăila, post 1585/1595

105 monede argint + podoabe

Valoare monede: 105 aspri

Bibliografie: Eugenia Neamțu, *Le trésor d'objets de parure et de monnaies découvert à Sihleanu (com. Scorțaru Nou, dép. de Brăila)*, „Dacia“, XXIV, 1980, p. 341—353; colegul Eugen Nicolae a avut amabilitatea să-mi permită folosirea unor rectificări încă inedite pe care le-a făcut verificând materialul numismatic, și care modifică post-quem-ul, plasându-l în ultima parte a domniei lui Murad al III-lea.

Rast, jud. Dolj, post 1590 ?

1 990 monede argint

Valoare: 4 282 aspri

Bibliografie: Toma Rădulescu, *Tezaurul monetar de la Rast, județul Dolj (secolele XV—XVI)*, „Oltenia“, III, 1981, p. 97—108.

Râmnicu-Vâlcea, post 1574/1595 (1595?)

8 monede argint

Valoare: 64 aspri

Bibliografie: Elena Isăcescu, *Tezaurul monetar din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, descoperit la Râmnicu Vâlcea*, BSNR, LXX—LXXIV, 1976—1980, nr. 124—128, p. 331—339; unele identificări numismatice au fost revizuite de Eugen Nicolae, Gabriel Custurea, *Tezaurul monetar din secolul al XVI-lea descoperit la Bercioiu, jud. Vâlcea*, BSNR, LXXVII—LXXIX, 1983—1985, nr. 131—133, nota 14.

Târgoviște, post 1574/1595 (1595?)

5 monede argint

Valoare: 40 aspri

Bibliografie: Eugen Teodoreanu, Eugen Nicolae, *Dirhemi otomani de la sfârșitul secolului al XVI-lea provenind de la Târgoviște și din împrejurimi*, CSSȘA, III, 1992, p. 70—71.

Bercioiu, jud. Vâlcea, post 1593 (1595?)

94 monede argint

Valoare: 1 464 aspri

Bibliografie: Eugen Nicolae, Gabriel Custurea, *Tezaurul monetar din secolul al XVI-lea descoperit la Bercioiu, jud. Vâlcea*, BSNR, LXXVII—LXXIX, 1983—1985, nr. 131—133, p. 309—327.

Ghimpați, jud. Giurgiu, post 1595

11 monede aur

Valoare: 1 320 aspri

Bibliografie: Ana-Maria Velter, *Un tezaur monetar din sec. XV—XVI, descoperit la Ghimpați, jud. Giurgiu*, CN, IV, 1982, p. 133—139.

Județul Ilfov, post 1574/1595

43 monede argint

Valoare: 50 aspri (?)

Bibliografie: Constanța Știrbu, *Noi tezaure monetare intrate în patrimoniul Muzeului de Istorie al R. S. România*, CN, I, 1978, p. 92.

Hârtiești-Vulturești, jud. Argeș, post 1597

31 monede argint

Valoare: 101 aspri

Bibliografie: Aurică Smaranda, Ștefan Trîmbaciu, *Trei tezaure monetare din secolele XVI—XVII descoperite în zona orașului Cîmpulung-Muscel*, BSNR, LXX—LXXIV, 1976—1980, nr. 124—128, p. 341—348.

Verbița, jud. Dolj, post 1597

10 monede argint + podoabe

Valoare monede: 800 aspri

Bibliografie: REP-ȚR, p. 169, nr. 162.

Nicolae Bălcescu, jud. Teleorman, post 1599

46 monede argint

Valoare: 276 aspri

Bibliografie: Mihai Ionescu, *Monede din Muzeul de Istorie Giurgiu*, BSNR, LXVII—LXIX, 1973—1975, nr. 121—123, p. 332.

Beciu, jud. Teleorman, post 1600

31 monede argint + podoabe

Valoare monede: 46 aspri

Bibliografie: REP-Otomane, p. 89, nr. 3. Ultimele monede sunt 2 tripli groși emiși pentru Sigismund al III-lea al Poloniei la Riga; cum în publicație nu a fost precizat anul emiterii acestor monede, post-quem-ul a fost stabilit pe baza constatării că aceste emisiuni încetează în anul 1600 (cf. Andrzej Mikolajczyk, *Einführung in die neuzeitliche Münzgeschichte Polens*, Łódź, 1988, p. 59).

I.2. Moldova

1501—1580

Griști, județul Iași, post 1492/1501

11 monede argint

Valoare: 8,25 aspri

Bibliografie: RAI, p. 428, nr. LXXXI.3.B.

Suceava (cartierul Mihai Viteazul-Est), post 1501

69 monede argint

Valoare: 34,5 aspri

Bibliografie: Grigore Foit, *Un tezaur de denari din secolul al XV-lea la Suceava*, „Suceava“ VI—VII, 1979—1980, p. 121—127.

Țifești, jud. Vaslui, post 1481/1512 (1507?)

384 monede argint + podoabe

Valoare monede: 359,5 aspri

Bibliografie: Constantin Moisil, *Monete și podoabe de la sfârșitul veacului al XV-lea (Tezaurul de la Țifești, jud. Putna)*, BSNR, XIII, 1916, p. 3—16; Octavian Iliescu, *Notes de numismatique orientale*, SAO, VII, 1968, p. 260—261; Luana Popa, Eugen Nicolae, *Un tezaur de aspri otomani de la începutul secolului al XVI-lea în colecțiile Muzeului Județean Brașov*, BSNR, LXXX—LXXXV, 1986—1991, p. 150.

Seseni (Săseni), raionul Călărași, Republica Moldova, post 1510/1517

272 monede argint

Valoare: ?

Bibliografie: Nudelman-1976, p. 96—97.

Stăuceni, jud. Botoșani, post 1520

111 monede argint + podoabe

Valoare monede: 55,5 aspri

Bibliografie: Gabriela Coroliuc, *Tezaurul feudal de la Stăuceni-Botoșani (sec. XV—XVI)*, „Hierasus“, II, 1979, p. 267—271.

Dancu, raionul Hîncești, Republica Moldova, post 1516/1526

12 monede argint

Valoare: 6,25 aspri

Bibliografie: Nudelman-1976, p. 99—100 (unde se indică 11 dinari); *Tezaurul Chișinău*, p. 17, nr. 1 (unde se descriu 7 dinari și 1 polgros recuperate dintr-un total de 218 monede).

Suceava (biserica Sf. Dumitru), post 1521

15 monede argint

Valoare: 8 aspri

Bibliografie: Alexandru Artimon, *Un tezaur monetar din secolele XV—XVI descoperit la Suceava*, „Carpica“, II, 1969, p. 343—348.

C.A.P. Totoești, jud. Iași, post 1534/1536 (1538?)

56 monede argint

Valoare: 56 aspri

Bibliografie: informație Eugen Nicolae; publicare defectuoasă în RAI, p. 147, XXVI.6.C.

Cotul Morii, jud. Iași, post 1520/1566

179 monede argint + podoabe

Valoare monede: 117 aspri

Bibliografie: Eugenia Neamțu, *Obiectele de podoabă din tezaurul medieval de la Cotul Morii, Popricani (Iași)*, AM, I, 1968, p. 283—293.

Pepeni, raionul Lazovsk, Republica Moldova, post 1520/1566

23 monede argint

Valoare: 23 aspri

Bibliografie: Nudelman-1976, p. 96.

Stahnaia, raionul Rezina, Republica Moldova, post 1520/1566

778 monede argint

Valoare: 787 aspri

Bibliografie: Nudelman-1976, p. 95; *Tezaure Chișinău*, p. 17—18, nr. 2 (unde se descriu numai 257 monede recuperate).

Șerbești, jud. Neamț, post 1562

7 monede argint

Valoare: 5,25 aspri

Bibliografie: Elena Isăcescu, *Tezaurul de monede medievale de la Șerbești (jud. Neamț)*, „Memoria Antiquitatis“ III, 1971, p. 499—504.

Dimitrovka, raionul Tatarbunar, Republica Ucraina (Bugeac), post 1564/1584

920 monede argint

Valoare: 2 209 aspri

Bibliografie: Nudelman-1983, p. 128—129.

Bălești, jud. Vaslui, post 1564 (?)

918 monede argint

Valoare: 459 aspri

Bibliografie: Constanța Știrbu, Ana-Maria Velter, *Tezaurul de la Bălești, jud. Vaslui și importanța lui istorică*, CN, V, 1983, p. 97—127; cf. și Eugen Nicolae, *Hibridna aspra Sulejmana I*, „Numizmatice vijesti“ 34, 1992, nr. 1 (45), p. 62—63.

Măgura, Bacău, post 1565

20 monede argint

Valoare: 14,75 aspri

Bibliografie: Alexandru Artimon, *Un tezaur monetar din secolele XVI—XVII descoperit la Măgura (jud. Bacău)*, „Carpica“, IV, 1971, p. 323—330; în aceeași săpătură au fost găsite și 3 monede poloneze din anii 1624—1626, dar acestea provin clar din altă etapă de tezurizare decât cele 20 de monede de secol XVI.

Isnoveț, raionul Criuleni, Republica Moldova, post 1565

61 monede argint

Valoare: 45,75 aspri

Bibliografie: Nudelman-1988, p. 147.

Carbolia, raionul Vulcănești, Republica Moldova, post 1568

24 monede argint

Valoare: 130,5 aspri

Bibliografie: Nudelman-1976, p. 101.

Borzești, jud. Bacău, post 1546/1572

472 monede argint

Valoare: 354 aspri

Bibliografie: Elena Isăcescu, *Tezaurul de monede medievale de la Șerbești (jud. Neamț)*, „Memoria Antiquitatis“ III, 1971, p. 503.

Frenciuci, jud. Iași, post 1566/1574 (?)

7 monede argint

Valoare: 4 aspri

Bibliografie: Viorel M. Butnariu, *Tezaurul monetare din secolele XV—XVII descoperite în Moldova*, AIIAI, XXV/1, 1988, p. 269—270.

Buhăeni, jud. Iași, post 1566/1574

9 monede aur + 6162 monede argint + podoabe

Valoare monede: 3 627 aspri

Bibliografie: Constanța Știrbu, Carmen-Maria Petolescu, Paraschiva Stancu, *Un tezaur din sec. al XVI-lea descoperit în satul Buhăeni, com. Andrieșeni, jud. Iași*, CN, I, 1978, p. 42—82; Virgil Mihăilescu-Bîrliiba, Viorel Butnariu, *Descoperiri monetare din Moldova*, I, AM, XII, 1988, p. 319, nr. 57.

Brătușeni, raionul Edineț, Republica Moldova, post 1566/1574

10 monede argint + podoabe

Valoare monede: 9 aspri

Bibliografie: *Tezaure Chișinău*, p. 18—19, nr. 4.

Leușeni-Cârpineni, raionul Hîncești, Republica Moldova, post 1566/1574

923 monede argint

Valoare: 524,5 aspri

Bibliografie: *Tezaure Chișinău*, p. 19—21, nr. 5.

Onești, raionul Hîncești, Republica Moldova, post 1566/1574

291 monede argint + podoabe

Valoare monede: 462 aspri

Bibliografie: Nudelman-1976, p. 98—99 (unde se descriu 293 monede);

Tezaure Chișinău, p. 21—24, nr. 6 (se descriu 287 monede, dintre care 2 nu apar în Nudelman-1976).

Costuleni, raionul Ungheni, Republica Moldova, post 1575

11 monede argint

Valoare: 5,5 aspri

Bibliografie: Nudelman-1976, p. 98.

Voroteț, raionul Orhei, Republica Moldova, post 1576

2 monede argint

Valoare: 2 aspri

Bibliografie: Nudelman-1976, p. 96.

Budești, jud. Bacău, post 1566/1584

1 151 monede argint

Valoare: 612 aspri

Bibliografie: Alexandru Artimon, Ioan Mitrea, *Un tezaur monetar din secolele XV—XVI, descoperit la Budești-Plopăna, județul Bacău*, „Carpica“ XI, 1979, p. 231—246.

1581—1600

Raionul Ungheni, Republica Moldova, post 1574/1595

49 (?) monede argint

Valoare: 49 (?) aspri

Bibliografie: Nudelman-1988, p. 150; se indică 59 de monede, dar din enumerarea detaliată rezultă numai 49.

Bumbăta, raionul Ungheni, Republica Moldova, post 1585

14 monede argint

Valoare: 14 aspri

Bibliografie: *Tezaur Chîșinău*, p. 24, nr. 7.

Golăești, jud. Iași, post 1585

138 monede argint

Valoare: 137 aspri

Bibliografie: Viorel M. Butnariu, Angela Știrbu, *Tezaur monetaire din secolele XV—XVII descoperite în Moldova (III)*, AIIAI, XXXI, 1994, p. 555—556.

Bulboaca, raionul Anenii Noi, Republica Moldova, post 1587

3 monede aur

Valoare: 360 aspri

Bibliografie: Nudelman-1976, p. 98.

Musait, raionul Vulcănești, Republica Moldova, post 1589

3 monede argint + podoabe

Valoare monede: 13 aspri

Bibliografie: *Tezaur Chîșinău*, p. 25—30, nr. 9.

Balș, jud. Iași, post 1589

7 monede argint

Valoare: 7 aspri

Bibliografie: RAI, p. 416, LXXIX.2.I.

Bolotino, raionul Glodeni, Republica Moldova, post 1590

490 monede argint

Valoare: 1 099 aspri

Bibliografie: Nudelman-1976, p. 94—95; *Tezaur Chîșinău*, p. 30—32, nr. 10.

Stăuceni II, jud. Botoșani, post 1593

442 monede argint + podoabe

Valoare monede: 679 aspri

Bibliografie: Eugenia Neamțu, Angela Olaru, *Tezaurul din secolele XV—XVI de la Stăuceni (jud. Botoșani)*, AM, IX, 1980, p. 121—123.

Comrat, raionul Comrat, Republica Moldova, post 1592/1595

157 monede argint

Valoare: 538 aspri

Bibliografie: Nudelman-1976, p. 100—101 (indică 156 monede); *Tezaurul Chișinău*, p. 32—34, nr. 11 (enumeră 150 monede, dintre care 1 nu apare în Nudelman-1976).

Netezi, jud. Neamț, post 1595

514 monede argint

Valoare: 2 309 aspri

Bibliografie: Lia Bătrîna, Adrian Bătrîna, *Tezaurul monetar de la Netezi (jud. Neamț)*, MCA, XVI, 1982 (1986), p. 243—244.

Bălțata, raionul Criuleni, Republica Moldova, post 1595

19 monede aur + 264 monede argint + podoabe

Valoare monede: 4 864 aspri

Bibliografie: *Tezaurul Chișinău*, p. 34—38, nr. 12.

Turturești, jud. Neamț, post 1595

11 monede argint

Valoare: 880 aspri

Bibliografie: Virgil Mihăilescu-Bîrliba, Viorel Butnariu, *Descoperiri monetare din Moldova II*, AM, XVI, 1993, p. 290, nr. 32.

Zlătunoaia, jud. Botoșani, post 1596

26 monede argint + podoabe

Valoare monede: 56 aspri

Bibliografie: Gabriela Coroliuc, *Tezaurul feudal descoperit la Zlătunoaia-Lunca, județul Botoșani (sec. XV—XVI)*, „Hierasus“, I, 1978, p. 353—359.

Sărata-Răzeși, raionul Leova, Republica Moldova, post 1596

13 monede argint + podoabe

Valoare monede: 645 aspri

Bibliografie: Nudelman-1976, p. 100.

Ciuciuleni II, raionul Nisporeni, Republica Moldova, post 1597

123 monede argint + podoabe

Valoare monede: 2 543 aspri

Bibliografie: Nudelman-1983, p. 130—131.

Bleşteni-Volodiani, raionul Edineț, Republica Moldova, post 1597

127 (?) monede argint

Valoare: 1 806 aspri

Bibliografie: Nudelman-1983, p. 127—128.

Sîngerei (fost Lazovsk), raionul Sîngerei, Republica Moldova, post 1597
1 monedă aur + 130 monede argint + podoabe

Valoare monede: 1165 aspri (?)

Bibliografie: Nudelman-1976, p. 95—96; *Tezaure Chișinău*, p. 38—39, nr. 13. În Nudelman-1976 sunt menționate 1 monedă aur + 128 monede de argint (dar la enumerarea detaliată lipsesc 3 monede de la Sigismund al II-lea August al Poloniei), iar în *Tezaure* sunt enumerate doar 29 monede de argint, dar dintre care 2 sunt diferite de cele menționate de Nudelman.

Mîndrești, raionul Telenești, Republica Moldova, post 1598

21 monede argint

Valoare: 126 aspri

Bibliografie: *Tezaure Chișinău*, p. 39, nr. 14.

Suceava (str. Mihai Viteazu), post 1599

97 monede argint + 4 monede billon

Valoare: 107 aspri

Bibliografie: Grigore Foiț, *Noi tezaure monetare medievale descoperite în regiunea Suceava*, Suceava, 1967, p. 15—18.

Arsura, jud. Vaslui, post 1599

640 monede argint

Valoare: 3 455 aspri

Bibliografie: Constantin Moisil, *O monedă curioasă: costanda*, CNA, 19, 1945, nr. 135—136, p. 58; Corneliu Secășanu, *De când circulă „Icul-monedă” în țara noastră*, SCN, IV, 1968, p. 426.

Cotnari, jud. Iași, post 1599

78 monede argint

Valoare: 468 aspri

Bibliografie: Viorel M. Butnariu, Angela Știrbu, *Tezaure monetare din secolele XV—XVII descoperite în Moldova (III)*, AIIAI, XXXI, 1994, p. 556.

Iași (I + II), post 1599

185 monede argint

Valoare: 1 296 aspri

Bibliografie: Viorel M. Butnariu, Angela Știrbu, *Tezaure monetare din secolele XV—XVII descoperite în Moldova (III)*, AIIAI, XXXI, 1994, p. 556—567.

Piatra Neamț, post 1600

593 monede argint

Valoare: 621 aspri

Bibliografie: Constantin Matasă, Octavian Iliescu, Virgil Mihăilescu-Bîrliba, *Date noi cu privire la circulația monetară în Moldova în secolul al XVI-lea*, AM, VII, 1972, p. 369—375.

Păun, jud. Botoșani, post 1600

211 monede argint + podoabe

Valoare monede: 1461 aspri

Bibliografie: Eugenia Neamțu, Grigore Foiț, *Tezaurul de obiecte și monede feudale descoperit la Păun, comuna Mihălășeni (jud. Botoșani)*, AM, VII, 1972, p. 359—367. Tezaurul publicat mai cuprinde și un ort polonez din 1623, dar hiatul de 23 de ani dintre acesta și ultima dintre celelalte monede ne îndeamnă să credem că acesta aparține unei alte etape de teaurizare.

Zăpodeni, jud. Vaslui, post 1600 (?)

1 486 monede argint

Valoare: 1 596 aspri

Bibliografie: Constantin Moisil, *O monedă curioasă: costanda*, CNA, 19, 1945, nr. 135—136, p. 58 (în lipsa unor informații ferme cu privire la post-quem, am încercat să-l deducem pe baza indicațiilor despre nominaluri).

II. LISTA TEZAURELOR MONETARE DIN TRANSILVANIA FOLOSITE PENTRU CALCULE STATISTICE PARȚIALE ¹

Șieu II, jud. Bistrița-Năsăud, post 1496/1502

338 monede argint

Bibliografie: Ernest Oberländer-Târnoveanu, Gabriela Rădulescu, *Al doilea tezaur de la Șieu (notă preliminară)*, „Revista Bistriței”, VIII, 1994, p. 83—96 (unde se indică datarea la sfârșitul secolului al XV-lea; în ceea ce ne privește am luat în considerare că potrivit lui Lajos Huszar dinarii lui Vladislav al II-lea găsiți în acest tezaur puteau fi emiși până în anul 1502).

Sălciva (Sălciua), jud. Hunedoara, post 1498/1503

488 monede argint

Bibliografie: Gheorghe Anghel, Ion Pătru Albu, *Tezaurul de la Sălciva (sec. XV—XVI)*, „Sargetia”, X, 1973, p. 193—202 (unde se indică 485 de monede); REP-HU, p. 265—266.

Iara, jud. Cluj, post 1528

1 829 monede argint

¹ Spre deosebire de tezaurele muntene și moldovene enumerate în anexa I, tezaurele transilvănene nu au fost utilizate la calculul structurii de ansamblu a circulației monetare, ci numai la stabilirea structurii pe emitenți și zone de proveniență a anumitor nominaluri. Din acest motiv, am apreciat că nu este necesar calculul valorii totale a monedelor din aceste tezaure. În rest, principiile de ordonare și indicare a surselor bibliografice sunt aceleași ca la anexa I.

Bibliografie: Francisc Pap, Zaharia Milea, V. Feneșan, *Tezaurul monetar din secolele XV—XVI de la Iara (jud. Cluj)*, SCN, V, 1971, p. 179—192.

Enciu, jud. Bistrița-Năsăud, post 1528

331 monede argint

Bibliografie: Eugen Chirilă, Vasile Pinteș, *Tezaurul de la Enciu (r. Bistrița)*, sec. XV—XVI, „Apulum“, VI, 1967, p. 323—337.

Ohaba Streiului, jud. Hunedoara, post 1552

600 monede argint

Bibliografie: Olimpia Palamariu, *Tezaurul de monede feudale de la Ohaba Streiului (sec. XVI)*, „Sargetia“, XVI—XVII, 1982—1983, p. 295—298.

Satu Mare, post 1557

4 639 (?) monede argint

Bibliografie: Székely Zoltán, *Un tezaur monetar din sec. al XVI-lea găsit la Satu Mare*, SCN, I, 1957, p. 241—246; idem, *Știri cu privire la unele descoperiri monetare din Transilvania*, SCN, I, 1957, p. 473.

Cluj, post 1526/1564

228 monede argint

Bibliografie: Constanța Știrbu, *Noi tezaure monetare intrate în patrimoniul Muzeului de Istorie al R. S. România*, CN, I, 1978, p. 92.

Vurpăr, jud. Sibiu, post 1526/1564

250 (?) monede argint

Bibliografie: Mitrea, 1977, p. 381, nr. 149.

Dumbrăvița, jud. Hunedoara, post 1567

720 monede argint

Bibliografie: Olimpia Palamariu, *Tezaurul monetar din secolul XVI de la Dumbrăvița*, „Sargetia“, XV, 1981, p. 119—123.

Lechința de Mureș, jud. Mureș, post 1578

440 monede argint

Bibliografie: Eugen Chirilă, Nicolae Gudea, Gheorghe Moldovan, *Tezaurul monetar de la Lechința de Mureș, sec. XVI, în Tezaure și descoperiri monetare din Muzeul Municipal Sighișoara*, Sighișoara, 1972, p. 35—40.

Iclozel, jud. Cluj, post 1579

11 monede argint

Bibliografie: Eugen Chirilă, *Tezaurul feudal de la Iclozel (raion Gherla) sec. XVI*, „Studii și comunicări. Arheologie — Istorie“, 12, 1965, p. 277—280.

Răstoțul Mare, jud. Sălaj, post 1584

49 monede argint

Bibliografie: Eugen Chirilă, Vasile Lucăcel, *Tezaurul feudal de la Răstoțul Mare*, AIIAC, IX, 1966, p. 211—223.

Ghirișu Român, jud. Cluj, post 1588

152 monede argint

Bibliografie: Francisc Pap, *Tezaurul monetar de la Ghirișu Român (jud. Cluj). Observații despre circulația monetară în Transilvania*, AMN, XXI, 1984, p. 541—550.

Hotoan, jud. Satu Mare, post 1590

1 871 monede argint

Bibliografie: Eugen Chirilă, Ioan Némethi, *Tezaurul monetar de la Hotoan, sec. XV—XVI*, în *Tezaurul monetar din județul Satu Mare*, Satu Mare, 1968, p. 61—81.

Lunca Târnavei, jud. Alba, post 1591

361 monede argint

Bibliografie: Eugen Chirilă, Vasile Pepelea, *Tezaurul monetar de la Lunca Târnavei, sec. XV—XVI*, „Apulum“, VIII, 1971, p. 97—101.

Ribița, jud. Hunedoara, post 1592

414 monede argint

Bibliografie: Mircea Dan Lazăr, *Tezaurul feudal (sec. XV—XVI) de la Ribița (jud. Hunedoara)*, „Sargetia“, XIII, 1977, p. 293—305; REP-HU, p. 255—260.

Câlnic, jud. Alba, post 1593

2 475 monede argint

Bibliografie: Viorica Suciuc, Angela Moldovan, *Tezaurul monetar de la Câlnic, sec. XV—XVI*, „Apulum“, XXI, 1983, p. 175—181.

Radna, jud. Arad, post 1593

54 monede argint

Bibliografie: Otto Grefner, *Tezaurul de monede de la Radna din secolul al XVI-lea*, „Apulum“, VI, 1967, p. 347—354.

Slătinița, jud. Bistrița-Năsăud, post 1595

387 monede argint

Bibliografie: Eugen Chirilă, Ștefan Dănilă, *Tezaurul monetar de la Slătinița (orașul Bistrița)*, sec. XV—XVI, „File de istorie“, IV, 1976, p. 194—206.

Hațeg, jud. Hunedoara, post 1596

408 monede argint

Bibliografie: REP-HU, p. 266—269.

Stupini, jud. Bistrița-Năsăud, post 1596

1 i monede aur

Bibliografie: Eugen Chirilă, Vasile Lucăcel, *Tezaurul monetar de la Stupini*, „Revista muzeelor“, VI, 1969, nr. 2, p. 170—171.

Târnăveni, jud. Mureș, post 1596

124 monede argint

Bibliografie: Eugen Chirilă, Vasile Pepelea, *Tezaurul monetar de la Târnăveni*, sec. XV—XVI, „Apulum“, XII, 1974, p. 619—625.

Alba Iulia, post 1597

69 monede argint

Bibliografie: Gheorghe Anghel, *Un tezaur de monede feudale din secolul al XVI-lea descoperit la Alba Iulia*, „Apulum“, XI, 1973, p. 375—382.

Oradea, post 1597

31 monede aur + 243 monede argint

Bibliografie: Constanța Știrbu, *Noi tezaure monetare intrate în patrimoniul Muzeului de Istorie al R. S. România*, CN, I, 1978, p. 91.

Dealul Viilor — Oradea, post 1598

242 monede argint

Bibliografie: *Tezaurul feudal din Dealul Viilor — Oradea (a doua jumătate a secolului al XVI-lea)*, „Lucrări științifice — Istorie, științe sociale, pedagogie“, 1971, p. 31—56.

Huedin (Cetatea veche), jud. Cluj, post 1598

74 monede argint

Bibliografie: Eugen Chirilă, Nicolae Șteiu, *Tezaurul monetar de la Cetatea Veche (orașul Huedin)*, sec. XV—XVI, în *Tezaurare monetare din nordul Transilvaniei*, sec. XVI—XVII, Zalău, 1970, p. 15—20.

Pozmuș, jud. Bistrița-Năsăud, post 1598

47 monede argint

Bibliografie: Eugen Chirilă, Ștefan Dănilă, *Tezaurul monetar de la Pozmuș*, sec. XVI, în *Tezaurare monetare din nordul Transilvaniei*, sec. XVI—XVII, Zalău, 1970, p. 7—13.

Șeica Mică, jud. Sibiu, post 1598

114 monede argint

Bibliografie: Eugen Chirilă, Nicolae Gudea, Gheorghe Moldovan, *Tezaurul monetar de la Șeica Mică*, sec. XVI (Contribuții la studiul circulației monedei mărunte de argint în Transilvania în secolul XVI și la începutul secolului XVII) în *Tezaurare și descoperiri monetare din Muzeul Municipal Sighișoara*, Sighișoara, 1972, p. 41—57.

Cluj-Mănăstur, post. 1599

1 182 monede argint

Bibliografie: Francisc Pap, *Tezaurare monetare din sec. XVI—XVII descoperite la Cluj-Napoca și unele probleme de circulație monetară*, AIIAC, XXI, 1978, p. 290.

Coveș, jud. Sibiu, post 1599

917 monede argint

Bibliografie: Mitrea, 1984, p. 189, nr. 155.

Deva, jud. Hunedoara, post 1599

5 monede argint

Bibliografie: Octavian Floca, *Două descoperiri monetare feudale din secolele XVI—XVII în reg. Hunedoara*, SCN, III, 1960, p. 559—561.

Sângeorgiul de Pădure, jud. Mureș, post 1599

2 051 monede argint

Bibliografie: Eugen Chirilă, Nicolae Gudea, Valeriu Lazăr, Andrei Zrínyi, *Tezaurare și descoperiri monetare din Muzeul Județean Mureș, Tîrgu Mureș*, 1980, p. 37—43.

Șona, jud. Alba, post 1599

1 100 monede argint

Bibliografie: Angela Moldovan, Viorica Suci, *Tezaurul monetar feudal din sec. XV—XVI descoperit la Șona (jud. Alba)*, „Apulum“, XVII, 1979, p. 279—294.

Visuia, jud. Bistrița-Năsăud, post 1599

24 monede argint

Bibliografie: Eugen Chirilă, Ștefan Dănilă, *Tezaurul de monede feudale de la Visuia (r. Sărmaș)*, secolul XV—XVI, „Apulum“, V, 1965, p. 625—630.

Băgaciu, jud. Mureș, post 1600

7 341 monede argint

Bibliografie: Eugen Chirilă, Nicolae Gudea, Valeriu Lazăr, Andrei Zrínyi, *Tezaur și descoperiri monetare din Muzeul Județean Mureș, Tîrgu Mureș*, 1990, p. 44—80.

Borzești, jud. Cluj, post 1600

50 monede argint

Bibliografie: Eugen Chirilă, Zaharia Milea, *Tezaurul de monede feudale de la Borzești (r. Turda)*, secolul XV—XVI, „Apulum“, V, 1965, p. 407—416.

Lăpușnic, jud. Hunedoara, post 1600

895 monede argint

Bibliografie: Gheorghe Anghel, *Un tezaur de monede de argint din sec. al XVI-lea descoperit la Lăpușnic (R. Ilia)*, „Sargetia“, IV, 1966, p. 109—124; REP-HU, p. 260—265 (unde se indică numai 886 monede).

Mihai Viteazul II, jud. Cluj, post 1600

238 monede argint

Bibliografie: Eugen Chirilă, Ana Hopîrtean, *Der Münzhort von Mihai Viteazul. Beiträge zur Untersuchung der bäuerlichen Münzhorte in Siebenbürgen (Transsilvanien)*, AIIAC, XVIII, 1975, p. 337—349.

Moldovenești, jud. Cluj, post 1600

96 monede argint

Bibliografie: Eugen Chirilă, Zaharia Milea, *Tezaurul de monede feudale de la Moldovenești (raion Turda)*, sec. XVI—XVII, „Studii și comunicări. Arheologic-Istorie“, 12, 1965, p. 245—266.

Nălați-Vad, jud. Hunedoara, post 1600

1 monedă aur + 804 monede argint + podoabe și obiecte de cult de argint

Bibliografie: Olimpia Palamariu, *Tezaurul de la Nălați-Vad*, „Sargetia“, XIV, 1979, p. 289—307; REP-HU, p. 275 (unde moneda de aur de la prima publicare este indicată ca fiind taler de argint de către exact aceeași autoare). Tezaurul mai cuprinde și un icosar otoman de aur din anul 1831, dar pare evident că această monedă împreună cu unele podoabe provin dintr-o etapă mult mai târzie de teaurizare decât monedele de secol XVI.

Sighișoara (?), post 1600

65 monede argint

Bibliografie: Eugen Chirilă, Nicolae Gudea, Gheorghe Moldovan, *Un tezaur monetar din secolul XVI în Tezaure și descoperiri monetare din Muzeul Municipal Sighișoara*, p. 59—61.

Năpradea, jud. Sălaj, post ?

14 monede argint

Bibliografie: Elena Isăcescu, *Tezaurul de monede din secolul al XVI-lea găsit la Năpradea*, „Creșterea colecțiilor“, 1962, nr. 6, p. 329—333.

III. LISTA TEZAURELOR MONETARE ÎNCHELATE DUPĂ 1600, CARE AU FOST FOLOSITE PENTRU CALCULE STATISTICE PARȚIALE¹

III.1. Țara Românească

Dragoslavele, jud. Argeș, post 1601

34 monede argint

Bibliografie: Aurică Smaranda, Ștefan Trîmbaciu, *Trei tezaure monetare din secolele XVI—XVII descoperite în zona orașului Cîmpulung-Muscel*, BSNR, LXX—LXXIV, 1976—1980, nr. 124—128, p. 342—346.

Cîmpulung-Muscel, jud. Argeș, post 1608

24 monede argint

Bibliografie: Aurică Smaranda, Ștefan Trîmbaciu, *Trei tezaure monetare din secolele XVI—XVII descoperite în zona orașului Cîmpulung-Muscel*, BSNR, LXX—LXXIV, 1976—1980, nr. 124—128, p. 341.

Ulmeni, jud. Teleorman, post 1629

1 942 (?) monede argint

Bibliografie: Ion Spiru, *Tezaurul monetar feudal de la Ulmeni-Teleorman*, BSNR, LXVII—LXIX, 1973—1975, nr. 121—123, p. 171—173.

Săpoca, jud. Buzău, post 1641

142 monede argint

¹ Din aceleași motive ca și în cazul tezaurelor incluse în anexa II, am apreciat că nu este necesar calculul valorii totale a monedelor din aceste tezaure. În rest, principiile de ordonare și indicare a surselor bibliografice sunt aceleași ca la anexele I și II.

Bibliografie: Constanța Știrbu, Ana-Maria Velter, *Tezaurul de la Săpoca, județul Buzău*, „Mousaios“, IV/I, 1994, p. 343—365.

Crovu, jud. Dâmbovița, post 1648

104 (?) monede argint

Bibliografie: Corneliu Secășanu, *Tezaurul de la Crovu (Dâmbovița)*, BSNR, XXIX—XXXVI, 1935—1942, nr. 83—96, p. 153—155.

Verguleasa, jud. Olt, post 1659

1 200 monede argint

Bibliografie: Emil Persu, *Două tezaure feudale descoperite în localitățile Verguleasa, județul Olt și Drăgășani, județul Vâlcea*, „Buridava“, I, 1972, p. 340—384.

Urziceni, jud. Ialomița, post 1667

36 monede argint

Bibliografie: Constanța Știrbu, Ana-Maria Velter, Emil Păunescu, *Circulația talerilor în secolele XVI—XVII în Țara Românească — problema falsurilor (tezaurul de la Urziceni, jud. Ialomița)*, CN, VI, 1991, p. 182—184.

III.2. Moldova

Cupcui, raionul Leova, post 1601

5 monede aur + 402 monede argint

Bibliografie: *Tezaure Chișinău*, p. 42—43, nr. 16.

Dezghinje (Dezghingea), Republica Ucraina (Bugeac), post 1601

12 monede aur + 89 monede argint + podoabe

Bibliografie: A. A. Nudelman, *Klad zolotîh i serebrianih monet XVI — nacala XVII v. iz Budjaka, în Arheologiceskie issledovaniia srednevekovîh pamiatnikov v dnestrovsko-prutskom mejdurecie*, Kișinev, 1985, p. 160—171 (unde se indică anul 1616 ca post-quem; post-quem-ul a fost corectat de Eugen Nicolae în urma reexaminării pieselor din tezaur).

Lazovsk (actual Sîngerei), raionul Lazovsk (Sîngerei), post 1602

1 monedă aur + 3 monede argint

Bibliografie: Nudelman-1976, p. 110—111.

Mărculești I, raionul Florești, post 1602

131 monede argint

Bibliografie: *Tezaure Chișinău*, p. 43—44, nr. 17.

Galăț, post 1606

126 monede aur

Bibliografie: Octavian Iliescu, *Însemnări privitoare la descoperiri monetare*, SCN, I, 1957, p. 464—466.

Milești, raionul Nisporeni, post 1606

19 monede argint

Bibliografie: *Tezaure Chișinău*, p. 44—45, nr. 18 (inițial acest tezaur conținea un număr mult mai mare de monede — inclusiv de aur — precum și podoabe).

Tanacu, jud. Vaslui, post 1607

7 monede aur + 134 monede argint

Bibliografie: Viorel Căpitanu, *Tezaurul monetar din secolele XVI—XVII descoperit la Tanacu (jud. Vaslui)*, „Carpica“, VI, 1973—1974, p. 77—100.

Bagrinești (Băhrinești), raionul Florești, post 1610

2 952 monede argint

Bibliografie: Nudelman-1988, p. 147.

Mărculești II, raionul Florești, post 1610

327 monede argint

Bibliografie: Nudelman-1988, p. 148.

Săliște, jud. Botoșani, post 1610

46 monede aur + 101 monede argint

Bibliografie: Grigore Foit, *Noi tezaure monetare medievale descoperite în regiunea Suceava*, Suceava, 1967, p. 23—28.

Ciuciuleni I, raionul Nisporeni, post 1617

101 monede argint

Bibliografie: Nudelman-1976, p. 124.

Cucuruzeni, raionul Orhei, post 1619

1 monedă aur + 1 314 (?) monede argint

Bibliografie: Nudelman-1976, p. 114—116 (unde se indică un total de 1520 monede de argint, care nu corespunde cu descrierea detaliată).

Fântâna Mare, jud. Suceava, post 1623

94 monede argint și billon

Bibliografie: Grigore Foiț, *Noi tezaure monetare medievale descoperite în regiunea Suceava*, Suceava, 1967, p. 33—36.

Caterinovka, raionul Rîbnița, post 1624

89 monede argint

Bibliografie: Nudelman-1976, p. 108.

Mîrzești, raionul Orhei, post 1624

18 monede argint

Bibliografie: Nudelman-1976, p. 117.

Morozeni, raionul Orhei, post 1624

19 monede argint

Bibliografie: Nudelman-1976, p. 117.

Băhrinești, raionul Florești, post 1625

320 monede argint

Bibliografie: *Tezaure Chișinău*, p. 46, nr. 21.

Copăceni II, raionul Sîngerei, post 1625

10 monede argint

Bibliografie: *Tezaure Chișinău*, p. 47, nr. 22.

Vasilcău, raionul Soroca, post 1626

23 monede argint

Bibliografie: *Tezaure Chișinău*, p. 47—48, nr. 23.

Criuleni III, raionul Criuleni, post 1632

93 monede argint + podoabă

Bibliografie: Nudelman-1976, p. 119—120.

Volovița, raionul Soroca, post 1635

36 monede argint

Bibliografie: *Tezaure Chișinău*, p. 51, nr. 28.

Blidaru, jud. Vrancea, post 1637

103 monede argint

Bibliografie: Maria Chițescu, Gheorghe Constantinescu, *Trei tezaure monetare feudale descoperite în raionul Focșani*, „Danubius“, I, 1967, p. 223—224.

Criuleni II, raionul Criuleni, post 1640

50 monede argint

Bibliografie: *Tezaur Chișinău*, p. 51—52, nr. 29.

Ștefan cel Mare, jud. Bacău, post 1631/1646

42 monede aur

Bibliografie: Alexandru Artimon, *Un tezaur monetar de aur din secolele XVI-XVII descoperit în comuna Ștefan cel Mare (jud. Bacău)*, „Carpica“, XIII, 1981, p. 215—228.

Criuleni IV, raionul Criuleni, post 1654

134 monede argint

Bibliografie: Nudelman-1976, p. 120—121.

Chișinău, post 1637/1657

19 monede argint

Bibliografie: *Tezaur Chișinău*, p. 57, nr. 35.

Suceava (Cărmidărie), post 1662

1 441 monede argint

Bibliografie: Grigore Foit, *Un tezaur monetar din secolele XV—XVII descoperit la Suceava*, SCN, III, 1960, p. 511—515; Viorel M. Butnariu, *Note numismatice (I)*, AIIAI, XXV/1, 1988, p. 527—531.

Moscovei, raionul Cahul, post 1603/1667

1 monedă aur + 5 monede argint

Bibliografie: Nudelman-1976, p. 128—129.

Copăceni I, raionul Sîngerei, post 1667 (?)

431 monede argint

Bibliografie: Nudelman-1976, p. 111.

III.3. Transilvania

Panticeiu, jud. Cluj, post 1601

668 monede argint

Bibliografie: Vasile Pinteia, *Tezaurul de monede feudale de la Panticeiu din secolele XV—XVII*, „Apulum“, XI, 1973, p. 351—174.

Șieu III, jud. Bistrița-Năsăud, post 1601

903 monede argint

Bibliografie: Eugen Chirilă, Ștefan Dănilă, *Al treilea tezaur monetar de la Șieu*, sec. XV—XVII, „File de istorie“, IV, 1976, p. 217—231.

Baia Mare (str. Crișan), post 1609

105 monede argint

Bibliografie: Eugen Chirilă, Aurel Socolan, *Un tezaur monetar de la Baia Mare*, sec. XVI—XVII, în *Tezaure și descoperiri monetare din Colecția Muzeului Județean Maramureș*, Baia Mare, 1971, p. 14—20.

Berchez, jud. Maramureș, post 1609

95 monede argint

Bibliografie: Eugen Chirilă, Aurel Socolan, *Tezaurul monetar de la Berchez*, sec. XV—XVII, în *Tezaure și descoperiri monetare din Colecția Muzeului Județean Maramureș*, Baia Mare, 1971, p. 9—13.

Cluj (Conservator), post 1611

4 307 monede argint (+ 96 fragmente de monedă)

Bibliografie: Petre Iambor, Francisc Pap, *Tezaurul monetar din sec. XVI—XVII de la Cluj-Napoca (Conservator)*, AMN, XV, 1978, p. 331—347.

Vad, jud. Maramureș, post 1611

739 monede argint

Bibliografie: Eugen Chirilă, Aurel Socolan, *Tezaurul monetar de la Vad*, sec. XV—XVII, în *Tezaure și descoperiri monetare din Colecția Muzeului Județean Maramureș*, Baia Mare, 1971, p. 21—43.

Baia Mare, post 1613

991 monede aur

Bibliografie: Eugen Chirilă, Octavian Bandula, *Tezaurul monetar de la Baia Mare*, Baia Mare, 1966; Eugen Chirilă, Aurel Socolan, *Descoperiri monetare antice, bizantine și feudale în Transilvania*, în *Tezaure și descoperiri monetare din Colecția Muzeului Județean Maramureș*, Baia Mare, 1971, p. 66—71.

Vermeș, jud. Bistrița-Năsăud, post 1616 (?)

462 monede argint

Bibliografie: Ștefan Dănilă, Iudita Winkler, *Tezaurul de monede feudale (sec. XV—XVII) descoperit la Vermeș, jud. Bistrița-Năsăud*, „File de istorie“, IV, 1976, p. 232—242.

Șieu I, jud. Bistrița—Năsăud, post 1626

2 424 monede argint

Bibliografie: Eugen Chirilă, Ștefan Dănilă, *Tezaurul monetar de la Șieu (sec. XIV—XVII)*, „Apulum“, VII/I, 1968, p. 505—527; Eugen Chirilă, Nicolae Gudea, Ștefan Dănilă, *Piese noi în tezaurul de la Șieu*, în *Tezaurul monetare din nordul Transilvaniei, sec. XVI—XVII*, Zalău, 1970, p. 21—25.

Vârșolț, jud. Sălaj, post 1626

13 monede argint

Bibliografie: Eugen Chirilă, Nicolae Gudea, Ștefan Dănilă, *Tezaurul monetar de la Vârșolț, sec. XV—XVII*, în *Tezaurul monetare din nordul Transilvaniei, sec. XVI—XVII*, Zalău, 1970, p. 27—31.

Iacobeni, jud. Cluj, post 1629

983 monede argint

Bibliografie: Eugen Chirilă, Zaharia Milea, *Tezaurul de la Iacobeni, sec. XV—XVII*, „Apulum“, VI, 1967, p. 289—307.

Aghireș II, jud. Sălaj, post 1633

58 monede argint

Bibliografie: Eugen Chirilă, E. Lakó, *Depozite și tezaure monetare din orașul Zalău, sec. XVII*, în *Tezaurul monetare din nordul Transilvaniei, sec. XVI—XVII*, Zalău, 1970, p. 66—67.

Buzd, jud. Sibiu, post 1635

8 091 monede argint

Bibliografie: Eugen Chirilă, Thomas Năgler, *Tezaurul monetar de la Buzd (sec. XVI—XVII)*, „Studii și comunicări. 14. Arheologie. Istorie“, 1969, p. 317—360.

Verveghiu, jud. Sălaj, post 1637

172 monede argint

Bibliografie: Eugen Chirilă, István Bajusz, *Tezaurul monetar de la Verveghiu, sec. XVI—XVII*, AMP, XI, 1987, p. 219—227.

Via Récsé, jud. Sălaj, post 1637

19 monede argint

Bibliografie: Eugen Chirilă, E. Lakó, *Depozite și tezaure monetare din orașul Zalău, sec. XVII*, în *Tezaure monetare din nordul Transilvaniei, sec. XVI—XVII*, Zalău, 1970, p. 69—70.

Tășnad, jud. Satu Mare, post 1651

360 monede argint

Bibliografie: Eugen Chirilă, Gheorghe Lazin, *Tezaurul monetar de la Tășnad, sec. XV—XVII*, AMP, VIII, 1984, p. 301—308.

Turulung, jud. Satu Mare, post 1682

28 monede argint

Bibliografie: Tibeșiu Bader, *Alte tezaure monetare descoperite în județ, în Tezaure monetare din județul Satu Mare*, Satu Mare, 1968, p. 132—133.

Gurba, jud. Arad, post 1684

719 monede argint

Bibliografie: Eugen Chirilă, D. Ignat, *Tezaurul feudal de la Gurba, sec. XV—XVII*, „Muzeul Regional Crișana“, II, 1967, p. 1—33 (extras).

Năpradea II, jud. Sălaj, post 1694

27 monede argint

Bibliografie: Eugen Chirilă, Vasile Lucăcel, *Două tezaure monetare din jud. Sălaj, sec. XVII*, în *Tezaure monetare din nordul Transilvaniei, sec. XVI—XVII*, Zalău, 1970, p. 73—74.

Caransebeș, jud. Caraș-Severin, post 1733

793 monede argint

Bibliografie: Eugen Chirilă, Nicolae Gudea, Ilie Uzum, *Tezaurul monetar de la Caransebeș, sec. XV—XVIII*, „Banatica“, I, 1971, p. 179—190.

Zagăr, jud. Mureș, post 1763

766 monede argint

Bibliografie: Viorica Suciu, Angela Moldovan, *Tezaurul monetar din secolele XV—XVIII descoperit la Zagăr (jud. Mureș)*, „Apulum“, XIX, 1981, p. 177—187.

SUMMARY

The present study aims to give a general view on the money economy of the Romanian Principalities, especially of Wallachia and Moldavia, during the 16th century.

In Romanian history as well as in world history, the 16th century was a time of considerable change. Marked by augmenting taxation and by the commercialization of an increasing part of production, the developments of this century drove towards the integration of the Romanian Principalities into the networks of the Ottoman and the European world-systems.

Money played an important role in this integration process. Therefore, we decided to study the money economy of the Romanian Principalities in conjunction with the economic realities of South-Eastern and Central Europe. We tried to establish the structure of money circulation and the part of each type of coins. We also tried to distinguish whether the role of money in the real functioning of society changed significantly or not, and whether these changes altered the relations between the various social groups in the Romanian Principalities.

In order to be able to respond to these questions, we decided to use both the numismatic evidence and the written sources. Generally speaking, we operated with the published versions of these sources, but sometimes the ambiguities of the written documents or the improper manner in which some

of the coin finds were published forced us to critical digressions in order to clarify the use we could make of these sources.

The first part of our book was dedicated to the study of *the structure of money circulation*. We tried first to explain the methodology we used. We started from the distinction between real money and moneys of account and we described the systems of account used in the Romanian Principalities. While Transylvania and Wallachia presented no difficulties, the first using the Hungarian account florins equal to 100 penny (*denarii*) and the second the Ottoman *akçe*, the situation of Moldavia was more complicated. Although the Moldavian system based on the “Tartarian Zlots” is better known due to the research of Ernest Oberländer-Târnoveanu, there still are some obscure points. After critically reviewing the sources, we came to the conclusion that during the 16th century the Tartarian zlots were no longer a real coin, but simply a money of account equal to a quarter of a Hungarian florin. In time, the connection with the gold coins vanished, so that the Tartarian zlot shared the devaluations of the petty coins, losing 2/3 of its value in relation to the gold coins in only half a century.

The critical analysis of the exchange rates of the different coins used in the Romanian Principalities during the 16th century allowed us to evaluate statistically the coin finds. We would have preferred to use the method of Hansheiner Eichhorn (the “Fund-Steuer Analyse”), but we did not have the necessary information regarding the money collected through taxes. In fact, we have some Ottoman information about the structure of the tribute payments of Wallachia and Moldavia, but these payments do not reflect entirely the real money circulation of the Principalities, because the Ottoman authorities seem to have been unwilling to receive the petty coins of other states. Yet, if we couldn't do a real “Fund-Steuer Analyse”, the data on the tribute payments nevertheless provided valuable information which added to the results of the statistical analysis of the coin finds and helped us to obtain a more precise picture of the money circulation. For the statistics we built a main data base of 30 hoards containing 7 817 coins for Wallachia and 51 hoards containing 18 750 coins for Moldavia. For Transylvania we gave up the plan to build a similar general data base, because dr. Francisc Pap from Cluj is now preparing such a statistical study using also many coin finds which were not accessible for us. Therefore, we used the data of 42 Transylvanian hoards from the 16th century only for some calculations regarding the structure of the Hungarian and Polish petty coins; for the same purpose we also used a number of 57 hoards buried after 1600, but containing 16th century coins. Needless to say that all the figures obtained through these calculations should be used only with caution

for generalizations. Nevertheless, they provide us with valuable orders of magnitude, essential to a better understanding of the money circulation of the Principalities. In order to examine also the changes occurred during the century we split the data base in two chronological groups, separated by the year 1580, which had the advantage of being near two major mutations which affected also the Romanian Principalities: the Polish monetary reform of king Stephen Báthory in 1577–1580 and the devaluation of the Ottoman *akçe* in 1584–1586.

The statistics helped us first to analyse the origin of the coins used in the Romanian Principalities. Generally speaking, we have used the political criteria for distinguishing between the zones the coins came from, but for more distant areas which provided small numbers of coins we decided to use broader groups, such as Central and Western Europe (including the German Empire, the Low Countries, France and England), the Mediterranean Christian world (Italy and Spain), Russia and the Mongol-Tatar world. The calculation gave following results:

Origin areas of the coins found in 16th century hoards	Wallachia (%)		Moldavia (%)	
	1501–1580	1581–1600	1501–1580	1581–1600
Ottoman Empire	86,66	38,45	26,2	7,31
Hungary	10,99	26,04	46,64	10,9
Poland-Lithuania	1,47	3,41	4,34	31,09
Central and Western Europe	0,85	26,44	15,02	46,15
Mediterranean Christian world	—	4,45	—	1,63
Russia	0,03	0,01	0,14	—
Mongol-Tatar world	—	—	1,62	—
Moldavia	—	—	0,7	0,02
Transylvania	—	1,19	—	2,12
?	—	—	5,34	0,78

The Ottoman coins prevailed in Wallachia and played an important role also in Moldavia, but were less used in Transylvania. Among the Ottoman coins the most important were first the *akçe* and in the 1580s also the shahis (*padişahî*). Compared to these silver coins, the role of the Ottoman gold coins (*sultanî*), despite their increasing numbers at the end of the century, was less important, and that of the Ottoman copper coins (*mangîr*) was negligible. As regarding to the mints, most of the *akçe* found in the Principalities were struck in the Balkan provinces of the Ottoman Empire, the *padişahî* in the Oriental provinces and the *sultanî* in Egypt. The diminishing part of the Ottoman coins

in the money circulation of the Principalities during the last decades of the 16th century was determined by the difficulties of the *akçe* and by the increased influx of coins coming from Central Europe.

The Hungarian coins used in the Romanian Principalities were mainly silver pennies (*denarii*) and gold ducats (*florin*), and a small number of silver talers and small halfpennies. The circulation of the Hungarian *denarii* reveals considerable differences between the Principalities: in Transylvania the Hungarian *denarii* prevailed during the whole 16th century, while in Moldavia they came especially during the late 15th and early 16th century, their influx decreasing in the second half of the 16th century; on the contrary, in Wallachia the influx of Hungarian *denarii* increased significantly only after the middle of the 16th century.

Among the Polish coins, in the Principalities there were used especially the halfgroats, the groats and the pieces of 3 groats (*grossus triplex*), while other types such as the pieces of 4 and 6 groats, the talers and the shillings were less important. Due to the huge minting of 3 groats in the last two decades of the century and to Poland's deficit at her Southern border, the Polish coins increased their part in the money circulation of the Principalities at the end of the 16th century, and prevailed at the level of petty coins in the first half of the 17th century.

Quite different was the situation of the coins coming from Central and Western Europe. While the petty coins, despite their variety of types, came only in limited numbers in the Romanian Principalities and their role was insignificant in circulation, the Western gold coins and especially the silver talers (most of them minted now in the German Empire) conquered an important place in the money economy of the Romanian Principalities as well as in the Ottoman Empire.

Other regions contributed to a lesser extent to the money circulation of the Principalities. Still, our analysis has included also the Venetian ducats (although they experienced a temporary setback in the money circulation of the Principalities during most of the 16th century), the gold coins from Chios (*Sakiz*), which were mentioned in the tribute payments but are absent in the coin finds, the Italian and Spanish talers, the Russian and Golden Horde petty silver coins, and other monetary types which were present only with a small number of coins. The coins minted in the Romanian Principalities, i.e. the Moldavian gold ducats, silver talers, 3 groats, groats, halfgroats and pennies, and copper *mangîr* and the Transylvanian ducats, talers, 3 groats and pennies, have also a small part in the structure of the coin finds.

We also tried to distinguish the different levels of money circulation. Both the coin finds and the data regarding the tribute payments attested the prevalence of the petty coins during the first part of the 16th century, undermined during the second half of the century by the increasing part of the gold coins and especially by the influx of the German and Western European talers. Quite more, even at the level of the petty coins, we can notice the decline of the very small coins containing less than 1 g of silver (the *akçe*, the penny, the halfgroat and the groat) in favor of medium size coins such as the shahi or the pieces of 3 groats. On the other side, while during the first part of the 16th century the petty coins had distinct circulation areas — the Hungarian *denarii* prevailed in Transylvania and in Western, Central and Northern Moldavia, the Ottoman *akçe* in Wallachia and in Eastern Moldavia, and in Southern Moldavia there was a certain equilibrium — during the last decades of this century the provincial discrepancies diminish, and the Polish 3 groats penetrate (with only slight differences in timing and extent) all the three Romanian Principalities. At the same time, the growing part of talers and of the gold coins, many of them struck in more distant areas than before, determined a process of increased diversification and “internationalization” of the money circulation which was common also to other parts of Europe during the 16th century.

As regarding the relative part of gold and silver in the money circulation, the situation observed in the Romanian Principalities is quite different from the European „model“ drawn by Frank Spooner, who assumed that gold prevailed during the first half of the 16th century and gave way to silver after 1550. In fact, the available data for the Romanian Principalities suggest that silver prevailed during the whole 16th century, and that the slight growth in the part of gold in the second half of the 16th century was shadowed by the influx of huge amounts of talers, so that the supremacy of silver was never really put in danger.

Apart from coins, in the Romanian Principalities various other objects were used as means of payment or of hoarding: animals, agricultural products, cloths, jewels etc. The variety of these special kinds of money, and their persistence despite the progress of money economy, suggest that the available coins were not enough compared with the needs of the society. The same relative dearth of coins was responsible for the spread of the use of credit, which was strongly related with the needs instilled by the political payments to the Ottoman Empire and by the growth of taxation. In fact, the external debts accumulated by the Wallachian and Moldavian princes before 1594 exceeded by far the possibilities of the Principalities to pay these sums back. Under these circumstances, the use of credit brought only a temporary and partial relief to

the monetary needs of the Romanian society. Therefore, although competed at the bottom by barter and various products and at the top by credit operations, the metallic coins still prevailed in the money circulation of the Principalities during the 16th century.

The second part of our book dwells with *the macroeconomics of money circulation*. Being unable to calculate the aggregate money stock, we were forced to concentrate ourselves on the investigation of the data regarding the balances of external payments. The critical analysis allowed us to expose many exaggerations and inconsistencies of the sources and to obtain more realistic estimates of both the political and the trade balances of the Principalities. These estimates of the aggregate balances of external payments were summarized in table 54. Of course, the figures presented there are only orders of magnitude, but they allow us to discern both the evolutions during the century and the differences between the Principalities. First of all, we must notice the dynamics of the political payments to the Ottoman Empire, which determined also to a great degree the evolutions of the other external balances, especially by forcing Wallachia and Moldavia to increase exports and to curb imports in order to obtain the money demanded by the Ottoman authorities. Yet, the trade profits were not great enough to equal the political deficits, so that Wallachia and Moldavia had to use their savings and to contract huge external debts. Their financial situation being desperate, the anti-Ottoman uprising of the Principalities in 1594 was politically risky but economically reasonable. The temporary cessation of the payments to the Porte and their subsequent considerable reduction, combined with the influx of „political money“ during the so-called Fifteen Years War, reversed the trend of the balances of external payments, but the cash inputs were used mainly for continuing the war and helped little to the economical recovery of the Principalities. The analysis of the balances of external payments revealed once more the special situation of Transylvania, which was less affected by the payments to the Ottoman Empire and could finance her external deficits not through expanding exports, but by making use of her internal production of gold and silver.

The considerable reliance of the Romanian Principalities on their external connections in their provisioning with precious metals raises the problem of their place in the international bullion flows of the 16th century. The compared study of these flows revealed that the Romanian Principalities became in this period one of the links which allowed the Central European (and later American) silver to reach the Ottoman Empire. Compared with other European bullion flows of the 16th century, this flow was rather modest in volume, but if we use per capita figures we can notice that it was quite close to the European

average. A peculiarity of the Romanian Principalities during the 16th century was the crucial role of the political flows of precious metals, especially of the money circuit between Wallachia and/or Moldavia and Istanbul, which after 1550 outclassed the internal money circulation and also the flows from and to Central Europe. Here again Transylvania had a different situation, its internal transactions being more important than those of Wallachia and Moldavia, while its external connections stagnated or even diminished during the second quarter of the century and expanded again only at the end of the 16th century.

The third part of the book is devoted to *the relationship between money and society*. One of the main functions of money was to allow people pay their taxes. Taxes forced people to sell a part of their production, so that they helped in a certain way the commodification of the economy; on the other hand, taxes meant a transfer of purchasing power from individuals to the state and to state suppliers. In the particular case of the Romanian Principalities most of the money raised through taxes went to Istanbul, so that taxation inhibited the internal market and turned the Principalities into export economies. Yet, if we compare the growth of exports with the lost opportunities of internal consumption, we must admit that taxation determined during the 16th century an increase in the market orientation of the Romanian economy.

In strong connection with the payments to the Ottoman Empire, taxation grew most in Wallachia, was considerable also in Moldavia and remained less burdening in Transylvania. Because of the great social and geographical disparities in taxation, we could not estimate the taxation burden by adding the various taxes; yet, we obtained average orders of magnitude by calculating the per capita revenues of the state (even if not all these revenues were obtained from taxes). Being unable to compare taxation with aggregate production or with the wealth of the Principalities because we lacked any reliable estimates of GDP, we decided to evaluate the per capita tax burden both in gold coins (ducats) and in kg of wheat. In table 57 our results were compared with those obtained for other European and Asian states around 1600. Although these figures represent only averages and neglect the great variety of situations in each of these countries, they provide valuable orders of magnitude which allow international comparisons. This context reveals even more the exceptional character of Wallachian and to a lesser degree Moldavian taxation before 1594, when taxes exceeded the charges of the peasants towards the boyars. Even in Transylvania, where the nobility generally won the competition with the state in exploiting the peasants, the increase of taxation was not negligible.

The attitudes towards money are concealed by the small number and the lack of details of the sources. Nevertheless, we could notice the persistence of

the moral hostility towards money, often supported by quotations from the Bible. Yet, these traditional attitudes seem to have had little impact on the practical life. The ambiguity of many 16th century people in front of the monetary matters is confirmed by the particular case of prince Michael the Brave, who shared the modern belief that “money are the soul of the things to be done”, but displayed in his public relations a generosity which was typically medieval.

The discontinuities in the coinage of the Romanian Principalities raised a great number of questions for the historians. Analyzing the reasons of the monetary issues of the Principalities, we distinguished between the issues which were aimed at asserting the sovereign status of the rulers (especially the issues of John Zápolya, his son John Sigismund, Despot of Moldavia, Sigismund Báthory and Michael the Brave) and those which were designed to bring additional revenues to the state (particularly the Moldavian and Transylvanian issues of petty coins). The available evidence does not support the opinion that the Romanian princes issued money in order to provide the internal market with specie; in fact, in the Romanian Principalities as well as in other parts of Europe, foreign coins prevailed in transactions. Under these circumstances, the cessation of the Wallachian coinage already at the end of the 15th century and the frequent discontinuities in the Moldavian coinage can be better understood. They were determined not by a hypothetical Ottoman interdiction, but by the increasing velocity of money, which made much of the money to enter and leave the country in a short span of time, and by the reluctance of the Ottoman authorities to accept Christian petty coins. Taking into account that most of the income of the Wallachian and Moldavian princes were used for the payments to the Porte, the princes preferred not to waste revenues and time in order to issue coins of limited use. The lack of internal gold and silver resources and the huge costs of installing a mint and “importing” professional mint masters added in discouraging the resuming of the Wallachian and Moldavian coinage in the 16th century.

The *Conclusions* summarize and emphasize some of the results of our research. The 16th century was in the Romanian Principalities a period of diversification and internationalization of the money circulation, when trade and money economy expanded at the expense of self-sufficiency and barter. Yet, this evolution was not spared of contradictions. First of all, we must notice the difference between Transylvania, where — in part due to the higher initial level of the market relations — change was rather slow, and Wallachia and Moldavia, where it was radical. Because of the huge payments to the Porte, the trade surpluses of Wallachia and Moldavia didn't determine a growth in the

internal volume of money; quite on the contrary, the increased demand for cash generated a lasting imbalance between the needs and the available monetary means. This imbalance determined both the continuing use of many products instead of coins and the growth in the velocity of money circulation. But apart these elements of progress, the prevalence of external stimuli and the political dependence towards the Ottoman Empire blocked any significant internal accumulation and shaped the pattern for the peripheral development of the Romanian Principalities for the whole early modern period.

A

- Abdullah, han al Hoardei de Aur (1362–1369) 147
- Abel, Wilhelm 18, 19
- Abizova, E. N. 159
- Abu Sayid, han mongol (1451–1469) 147
- Adam 295, 296
- Adjud 145
- Adorno, Maria 42, 56, 195, 200, 269
- Adrianopol, vezi Edirne
- Adunații Copăceni 134,
- Africa 23, 74, 100, 205, 209, 264
- Aghireș 128, 348
- akçe, vezi aspri
- Akkerman, vezi Cetatea Albă
- Alba Iulia 58, 107, 121, 125, 128, 136, 238, 298
- Albei de Tighina 156
- Albotă, Petrea, logofăt 187
- Albrecht I, duce al Prusiei (1525–1568) 123, 148
- Albu, Ion Pătru 335
- Aldeni 122, 323
- Alep 81, 82, 91, 92, 100
- Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Maria-Matilda 7, 214
- Alexandru I, mare duce al Lituaniei (1492–1506) și rege al Poloniei (1501–1506) 67, 116, 120
- Alexandru Lăpușeanu, domn al Moldovei (1552–1561, 1564–1568) 47, 52, 138, 143, 148, 149, 165, 178, 184, 190, 216, 223, 230–233, 296, 300, 305
- Alexandru cel Rău, domn al Țării Românești (1592–1593) 196
- Ali Djan efendi, naib de Giurgiu 195
- altyn 146
- Amasya 81, 82
- America 205, 207, 208, 264, 266, 267
- Amid 81, 91, 92, 99, 100
- Anatolia 73, 74
- Andreescu, Ștefan 238, 240, 255
- Andrei, hatman 48
- Andreica 49
- Anghel, Aneta 28

* Indice alcătuit de Ruxandra Mădălina Albu.

- Anghel, Gheorghe 130, 148, 335, 338, 340
 Anglia 133, 197, 209, 266, 283, 285, 288
 Ankara 81
 Aquileea 78, 79, 102, 145
 Ardanuc 81, 82
 Aron Tiranul, domn al Moldovei (1591–1595)
 48, 195, 196, 257
 Arsura 128
 Artimon, Alexandru 159, 327, 329, 330, 346
 Artuk, Ibrahim 7, 74
 Asia 45, 64, 89, 147, 210, 264, 265
 aspri 28, 37, 39, 40, 43, 44, 46–48, 50, 52–60,
 63, 65–68, 73–89, 92–95, 97–98, 100, 110,
 112, 134, 139, 156–162, 182, 184, 186,
 187, 190–192, 194–197, 212, 213, 217,
 219, 220, 227, 230, 232, 239, 242, 243,
 248–254, 256, 269, 270, 275, 276, 286,
 287, 292, 305, 306, 312, 315, 319, 322–334
 aspri bani, vezi dinari
 Astrahan 146
 Athos 40, 216, 217, 259
 Attman, Artur 117, 264–266
 Augsburg 226
 Austria 24, 61, 177, 268
 Ayaslik 81
 Aykut, Nezihi 73
 Aymard, Maurice 284
 Azarie, cronicar 296
- B**
- Babinger, Franz 195
 Bader, tiberiu 78, 349
 Bagdad 91, 99, 100
 Bagrinești (Bährinești ?) 344
 Baia 90
 Baia Mare 98, 99, 103–105, 110, 111, 114,
 128, 130, 132, 151, 204–206, 308, 310, 347
 Bajusz, István 348
 Bak, János M. 281
 Bakota 223
 Balcani 73, 74, 127, 129
 Balș 121, 331
 Banat 57, 80, 255, 287
 Bandula, Octavian 347
 bani, vezi dinari
- Barkan, Ömer Lütfi 22, 75, 286
 Barrett, Ward 264, 267
 Barta, Gábor 281, 282
 Basarabia 32, 66
 Basta, George, general imperial 237, 238, 303
 Baszanowski, Jan 225
 Bayezid II, sultan otoman (1481–1512) 28,
 32, 66, 79–82, 84–87, 100, 112, 143
 Băgaciu 107, 115, 121, 125, 128, 135, 145,
 340
 Bährinești 122, 344, 345
 Bălești 84, 149, 328
 Bălțata 68, 98, 99, 113, 114, 128, 130, 139,
 140, 143, 332
 Bătrâna, Adrian 332
 Bătrâna, Lia 131, 332
 Beciu 126, 326
 Beldiceanu, Nicoară 30, 55, 74, 87, 97
 Beldiceanu-Steinherr, Irène 97
 Belgia 309
 Belgrad 80, 81, 83
 Belsius, ioan, agent imperial în Moldova 47,
 50, 165
 Benkner, Hans, jude al Brașovului 39
 Berchez 123, 128, 347
 Bercioiu 90, 91, 145, 151, 151, 161, 325
 Berciu, Ioan 130
 Berciu-Drăghicescu, Adina 8, 32, 44, 68
 Berindei, Mihnea 213, 216, 250, 286
 Berlin 224
 Berov, Ljuban 22, 252, 288
 Berteștii de Jos 80, 322
 Berza, Mihai 30, 54, 211–213, 218–220, 240,
 301
 Bèze, Theodore de 297
 Biéler, André 297
 Binder, Paul 204
 Biró-Sey, K. 104, 304
 Bistreț 80, 81, 323
 Bîrnea, P. P. 159
 Blanchard, Ian 225, 245
 Blaskó, Mihaela 28, 29, 90, 91, 93, 100, 101,
 306
 Blăneștii pe Bârlad 47
 Bleșten-Volodiani 65, 121, 128, 151, 332
 Blidaru 345

Bobi, Victor 323
 Boemia, vezi Cehia
 Bodogae, Teodor 217
 Bog, Ingomar 117
 Bogdan III, domn al Moldovei (1504–1517)
 148, 156, 178, 179, 268, 305
 Bogdan Lăpușneanu, domn al Moldovei
 (1568–1572) 223
 Bogdan, Ioan 87, 307
 Bogucka, Maria 117
 Bolea, Toader, stolnic 47
 Bolotino 139, 149, 331
 Bonciu, Florin 13, 263, 318
 Bora 139, 151
 Botoșani 164
 Boyer-Xambeu, Marie-Thérèse 25, 51, 57, 59,
 63, 133, 177, 178, 269
 Borzești (jud. Bacău) 65, 121, 329
 Borzești (jud. Botoșani) 68
 Borzești (jud. Cluj) 107, 121, 125, 128, 340
 Bran 280
 Brașov 31, 43, 54, 56, 77, 79, 110, 242–245,
 247, 248, 253, 254, 257
 Bratislava 103, 110
 Braudel, Fernand 19, 37, 38, 152, 166, 174,
 177, 188, 197, 198, 201, 206, 208, 209,
 272, 283–286, 288, 299, 318
 Brăila 287
 Brătușeni 80, 84, 191, 329
 Brânză, Nicolae, negustor din Siret 49, 164,
 Brieg 124
 Brunetti, L. 60
 București 28, 80, 130, 195, 200, 319
 Buda 72, 102–105, 110, 111, 114
 Budești 67, 146, 149, 330
 Bugeac 138, 247
 Buhăeni 68, 149, 163, 329
 Buisseret, David J. 285
 Bulboaca 66, 331
 Bumbăta 121, 331
 Bursa 81, 89, 100
 Butnariu, Viorel M. 9, 329, 331–334
 Buza, János 105, 138, 140, 310
 Buzd 123, 128, 348
 Buzdugan, George 148, 150, 300–302, 305,
 306

C

Cairo 81, 99, 100
 Calvin, Jean 297
 Canca 81, 82, 86, 91, 92
 Caproșu, Ioan 193, 195, 198, 199, 296
 Caransebeș 123, 128, 349
 Carbolia 329
 Carol cel Mare, rege franc (768–814), din 800
 împărat 133
 Carol Quintul, împărat german (1519–1556) și
 rege al Spaniei (1516–1556) 40, 145
 Carol VIII, rege al Franței (1483–1498) 134
 Carpați 44, 79, 110, 143, 221, 279, 292
 Carradice, I. A. 24, 127
 Castaldo, general imperial 235, 236, 303
 Caterinovka 122, 128, 345
 Caucaz 127
 Cauwenberghe, Eddy van 20, 23, 24, 206, 266
 Cavendish, Henry 93
 Cazacu, Aurel 274
 Cazacu, Matei 44, 77
 Cazimir IV, rege al Poloniei (1444–1492) 116
 Cămărășescu, Ruxandra 31, 252, 315
 Căpitanu, Viorel 344
 Călnic 107, 121, 337
 Câmpulung-Muscel 128, 342
 Căndea, Ionel 32
 Căndești 323
 Cârligu Mare 110, 322
 Ceaușu, Mihai-Ștefan 40
 Cehia 116, 117, 133, 135, 140
 Cernovodeanu, Paul 7, 12, 53
 Cerwenka, Peter 24, 61
 Cetatea Albă 248
 Chilia 249
 Chios 81, 83, 144, 166
 Chirica, Vasile 8, 32
 Chirilă, Eugen 29, 78, 132, 135, 136, 336–341,
 347–349
 Chișinău 32, 122, 346
 Chițescu, Maria 345
 Chițimia, I. C. 296
 Chivu, Gheorghe 56
 Christian II, duce al Saxoniei (1591–1611) 67
 Ciobanu, Veniamin 222, 223, 240

- Ciobotea, Dinică 32, 68
 Cipolla, Carlo M. 18, 201, 265, 297
 Ćirković, Sima 210
 Ciuciuleni 121, 122, 125, 128, 130, 139, 149, 151, 332, 344
 Çizakça, Murat 248, 249, 256
 Cladova 248
 Clain-Stefanelli, Elvira 16
 Clain-Stefanelli, Vladimir 16
 Cluj 21, 56, 103, 104, 110, 114, 128, 161, 204, 238, 246, 247, 258, 308, 336, 339, 347
 Cojocaru, Viorel 76
 Colceag 76
 Colobanți 48
 Comrat 66, 80, 128, 331
 Condurachi, Emil 26, 301
 Constantin Brâncoveanu, domn al Țării Românești (1688–1714) 301, 302
 Constantinescu, Gheorghe 345
 Constantinescu, N. 322
 Constantinescu, Radu 79, 226, 235, 237
 Copăceni 122, 132, 345, 346
 copeică 63, 67, 145
 Coresi, diaconul 295
 Corfus, Ilie 157, 165, 190, 223, 224, 226, 230
 Coroliuc, Gabriela 327, 332
 Costăchel, Valeria 274, 292
 Costăchescu, Mihai 55, 164, 178, 268
 Costea, Florea 280
 Costișa 90
 Costuleni 149, 330
 Cotnari 128, 333
 Cotul Morii 147, 328
 Coveș 339
 Cozia (mănăstirea) 39
 Cracovia 21, 118, 120, 123, 124, 126, 223
 Craiova 323
 Crăciun, Ioachim 197, 198, 280, 298
 Crimeea 146
 Cristina, sora lui Pătrașcu cel Bun 165
 Criuleni 122, 128, 345, 346
 Crossen 124
 Crovu 128, 343
 Cselényi Béla 27
 Cuciuat, spătar 112
 Cucuruzeni 98, 99, 122, 128, 131, 344
 Cupcui 128, 343
 Curlanda 116, 127, 128
 Curtea de Argeș 67, 122, 324
 Curtin, Philip 205
 Custurea, Gabriel 28, 91, 94, 95, 123, 129, 145, 325
 Custurea, Ioana 129
 Cutlumuș (mănăstirea) 217
- D**
- Damasc 91, 92, 99, 100
 Damian, uricar 47
 Dan, vistiier 46
 Dan, Mihail 31, 79, 242, 258
 Dancu 66, 121, 327
 Danemarca 309
 Darley-Doran, Robert E. 73, 90
 Day, John 270
 Dăbuleni 122, 322
 Dănilă, Ștefan 78, 338–340, 347, 348
 Dealul Viilor 114, 132, 151
 Deleplace, Ghislain, 25, 51, 57, 59, 63, 133, 177, 178, 269
 Demény Lajos 34
 Demény Lidia A. 246
 denghi 146
 Depyrot, Georges 24, 172, 309
 Derschwam, Hans 200
 Despot vodă, domn al Moldovei (1561–1563) 50, 63, 138, 148–150, 165, 169, 190, 230, 236, 275, 279, 300, 303, 305, 306
 Deva 124, 339
 Dezhinje 98, 99, 128, 343
 Dimitrovka 67, 138, 146, 328
 dinari 37, 38, 40, 42, 43, 45, 49, 50, 52–54, 56, 58–60, 63, 72–74, 78, 79, 93, 103–110, 115, 118, 134, 147, 149, 151, 153, 155–162, 191, 234, 258, 260, 280, 281, 300, 304–306, 308, 312, 327
 dirhemi 28, 45, 63, 64, 73–75, 86, 88–97, 101, 147, 162, 313
 Dobrogea 101, 123, 129, 145
 Docan, Nicolae 26
 Dochiariu (mănăstirea) 217
 Doja, Gheorghe 234
 Donoiu, Vasile 100
 Dopsch, Alfons 188

- douzaines 63, 134, 161
 Dragoslavele 123, 128, 342
 Drâmbocanu, Vasile 8, 323
 ducați 37, 42, 44, 45, 48, 49, 54–58, 63, 97,
 112, 113, 118, 142–144, 148, 150, 151,
 164–167, 184, 190, 215, 216, 219, 220,
 225, 226, 228, 230–232, 236, 242, 265,
 278, 282, 284, 300, 305
 Dumbrăvița 106, 107, 161, 336
 Dumoulin, Olivier 17
 Dunărea 44, 57, 86, 98, 224, 239, 243,
 247–249, 313
- E**
- Eberhard VIII de Königstein și Eppenstein
 135
 Ecaterina Salvaresso, doamna Țării Româ-
 nești, soția lui Alexandru II Mircea și mama
 lui Mihnea Turcitul 42
 Edirne 80, 81, 84, 86, 100
 Edroiu, Nicolae 195
 Eftimie, cronicar 278
 Egipt 73, 100, 205, 286
 Eichhorn, Hansheiner 24, 61, 62, 64, 153, 173,
 174, 206
 Elblag 118, 123, 125
 Elveția 133, 309
 Ember Gyözö 246
 Enciu 106, 107, 161, 336
 Engel, Arthur 16, 111, 133
 Enisala 86, 123
 Erzerum 91, 92
 Eskenasy, Victor 57
 Europa 13, 15, 21, 22, 43, 45, 64, 98, 99, 115,
 117, 127, 133–135, 137, 138, 140–142,
 144, 167–172, 177, 201, 205, 208–210,
 240, 245–247, 249, 250, 256, 257, 259,
 261–271, 273, 283, 285, 289, 291, 299,
 308, 313, 314, 318
 Eustratie Dabija, domn al Moldovei
 (1661–1665) 131, 300
- F**
- Fântâna Mare 344
 Fântâna Țiganului 155
 Feneșan, V. 336
- Ferdinand I de Habsburg, rege al Cehiei și
 Ungariei (1526–1564), împărat german
 (1558–1564) 102, 104, 107–110, 168, 226,
 282, 304
 Ferdinand, duce de Tirol (1564–1595) 171,
 172,
 Feth-i Islam, vezi Cladova
 Feținghești 39
 Filip II, rege al Spaniei (1556–1598) 139, 145,
 197
 Filipine 267
 Finkel, Caroline 41, 54, 58, 95, 98, 166, 239
 Fischer, Wolfram 23, 264, 267,
 Fisher, Douglas 21
 Fisher, Irving 13, 18–20, 314
 Flandra 177
 Flaut, Daniel 32
 Floca, Octavian 339
 florini 37, 39, 40, 42–44, 46–50, 54, 56, 58,
 59, 77, 79, 92, 103, 104, 115, 153, 163, 164,
 178, 191, 200, 223, 224, 226, 232–236,
 238, 242, 244, 246–248, 251, 254, 257,
 258, 267, 280, 281, 284
 Flynn, Dennis O. 20, 21, 23, 267
 Foit, Grigore 327, 333, 334, 344–346
 Forăști 101,
 Fotino, Coralia 31, 252, 315
 Francisc I, rege al Franței (1515–1547) 134,
 281
 Francisci, Iosif de 143
 Franconia 61
 Franța 53, 63, 133, 134, 197, 198, 206, 285
 Friedrich III de Habsburg, împărat german
 (1440–1493) 136
 Friedrich II de Liegnitz-Brieg 124,
 Fuggeri (familia de bancheri) 259
 Furnică, Dumitru Z. 51
- G**
- Gaál Attila 86
 Galați 98, 99, 114, 132, 344
 galbeni 37, 52, 55, 56, 119, 132, 140, 163,
 165, 196, 197, 212–214, 216–221, 224,
 230–234, 236, 239, 240, 244, 245, 247,
 248, 250, 251, 253–262, 269, 270,
 278–280, 282, 284–288

- Gallipoli 81, 84
 Gălbinași 91
 Gâstești 322
 Gdańsk 22, 118, 123–125, 127, 128
 Gedai, István 78, 86, 98, 104, 122, 132, 304
 Geiðhofler, responsabil financiar imperial 237
 Gemil, Tahsin 12, 60, 212, 214
 Gerber, Haim 73, 75
 Germania 15, 21, 24, 41, 62, 111, 117, 123, 127, 133, 135, 138–140, 168, 171, 172, 174, 224, 226, 231, 232, 236, 237, 266, 268, 309
 Ghâlib, Ismail 27
 Gherghina, pârçălab 87, 307
 Ghiță, Anca 287
 Ghimpați 113, 140, 143, 325
 Ghirișu Român 107, 125, 337
 Gillard, Lucien 25, 51, 57, 59, 63, 133, 177, 178, 269
 Giurgiu 248, 256, 319
 Glamann, Kristof 268, 270
 Glassman, Debra 206
 Glavacioc (mănăstirea) 243
 Glodeanu-Silișteea 323
 Golăești 121, 331
 Goldenberg, Samuel 31, 79, 205, 206, 241, 242, 246, 247, 254, 258, 259, 288, 297, 298, 314
 Goldsmith, Raymond W. 192, 197, 283–288
 Göttingen 135, 136,
 Graziani, Antonio Maria 279
 Grefner, Otto 338
 Grierson, Philip 16, 61, 62, 65, 137, 167
 Griești 121, 326
 Grigoraș, Nicolae 274
 Gromo, Giovan Andrea 282
 Gropnița 101
 groși 41, 42, 52, 53, 58–60, 63, 64, 103, 117–119, 123–126, 131, 148, 149, 225, 305, 315
 Guboglu, Mihail 30, 35, 51, 52, 112, 138, 143, 195, 212
 Gudea, Nicolae 135, 336, 339–341, 348, 349
 guldiner 137
 Gündisch, Gustav 204–206, 259, 310
 Gurba 123, 128, 349
 Guruieni 91
 guruși, vezi taleri
- H**
- Habsburgi 43, 95, 102, 105, 145, 154, 176, 222, 231, 236, 237–239, 302
 Hackens, Tony 24, 29, 86, 172, 307, 309
 Haenecaert, Didier 206
 Hall 145
 Haller, Peter 259
 Hameln 136
 Hamilton, Earl J. 17–21, 145, 209
 Hammarström, Ingrid 18
 Hanga, Vladimir 274
 Hans Maurer (Zidarul) 40
 Harbut 82, 86
 Hațeg 197, 121, 125, 338
 Hârbor, Maxim, postelnic 47
 Hârlău 223
 Hârtiești-Vulturești 122, 127, 325
 Hegyi Klára 72, 74, 169
 helleri 135
 Henning, Friedrich-Wilhelm 201, 225
 Henric II, rege al Franței (1547–1559) 134
 Henric III, rege al Poloniei (1573–1575) și al Franței (1574–1589) 139, 172
 Henric VII, rege al Angliei (1485–1509) 209
 Henric VIII, rege al Angliei (1509–1547) 134
 Herford 136
 Hessen 136
 Hille 82
 hiperperi 40
 Hlinka, Josef 105
 Hoarda de Aur 45, 64, 146
 Holban, Maria 7
 Holban, Theodor 154, 231
 Hopârtean, Ana 29, 340
 Horváth, Tibor Antal 43, 56, 58
 Hoszowski, Stanislaw 22, 41, 52, 177, 179, 225, 231, 288
 Hotin 257
 Hotoan 107, 121, 125, 127, 132, 337
 Hóvári János 31, 247, 248, 251
 Höxter 135, 136
 Hroch, Miroslav 117

- Huedin 103, 107, 121, 125, 128, 130, 338
Hume, David 208
Humor (mănăstirea) 47
Hunedoara 204
Huszár Lajos 42, 54, 59, 103–105, 111, 114, 122, 304
- I**
- Iacob Sartor, croitor 227
Iacobeni 123, 128, 348
Iambor, Peter 347
Iancu Sasul, domn al Moldovei (1579–1582) 154, 194, 200, 215, 231, 257
Iara 78, 106, 161, 335
Iaroslav 225
Iași 49, 128, 333
Ibrahim pașa, mare vizir otoman în anii 1523–1536 55
Iclozel 107, 121, 125, 336
Ieremia Movilă, domn al Moldovei (1595–1606) 47, 127, 148, 149, 213, 223, 232, 233, 239, 240, 260
Ierotei, mitropolit de Monemvasia 220
Iftimie, episcop de Rădăuți 47
Ignat, D. 349
Ilfov 68, 325
Ilhanizi 45
Iliescu, Octavian 25, 27, 28, 32, 33, 40, 44, 53, 305, 306, 319, 327, 334, 344
Imperiul romano-german, vezi Germania
Imperiul otoman 14, 15, 22, 23, 30, 31, 41, 43, 44, 52, 55–57, 64, 69, 72–76, 83, 85, 88–90, 92–96, 99–102, 104, 111, 117, 120, 130, 138–140, 142, 143, 145, 148, 157, 167, 194, 198, 211, 215, 217, 221, 222, 232, 239, 240, 244, 247, 249, 251–262, 264–266, 268–274, 278, 280, 285–286, 288, 290, 291, 300–302, 306, 310, 313, 317, 318
Inalcik, Halil 22, 55, 212, 286, 300, 302
India 23, 45, 90, 264, 283, 287, 288
Ioachim II Hektor, elector de Brandenburg (1535–1571) 135, 168, 184, 224–227
Ioan III, rege al Suediei (1568–1592) 68
Ioan Albert, rege al Poloniei (1492–1501) 116, 121
Ioan I Zápolya, rege al Ungariei (1526–1540) 55, 79, 102–104, 107–109, 304
Ioan Sigismund Zápolya, rege ales al Ungariei și principe al Transilvaniei (1540–1571) 102, 104, 107–110, 134, 151, 228, 231, 302
Ion vodă cel Cumplit, domn al Moldovei (1572–1574) 49, 148, 149, 296, 300, 306
Ionescu, Mihai 326
Ionuz beg 46
Iorga, Nicolae 26, 49, 58, 59, 111, 156, 157, 164, 165, 190, 195, 196, 200, 230, 231, 257
Irak 73, 127
Iran 45, 73, 86, 90, 91, 94, 97, 147, 252, 264
Irsigler, Franz 20, 23, 206
Isabella Zápolya, regină și apoi regentă a Ungariei și Transilvaniei 134, 228
Isaccea 253
Isăcescu, Elena 27, 32, 78, 90, 91, 94, 134, 322, 324, 325, 328, 329, 341
Isnoveț 121, 329
Istanbul 22, 46, 54, 55, 59, 79, 81, 84, 86, 89, 96, 99, 100, 134, 177, 196, 197, 205, 215, 216, 218, 219, 221, 229, 230, 240, 248, 250, 253, 263, 265, 269–271, 286, 310, 313, 317
Italia 18, 64, 127, 141
Ivan IV cel Groaznic, țar al Rusiei (1533–1584) 63, 67, 68, 146
Ivăncuț 46
Izvor 324
- J**
- Jiblea 68
Joachimstal 168
Johann Georg I, duce al Saxoniei (1591–1656) 67
Johann de Küstrin 124
- K**
- Kafadar, Cemal 76, 88, 294
Kahler Frigyes 104, 304
Karatova 80, 81, 85, 86, 99
Kazan 146

Kazimir, Ștefan 59, 105, 122
Kellenbenz, Hermann 23, 117, 197, 201, 203,
204, 210, 268, 285
Kendy Francisc 229
Kennedy, Paul 197
Kindleberger, Charles P. 303
Kirițescu, Costin C. 27
Kolodziejczyk, Dariusz 244, 245, 254
Königsberg 123, 125, 126
Konya 81, 82, 86
Körner, Martin 172, 309
Kosice 103, 110, 238
Kremnitz 103, 105, 110, 111, 114, 115, 308
kreuzeri 59, 60, 232
Krewo 116
Kriedte, Peter 266
Kuçayna 80, 81, 83, 86
Küstrin 116, 125

L

Laiotă Basarab, domn al Țării Românești
(1473–1477) 44, 155, 300
Lakó, E. 348
Lane-Poole, Stanley 45, 63, 147
Larende 82
Lazăr, Ioachim 204
Lazăr, Mircea Dan 337
Lazăr, Valeriu 135, 339, 340
Lazin, Gheorghe 349
Lazovsk, vezi Sîngerei
Lăpușna 165
Lăpușnic 107, 115, 121, 125, 135, 340
Lebel, Germaine 134
Le Branchu, Jea-Yves 16, 294, 303
Le Goff, Jacques 296
Lechința de Mureș 106, 107, 161, 336
Lehr, Lia 199, 241, 257, 296
lei, vezi taleri
Leon X, papă (1513–1521) 234
Lescalopier, Pierre 53, 55, 57, 58, 157, 158
Leușeni-Cărpineni 80, 84, 146, 149, 330
liarzi 53
Liegnitz 116, 125, 126
Liga Sfântă 280

Liov 22, 49, 52, 163, 177, 179, 225, 231–233,
268, 298
Lituania 115–118, 122, 123, 125, 127–129,
132
livră 38
Lohe 60
Lopez, Robert S. 14
Lublin 22, 116, 118, 126, 129
Lucăcel, Vasile 132, 337, 349
Luchian, Octavian 148, 150, 300–302, 305,
306
Ludovic II, rege al Cehiei și Ungariei
(1516–1526) 43, 77, 102, 104, 107–109,
121, 234, 281
Lunca Târnavei 107, 121, 125, 337
Luncani 113
Lupu Sasul 310
Lwow, vezi Liov
Lyon 25

M

Macedonia 85
Mackenzie, Kenneth M. 84, 90
Maczak, Antoni 117, 231, 283, 285
Mailat, Ștefan, voievod al Transilvaniei
(1534–1540) 235
Malbork 126, 129
Malowist, Marian 285
Mancinelli, Giulio 57
mangîri 29, 63, 73, 74, 100, 101, 148, 149, 305
Mankov, A. G. 146
Manolescu, Radu 11, 31, 43, 53, 54, 77, 110,
242, 244, 248, 253, 254, 257
Mardin 82
Marea Baltică 117
Maria, fiica lui Petru Șchiopul 54, 56, 155,
192
Marini Poli, Giovanni de' 269
Marini Poli, Pascal de' 56, 269
Martinuzzi, George 282
Matasă, Constantin 120, 334
Mateiaș 46
Mathias, Peter 15
Matia Corvin, rege al Ungariei (1458–1490)
42, 102–105, 107–110, 304

- Maxim, Mihai 8, 11, 28, 30, 35, 39, 52, 54, 55, 64, 72, 76, 77, 84, 86, 87, 92–94, 96, 98, 100, 112, 138, 139, 142, 144, 147, 153, 163, 166, 170, 173, 175, 194, 196, 197, 200, 205, 212–215, 218–221, 250, 251–253, 269, 286, 287, 301, 307, 315, 322
- Maximilian II, împărat german (1564–1578) 107–109
- Măgura 67, 121, 329
- Mărculești 122, 128, 343, 344
- McGowan, Bruce 286, 288
- McInnis, Marvin R. 23, 264, 267
- Medieșul Aurit 78
- Mehmed II, sultan otoman (1444–1446, 1451–1481) 73, 79, 80, 81, 97, 111
- Mehmed III, sultan otoman (1595–1603) 86, 99
- Mehmed, Mustafa Ali 35, 84, 169, 195, 212
- Meinhardt, Günther 59
- Mengli Ghirai I, han al Crimeii (1468–1514) 147
- Metcalf, Michael D. 60
- Metz, Rainer 206
- Mezőkeresztes 237
- Mihai Viteazul, domn al Țării Românești (1593–1601) 13, 33, 35, 41, 89, 114, 125, 129, 139, 166, 185, 196, 197, 213, 223, 237–240, 250, 251, 260, 277–281, 299, 303
- Mihai Viteazu (localitate) 107, 121, 340
- Mihăilescu-Bârliba, Virgil 120, 329, 332, 334
- Mihnea cel Rău, domn al Țării Românești (1508–1510) 227
- Mihnea II Turcitul, domn al Țării Românești (1577–1583, 1585–1591) 42, 53, 195–197, 200, 215, 243, 269
- Mihnea III, domn al Țării Românești (1658–1659) 300
- Mikolajczyk, Andrzej 24, 41, 59, 65, 98, 116, 117, 120, 123, 126, 128, 130–132, 268
- Milcov 69, 76
- Milea, Zaharia 336, 340, 348
- Milenovici-Bătrâna, Lia, vezi Bătrâna, Lia
- Milești 128, 344
- Mioc, Damaschin 31, 198, 222, 250–253, 274, 276–279, 288, 292, 293, 297, 315
- Mircea Ciobanul, domn al Țării Românești (1545–1554, 1558–1559) 112, 213, 216
- Mircea din Mocești 191
- miskal 45
- Mitrea, Bucur 8, 323
- Mitrea, Ioan 330
- Mîndrești 128, 333
- Mîrzești 122, 345
- Mohács 280, 281
- Moisil, Constantin 26, 27, 68, 127, 327, 333, 334
- Moldova 14, 15, 27, 28, 30, 32–34, 40, 44–46, 49, 50, 55, 57, 58, 62, 63, 68, 69, 76–88, 90, 92, 93, 96–98, 101, 103, 106–109, 112–115, 117, 119, 121–133, 137–139, 141–144, 147, 148, 150, 152–163, 169–179, 187, 194, 196, 197, 200, 212–216, 219–228, 231–235, 239–245, 248–263, 268–270, 274, 279, 280, 282, 285, 287–293, 298, 300–308, 310, 312, 313, 315–317, 326
- Moldovan, Angela 337, 340, 349
- Moldovan, Gheorghe 336, 339, 341
- Moldovenesti 125, 128, 135, 340
- Moldovița (mănăstirea) 47
- Morineau, Michel 19, 20, 23, 208–210, 264, 265
- Morozeni 122, 345
- Moscova 146
- Moscovei 98, 99, 346
- Mosul 91
- Moțoc, Ioan 231
- Moucharte, Ghislaine 24, 29, 86, 172, 307, 309
- Mudava (Moldova Veche) 80, 81, 84
- Muntenia 78
- Murad I, sultan otoman (1359–1389) 32
- Murad III, sultan otoman (1574–1595) 66, 67, 74, 80–82, 84, 85, 89–92, 95, 99, 100, 139, 154, 269
- Murgescu, Bogdan 13, 28, 31, 64, 76, 188, 195, 197, 209, 214, 221, 249, 263, 266, 278, 279, 307, 314, 315, 318
- Murgescu, Costin 11
- Murphey, Rhoads 58, 85, 88, 210, 253
- Musait 128, 331
- Mustafa Gelalzade, cronicar 216

N

Nägler, Thomas 136, 348
 Nagy Ioan 79
 Nagyszékely 86
 Nalbant 147
 Nani, Agostino, bail venețian la Istanbul 249
 Nania, Ion 155
 Năeni 110, 322
 Nălați-Vad 121, 125, 340
 Năpradea 128, 151, 341, 349
 Năsturel, Petre S. 217
 Neagoe Basarab, domn al Țării Românești (1512–1521) 164, 190, 215–217, 297
 Neagu, Marian 132
 Neamț 47
 Neamțu, Eugenia 324, 328, 331, 334
 Nef, John U. 23
 Negrisoli, agent al ducelui Modenei în Polonia 223
 Némethi Ioan 337
 Netezi 114, 130, 332
 Neuridis, Nicolae 156
 Nicolae Bălcescu (localitatea) 326
 Nicolae, Eugen 12, 28, 29, 32, 64, 67, 74, 76, 78, 80, 82–84, 86, 87, 91, 93–95, 100, 101, 306, 307, 323–325, 327
 Nicolaescu, Stoica 228
 Niccoló Tron, doge al Venetiei (1471–1473) 167, 168
 Nistor, Ion 26
 Nistru 156, 230, 250
 Nordheim 135
 North, Michael 21, 24, 25, 60, 62, 111, 152, 162, 174, 266, 303, 309
 Norvegia 309
 Novgorod 146
 Novo Brdo 80, 81, 83, 84, 86
 Nudelman, A. A. 8, 31, 32, 66, 144, 149, 150, 159, 328333, 343–346

O

Oberländer-Târmoveanu, Ernest 12, 29, 40, 45–50, 78, 79, 87, 97, 142, 147, 307, 335
 oboli 79, 103, 115

Occident 15, 22, 57, 75, 90, 133, 140, 198, 229, 268, 292, 293, 314
 Ocnița 122
 Odorhei 156
 Ohaba Streiului 106, 107, 161, 336
 Olanda 40, 137
 Olaru, Angela 331
 Ölçer, Cüneyt 81, 89
 Olkusz 116, 126
 Oltenia 112
 Onești 66, 80, 84, 146, 147, 330
 Oprea 89
 Oprescu, Constantin C. 148, 150, 300–302, 305, 306
 Oradea 78, 98–100, 113, 143, 151, 239, 338
 Orbeasca de Jos 80, 319
 Orhan, emir otoman (1326–1359) 74
 Orhei 147, 159, 161
 Orient 15, 83, 86, 89, 94–96, 99, 140, 245, 268
 orți 119, 233
 Osman I, emir otoman (1299–1326) 74

P

Pach Zsigmond P. 246, 267
 padișahî, vezi dirhemi
 Palamariu, Olimpia 8, 333, 336, 341
 Palatinat 136
 Pamuk, Şevket 55, 65, 72–75, 97, 177, 212, 286, 302
 Panait, Panait I. 322
 Panaite, Viorel 139
 Panaitescu, Petre P. 33, 185, 191, 240, 274, 275, 292
 Panticeiu 123, 128, 346
 Panzac, Daniel 84
 Pap, Francisc 29–31, 33, 43, 59, 62, 104, 106, 113, 121, 122, 135, 138, 139, 150, 151, 155, 169, 207, 246, 247, 304, 308, 336, 337, 339, 347
 Papacostea, Șerban 272
 Papiu-Ilarian, Alexandru 224
 parole 73, 76
 Paris 23, 38
 Parker, Geoffrey 201, 265, 297
 Pascu, Ștefan 229

- Paulinyi Oszkár 102, 111, 204, 206
Pavel, apostolul 295
Pávo Elemér 84
Pătrașcu cel Bun, domn al Țării Românești
(1554–1557) 59, 134, 157, 228
Păun 67, 90, 125, 145, 334
Păunescu, Alexandru 32
Păunescu, Emil 29, 91, 114, 138–140, 145,
151, 171, 323, 343
Părlita 63, 134, 135, 140, 322
Peçevi, Ibrahim 195
Pecineaga 145
penz, vezi dinari
Pepelea, Vasile 337, 338
Pepeni 80, 328
Pere, Nuri 27, 89, 90
Peresvetov, Ivan 296
perperi 39, 40
Persia, vezi Iran
Persu, Emil 343
Petolescu, Carmen-Maria 329
Petrinzel (fost Petrindul Mic) 78
Petru cel Tânăr, domn al Țării Românești
(1559–1568) 216, 251
Petru Cercel, domn al Țării Românești
(1583–1585) 92, 95, 134, 135, 154, 164,
190, 195, 197, 199, 215–219, 229, 230, 257,
278
Petru Rareș, domn al Moldovei (1527–1538,
1541–1546) 40, 46, 79, 113, 120, 156, 157,
165, 168, 178, 179, 184, 189, 224–226,
228, 230, 234, 235, 296
Petru Șchiopul, domn al Moldovei (1574–
1579, 1582–1591) 48, 54, 56, 58, 88, 155,
165, 167, 190, 192, 194, 195, 199, 217,
219, 220, 232, 250, 251, 269
Pezzen, Bartholomeus, consilier imperial
218–220, 238, 299
pfennigi 135
phenis, vezi liarzi
Piatra Craivii 130,
Piatra Neamț 120, 121, 125, 334
Pintea, Vasile 333, 346
Pittack, Herwart 21
Piua Petrii 76, 132
Plopi 322
Poarta, vezi Imperiul otoman
Pocapuszta 86
Pocuția 222
polgroși 50, 52, 59, 63, 67, 68, 72, 79,
117–123, 148, 153, 155, 160, 162, 305,
312, 327
Polonia 41, 49, 52, 58, 59, 92, 98, 111,
115–128, 130, 131, 134, 137–139, 141,
154, 156, 168, 170, 190, 218, 220, 222,
223, 225–227, 229–232, 236, 240,
244–246, 249, 254, 255, 257, 261,
264–266, 268, 283, 285, 288, 291
poltură 119
Popa, Luana 28, 67, 78, 327
Popa, Marcel 12
Popa, Mircea N. 31, 314
Possevino, Antonio 57, 58, 282
Posvár, Jaroslav 135
potronici, vezi tripli groși
Pozmuș 107, 115, 121, 125, 128, 339
Poznań 126
Praga 123, 237
Prato 24
Pray, Georgius 104
Prickler, Harald 246
Probszt, Günther 102
Prodan, David 186, 206, 280, 290, 291, 293
 Provinciile Unite 111, 137, 139, 140, 167,
171, 283, 284, 288, 289
Prusia 115, 118, 131
Prut 32
Pskov 146
Pungă, Gheorghe 168, 184, 223–225, 227,
298, 305
Putna (mănăstirea) 47
Putna (râul) 39
- Q**
Quataert, Donald 55, 212, 286
- R**
Radna 107, 337
Radu cel Mare, domn al Țării Românești
(1495–1508) 39, 87, 184, 307

- Radu de la Afumați, domn al Țării Românești
(1522–1529) 39, 187, 235, 297
- Radu Paisie, domn al Țării Românești
(1535–1545) 40, 154, 155, 191, 216, 235
- Radu Șerban, domn al Țării Românești
(1602–1611) 53
- Radu, vistierul 155
- Radu-Vodă (localitatea) 80, 84, 146, 323
- Ragusa 269
- Rahova 248
- Ramsay, George D. 266
- Randa, Alexander 236, 237
- Rasa 145
- Rast 65, 67, 114, 130, 144, 151, 324
- Ratkos Peter 104, 304
- Rădulescu, Gabriela 78, 335
- Rădulescu, Toma 323, 324
- Răduțiu, Aurel 195
- Răstoțu Mare 107, 121, 125, 337
- Râmnicu-Sărat 68, 119
- Râmnicu-Vâlcea 90, 91, 325
- Redish, Angela 206
- Reicherstorffer, Georg 155, 156
- Resch, Adolf 25, 150, 169, 300
- Rezachevici, Constantin 116, 225, 235
- Ribița 107, 121, 125, 337
- Richards, John F. 23, 41, 205, 286
- Richiș 139,
- Riga 124, 125, 127–129, 131
- Rizaj, Skender 87
- Rodna 268
- România 26, 28
- Roqué, Pedro 270
- Roth, Paul W. 24, 61
- rubla 146
- Rudolf II, împărat german (1578–1612) 59,
103, 107–109, 114, 236, 237
- Rumelia 95
- rupie 287
- Rusciuk 55, 57,
- Rusia 15, 64, 117, 146,, 258, 264
- Rusu, Ion 8
- Ruxandra, soția lui Alexandru Lăpușeanu
217, 296
- Rybarski, Roman 225, 244
- S
- Sachelarie, Ovid 274
- Sadurschi, Paul 32
- Sahillioglu, Halil 41, 54, 73, 74, 85, 89–91,
94, 97, 100, 111, 142, 174, 205, 249, 286
- Samarkand 147
- Satu Mare 106, 161, 336
- Saxonia 136
- Sălciva 106, 107, 161, 335
- Săliște 98, 99, 114, 128, 132, 344
- Săpoca 128, 342
- Sărata-Răzeși 121, 332
- Sângeorgiu de Pădure 107, 121, 339
- Schaendlinger, Anton 89
- Schaffhausen 136
- Scheii Brașovului 32, 78
- Schneider, Jürgen 23, 264, 267
- Schubert, T. F. de 63, 146
- Schüttenhelm, Joachim 62, 174, 202, 203,
206, 207
- Schweidnitz 116, 118, 121–123
- scuzi 39, 54, 56, 57, 220, 229, 278, 284
- Secășanu, Corneliu 68, 114, 130, 139, 145,
172, 333, 343
- Selim I, sultan otoman (1512–1520) 28, 78,
80, 81, 82, 84, 86, 89, 112, 143
- Selim II, sultan otoman (1566–1574) 67,
80–82, 84, 85, 91, 92, 99, 169, 217
- Seliște 48
- Serbia 251
- Serem 55
- Serez 80, 81, 85, 86
- Serrure, Raymond 16, 111, 133
- Seseni 121, 147, 148, 327
- Sevilla 17, 19, 20, 145, 205
- Sfântu Gheorghe 58
- Sibiu 31, 56, 79, 103, 105, 110, 111, 168, 204,
242, 254, 258, 259, 308
- Sicilia 144
- Sidrekipsi 80, 81, 85, 86, 99
- Sienco Popovici 157, 165, 189, 230
- Sighișoara 341
- Sigismund I, rege al Poloniei (1506–1548)
116, 120, 122, 123, 126, 129, 131, 302

- Sigismund II August, rege al Poloniei (1548–1572) 116, 118, 122, 124, 132, 223
- Sigismund III, rege al Poloniei (1587–1632) 67
- Sigismund Báthory, principe al Transilvaniei (1581–1603) 102, 127, 151, 236–238, 310
- Sigismund cel Bogat, duce de Tirol (1446–1490) 136, 138, 168
- Sihleanu 80, 324
- Silezia 118, 121
- Silistra 256
- Simeon Movilă, domn al Țării Românești (1600–1602) și al Moldovei (1606–1607) 223
- Simion Sechil, cămăraș 48
- Simonescu, Dan 60, 196
- Simsch, Adelheid 285
- Sinan pașa, mare vizir otoman 57, 239
- Siret (localitatea) 49
- Siria 91
- Siruni, Hagop Djolonian 26, 27, 322
- Sivori, Franco 154, 216, 218, 229, 230, 251, 257, 278
- Sîngerei 114, 121, 122, 125, 128, 151, 333, 343
- Skoplje 80, 81, 85, 86
- Slatina (mănăstirea) 47
- Slătinița 107, 121, 125, 128, 135, 144, 151, 338
- Slovacia 246
- Smaranda, Aurel 301
- Smaranda, Aurică 326, 342
- Snagov (mănăstirea) 243
- Socolan, Aurel 347
- Sofia 269
- solidus, vezi șilingi
- Sombart, Werner 51
- sous 38
- Spancioc, Petru 231
- Spania 17, 18, 22, 64, 145, 177, 197, 198
- Spasski, I. G. 146
- Spiru, Ion 342
- Spooner, Frank C. 19, 134, 177, 198, 206–208, 285, 288
- Spufford, Peter 303
- Srebrenica 80, 81, 83, 86
- Srećković, Slobodan 28, 64, 83, 89
- Stahnaia 66, 80, 328
- Stan, Ion 323
- Stancu, Paraschiva 29, 44, 76, 322, 329
- Stăuceni 151, 327, 331
- Stâlpu 130
- Stepaniv, Jaroslav 250
- Stoicescu, Nicolae 274, 301
- Stolleis, Michael 299
- Stupini 98, 99, 113, 140, 338
- Sturdza, Dimitrie A. 25
- Suceava 87, 121, 122, 128, 131, 134, 148, 216, 275, 326, 327, 333, 346
- Suciu, Viorica 337, 340, 349
- Suedia 266
- Süleyman I, sultan otoman (1520–1566) 52, 55, 64, 80–82, 84–86, 89, 91, 92, 99, 108, 138
- Süleyman II, sultan otoman (1687–1691) 73
- sultanî 73, 74, 97, 99–101, 166
- Sundhaussen, Holm 22, 75, 291
- Surian, A., emisar venețian în Ungaria 281
- Switalski, Zbigniew 244
- Szamosközy István 197, 198
- Székely György V. 108
- Székely Zoltán 336
- Ș**
- Șah Ruh, han timurid (1405–1447) 147
- șahî, vezi dirhemi
- Șaptilici, armaș 48
- Șeica Mică 107, 121, 125, 339
- șeleaghi, vezi șilingi
- Șelimbăr 238
- Șerban, vornic 111
- Șerbești 121, 328
- Șerbu, vornic 39
- Șieu 78, 79, 87, 106, 107, 115, 121, 123, 128, 131, 335, 347, 348
- șilingi 63, 118, 119, 131, 161
- Șimanschi, Leon 225, 235
- Șona 107, 121, 125, 339
- șostaki 118, 119, 129, 130
- Ștefan cel Mare, domn al Moldovei (1457–1504) 45, 87, 305
- Ștefan cel Mare (localitatea) 346

Ștefan Tomșa, domn al Moldovei (1563–1564)
148, 149, 230, 231, 300
Ștefan, fiul lui Petru Șchiopul 219
Ștefan Răzvan, domn al Moldovei (1595) 127,
148, 149, 300
Ștefan I cel Sfânt, rege al Ungariei (997–1038)
104
Ștefan Báthory, principe al Transilvaniei
(1571–1586) și rege al Poloniei
(1575–1586) 41, 65, 67, 92, 116, 118, 124,
126, 130, 153, 231
Ștefănescu, Ștefan 41, 242, 275, 279, 301
Știrbu, Angela 331, 333, 334
Știrbu, Constanța 12, 29, 91, 114, 127,
138–140, 145, 151, 171, 319, 325, 328,
329, 336, 338, 343

T

taleri 29, 37, 41, 42, 44, 46, 47, 52, 54, 57–61,
63, 64, 66–68, 76, 103, 114, 115, 118, 119,
130, 137–140, 144, 145, 148, 150–152,
167–170, 172, 176, 200, 210, 220, 230,
231, 236–238, 244, 250, 257, 265, 268,
269, 278, 279, 282, 300, 305
Tamásy Gábor 86
tamga 45, 147
Tanacu 98, 99, 114, 128, 344
Tanasachi, Marcel 8
Tăricești 80, 90, 91, 324
Tășnad 123, 349
Târgoviște 39, 67, 68, 90, 91, 114, 130, 139,
145, 151, 171, 172, 325
Tâmăveni 107, 115, 121, 125, 338
Teleorman 91
Teodor, Pompiliu 195
Teodoreanu, Eugen 325
temari 118
Teschen 128, 136
Thordemann, B. 60
Tighina 220
Timișoara 53, 79, 84, 234, 286, 287
Timotei 295
Timur Lenk, han mongol (1370–1405) 147
Tire 81
Tirol 58, 232
Tocilescu, Grigore 39, 87, 111, 227, 228, 307

Tokay 238
Toma, Stela 295
Torun 118, 123, 125
Tóth Sándor László 23
Totoești 68, 80, 147, 327
Tracy, James D. 264
Transilvania 14, 15, 27, 29, 30, 33, 34, 42–44,
56–60, 62, 64, 77–79, 90, 97, 101–103,
106–108, 110, 112–115, 119, 121–132,
134–143, 149–151, 154–157, 159, 161,
164, 165, 168–171, 176–178, 195, 200,
203–205, 212–214, 216, 218, 227–230,
232, 235–238, 241, 243–247, 249, 251,
254, 256–265, 268, 271, 274, 276,
280–282, 287, 288, 290, 291, 293, 300,
303, 307, 308, 310, 312, 313, 316, 317,
335, 346
Traut, Hermann 226
tripli groși 52, 58, 60, 63, 66–68, 93, 118, 119,
126–129, 132, 150, 151, 160, 191, 191,
300, 312
Tripoli 92
Trîmbaciu, Ștefan 316, 342
Trotuș 159
Tudoran, Olimpia 324
Tulcea 31, 247
Turcia 35
Turda 281
Turdeanu, Emil 296
Turnu 155
Turtucaia 248, 256
Turturești 151, 332
Turulung 128, 349
Ț
Țabrea, Ilie 50, 63, 148, 303, 305, 306
Țara Românească 14, 15, 26–33, 42, 44, 45,
53, 55–58, 60, 62, 63, 68, 69, 72, 76, 77, 79,
80, 82–93, 96–98, 101, 103, 106–115, 119,
121–123, 126–130, 133–135, 137, 138,
140–144, 150, 152–154, 156–158, 160,
162, 163, 166, 169–171, 173, 175, 176,
187, 192, 194–198, 212–215, 218–223,
227–230, 232, 234, 235, 237–239,
241–245, 248–263, 265, 268–270, 272,
274, 276–280, 282, 285, 287–293, 298,
300, 301, 307, 308, 312–317, 319, 342

Țările de Jos 29, 40, 133, 139, 140, 171, 172
Țările Române 13–15, 25, 26, 28, 30–35, 42,
53–55, 57, 59, 60, 64, 69, 72, 74, 76, 82, 83,
85–88, 90, 92–95, 97, 99–104, 110, 114,
115, 119, 121, 127, 128, 130–136,
139–145, 148, 152, 153, 155, 164,
167–170, 172, 174, 177–179, 187, 194,
198, 200, 201, 203, 206, 207, 209–211,
214, 215, 217, 220–224, 232, 236–241,
245, 247, 249–258, 260–266, 268–274,
284, 290, 292–295, 297, 300–302,
307–310, 312–318

tehnici venețieni, vezi ducați

Țițești 67, 327

Țigara, Zotu, ginerele lui Petru Șchiopul 155

U

ughi (monede de aur ungurești), vezi ducați

Ulmeni 123, 342

Ungaria 22, 41–44, 53, 59, 64, 74, 77, 80, 84,
86, 95, 98, 102–105, 108, 110, 111, 115,
117, 122, 138, 141, 143, 145, 151, 154,
170, 222, 234, 236, 238, 245, 246, 251,
255, 263, 267, 281, 289, 300, 302, 304, 308

Ungheni 65, 80, 330

Uniunea polono-lituaniană 15, 64, 115–117,
119, 131, 160, 261, 263

Ureche, Grigore 191, 275

Ursu, Aurora 8

Ūrziceni 91, 123, 343

Ūškŭp, vezi Skoplje

Uzum, Ilie 349

V

Vad 123, 128, 347

Varșovia 22

Vartic, Gavril 47

Vasilcău 122, 345

Vasile din Schei 39, 111

Vasile, tălmaci moldovean 59

Vălcești 275

Vălenii de Munte 145

Vârșolț 123, 348

Veinstein, Gilles 213, 216, 250, 286

Veisea, mare pitar 48

Veliman, Valeriu 30, 31, 53, 57, 212, 213, 286

Velter, Ana-Maria 29, 91, 114, 127, 138–140,
145, 150, 151, 171, 325, 328, 343

Veneția 56, 143, 177, 284, 288

Verbița 326

Veress Andrei 9, 34, 92, 164, 228, 232, 237

Verguleasa 123, 128, 343

Vermeș 123, 347

Vertan, Antoaneta 145

Verveghiu 123, 128, 348

Via Récse 128, 348

Vidin 248

Viena 103, 110, 114, 224, 231, 237, 246

Viișoara 91,

Vilar, Pierre 16, 23, 145, 205, 265, 294

Vilna (Vilnius) 117, 118, 120, 124–127, 132,
133

Visegrád 103, 110

Visuia 107, 121, 340

Vladislav II Jagiello, mare duce al Lituaniei
din 1377, rege al Poloniei (1386–1434)
116, 135

Vladislav II, rege al Cehiei (1471–1516) și al
Ungariei (1490–1516) 44, 102, 104,
107–110, 304

Vlădilă, Petre 132

Volovița 122, 345

Voroneț (mănăstirea) 47

Voroteț 66, 330

Vurpăr 161, 336

W

Walawski, Walenty, căpitan polonez în
serviciul lui Mihai Viteazul 299

Wallerstein, Immanuel 293

Walther, Balthazar 60, 196

Walz, Terence 100

Werner, Georg, comisar imperial 176, 186,
276

Westermann, Ekkehard 59

Wiebe, Georg 16–18

Wilhelm, duce de Bavaria (1508–1550) 226

Wilhelm, duce de Braunschweig-Lüneburg
(1559–1592) 135

Winkler, Iudita 2, 30, 114, 121, 122, 135, 348
Winrich von Kniperode, mare maestru al Ordinului teuton (1351–1382) 131
Wschowa 126, 129

Y

yük, povară de 100 000 de aspri 55, 196

Z

Zagăr 123, 349

Zamoyski, Jan, cancelar al Poloniei 129, 223

Zane, Gheorghe 26, 187, 188

Zápolya (familia) 43

Zay, Francisc 236

Zăpodeni 67, 334

Zimányi Vera 22, 49, 105

Zimnicea 114, 139, 151

Zlătunoaia 128, 332

zloți 29, 37, 39, 40, 45–50, 59, 118, 163, 225,

228, 231, 238, 275, 279, 285

Zrinyi, Andrei 135, 339, 340

Zweibrücken 136

Zyciński, Stanislaw 111

Ducat venețian emis de dogele Nicolo da Ponte (1578 — 1585)

Ducat unguresc emis de împăratul Rudolf al II-lea (1590)

Sultani otoman emis de Süleyman I (1520 — 1566)

Mină din Germania (gravură de Erhard Schön, Nürnberg 1525)

Meșter monetar (sec. XVI)

Dirhem al Hoardei de Aur emis de Nogai
(sfârșitul sec. XIII)

Dinar unguresc emis de Ferdinand I (1548)

Aspru otoman emis de Bayezid al II-lea
(1481 — 1512)

Mangır otoman (sec. XVI)

Imitație moldovenească
după un aspru otoman
emis de Bayezid al II-lea

Padișahı otoman emis de Murad al III-lea
(1574 — 1595)

Polgros polonez emis de Sigismund I
(1513)

Polgros lituanian emis de Sigismund II August
(1550)

Gros emis de Sigismund I (1539)

Gros polonez emis de Sigismund I (1548)

Triplu gros polonez emis de Ștefan Báthory
(1583)

Triplu gros polonez emis de Sigismund III
(1595)

Șostak polonez emis de Sigismund III (1596)

Taler polonez emis de Ștefan Báthory (1580)

Taler saxon emis de ducii Christian, Johann Georg I și August (1599)

Taler dublu saxon emis de ducele Johann Friedrich (1535)

Taler dublu emis de ahiducele Ferdinand de Tirol (1564—1595)

Ducaton de argint emis în Sicilia de Filip II; contramarcă în Polonia în 1564

Monedă spaniolă de 8 reali emisă de Filip II (1555—1598)

Gros moldovenesc emis de Bogdan III
(1504—1517)

Gros moldovenesc emis
de Ștefăniță (1517—1527)

Dinar moldovenesc emis de
Alexandru Lăpușneanu (1548)

Dinar moldovenesc emis
de Despot Vodă

Mangir moldovenesc
emis de Despot Vodă

Triplugros moldovenesc
emis de Ștefan Răzvan (1595)

„Akçe” moldovenească emisă de Ion Vodă (1573)

Taler moldovenesc emis de Despot Vodă (1562)

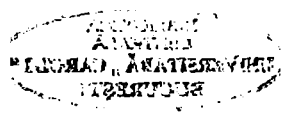
Taler transilvănean emis de Sigismund Báthory (1595)

Jakob Fugger și contabilul său Matthäus Schwarz

Zarah otoman (miniatură din sec. XVI)

SECȚIA PEDAGOGICĂ
VERIFICAT 2014

VERIFICAT
2017

BIBLIOTECA PEDAGOGICĂ NAȚIONALĂ *
INVENTAR
2012

~~BIBLIOTEC
CENTRALĂ
PEDAGOGICĂ
"I.C. PETRESCU"~~

1,76 cu

ISBN: 973-45-0164-X

<https://biblioteca-digitala.ro>

BOGDAN MURGESCU, născut în București în anul 1963.

În anii 1982—1986 a urmat cursurile Facultății de Istorie-Filozofie a Universității București, absolvind ca șef de promoție. În perioada 1986—1989 a fost profesor de liceu la Târgoviște. Din 1990 asistent și din 1993 lector la Facultatea de Istorie a Universității București. Doctor în istorie (1995). Din 1996 îndeplinește și funcția de secretar științific al Facultății de Istorie a Universității București.

Specializat în istoria economică și socială a evului mediu târziu și a începuturilor epocii moderne; preocupat și de aspectele teoretice și metodologice ale istoriei economice și ale stratificărilor sociale. A publicat o încercare de sinteză asupra istoriei românești medievale și incipient moderne (*Istorie românească — istorie universală (600—1800)*, București, 1994), precum și numeroase studii în revistele de specialitate.

A beneficiat de stagii de specializare și documentare la Paris (1992) și Bochum (1996), și a participat la reuniuni științifice interne și internaționale (Paris, Budapesta, Milano, Heidelberg).

colectia BIBLIOTECA
BANCII NAȚIONALE

BOGDAN
MURGESCU

lei 17600

Circulația monetară
în Țările Române
în secolul al XVI-lea

BIBLIOTECA DIGITALĂ